

Літа науки Вільгельма Майстера

Йоганн Вольфганг Ґете

ЙОГАНН-ВОЛЬФГАНГ ҐЕТЕ

ЛІТА НАУКИ ВІЛЬГЕЛЬМА МАЙСТЕРА

РОМАН

З німецької переклав Сидір Сакидон

ЛІТА НАУКИ ВІЛЬГЕЛЬМА МАЙСТЕРА

КНИГА ПЕРША

Розділ перший

Вистава тривала дуже довго. Стара Барбара вже кілька разів підходила до вікна і прислухалася, чи не загуркотить де бричка. Вона дожидалась Маріани, своєї чарівної господині, що в останній дії, в костюмі молодого офіцера захоплювала публіку, і чекала з більшим нетерпінням, як звичайно, коли ставила їй на стіл абияку вечерю. На цей раз вона сподівалася здивувати її великим пакунком, що прислав поштою Норберг, молодий багатий купець, який хотів показати, що він, хоч і далеко, а думає про свою кохану.

Барбара, як стара служебка, повірниця, порадиця, посередник у справах, шафарка в домі, заслужила собі права відкривати пакунки, ну то й цього вечора аж ніяк не могла подолати цієї спокуси, бо зичливість щедрого коханця була їй чи не миліша, ніж самій Маріані. На превелику свою втіху найшла вона в пакеті муслін і новомодні стрічки для Маріани, а для себе ситець, кілька хусточок і сувійчик грошей. З якою прихильністю, з якою вдячністю згадувала вона відсутнього Норберга! Як заповзялась вона вмовити й Маріану, щоб найкращої думки була про нього, щоб згадала, чим вона йому зобов'язана і чого він сподівається і чекає від її вірності!

Муслін, перевитий напіврозмотаними барвистими бинда-ми, лежав на столику, як різдвяний подарунок, і аж виблискував від світла, що падало на нього; все було гаразд, коли стара почула на сходах Маріанині кроки й поспішила їй назустріч. Але з яким же здивуванням відсахнулась вона, коли вбрана офіцерицом дівчина, не звернувши жодної уваги на її ласкаве привітання, з незвичайним поквапом та зворушенням проскочила повз неї в кімнату, кинула на стіл шпагу та капелюха з пером і почала швидко ходити сюди й туди, навіть не глянувши на святково запалені свічки.

— Що з тобою, любко моя? — вигукнула здивовано стара.— Ради бога, дочко, що трапилось? А поглянь-но на оці дарунки! Від кого ж вони можуть бути, як не від твого милесенького коханця? Норберг посилає тобі мусліну на сорочку; незабаром і сам тут буде. Мені здається, він тепер щедріший і уважніший, як раніш.

Стара обернулась і хотіла вже показати дарунки, якими і її вшановано, але Маріана, одвертаючись від них, з запалом скрикнула:

— Геть! Геть! Сьогодні я не хочу про це й слухати; той раз я тебе послухала, вчинила твою волю, ну й досить! Коли вернеться Норберг, я буду знову його, буду твоя,

роби зі мною, що хочеш, але до того я належатиму тільки собі, і якби ти мала навіть тисячу мов, ти б не одговорила мені від цього. Всю себе віддам я тому, хто мене любить і кого я люблю. Чого кривишся? Я віддамся цій пристрасті, хай навіть вона і вічно тривати буде.

У старій не збувало на ґрунтовні заперечення, та коли вона дійшла до міцних та уїдлих слів, Маріана стрибнула до неї і схопила її за барки. Стара голосно зареготалась.

— Я мушу потурбуватися,— скрикнула вона,— щоб ви якнайскорше вдягнули знову спідницю, бо не буду певна свого життя. Ану йдіть перевдягатись! Сподіваюся, що дівчина перепросить мене за провину, яку вчинив легковажний офіцер. Геть к бісу і мундир, і все! Це незручне вбрання, та ще й небезпечне для вас, як я бачу. Аксельбанти вам піджоги дають.

Стара положила на неї руки, але Маріана вирвалась.

— Не хапайся так! — скрикнула вона.— Я ще сьогодні чекаю гостя.

— Це вже не гаразд,— закинула стара.— Та хоч не того пущьверінка, молодого купецького синочка?

— Саме його,— одвітила Маріана.

— Здається, що великодушність у вас над усі почуття запанувала,— промовила стара глузливо.— Ви так ретельно приймаєте до себе молокососів та голяків. Мабуть, приємно, щоб тебе обожнювали за твою безкорисливість.

— Глузуй скільки хоч! Я його люблю, люблю! Я вперше з захватом вимовляю ці слова. Це ж та пристрасть, яку я так часто вдавала на сцені, а не мала про неї жодного уявлення! Так, я кинусь йому на шию! Я обійму його, щоб вічно задержати при собі. Я виявлю йому всю свою любов, повною мірою уп'юсь його коханням.

— Та вгамуйтеся трохи,— перебила її спокійно стара,— вгамуйтеся! Я мушу згасити ваш запал одним слівцем: Норберг їде. Буде за два тижні. Ось його лист прийшов з подарунками.

— Та хоч би й завтрашнє сонце захотіло зрабувати мені друга, то я його не зречусь і не віддам. Два тижні! Це ж ціла вічність! Хіба ж мало чого може трапитись, хіба ж мало води уплине за цих два тижні!

Прийшов Вільгельм. Як радісно пурхнула вона йому назустріч! З яким захватом обійняв він червоний мундир, пригорнув до своїх грудей білу атласну камізельку! Хто наважиться описати, хто спроможен висловити блаженство двох закоханих? Стара, мимраючи, пішла геть, ходімо й ми з нею і залишимо щасливців на самоті.

Розділ другий

Коли Вільгельм другого дня вранці привітався з матір'ю, вона сказала йому, що батько дуже гнівається на нього і хоче заборонити йому щоденне відвідування вистав.

— Хоч я й сама,— правила вона далі,— часом охоче ходжу до театру, а проте частенько його проклинаю, бо твоя надмірна пристрасть до цієї розривки порушує мій домашній спокій. Батько водно торочить: "Яка з цього користь? Як можна гайнувати свій час на такі дурниці?"

— Я й сам чув це від нього,— сказав Вільгельм,— і, може, трохи й загостро відповів, але, на бога, матусю, хіба ж можна вважати нікчемним усе те, від чого не сиплються одразу гроші в капшук, усе, що не дає нам негайної користі? Хіба у нас бракувало місця в старому домі? То для чого ж було новий будувати? Чи не тратить батько щороку чималу частину своїх прибутків на прикрасу кімнати? Хіба потрібні оці шовкові шпалери або англійські меблі? Чи не можна було обійтися дешевшими? Я принаймні мушу визнати, що оці смугасті стіни, оці сотні разів повторені квіточки, викрутаси, кошички, фігурки роблять неприємне враження. Вони для мене щонайбільше — наша театральна завіса. Але це ж зовсім інша річ — сидіти перед завісою. Там хоч би як довго довелось чекати, але ти знаєш, вона підніметься вгору і ми побачимо найрозмаїтіші речі, які нас розважають, навчають, підносять.

— Ходи, та знай міру,— сказала мати,— батько також хоче вечорами розважатись, а крім того, думає, що це тебе зіпсує, і, зрештою, коли він розгнівається, то вся вина падає на мене. Скільки разів я докоряла собі за цей проклятуший вертеп, який я дванадцять років тому на святе різдво вам подарувала і який вам прищепив любов до театру.

— Не нарікайте на вертеп, не картайте себе за любов і турботу! Це були перші приємні хвилини, які я пережив у новому, ще порожньому домі; вони й досі передо мною як живі. Пам'ятаю, яке дивне почуття охопило мене, коли після роздачі звичайних різдвяних подарунків нас посадовили перед дверима, що вели в другу кімнату. Двері відчинились. Але не для того, щоб нам сновигати сюди-туди, як це було раніше. Вхід був заставлений чимось несподівано святковим. Був там якийсь високий портал, закритий таємничою завісою. Спочатку всі ми стояли віддалік, а коли нам вельми закортіло побачити, що ж це там блищить і шурхотить за напівпрозорим покривалом, нас кожного посадовили на стільчик і наказали терпляче ждати.

Отож сіли ми всі, і стало тихо. Свисток дав гасло, завіса піднялась угору, і нам відкрився яскраво-червоний вигляд на храм. З'явився первосвященик Самуїл з Йонатаном; вони розмовляли між собою, і їх дивні голоси сповнили мене великою до них пошаною. Незабаром ступив на сцену Саул, вельми збентежений нахабством великого воїна в важкому риштункові, який викликав його і всіх із ним сущих на бій. І як же мені стало радісно, коли вперед вискочив малесенький син Ісая з гирлигою, торбою і пращею та сказав: "Великомогутній царю і пане над панями! Хай ніхто не втрачає перед ним мужності. Коли ваша величність дозволить мені, то я вийду і прийму бій з цим велетом". Перша дія закінчилась, і глядачі вкрай були зацікавлені побачити, що ж буде далі. Всі бажали, щоб музика якнайшвидше перестала грати. Нарешті завіса знову пішла вгору. Давид рокував тіло потворного велета на поталу птахам небесним і звірям земним. Філістимлянин довго глузував, тупотів ногами, але врешті звалився на землю як колода, тим самим надавши всій справі чудесного закінчення. І коли потім діви заспівали: "Саул побив тисячі, а Давид десятки тисяч", коли перед маленьким звитяжцем пронесли голову велета і він отримав за дружину красуню царівну, то, незважаючи на велику радість, мені таки було непомалу досадно, що цей щасливець

такий карлик на зріст. Бо згідно з біблійним переказом про велета Голіафа і малого Давида в п'єсі аж надто яскраво підкреслили ці характерні риси. Скажіть, будь ласка, де поділись ляльки? Я обіцяв показати їх одному приятелеві, якого вельми потішив, розповівши про цю дитячу п'єсу.

— Мені й не диво, що ти так добре все затамив, бо й сам одразу з великим захопленням взяв у цьому участь. Я ж не забула, як ти поцупив у мене ту книжечку і всю п'єску вивчив напам'ять; а довідалась я про це лише тоді, коли ти одного вечора виліпив собі з воску Голіафа та Давида і змусив їх один одному декламувати, аж нарешті дав доброго стусана велетневі, настромив його потворну голову на довгу шпильку та приліпив воском до руки маленького Давида. Тоді я так щиро по-материнському раділа з твоєї доброї пам'яті та з твоїх патетичних промов, що поклала негайно передати тобі всю дерев'яну трупку. Я не думала тоді, що це завдасть мені потім стільки прикрощів.

— Не дорікайте собі,— перебив її Вільгельм,— бо нам ця забава дала чимало приємних годин!

По тому слові попросив він ключі і квапливо пішов шукати ляльок, приніс їх і на мить перелинув у ті часи, коли вони здавалися йому живими, коли він звуками свого голосу, рухами своїх рук немовби оживляв їх. Він узяв їх із собою в кімнату і старанно заховав.

Розділ третій

Коли перше кохання, як усі кажуть, є найпрекрасніше з усього, що серце раніш чи пізніш відчути може, то тричі щасливим повинні визнати ми героя нашого, якому випало на долю зажити повністю блаженства цього неповторного моменту. Тільки небагатьом людям так чудесно в житті фортуни, тоді як більшість у своїх ранніх почуттях проходять крізь сувору школу, в якій вони, після мізерних насолод, мусять відмовитись від кращих бажань і зректись того, що їм здавалося найвищим блаженством.

На крилах своєї уяви линула Вільгельмова пристрасть до звабливої дівчини. Після короткого знайомства запобіг він у неї прихильності і володів тепер особою, яку дуже кохав, ба навіть поважав, бо вона вперше з'явилась йому в сприятливому світлі театральної вистави, а його пристрасть до сцени поєдналася з коханням до жінки. Юність дарувала йому гойні радощі, які підтримувались і підносились натхненною поезією. Становище коханої створювало в їхній поведінці настрій, що вельми загострював його почуття. Страх, що коханий може дочасно довідатись про її інші зв'язки, надавав їй милого вигляду турботи й сором'язності. Жагуча була її пристрасть до нього, і навіть неспокій тільки збільшував її ніжність. Вона була найчарівніша істота в його обіймах.

Коли він прокинувся від свого першого сп'яніння radoщами та озирнувся на своє життя й стосунки, йому все з'явилось в новому світлі: його обов'язки стали святіші, його нахили ясніші, знання виразніші, таланти міцніші, наміри рішучіші. Тому він легко знайшов спосіб уникнути батькових докорів, заспокоїти матір і вільно втішатися

Маріаниним коханням. Вдень він ретельно виконував свої обов'язки, відмовлявся навіть від театру, ввечері за столом любенько вів розмови, а коли всі лягали спати, вимикав тихенько з дому, загорнувшись у плащ і, прослизнувши в сад, з усіма Ліндорами та Леандрами в грудях, квапився до своєї коханої.

— Що це ви принесли? — запитала Маріана, коли він одного вечора показав клуночок, на який стара, сподіваючись подарунків, вельми уважно спозирала.

— Ви ніяким світом не вгадаєте,— одказав Вільгельм. Як же здивувалась Маріана, як вжахнулась Барбара,

коли в розв'язаній серветці вони побачили купу різноманітних ляльок з п'ядь завбільшки. Маріана голосно сміялась, коли Вільгельм почав звільняти заплутані між собою дротики, щоб кожную ляльку показати окремо. Стара ж роздратовано відійшла вбік.

І дрібнички навіть вистачить, щоб двох закоханих розвеселити, то й наші друзі цього вечора були аж надто веселі. Маленькій трупі зробили оглядини, кожную ляльку добре обдивилися, над кожною посміялись. Цар Саул в чорному оксамитовому вбранні, в золотій короні Маріа-ні зовсім не сподобався. Він виглядав, казала вона, дуже штивно і педантично. Тим більше припав їй до вподоби Йопатан, його гладке підборіддя, жовта і червона одежа та тюрбан.

Вона сіпала його за дротики і примушувала крутитись на всі боки, робити реверанси, освідчуватись у коханні. А ось на пророка Самуїла не звернула й найменшої уваги, навіть коли їй Вільгельм почав вихвалити його нагрудник і розповів, що лискуча риза була пошита з бабусиної старої сукні. Давид видався їй замалий, а Голіаф завеликий, вона держалась тільки за свого Йонатана. З ним вона поводитись дуже лагідно, поки нарешті не перенесла своїх пестошів з ляльки на нашого друга, отож і на цей раз незначна гра була вступом до щасливих годин.

Їх солодкі, ніжні мрії були порушені гомоном, що почувся на вулиці. Маріана покликала стару, яка за своєю звичкою ще ретельно працювала, виготовляючи з різних матеріалів театральний гардероб для наступної вистави. Вона й оповістила, що компанія гульвіс вийшла саме з італійської пивнички, де вони не шкодували шампанського, ласуючи свіжими, щойно отриманими устрицями.

— Шкода,— промовила Маріана,— що й нам це не спало на думку; ми б і самі добре розважились.

— То ще ж є час,— відповів Вільгельм і подав старій луїдора.— Дістаньте нам усе потрібне, і ми разом побенкетуємо.

Стара спритно завешталась і незабаром на чепурненько прибраному столі спорядила добру вечерю для закоханих. Вона також мусила сісти з ними. Всі їли, пили і розважались.

В таких випадках не збуває і на розмови. Маріана взялася знову за свого Йонатана, а стара зуміла звернути бесіду на улюблену Вільгельмову тему.

— Ви вже нам якось розповідали,— почала вона,— про першу виставу вашого лялькового театру на свят-ве-чір; весело було слухати. Вас перебили на тому, коли ви

стали розказувати про балет. А тепер ми вже знаємо і тих чудесних акторів, що справили на вас таке велике враження.

— Еге ж,— докинула Маріана,— розкажи нам далі, що ти почував.

— Це дійсно прекрасне почуття, кохана Маріано,— почав Вільгельм,— згадувати давні часи і наші невинні помилки, особливо в такі хвилини, коли ми щасливо досягли певної височини, з якої можна озирнутись і глянути на пройдену путь. Як приємно згадати і з яким задоволенням ми згадуємо деякі притичини, що тоді спричиняли нам стільки болючих і нездоланих, як нам здавалось, прикростей, і порівняти себе тепер, коли ти вже виріс, з тим давнім, коли ще був нетямою! Але невимовно щасливим я відчуваю себе нині, коли в отсю мить розмовляю з тобою про минуле, бо дивлюсь я вперед у чарівну країну, яку ми з тобою вкупі, пліч-о-пліч пройти можемо.

— А що сталося з балетом? — впала стара в мову.— Боюсь, що не все там було гаразд?

— Е, ні,— перехопив Вільгельм,— дуже добре! Від тих чудернацьких стрибків різних арапів та арапок, пастухів і пастушок, карликів і карлиць у мене залишились невиразні спогади на ціле життя. Потім упала завіса, двері зачинились, і все наше маленьке товариство, аж похитуючись, мов п'яне, пішло спати. Але я добре пам'ятаю, що заснути не міг, просив ще трохи розповісти, всього допитувався і дуже неохоче пустив няню, яка нас клала спати.

Та, на жаль, другого ранку чарівний поміст щез, таємнича завіса була знята, через двері знову тепер вільно ходили з одної кімнати в другу і чудесну пригоду мов снігом замело. Мої сестрички і брати сновигали всюди з своїми іграшками. Тільки я один тинявся, мов неприкаяний, мені здавалось неможливим, щоб на тому місці, де вчора було стільки дивовижі, тепер стояли одвірки і більш нічого. Ах, здавалось мені тоді, навіть той, хто тужить за втраченим коханням, не міг бути нещасливіший, ніж я.

Його радісно сп'янілий погляд, який він кинув на Маріану, впевнив її, що він не боїться коли-небудь потрапити в таке становище.

Розділ четвертий

— Єдине моє бажання було відтоді — побачити вдруге виставу цієї п'єси,— правив далі Вільгельм.— Я одгалу не давав матері, і вона пробувала при добрій нагоді умовити батька. Та її намагання були марні. Батько стояв на тому, що тільки не часті розривки можуть мати для людини якусь цінність; бо діти, як і старі, не вміють ці-

пувати щоденних розваг. І нам, напевне, довго ще довелося б чекати тієї вистави, можливо, й до нового різдвя, •коли б сам фундатор і таємний директор цього театру не побажав повторити її, а на закінчення ще й показати щойно виготовленого скомороха.

Один молодик з артилерії, обдарований неабияким хистом, а особливо вправний у механіці, який при будівництві нашого дому вельми став батькові у пригоді, за що й був гойно від нього нагороджений, виявив бажання на різдвяні вакації якось відслужити за це нашій невеличкій родині і подарував у дім свого добродія цілком споряджений вертеп, що його він у вільні години збудував, повірізував і розмалював. Отож саме він з допомогою нашого служника і керував ляльками та промовляв на різні голоси розмаїті

ролі. Йому не важко було вмовити батька, який з грічності до приятеля дозволив те, в чому з переконання відмовляв своїм дітям. Словом, вертеп знову поставили, запросили декого з сусідських дітей і виставу повторили.

Коли першого разу мав я несподівану втіху і здивування, то другого жадібно все укмічав і до всього доскіпувався. Як воно там робиться? Ось що мені кортіло знати! Що ляльки не самі говорили, до цього я догупався що першого разу; що вони рухаються не самі, я також змикитив сам, але чому воно все так гарно виходить? І чому здається, наче вони самі говорять і рухаються? І де можуть бути ліхтарі і люди? Ця загадка непокоїла мене тим більше, що більше я бажав бути водночас між зачарованими і між чарівниками і водночас прикласти рук до гри і як глядач вживати радощів ілюзії.

П'єса закінчилась, готувалися до водевіля, глядачі повставали і гомоніли між собою, а я протисся ближче до дверей і причувався до шуму всередині від переставляння речей. Я підняв знизу килим і зазирнув досередини. Моя мати помітила це і відтягла від килима, проте я вже встиг укмітити, що й друзів, і ворогів, Саулів і Голяфів, і всіх, як там ще вони звалися, спакували в один ящик. Таким чином, моя напівзадоволена цікавість отримала нову поживу. До того ж, на моє велике здивування, я зу-здрів там і лейтенанта, який у цьому святилищі вельми-жваво порався. Тепер уже скоморох не міг мене зацікавити, хоч би як він вистукував закаблуками. Я поринув у" глибокі роздуми і після цього відкриття став і спокін-

2 9-426

33

ніший, ніж раніше, і неспокій піший, бо, прознавши дещо, я побачив, що нічого не знаю.

Так воно і справді було: я не розумів взаємозв'язку, а це ж, власне, найголовніше.

Розділ п'я т и й

— Діти,— вів далі Вільгельм,— у пристойних, добре устаткованих домах почувають себе приблизно так, як мали б почувати себе пацюки або миші: вони уважають на кожну щілину або дірочку, кудю можна втиснутись до заборонених лагоминок, і споживають їх з якимось злодійкуватим острахом, що становить головну частку дитячого щастя.

З усіх моїх братів і сестер я перший помічав незамкне-ні двері, в яких стримів забутий ключ. Що більшу шанобу носив я в своєму серці до замкнених дверей, повз які я сновигав тижнями, а то й місяцями і куди мені лише іноді крадькома щастило зазирати, коли мати відмикала це святилище, щоб дечого звідтіля дістати, то спритніше використовував я ту хвилину, яку надавав мені недогляд господині.

З-поміж усіх дверей, як легко можна догадатись, двері до комори були саме ті, на які я скерував усі мої думки. Мало яка втіха в житті могла дорівнятись тій, коли мати іноді кликала мене в комору, щоб допомогти їй дещо піднести, і я там чи з її добрості, чи з власної спритності діставав кілька сушених слив. Нагромаджені там скарби геть полонили мою уяву, і навіть дивні пахощі розмаїтих спецій були для мене такі спокусливі, що я ніколи не пропускав нагоди хоч подихати цим повітрям, коли

траплялося бути поблизу. І ось цей чарівний ключ і залишився в дверях, коли одного недільного ранку заклопотана мати, почувши, що дзвонять у всі дзвони, покинула все і пішла з комори, а цілий дім спочивав у глибокій святковій тиші. Зуздрівши це, я спочатку пройшовся сюди й туди коло стіни, тихенько і любенько натиснув плечем, двері відчинились, і, ступивши один крок, я опинився в царстві так давно жаданого блаженства. Швидким невпевненим поглядом я озирнув ящики, мішки,

пуделка, бляшанки, слоїки, метикуючи, що мені вибрати і взяти, і схопив, нарешті, улюблених сухих слив, кілька сушених яблук, а на додачу ще й зацукрованих помаранчевих шкоринок. З цією здобиччю я хотів уже вислизнути назад, коли мені впали в око кілька ящиків, що стояли поряд, і з одного, з-під нещільно закритого вічка, стирчали якісь дротики з гачками. Аж затремтівши, кинувся я до нього. І як же я зрадів, коли, відкривши, побачив, що там був запакований світ моїх героїв і моїх радощів! Я хотів виїняти верхні, а також оглянути нижні, але скоро тонкі дротини заплутались, і мене охопив страх і неспокій, особливо коли я почув, що в кухні вештається куховарка. Тоді я гарненько все увібгав назад, зачинив ящика, захопивши з собою тільки зоїніта, що лежав зверху, в якому була списана п'єса про Давида й Голіафа, і з тою здобиччю тихо подався по сходах на горище.

З того часу всі години, в які мені щастило бути на самоті, я вживав на те, щоб читати п'єсу, і завчити її напам'ять, та в думках уявити, як було б гарно оживити ці фігури рухами пальців.

В думках я уявляв себе тільки Давидом і Голіафом. У всіх куточках: на горищі, в стайні, в саду — і де тільки можна було, я вчив п'єсу, хапався за всі ролі і вивчав їх напам'ять, при чому здебільшого ставив себе на місце головних героїв, а другорядних тільки побіжно згадував у нам'яті. Пишна Давидова мова, якою він викликав нахабного велета Голіафа, ні вдень ні вночі не виходила мені з голови. Я часто мурмотів її нишком, і ніхто не звертав на це уваги, крім батька, який іноді примічав мої викрики і хвалив про себе добру пам'ять свого сінка, що, прослухавши п'єсу всього два рази, так багато запам'ятав.

Отож я ставав усе відважніший і одного вечора продекламував більшу частину п'єси перед своєю матір'ю, зліпивши для цього з воску артистів. Вона здогадалася, в чім річ, напосіла на мене, і я мусив признатися у всьому.

На щастя, це відкриття сталося тоді, коли сам лейтенант висловив побажання розкрити мені ці таємниці. Моя мати негайно розповіла йому про несподівані таланти свого сина, і він почав клопотатися, щоб йому дали дві кімнати на горішньому поверсі, які звичайно стояли порожні. В одній із них мали сидіти глядачі, а в другій артисти, а сцена мала бути в самих дверях. Батько дозволив це своєму другові і дивився на все крізь пальці, бо

2*

35

псиний бур, що діти не повинні помічати, як їх люблять Гштьки, щоб коші часом не запишалися. Він думав, що на їхні втіхи треба серйозно дивитись і часом підливати

дьюгтю в мед, щоб вони у своїй задоволеності не перепрали міри і не чванились.

Розділ шостий

— Тепер лейтенант відкрив театр і потурбувався про все інше. Я помітив, що протягом тижня він усе приходив до нас у незвичний час, і догадувався про його наміри. Моя цікавість зростала неймовірно, бо я добре почував, що до суботи не доведеться мені взятті жодної участі в тому, що готують. Нарешті свінув і жаданий день. Ввечері, о п'ятій годині, прийшов мій керівник і взяв мене з собою нагору. З радісним тремтінням увійшов я в кімнату, де обабіч сцени висіли ляльки в тому порядкові, в якому вони мали виступати. Я старанно їх оглянув, зійшов на високий поміст і ніби полинув над невеличким світом. Не без шаноби дивився я вниз крізь щілини хміж шалівками, і мені аж дух забило від згадки про те, який предивний вплив справляє ціле зовні і в яку справу мене втаємничено. Ми зробили репетицію, все було гаразд.

Другого дня ми запросили гурток дітей і показали себе чудово, крім хіба того, що в розповні дії у мене впав Йонатан і я мусив доставати його рукою,— випадок, який вельми зіпсував ілюзію, викликав голосний регіт і завдав мені невимовної прикрості.

Але, здається, цей недогляд дуже сподобався батькові, який, хоч і був задоволений з успіхів свого синочка, не хотів, проте, цього виявляти, а зразу ж після закінчення вистави напався на помилки і сказав, що все було б гаразд, якби не схибило то те то се.

Мені це дуже було прикро, і я сумував цілий вечір, але наступного ранку сон розвіяв усю мою досаду, і я в своїх думках був щасливий від того, що, крім однієї невдачі, грав чудово. Це було видко і з оплесків глядачів, які показували: хоч лейтенант щодо грубого і тонкого го-лоеу дуже добрий мастак, але декламує занадто афектовано та бундючно, зате новачок пречудово виконував ролі

Давида та Йонатана. Особливо хвалила мати щиросердий тон, яким я викликав Голіафа на бій і представляв цареві скромного звияжця.

Тепер на велику мою радість театр залишився й падалі, і коли настала весна та можна було обійтися без світла, я кожну вільну часинку сидів у театрі і заставляв ляльок грати свої ролі. Часто я запрошував нагору своїх братів, сестер або товаришів, а коли вони відмовлялися прийти, я був наверху сам. У своїх думках я безнастанно міркував про цей маленький світ, який незабаром набрав інших кшталтів.

Загравши кілька раз п'есу, для якої і був створений театр та артисти, я помітив, що вона вже не давала мені жодної втіхи. І ось до рук мені потрапили дідусеві книжки — "Німецький театр" і різні італійсько-німецькі опери, в які я поринув з головою. Кожен раз я найперше перелічував, скільки у п'есі дійових осіб, і негайно приступав до вистави. Тут уже цар Саул у своєму чорному оксамитовому вбранні мусив грати і Хаумігрема, і Катона, і Да-рія, при чому треба зауважити, що п'еса ніколи не ставилась уся, а лише п'ята дія, де справа доходила до смертовбивства.

Цілком природно, що найбільш мене вабили опери з їх розмаїтими перипетіями та пригодами. Я знайшов там і бурхливі моря, і богів, що спускаються з хмар, і грім та блискавку, що мене особливо захоплювало. Я застосував картон, фарби, папір, добре

навчився робити ніч, а на блискавку аж страшно було глянути, тільки грім не завжди мені вдавався, але це вже була дрібниця. Крім того, в опері більше було нагоди вивести мого Давида та Голіафа, яких у звичайній драмі і геть-то нікуди було втиснути. Що день, то більше я прихилився до тісного куточка, де уживав таких радощів. Признаюсь, мене приваблював непомалу і смачний запах, яким пропахли ляльки в коморі.

Декорації мого театру були тепер у доброму стані. Я змалку звик орудувати циркулем, вирізувати картон, розфарбовувати малюнки, і тепер усе це дуже мені знадобилось. Тим паче було мені прикро, що брак персонажів не давав мені можливості ставити більші п'єси.

Дивлячись, як мої сестри то вдягають, то роздягають своїх ляльок, і мені спало на думку зробити моїм героям змінне вбрання. Ми здерлп шматки, що були на ляльках, ретельно їх позшивали, зібрали трохи грошей, купили нових стрічок та сухозлітки, випросили кілька шматочків тафти і поволеньки створили театральний гардероб, а особливо не забували наробити робронів для дам.

Тепер справді трупа була забезпечена вбранням для великої п'єси, і можна було б думати, що вистави підуть одна за одною, але трапилось те, що взагалі часто буває у дітей: вони захоплюються широкими планами, пильно до того беруться, навіть роблять деякі спроби, а справа з місця ані руш. Отаке було і зі мною. Найбільше я любив щось вигадувати і фантазувати. Та чи інша п'єса вабила мене якоюсь одною сценою, і я заходжувався готувати для неї нові костюми. Через таку заведінку перші костюми моїх героїв були занедбані, подерлися, і про нову виставу годі було й думати.

Я віддавався своїй фантазії, водно робив репетиції, готувався, будував безліч повітряних замків, не відчуваючи, що в ґрунті руйную свою маленьку будову.

Під час цієї оповістки Маріана всіляко ластилась до Вільгельма, намагаючись цим приховати, що вона зовсім куняє. Бо хоч він і жартівливо розповідав, проте події видались їй вельми простими, а трактування надто серйозним. Вона ніжно поставила свою ногу на ногу коханого, даючи йому знати, що уважно слухає і схвалює. Вона пила з його склянки, і Вільгельм був певний, що Маріана не пропустила жодного слова з його розповіді. По короткій паузі він вигукнув:

— А тепер ти, Маріано, розкажи про свої перші радощі. Ми дуже захопилися сучасністю і не цікавились нашим минулим життям. Скажи мені, в яких обставинах ти зростала? Які перші яскраві враження залишились у тебе в пам'яті?

Ці питання велико збентежили б Маріану, якби стара ту ж мить не виручила її:

— Хіба ж ви думаєте,— сказала кмітлива жінка,— що й ми такі уважні до свого минулого, як ви? У нас нема про що розповідати, а коли б і було, то чи змогли б ми так цікаво розповісти, як ви?

— Наче це потрібно! — скрикнув Вільгельм.— Я так міцно кохаю це ніжне, добре, миле створіння, що мені прикра кожна хвилина, в яку я був без неї. То нехай же хоч в уяві буду з тобою в твоєму минулому житті. Розкажи ти мені все, а тоді я тобі. Ми обмінємося, чим зможемо, і хоч трохи надолужимо втрачені для кохання часи.

— Коли ви вже так надто хочете, то ми можемо зробити вам цю приємність,—

відповіла стара.— Але перше ви нам розкажіть, як зростала ваша пристрасть до театру і сцени, як ви набули такої вправності і як вам пофортунило зажити слави доброго артиста? Мабуть, не брак було і веселих пригод? Не варто зараз іти спочивати, у мене ще є пляшка в запасі, а хто зна, чи швидко ще трапиться нагода так спокійно і приємно посидіти.

Маріана сумно позирнула на неї, а Вільгельм, не помітивши цього, повів свою розповідь далі.

Розділ сьомий

— Розваги юних літ, коли гурток моїх товаришів почав збільшуватися, завдавали шкоди моїм, самотнім, тихим радощам. Я був по черзі то мисливцем, то солдатом, то вершником, як до гри, але завжди мав певну перевагу над іншими, бо міг сам дуже майстерно зробити все потрібне до гри причандалля. Так, усі мечі були здебільшого мною зроблені, я прикрашав і позолочував ґринджоли, і мій потаємний інстинкт не давав мені спокою доти, поки я свою міліцію не спорядив по-античному. Ми наробили шоломів з паперовими султанами, щитів, навіть і панцирів наготовили. При цій роботі наші челядинці, що вміли трохи кравцювати, і швачки зламали не одну голку.

Тепер частина моїх юних товаришів була добре озброєна, решта ж потроху також озброїлись, хоч і абияк, проте в мене взагалі вийшло поважне військо. Ми марширували по дворах, по садках, браво лупцювали один одного по щитах, по головах, траплялись і непорозуміння, але вони тривали недовго.

Ця гра, що так тішила інших, незабаром перестала мене задовольняти. Вигляд такого гурту озброєних хлопців конче мусив у мене викликати лицарські почуття, що з деякого часу, відколи я вкинувся у читання старовинних романів, сповнили мою голову.

"Звільнений Єрусалим" у перекладі Коппена, що потрапив мені до рук, дав, нарешті, моїм хистким думкам певний напрямок. Всю поему я, правда, не міг прочитати, проте були місця, які я знав напам'ять, і їх образи захопили мене. Особливо полонила мене Клорінда усіма своїми вчинками і поведінкою. Жіноча мужність, спокійна повнота її натури справляли більше враження на мою душу, що тільки-но почала розвиватися, ніж роблені спокуси Арміди, хоча її сад був для мене також неабищо.

Але, гуляючи вечорами по кружганку, що тягнувся між вричілками дому, і оглядаючи околицю, де призахідне сонце кидало тремтливе проміння на обрій, коли виступали зірки, а з усіх кутків і глибин тислася ніч і голосне сюрчання польових коників пронизувало урочисту тишу, я сотні і сотні разів декламував собі історію про сумний поєдинок Танкреда і Клорінди.

Хоч як був я прихильний до християн, бо так воно й слід, проте від щирого серця співчував поганській героїні, коли вона завзялася підпалити величезну вежу напасників. І коли Танкред уночі зустрічає нібито воїна і в темряві між ними починається колотнеча і жорстокий бій, я ніколи не міг вимовити слів:

Однак відміряно життя Клорінді вщерть, і невблаганна мить іде й несе їй смерть,—

щоб сльози потоком не лилися з моїх очей, коли нещасний коханець встромлює меч їй у груди, схиляється над нею, здіймає шолом і, впізнавши її, у розпачі здригаючись, приносить води, щоб її охрестити.

Але як стискалося мені серце, коли в зачарованому лісі Танкредів меч трапляв на дерево, а з нього текла кров, і йому вчувався голос, що він і тут ранив Клорінду, що йому визначено долею ранив скрізь кохану, не відаючи того.

Ця оповістка так заповонила мою уяву, що вся прочитана поема склалася в моїй душі в невиразне ціле, і воно так захопило мене, що мені заманулося конче поставити її на сцені. Я хотів грати Танкреда і Рінальдо і знайшов для цього два добрі риштунки, які я давно вже виготовив. Один з темно-сірого паперу з лускою був призначений для суворого Танкреда, а другий з золотого і срібного паперу мав прикрасити Рінальдо. В запалі яскравої фантазії я розповів усе товаришам, і вони вельми цим захопилися, тільки ніяк не могли дошолопатись, що все це треба буде поставити на сцені і грати муситимуть вони самі.

Розвіяти їхні вагання було дуже легко. Я одразу сказав, що візьмемо дві кімнати в домі одного з моїх товаришів, який мешкав по сусідству, не думаючи про те, що стара тітка ніяким світом на це не погодиться. Так само було і з театром, про який знову ж таки я не мав певного уявлення, знаючи тільки, що його будують на помості, що лаштунки роблять з окремих ширм, а за тло беруть велику хустку. Але звідкіль беруть матеріали та устаткування, я про це й не думав.

З лісом ми собі добре зарадили, а саме: любенько поговорили з одним лісничим, що був колись служником у сусідньому домі, щоб дав нам молодих берізок і ялинок. Він їх і приставив, але значно швидше, ніж ми сподівались. Отож ми були непомалу заклопотані, щоб якнайскоріше поставити п'єсу, поки дерева не позасихали. От би тут знадобилась добра порада! У нас же не було ні місця, ні театру, ні завіси. Ширми — це єдине, що ми мали.

З цим клопотом пішли ми знову до лейтенанта і широко й докладно описали йому всю велич нашого задуму. Хо і він і небагато зрозумів із цього, проте одразу став нам до помочі, понастягував у невелику кімнату всіляких столів, і своїх, і сусідських, яких лиш міг роздобути, поставив на них ширми, зробив тло з зелених завіс і тут же поставив рядочком дерева.

Тим часом звечоріло, запалили свічки, служебки і діти сіли на свої місця, п'єса повинна була починатись, усі герої зодягнулись, і лише тоді кожний згадав, що ніхто не знав, що має говорити. В запалі винахідництва, увесь захопившись справами театру, я зовсім забув, що кожен повинен знати, що і де говорити. В метушні готування до вистави цього не помітили й інші. їм здавалося, що легко буде показати на чсцені героя, легко говорити й поводитись так, як дійові особи з того середовища, куди я їх переніс. Вони всі збентежено з'юрмились, питали один к одного, з чого треба починати; лише я, заздалегідь вибравши собі роль Танкреда, виступив сам-один і почав декламувати вірші з героїчної поеми. Але тому, що монолог скоро перейшов у розповідь і я став говорити про себе і третій персоні, а Готфрід, про якого йшла мова, не хоті з

з'являлись, я мусив залишити сцену під голосний регіт моїх глядачів. Невдача глибоко мене преогорчила. Моя справа завалилась. А глядачі все сиділи і хотіли щось побачити. Ми були в костюмах, і я пішов напропале — хай там хо і що, а негайно грати Давида і Голіафа. Деякі з товаришів уже раніше грали зі мною в цій п'єсі, а всі часто її бачили, тому ролі були швиденько розподілені, кожен обіцяв грати якомога краще, навіть один кумедний малюк намалював собі чорну бороду, щоб, коли трапиться яка затримка, клоунадою насмішити публіку. Цю витівку, що суперечила серйозному змістові п'єси, я вельми неохоче дозволив і надалі поклявся, якщо цього разу пощастить врятуватися з цієї халепи, ніколи більше не важитись ставити п'єси на галай-балай, а лише добре обміркувавши її.

Розділ восьмий

Маріана, сном переможена, притулилась до свого коханця, який міцно пригорнув її до себе і вів далі свою розповідь, тим часом як стара, на добру втіху собі, споживала рештки вина.

— Халепа,— сказав він,— що спостигла мене і моїх товаришів, коли нам захимерилось поставити п'єсу, якої і геть-то не існувало, скоро пішла в непам'ять. Бажання створити п'єсу з кожного роману, який я читав, з кожної історії, яку вивчив, було непереможне, я не спiniaвся перед жодним матеріалом, хоч би який він був важкий. Я був уповні переконаний, коли оповідання сподобалося, то на сцені воно зробить куди більше враження. Все повинно пройти перед моїми очима, все мусить бути поставлене на сцені. Коли нам у школі викладали всесвітню історію, я пильно малював собі в уяві, як тих героїв кололи або труїли, і сила моєї уяви, минувши експозицію і розвиток дії, несла мене до найцікавішого п'ятого акту.

Ось так я і став писати п'єси з кінця, не дійшовши в жодній до початку.

Саме того часу прочитав я, трохи з власної принуки, трохи на бажання моїх добрих друзів, що почали вже входити в смак вистав, цілу купу театралізованої продукції, що випадком потрапила мені до рук. Було це за тих щасливих років, коли ми знаходимо задоволення в розмаїтих забавах, бажаючи тільки, аби їх було якнайбільше. Але, на жаль, прихилився я до цієї справи ще й з іншої причини. Мені особливо до смаку були ті п'єси, в яких я сподівався вподобатися глядачам, і не багато було таких, які б я читав без цієї присмпої падії. В палкій фантазії у мене яскраво малювалися всі герої, і я звабився пихатою думкою, ніби годен виконати хоч яку роль. Звичайно, я вибирав таку, що аж ніяк не пасувала мені, а коли траплялась нагода, то брав навіть і дві.

Діти, граючись, уміють з чого попадя зробити все: палка править їм за рушницю, тріска за шаблю, кожна ганчірка за ляльку, кожен куток за хатку. На такому ґрунті розвивався і наш приватний театр. Зовсім не знаючи своїх сил, ми бралися за все, не бачили жодних *qui pro quo* і були переконані, що кожен мусить вважати нас за тих, за кого ми себе видавали. На жаль, усе йшло настільки звичайною ходою, що я не можу пригадати навіть хоч трохи видатної дурнички. Спочатку ми заграли кілька п'єс, де були тільки чоловічі ролі, потім сталп перевдягатися в жіноче вбрання і нарешті притягнули до гри наших сестер. В деяких домах наші забави вважали за корисне діло і

запрошували на виставу гостей. Лейтенант артилерії і тут не покинув нас. Він показував нам, як треба входити і виходити, декламувати і жестикулювати. Проте він заслужив небагато вдячності від нас, бо ми вважали, що в театральному мистецтві тямимо куди більше за нього.

Ми перейшли незабаром до трагедії, бо часто чули та й самі були певні, що трагедію легше написати і поставити, ніж виконати як слід комедію. І вже при перших трагічних спробах ми відчули себе в своїй стихії. Ми намагалися показати вельможних сановників, шляхетні характери через бундючність і афектацію, і самі запишались непомалу. Але тільки тоді бували ми цілком щасливі, коли нам випадало, мов несамовитим, тупотіти ногами, кричати як на пуга і аж по землі валятися од люті.

Хлопчаки й дівчата були при тих виставах недовго вкупі. Незабаром у нас прокинулися природні почуття, серед нас виникли любовні історії, і наш гурток почав розпадатися. Це була наче комедія в комедії. Щасливі любовні парочки вельми ніжно стискали собі руки за лаштунками; вони плавали в блаженстві і в своїх биндах та оздобах були одне одному ідеалом краси, тоді як бідолашні суперники! аж мліли від заздрощів і з злорадною втіхою підвозили їм не одного візка.

1 Непорозумінь (лат.).

Хоч ми ці вистави провадили, не тямлячи в них нічого, без жодного керівництва, проте для нас вони були не без пожитку. Ми вправляли свою пам'ять і тіло і набули більшої гнучкості в мові та поведінці, ніж цього можна сподіватися в такому ранньому віці. Для мене ж ті часи стали просто епохою,— вся душа моя прагнула тільки до театру, і я не знав більшого щастя, як читати п'єси, писати їх і грати.

Тим часом навчання моє в учителів тривало далі. Мене привчали до комерції і віддали в контору до нашого сусіди, і саме тоді, коли душа моя найбільше спротивилась усьому, що я вважав за нище для мене. Виключно сцені хотів я себе присвятити і там знайти своє щастя і вдоволення.

Я пригадую одну поему, що, мабуть, і досі валяється десь між моїми паперами, де муза трагічної поезії і друга жіноча постать, в якій я вивів промисловість, завзято сварилися за мою достойну персону. Ідея звичайна, а щодо віршів, то я не пам'ятаю, чи були вони чого варті, але побачили б ви, скільки там було жахів, огиди, любові, пристрасті! Як страхітливо я змалював там стару госпою Промисловість з кужілкою за поясом, ключами збоку, окулярами на носі, завжди заклопотану, завжди неспокійну, сварливу і скнарливу, дріб'язкову і прискіпливу! Якими жалюгідними змалював я тих, що повинні були гнутися під її лозиною і в поті чола заробляти свій нужденний шматок хліба!

І як по-іншому виступала друга! Яким радісним видом була вона пригніченому серцеві! Прекрасна постать, велична поведінка — все показувало в ній доньку свободи. Почуття власної гідності надавало їй статечності без пихи, вбрання личило їй, воно облягало всі її члени, не заважаючи ході, і рясні фалди тканин, як тисячократна луна, коливалися в такт рухам цієї богині. Який контраст! І на чий бік прихилилось моє серце, ти можеш легко догадатись. Я постарався також, щоб мою музу і зовні зробити

видочною. Корони і кинджали, кайдани і маски, що залишилися від попередників,— все було приділене їй. Суперечка була палка, промови обох персон — це небо і земля, бо хіба ж у чотирнадцять років можна інакше малювати, як не контрастами чорного й білого. Стара говорила так, як личить говорити скнарі, що тремтить за кожен гріш, а друга — як особа, що дарує царства! Погрози й попередження старої були знехтувані, до обіцяних від неї багатств я вже обернувся спиною. Знедолений, голий, я віддався музі, яка накинула на мене золоте покривало, щоб прикрити мою голизну.

— Якби я знав,— покликнув він, міцно пригортаючи до себе Маріану,— що з'явиться зовсім інше, любіше божество, щоб підтримати мене в моїх намірах, щоб товаришити мені в дорозі, який прекрасний напрямок прийняла б моя поема і який цікавий був би її кінець! Одначе в твоїх обіймах знаходжу я не поему, а правду життя. То будемо ж свідомо уживати солодкого щастя!

Міцні його обійми та схвильований голос збудили Маріану. Вона пестощами намагалась приховати своє збентеження, бо жодного словечка не чула з останньої частини його розповіді. Залишається тільки побажати, щоб наш герой у майбутньому знайшов для своїх улюблених оповідок уважпіших слухачів.

Розділ де в'я т и й

Так проводив Вільгельм свої ночі в утіхах щирого кохання, а дні — в дожданні нових блаженних годин. Вже в той час, коли прагнення і надія тільки вабили його до Маріани, він почував, наче знову на світ народився, почував, що стає іншим, а тепер же він поєднався з нею, задоволення своїх жадань стало звабливою звичкою. Серцем він прагнув ушляхетнити предмет своєї пристрасті, духом — піднести укохану дівчину вкупі з собою. Навіть у найкоротшій розлуці він тільки й думав про неї. Коли раніш вона була йому лише потрібна, то тепер він почував її, як невід'ємну частку самого себе, бо прив'язався до неї всіма фібрамп людської натури. Його чиста душа відчувала, що вона є половина, ні, більш як половина його самого. Він був їй вдячний і відданий безмежно.

Маріана також деякий час обманювала себе; вона ділила з ним почуття його щирого щастя. Ах, коли б же часами холодна рука докору не стискала їй серця! Навіть у Вільгельмових обіймах не була вона спокійна, навіть під крилечком його кохання! А як залишалась на самоті і з високих хмар, куди її зносила його пристрасть, спускалась до свідомості свого сучасного стану, тоді була гідна жалощів. Поки вона жила в нікчемній суєті, легковажність допомагала їй обманювати себе щодо свого становища, або, власне, вона його не розуміла. Неприємності, які з нею траплялися, здавались їй випадковими; прикrostі чергувались з втіхами, зневаги надолужувались марнославством, а злидні — часто тимчасовим достатком. А нестатки і звичка стали для неї законом і виправданням, і їй тим часом щастило відпихати від себе з дня на день, з години на годину всі неприємні почуття. Але тепер бідна дівчина перенеслась на якусь хвилинку в кращий світ і наче з високості, з світла і радощів споглянула на пустелю, на своє безецне життя, побачила, яка жалюгідна істота є та жінка, що разом із прагненням не вміє влити кохання і поваги до себе, і відчула, що й зовні і всередині

не стала кращою. їй нічим було себе підбадьорити. Заглядаючи в себе, вона бачила в душі своїй лише порожнечу, в серці — жодної підпори. І що сумніший, був її стан, то сильнішала любов до коханого. Так пристрасть її дедалі все зростала, як і небезпека втратити його, що також що не день, то ближчала.

Зате щасливий Вільгельм ширяв у вищих сферах. Йому також відкрився новий світ, але світ, повний блискучих перспектив. Ледве вгамувалися перші надмірні радощі, як в його душі чітко проявилось те, що досі лиш невиразно відчувалось. Вона твоя І Вона віддалась тобі! Вона — укохана, бажана, обожнювана істота — віддалась на твою честь і сумління. То хай знає, що довірилась не якомусь невдячникові. На кожному місці, чи стояв він, чи ходив, він розмовляв сам із собою. Серце його було повне вщерть, і він у потоках пишномовних слів виливав свої високі почування. Йому здавалось, ніби він вбачає певний знак долі, яка через Маріану подає йому руку, щоб витягти його з затужавілого болота міщанського життя, з якого він так уже давно врятуватися прагнув. Покинути батьківський дім, усіх своїх — це, здавалось йому, справа легка. Він був молодий і повак у житті, а звага кинутись у світ за щастям та задоволенням зміцнювалась коханням. Його покликання до театру було тепер для нього ясне. Висока мета, яку він собі визначив, здавалась ближче, коли осягне руки Маріани, і він з самозадоволеною скромністю вбачав у собі прекрасного артиста, творця майбутнього національного театру, що по ньому — він частенько чув це — так зітхали. Все, що досі в найглибших куточках його душі ледве блимало, тепер заворушилось. З розмаїтих ідей фарбами свого кохання він утворив на туманному тлі картину, образи якої, щоправда, дуже зливались один з одним, але зате надзвичайно чудесне враження робило ціле.

Розділ десятий

Він сидів тепер дома, перебирав папери і лаштувався до від'їзду. Все, що хоч тхнуло дотеперішніми справами, він одкидав геть, бо в своїх мандрах хотів бути вільний від неприємних згадок. Тільки улюблені твори улюблених поетів і критиків, як хороших друзів, він поставив до вибраних. А що досі художньою критикою цікавився дуже мало, то тепер, проглянувши і побачивши, що ці книжки навіть і не розрізані, захопився новою жадобою вивчити їх. Перекоханим буди, що такі книжки конче потрібні, він понакуповував їх безліч і при найкращих бажаннях жодної з них не спромігся прочитати й до половини.

Зате він якнайпильніше тримався зразків і випробовував самого себе в усіх галузях мистецтва, які йому стали відомі.

Увійшов Вернер і, побачивши свого друга над знайомими зошитами, вигукнув:

— Невже ти знову скнієш над цими паперами? Закладаюся, що ти не маєш наміру закінчувати цю писанину! Ти водно їх переглядаєш і завжди починаєш щось нове.

— Закінчувати — це не обов'язок учня, досить йому й того, що він учиться.

— Але ж треба довершувати, хоч би там як!

— Ну то дозволю собі поставити питання: хіба не краще зробить той юнак, котрий, взявшись за справу не по собі і помітивши це, одразу її кидає, не марнуючи зусиль і часу на те, з чого ніколи не буде пожитку?

— Я добре знаю, не в твоєму дусі було доходити кінця в якійсь справі, ти завжди видихався, не дійшовши й половини. Ще коли ти був директором нашого вертепу, то згадай, як часто міняли одяг нашої карликової трупи та кроїли нові декорації. То ставилась одна, то друга трагедія, і щонайбільше ти давав лише п'яту дію, де зчинялась загальна колотнеча і герої кололи один одного.

— Коли ти вже згадав ті часи, то хто ж тоді винен, що вбрання, яке добре пасувало до ляльок і міцно було пришите до тіла, ми відпорювали і витрачались на новий непотрібний гардероб? Хіба ж не ти завжди спокушав мене купити в тебе нову стрічку, розпалював мою пристрасть і вмів її використати?

Вернер зареготався і скрикнув:

— Я й досі залюбки пригадую, як з ваших театральних походів я умів здобувати прибутки, наче ліферант на війні. Коли ви рихтувалися звільняти Єрусалим, я тоді славно заробив на цьому, як колись венеціанці на хрестоносцях. На мій погляд, нічого розумнішого в світі нема, як з глупоти інших здобувати собі користь.

— Не знаю, чи не шляхетніше задоволення було б лікувати людей від їхньої глупоти.

— А мені здається, що це були б марні зусилля. Скільки то треба, поки один чоловік порозумнішає і розбагатіє, та й то він здебільшого робить це за рахунок інших.

— Ось саме трапив мені до рук "Юнак на розпутьті",— перебив його Вільгельм, витягуючи з-поміж інших паперів одного зошита.— Я ж таки закінчив цю річ, яка б вона там не була.

— Викинь її геть! Жбурни в огонь,— мовив на те Вернер,— задум цей анічогісінько не вартий. Мене вже й тоді добре-таки дратував цей твір, та й батько гнівався за це на тебе. Вірші, можливо, там і хороші, але спосіб зображення в ґрунті хибний. Я ще й досі пам'ятаю твоє уособлення промисловості, твою зморщену, жалюгідну сивілу. Чи не в якійсь дрібній крамничці запозичив ти ці образи? Про торгівлю ти не мав тоді жодної уяви; я не знаю, хто має ширші погляди або хто їх повинен мати, як не справжній торговець. Які обрії створює нам наш порядок, в котрому ми провадимо свої діла! Він дозволяє нам будь-коли оглянути ціле, не змушуючи нас плутатися в дрібницях. Які вигоди дає купцеві подвійна бухгалтерія! Це одне з найкращих досягнень людського духу, і кожному статечному господареві належало б її запровадити в своєму господарстві.

■— Пробач мені,— сказав усміхаючись Вільгельм,—ти починаєш з форми, наче б у ній вся справа. За вашими обрахунками та балансами ви звичайно забуваєте про справжній підсумок життя.

— На жаль, мій друже, ти не помічаєш, що тут форма і суть справи — це одне і те саме, і одне без одного існувати не можуть. Порядок і ясність збільшують бажання набувати і заощаджувати. Той, хто погано господарює, любить блукати в темряві. Він не дуже полюбляє підраховувати те, що винен. І навпаки, для доброго господаря нема нічого приємнішого, як упевнитися, що кожного дня добробут його зростає. Навіть і невдача, хоч би яка неприємна, його не зляка, бо він тут же знає, які прибутки

покласти на другу шальку для рівноваги. Я певен, мій любий друже, коли ти набудеш справжнього смаку до нашого діла, то переконаєшся, що в торгівлі багато розумових здібностей матимуть вільне застосування.

— Можливо, що мандрівка, в яку я виряджаюсь, змінить мої погляди.

— О, напевне! Повір мені, тобі ще тільки бракує побачити якесь велике діло, щоб назавжди стати нашим, і коли ти вернешся, то радо приєднаєшся до тих, хто різними укладами та спекуляціями вміє урвати собі частку грошей та достатку, що роблять у світі свій необхідний кругообіг. Споглянь лише на природні та штучні продукти всіх частин світу, уважай, як вони ставали предметами необхідності. Яка ж це приємна турбота прознати, на що зараз є найбільший попит, чого бракує або важко дістати, кожному швидко і легко приставити все, чого запотребиться, завбачливо зробити запаси і здобувати прибуток з цього величезного обігу. Ось що, на мою думку, дає велику радість кожному, хто має голову.

Вільгельм, здавалось, цього не заперечував, і Вернер вів далі:

— Побувай лише спочатку в великих торгових містах, відвідай кілька гаваней, і ти, безумовно, будеш у захваті. Коли побачиш, скільки там працює людей, коли побачиш, звідкіль що прибуває, куди йде, то й ти, звичайно, будеш пускати товар через свої руки. І побачиш також, що й надрібніший із них є зв'язаний з усією торгівлею, тоді і не вважатимеш за дрібницю незначних речей, бо всі вони збільшують обіг, з якого твоє життя здобуває живлення.

Вернер, розвиваючи в стосунках з Вільгельмом свій тверезий розум, звик і своє ремесло, і свої ґешефти вважатп високими і завжди був такої думки, що має більше права на це, ніж його, правда, розумний і шанований друг, але який, здавалось йому, віддається найнереальні-шим у світі химерам і вкладає в них усю свою душу. Іноді йому здавалось, що він ось-ось подолає його хибний ентузіазм і наверне цю славну людину на правильний шлях. В цій надії він і повів далі:

— Сильні світу сього заволоділи землею, вони живуть у розкошах і достатках. Кожна місцина світу нашого вже захоплена у чийось власність, кожна власність закріплена, державна служба та інші громадські діла дають мало прибутку, то де ж знайти якийсь законний заробіток, дешевше завоювання, як не в торгівлі? Адже ж князі світу сього посіли всі ріки, шляхи, гавані, і з усього, що повз них іде, вони мають великий зиск. То чого ж нам ловити гав і, на втіху собі, не скористатися з доброї нагоди та за свої труди не стягнути прибутку з речей, що стали необхідною потребою чи й забаганкою в людей? І можу тебе запевнити, коли ти захочеш поставити силу своєї поетичної фантазії проти моєї богині, то мою сміливо можеш вважати за нездоланну переможницю. Вона, правда, радніше несе оливкову галузку, аніж меч, кинджала і кайданів зовсім не визнає, але своїх улюбленців винагороджує також і коронами, які, не в образі другій хай буде сказано, блискотять щирим злотов і перлами, добутиими з чистих джерел і з морських глибин її пильними, завжди працюючими слугами.

Вільгельмові трохи прикро стало від цього випадку, але він приховав свою образу, бо згадав, що й Вернер спокійно слухав його нападки. До того ж він був і досить

справедливий і добре розумів, що кожному своє ремесло найкраще, але хай же не чіпають того, якому він так пристрасно себе присвятив.

— А для тебе,— покликнув Вернер,— що так щиро піклуєшся про людські справи, яке б то було видовище, коли б ти на власні очі побачив щастя, що супроводить сміливі починання людини! Хіба є що приємніше для ока, як корабель, що після щасливого плавання завчасно повертає до гавані з гойним виловом! Не тільки родичі, не тільки знайомі, учасники — кожний сторонній захоплюється, коли бачить радість, з якою знудьгований моряк вискакує на берег передше, ніж корабель торкнеться причалу, і, відчувши себе знову бадьорим і вільним, віддає укоханій землі все те, що вирвав із зрадливих вод. Не в одних цифрах, мій друже, полягає наш прибуток. Щастя — це богиня живих людей, і, щоб відчуті її справжню прихильність, треба жити і бачити людей в їх життєвій діяльності, як вони в житті працюють і як уживають радощів.

Розділ одинадцятий

А тепер час уже нам ближче познайомитися з батьками обох наших друзів. Це були люди вельми різних поглядів, проте обидва вважали, що торгівля — найблагородніша праця, і обидва добре пильнували кожного зиску від того чи іншого ґешефту. Старий Майстер одразу ж після смерті свого батька продав коштовну колекцію малюнків, картин, гравюр і старожитностей, ґрунтовно перебудував і за найновішим смаком опорядив свій дім і якнайкраще упорядкував свої статки. Значну частину капіталу він вклав у справи старого Вернера, що зажив слави як добрий купець, бо йому завжди щастило в торгових спекуляціях. Але нічого так не бажав старий Майстер, як надати своєму синові властивостей, котрих йому самому бракувало, і залишити своїм дітям статки-маетки, в посіданні якими вбачав найбільше щастя. Він мав, наприклад, великий нахил до розкошів, до всього, що впадало в очі, але що разом із тим було цінне і тривале. Любив, щоб у його домі все було солідне і міцне, запаси достатні, срібний посуд ваговитий, столовий сервіз коштовний; але гості бували в нього не часто, бо кожна така гостина переходила в бенкет, що вводив у чималі кошти і завдавав великого клопоту. Його домашнє життя йшло спокійним, одноманітним кроком, і всілякі зміни та новини в домі були саме такі, що не давали нікому задоволення.

Зовсім по-іншому жпв старий Вернер у своєму темному, похмурому домі. Закінчивши свої справи в тісній конторі за прастарим бюрком, він любив смачно попоїсти, а ще краще по можливості випити, і добра не звпк споживати сам: поруч із родиною за його столом завжди були друзі і всі сторонські, що мали будь-які зв'язки з його домом. Стільці в нього були старенькі, зате щодня сиділи на них гості. Смачні страви притягали до себе увагу гостей, і піхто й пе помічав, що подають їх у звичайному посуді. В його пивниці не що й багато було вина, але випите замінялося ще кращим.

Так і жили собі обидва батьки. Вони частенько сходилися обмірковувати спільні справи. От і сьогодні вирішили вони послати Вільгельма в подорож у торгових справах.

— Хай світу побачить,— сказав старий Майстер,— а заодно і наші справи влаштує в чужих місцях, бо для юнака немає кращої послуги, як своєчасно замолоду ознайомити

його зі справою, яка буде його покликанням у житті. Ваш син, в експедиції бувши, так щасливо обладнав свої справи, що я сильно цікавлюсь, як то мій дасть собі раду. Боюсь, що він більше заплатить за науку, ніж ваш.

Старий Майстер, який про свого сина та його здібності був дуже високої думки, сказав ці слова в надії, що його друг почне заперечувати це і вихвалити видатні обдаровання юнака. Але він помилився: старий Вернер, який у практичних справах довіряв лише тим, кого сам випробував, спокійно відповів:

— Все треба вивірити; ми можемо послати його тим самим шляхом, дати інструкції, якими він буде керуватись, хай посправляє різні борги, відновить старі знайомства, зробить нові. Він допоможе і в торгових справах, про які я щойно вам говорив, бо, не зібравши докладних відомостей з самого місця, ми небагато чого й досягнемо.

— Ну то хай він і споряджається,— мовив старий Майстер.— А де ж узяти конячку, щоб годилась до цієї подорожі?

— Та недалеко й шукати її. Один крамар в Г., який нам децицію винен, а втім не погана людина, пропонував мені замість боргу конячку. Мій син знає її, це уповні придатна тварина.

— То хай він її і приведе. Завтра поїде з поштою, а позавтра й вернеться; а тим часом йому приготують валізку і листп, і він на початку того тижня може вирушати.

Покликали Вільгельма і сказали йому про це. Як же він зрадів, коли побачив у своїх руках засоби здійснити свої мрії, що до того ж навіть і здійснилися без його відома й участі! Його пристрасть була така велика, а переконання в тому, що він правильно робить, наважившись скинути тягар дотеперішнього життя і ступити на нову благородну стежку, було таке щире, що його сумління анітрохи не ворухнулось, жодна турбота не засмутила його, ба навіть цей обман він до якоїсь міри вважав за священний, бо певний був, що батьки і родичі згодом хвалитимуть і благословлятимуть його за цей крок. В цьому збігові обставин Вільгельм вбачав навіть провідну вказівку долі.

Як нестерпно нудно було йому чекати до ночі, до того часу, коли знову побачить свою кохану! Він сидів у своїй кімнаті і так обмірковував план своєї мандрівки, як спритний злодій або чарівник в ув'язненні, який іноді звільняє ноги від міцних кайданів, щоб упевнитися, що порятунок можливий, ба навіть ближчий, ніж цього домислитись може короткозора сторожа.

Нарешті вибила нічна година; він вийшов з дому, струснувши з себе всякий гніт, і почвалав тихими провулками. На великій площі підняв руки до неба і відчув, що все залишив за собою, що від усього звільнився. Тепер він уже уявляв себе в обіймах коханої, а тоді з нею ж укупі на сліпучому театральному помості. Повінь надій захопила його, і лиш іноді покрик нічної сторожі нагадував йому, що він мандрує ще по цій землі.

Його кохана вийшла до нього на сходи, і яка ж чарівна! Яка мила! Вона зустріла його в новому білому негліже, і йому здавалося, що вона ще ніколи не була така уроча. Так обновила вона подарунок відсутнього коханця в обіймах присутнього, віддаючи йому пристрасно, щиро все багатство своїх пестошів, якими обдарувала її природа та

навчило мистецтво, то хіба ж тут можна питати, чи був він щасливий, чи почував коли більше блаженство?

Він розповів їй про все, що сталося, і в загальному сповірявся у своїх планах, у своїх бажаннях. Він знайде собі десь притулок, а потім візьме її до себе, бо сподівається, що вона не відмовить йому своєї руки. Але сердешна дівчина мовчала, ховаючи свої сльози, і лише пригортала друга до своїх грудей, а він, хоч і тлумачив її мовчання сприятливо для себе, проте бажав певної відповіді, особливо коли якнайскромніше запитав її, чи не може він хоч сподіватися на те, що буде батьком. Але й тут відповіла вона лише зітханням і поцілунком.

Розділ дванадцятий

Другого ранку прокинулась Маріана лише для нового смутку. Вона відчувала себе дуже самотньо, не могла й глянути на денне світло, лежала в постелі і плакала. Стара присіла до неї, намагалась угамувати її, розрадити, але їй не одразу пощастило загоїти поранене серце. Бо наближалась мить, котрої сердешна дівчина чекала як останньої в своєму житті. Чи можна ж себе почувати в жахливішому стані? Її коханий від'їжджає, нелюб погрожує приїхати, але найстрашніше нещастя попереду, коли обидва коханці зустрінуться, що легко може трапитись.

— Заспокойся, любочко,— гомоніла стара,— не виплакуй же своїх прекрасних оченят! Хіба ж це таке велике нещастя мати двох коханців? І коли ти всю свою ніжність можеш віддавати лише одному, то будь принаймні хоч вдячна другому, що так про тебе турбується і з певністю заслуговує назви твого друга.

— Мій коханий ніби передчував,— крізь сльози відповідала на те Маріана,— що нас чекає розлука. У сні йому привиділось те, що ми так старанно від нього намагались приховати. Він так спокійно спав поруч зі мною. Аж раптом чую, він бурмоче крізь сон якісь невиразні, тривожні слова. Мені стало страшно, я буджу його. Ах! З якою любов'ю, з якою ніжністю, з яким запалом обійняв він мене! "О, Маріано! — покликнув він,— з якого жахливого стану вирвала ти мене! Як мені дякувати, що ти визволила мене з цього пекла? Мені снилося,— вів далі він,— що я десь далеко від тебе, в якомусь незнаному краї, але твій образ линує передо мною. Я бачив тебе на якомусь чудовому пагорку. Все залите сонцем. Яка ти чарівна тоді була для мене! Але це трпвало недовго, я побачив, що твій образ спускається все нижче і нижче, я простягав до тебе руки, але ти була далеко, і я не міг тебе досягти. Твій образ спустився ще нижче і наблизився до великого озера, чи, краще б сказати, болота, що широко розлилось у стіп пагорба. І раптом якийсь чоловік подав тобі руку. Він, здавалось, хотів тебе повести вгору, але повів убік і ніби потягнув за собою. Я закричав, бажаючи тебе остерегти, бо не міг до тебе дістатися. Коли я поривався йти, то наче приростав до землі, а коли міг іти, то вода ставала па шляху і навіть крик мій тлумився у згнічених грудях".

Так розповідав він, сердешний, спочиваючи від своїх страхів на моїх грудях, і був щасливий, що найблаженніша дійсність прогнала страшний сон.

Стара намагалась якомога відтягнути своєю прозою поетично настроєну

приятельку в царину звичайного життя, скориставшись при цьому добрим способом, якого вживають птахоловп, що, граючи на сопілочку, наслідують співи птахів, яких хочуть привабити в своє сильце. Вона хвалила Вільгельма, вихваляла його постать, його очі, його кохання. Бідна дівчпна радо її вислухала, встала, дала себе зодягнути і, здавалось, трохи заспокоїлась.

— Дитино моя, любко моя! — вела далі підлесливо стара. — Я не хочу тебе смутити, не хочу образити, я не думаю відібрати від тебе твого щастя. Хіба ж ти не розумієш моїх намірів, хіба ж ти забула, як я кожному мить більше про тебе піклуюсь, ніж про себе? Скажи мені лише своє бажаннячко, то ми побачимо, як цьому зарадити.

— Чого я можу бажати? — відповіла на те Маріана. — Я нещасна, на все життя нещасна. Я люблю його, і він мене кохає, бачу, що мушу з ним розлучитися, і не знаю, як це переживу. Приїжджає Норберг, якому ми зобов'язані всім своїм існуванням, а Вільгельм сильне обмежений в коштах, він для мене нічого не може зробити.

— Еге ж, він, на жаль, із тих коханців, що, крім серця, нічого не приносять, а проте вимагають найбільше.

— Не глузуй! Сердега думає покинути свій дім, піти на сцену, запропонувати мені свою руку.

— Порожніх рук у нас уже і так чотири.

— Я не маю жодного вибору, — вела далі Маріана, — вирішуй ти! Штовхай мене туди або сюди, тільки знай одне: здається мені, що я ношу під серцем запоруку, яка ще міцніше повинна з'єднати нас. Отож подумай, що робити: кого я повинна залишити і за ким піти.

Трохи помовчавши, стара вигукнула:

— Оця вже мені юність! Вона завжди впадає в крайнощі. Як на мене, то нема нічого природнішого поєднати все те, що дає нам задоволення і вигоду. Кохай одного, а другий нехай платить. Треба мати лише глузд у голові і держати нарізно одного від другого.

— Роби як хочеш, я ні про що не можу думати, але послухаюся твоєї поради.

— А ми зможемо послатись на те, що директор, мов, вельми думний з доброї поведінки своєї трупи і не дозволяє сваволі. Обидва коханці вже звикли потаємно і обережно братися за діло. Про час і нагоду потурбуюсь я сама, але тоді вже ти муситимеш грати роль, яку я тобі накажу. Хто зна, як ще складуться обставини. Ех, якби то Норберг приїхав тоді, як уже Вільгельм від'їде! Хто ж тобі заборонить в обіймах одного мріяти про другого? Бажаю тобі синочка. Багатого він батька матиме.

Маріана лише ненадовго заспокоїлась такою перспективою. Вона ніяк не могла поєднати гармонійно свого становища зі своїми почуттями, своїми переконаннями. Вона хотіла б забути цю нестерпну дійсність, але тисячі дрібниць кожному мить їй про це нагадували.

Розділ тринадцятий

Вільгельм зробив тим часом невеличку подорож і, не заставши клієнта дома, передав рекомендаційного листа його дружині. Та вона мало що відповіла на його

питання, бо була сильно схвильована, та й у всьому домі помічалось велике замішання.

Але незабаром вона сповірилась йому (та й нічого було тут і таїти), що її пасербиця втекла з артистом, чоловіком, який недавно покинув одну невеличку трупу, опоселився в їхніх місцях і почав давати лекції французької мови. Батько, не тямлячи себе від сорому й досади, побіг у розправу, щоб спорядити за втікачами погоню. Вона як могла шпетила свою пасербицю, коренила її коханця так, що й живого місця на них обох не залишила, всіляко бідкалася на ганьбу, яка спостигла через те родину, аж Вільгельм збентежився непомалу, бо ночував, що ця сивіла, неначе в нападі якогось пророцтва, щойно зганила і осудила його потаємні наміри. Але ще сильніший і щиріший жаль узяв його, коли він побачив батькове горе, як той, вернувшись із розправи, коротко, з тихим смутком розповів дружині про вжиті заходи; прочитавши листа, наказав привести Вільгельмові конячку, не змігши й тут приховати свого смутку і хвилювання.

Вільгельм хотів був негайно сісти на коня і виїхати з цього дому, де йому за таких обставин неможливо було залишатися; однак господар не хотів пускати без почастунку і без ночівлі сина чоловіка, якому він був так багато зобов'язаний.

Наш друг спожив смутну вечерю, перебув неспокійну ніч і рано-вранці якомога хутчій поквапився попрощатися з людьми, які, і в голові того не мавши, своїми оповістками та скаргами образили найчутливіші його почуття.

Поволеньки, задумано їхав він дорогою, аж нараз помітив кілька озброєних людей, що бралися через поле. По їх широких довгих жупанах, по великих вилогах, незграбних капелюхах, простацькій ході, вайлуватих рухах він одразу догадався, що то команда ландміліції. Вони зупинилися під старим дубом, познімали свої рушниці і зручніше посідали на траві, щоб викурити люлечку. Вільгельм також зупинився біля них і зайшов у розмову з одним молодиком, що під'їхав до них верхи. На жаль, він ще раз мусив вислухати відому вже історію про двох утікачів, ще й до того з зауваженнями, які ні для молодої пари, ні для батьків приємними не можна було назвати. Разом із тим Вільгельм прознав, що прибули вони для того, щоб забрати молоду пару, яку наздогнали в сусідньому містечку і там затримали. Через деякий час вдалині з'явився візок, оточений цивільною вартою, не так грізною, як смішною. Незграбного вигляду писар, що їхав попереду, і актуарій (це й був той молодик, що з ним розмовляв Вільгельм) якось вельми церемонно й кумедно привіталися навзаєм при зустрічі, наче якийсь дух і чарівник при небезпечних нічних операціях: один всередипі, другий зовні зачарованого кола.

Тим часом присутні всю свою увагу звернули на селянський віз і не без співчуття дивилися на бідолашних утікачів, що сиділи на в'язці соломи, ніжно споглядаючи одне на одного, і, здавалось, не помічали нікого навколо себе. Трапилось так, що з останнього села везли їх у невеликій придобі, бо стара бричка, в якій спочатку їхала красуня, поламалась. При цій нагоді вона попрохала і за свого друга, щоб він їхав з нею вкупі, бо досі заставляли його йти пішки у важких кайданах, в переконанні будучи, що впіймали важкого злочинця.

Звичайно, ці кайдани сильно спричинилися до того, що вигляд ніжної парочки привернув до себе значну увагу, особливо тому, що молодик повадився дуже пристойно і раз у раз цілував руки у своєї коханої.

— Ми дуже нещасні,— покликнув віп до присутніх,— але не такі винні, як здається. От як винагороджують жорстокі люди вірне кохання, а батьки, знехтувавши щастя своїх дітей, брутально викидають їх із рук радості, яка по довгих, похмурих днях, нарешті, до них завітала!

Тимчасом як присутні в різний спосіб виявляли своє співчуття, начальство закінчило свої церемонії, і віз рушив далі, а Вільгельм, вельми затурбувавшись про долю закоханих, почував стежкою вперед, щоб заздалегідь, поки прибуде цей поїзд, засягнути знайомства зі старшиною. Та не встиг він ще доїхати до сільської розправи, де все заворушилось, готуючись прийняти втікачів, як його наздогнав актуарій і своїми довгими роздебеннями про те, що сталося, а особливо нудними вихваляннями свого коня, якого він щойно вчора виміняв у єврея, став на перешкоді до всякої іншої розмови.

Нещасну пару вже привезли до саду, що через хвіртку сполучався з розправою, і без зайвого галасу ввели туди. За цей делікатний вчинок Вільгельм щиро похвалив актуарія, хоча той, власне, хотів лише подратувати простацтво, що зібралося перед розправою, і позбавити його приємності подивитися на ганьбу співгромадян.

Старшина, бувши невеликим аматором таких надзвичайних подій, бо він при цьому здебільшого робив одну хибу за другою і за свою добру пильність тільки й мав від князівської влади нагороди, що суворі догани, важкою ходою пішов у розправу, а вслід за ним пішли актуарій, Вільгельм і кілька поважних бюргерів.

Спочатку ввели красуню, яка ввійшла спокійно, скромно, але з почуттям власної гідності. Її одяг і поведінка показували, що ця дівчина не дасть себе скривдити. Вона одразу, не дожидаючись запитань, почала розповідати про своє становище. Актуарій наказав їй мовчати і намірився писати на складеному аркуші паперу. Старшина набрав поважного вигляду, подивився на неї, кахикнув і запитав бідолашну, як її звати і скільки їй літ.

— Пробачте, паночку,— мовила вона,— я дуже дивуюсь, що ви питаєте про моє ім'я і літа, ви ж самі надто добре знаєте і моє ім'я, і те, що мені стільки років, як і вашому старшому синові. Я вам без викрутасів, залюбки розповім усе, що ви бажаєте знати і що треба знати.

Відколи батько мій одружився вдруге, мені в домі не солодко стало жити. Я вже кілька разів могла б вийти незгірше заміж, але мачуха, боячись, що їй доведеться дати посаг, кожен раз ставала цьому на перешкоді. Ось так і тепер, полюбила я молодого Меліну, з яким недавнечко познайомилась, і через те, що ми бачили перешкоди на шляху до нашого поєднання, то й поклали йти в світ і шукати свого щастя, якого нам дома не знайти було. З дому я нічого не взяла з собою, крім того, що було моє, власне. Втекли ми не як злодії чи розбишаки, і мій коханий не заслужив на те, щоб його волочили в кайданах або ланцюгах. Князь справедливий, він не похвалить за таку

окрутність. Коли ми й заслужили кари, то не такої суворой.

Старий суддя збентежився вкрай. В голові йому вже дзижчали догани найласкавішого, а вільна мова винуваченої змішала хід протоколу. Становище стало ще гірше, коли на повторні запитання вона не захотіла розводитись у зайвих поясненнях, а твердо стояла на тому, що перед тим сказала.

— Я не злодійка,— говорила вона.— Мене привезли сюди на в'язці соломи, щоб зганьбити, але є вищий суд, який нам знову поверне нашу честь.

А тим часом актуарій все записував її слова і шепнув судді, щоб він і далі провадив допит, а формальний протокол можна буде і потім скласти.

Старий знову підбадьорився і сухими словами встановлених жорстких формул почав колупатися в солодких таємницях кохання.

Вільгельмові аж кров залила обличчя, а щоки прекрасної злочинниці зашарілись ніжним рум'янцем сором'язності. Вона замовкла запнувшись, поки, нарешті, саме збентеження не надало їй мужності.

— Будьте певні,— скрикнула вона,— що в мене вистачило б мужності сказати правду, хоч би я змушена була говорити і проти себе самої! Чого мені вагатися і запинатися, коли вона робить мені честь? Так, я з першої ж хвилини, як тільки впевнилась у його прихильності та вірності, дивилась на нього, як на свого чоловіка. Я щиро віддала йому все, чого вимагає кохання і чого не може відмовити пересвідчене серце. Робіть тепер зі мною, що хочете. Коли я одну хвилину і вагалась признатися, то тільки з страху, щоб моє признання не мало поганих skutків для мого милого, тільки в цьому причина.

Вільгельм, почувши такі її слова, став високої думки про її переконання, тоді як судці побачили в ній тільки нахабну дівку, а присутні бюргери дякували богам, що в їхніх родинх такого не сталося або не вийшло на яв.

Вільгельм цю мить уявив перед такими судцями свою Маріану, вкладав у її уста ще кращі слова, ще одвертіші і щиріші речі, а зізнання ще благородніші. Його охопило сильне бажання допомогти обом закоханим. Він цього не таїв і нишком попрохав суддю, який трохи затягував справу, скоріше кінчати діло, бо все тут ясне як день і не потребує дальшого розслідування.

Завдяки цьому дівчину вивели і звеліли привести молодика, знявши йому перед дверима кайдани. Він, здавалося, більше був заклопотаний своєю долею. Його відповіді були поважніші, хоч він і менше виявляв геройської одвертості, зате робив приємне враження певністю і логічністю своїх зізнань.

А коли закінчився і цей допит, що у всьому збігався з попереднім, лише молодик, жаліючи дівчину, уперто заперечував її власні зізнання, звеліли, нарешті, знову привести дівчину, і між ними сталася сцена, яка остаточно привернула до них серце нашого друга. На власні очі він побачив тут, у цій непривітній судовій кімнаті, те, що тільки може траплятися в романах і драмах, а саме: боротьбу взаємної великодушності, силу кохання в нещасті.

"Чи то ж правда,— питав він самого себе,—що сором'язлива ніжність, яка ховається

від сонця і людських очей і лише в повній самоті, в глибокій таємності важиться уживати насолоди, будучи витягнута нещасливим випадком на яв, стає тоді мужніша, міцніша, хоробріша від інших палких, показних пристрастей".

На його втіху, ціла справа закінчилася досить скоро. Молодят узяли під легку охорону, і коли б тільки була можливість, то він ще цього вечора відпровадив би цю жінку до її батьків, бо твердо поклав собі стати посередником у цьому ділі і сприяти щасливому та пристойному одруженню обох закоханих.

Він попрохав у судді дозволу поговорити з Меліною наодинці, що без труднощів і було йому дозволено.

Розділ чотирнадцятий

Розмова обох нових знайомих стала дуже швидко довірлива і жвава. Бо коли Вільгельм відкрив пригніченому юнакові свої взаємовідносини з батьками дівчини, запропонував себе в посередники і навіть висловив найкращі сподівання на успіх, сумний і стурбований духом в'язень розвеселився, знову відчув себе вільним, змирився зі своїм тестем і тещею, і мова тепер зайшла про майбутній заробіток та притулок.

— Об цім ви не тужіть,— сказав Вільгельм,— бо мені здається, ви обоє від самої природи до того призначені, щоб знайти своє щастя на тім шляху, який самі вибрали. Приємна зовнішність, доброзвучний голос, чутливе серце! Чи може артист чого кращого бажати? Коли я зможу прислужитись вам рекомендаціями, то дуже радо їх дам.

— Щиро вам дякую,— відповів той,— але навряд чи з лих скористаюся, бо маю на думці, якщо буде можливо, не вертатися на сцену.

— Оце вже ви погано робите,— мовив на те Вільгельм, трохи отямившись від свого здивування, бо й не сумнівався, що Меліна з молодого дружиною, як тільки буде звільнений, знову повернеться на сцену. Йому здавалося, що театр для артиста — це те ж саме, що для жаби вода. Жодної хвилини він у цьому не сумнівався і тепер, на свій подив, мусив почути протилежне.

— Еге ж,— вів той,— я намірився не вертатися в театр, а піти на цивільну службу, яку-небудь, аби тільки її отримати.

— Дивне рішення, якого я не можу похвалити, бо вважаю, що без особливих причин нема рації міняти вже засвоєний триб життя. Крім того, я не знаю іншого фаху, який би давав стільки втіхи, стільки перспектив, як фах артиста.

— Видно, що ви не пробували цього хліба,— докинув той.

— Мій добродію, як рідко людина буває задоволена зі свого становища! Вона завжди заздрить становищу свого ближнього, з якого той у свою чергу намагається вирватись.

— А проте єсть же різниця,— перехопив Меліна,— між поганим і гіршим. Досвід, а не брак терпіння примушують мене робити це. Хіба ж є на світі жалюгідніший, непевніший, важчий шматок хліба? Це сливе однаково, що й жебрати. Чого тільки не доводиться витерпіти від заздрощів своїх же колег, від несправедливості директора, від мінливого настрою публіки! Далєбі, треба мати шкуру ведмеда, якого лупцюють і

водять на ланцюгові з мавпами та собаками, щоб під звуки дуди вихилитися перед дітьми та простацтвом.

А Вільгельм думав різні думи, чого, однак, не хотів казати славному хлопцеві в лице. Тому він здалеку, манівцями підходив з розмовою до нього. Меліна ж зате висловлювався все одвертіше і докладніше.

— Хіба ж це від добра,— сказав він,— директор мусить кожному чиновникові до ніг падати, благаючи дати дозвіл на якихось там чотири тижні, щоб заробити зайвий гріш на ярмаркові? Тому-то я частенько жалів нашого директора, в загальному славну людину, хоч іноді він і давав мені привід до невдоволення. Добрий артист вимагає багато, а поганого він і сам не знає, як спекатись, а коли забажає свої прибутки хоч трохи зрівняти з видатками, то публіка ремствує, бо для неї дорого, театр порожніє, і щоб зовсім не піти на дно, він мусить грати собі на клопіт і на збитки. Ні, мій добродію, коли ви, як самі кажете, можете нам допомогти чим, то я прошу вас, поговоріть найсерйозніше 'з батьками моєї коханої! Хай потурбуються про мене, хай дадуть мені посаду хоч поганенького писарчука або якого податкового збирача, і я вже буду щасливий.

Вільгельм обмінявся з ним ще кількома словами і попрощався, пообіцявши завтра вранці поговорити з їх батьками, щоб побачити, що можна тут вдіяти. Та ледве опинився на самоті, як висловив свої почуття таким покликом: "Нещасний Меліна! Не в твоїй професії, а в тобі самому лежить біда, якої ти не можеш подолати. Хіба ж б на світі людина, що, взявшись без внутрішнього покликання за те чи інше ремесло, мистецтво чи взагалі за будь-яке діло в житті, не вважала б, як і ти, свого становища нестерпним? Хто народився з талантом і для таланту, той знаходить в ньому всю красу свого існування! Нічого в житті не досягнеш без труднощів! Тільки внутрішній потяг, прагнення, любов полегшують нам перемагати труднощі, торувати шляхи, вирватися з тісного кола, в якому інші так важко метушаться. Для тебе сцена лише поміст, а ролі — що школяреві завдання. На глядачів ти дивишся так, як вони самі на себе дивляться в буденних обставинах. Отож однаковісінько тобі, що сидіти за конторкою над розлініяними книгами, чи записувати податки, чи робити підсумки. Ти не відчуваєш тої з'єднаної, злагодженої цілості, яку може віднайти, відтворити, збагнути лише дух; ти не відчуваєш, що в людині жевріє краща іскра, котра, якщо не дати їй поживи, не збуджувати, густо вкривається попелом буденних потреб і байдужості, а проте майже ніколи не згасає. Тп не відчуваєш у своїй душі сили роздмухати її, в твоїм власнім серці нема багатства, щоб дати їй поживу, коли вона розжевріє. Голод гонить тебе, злидні тобі осоружні, і ти не вбачаєш, що в кожному становищі на тебе чигають такі вороги, перемогти яких зможеш тільки відвагою і терпінням. Ти маєш рацію, що прагнеш тільки до звичайної посади, бо хіба ж ти можеш посісти таку, що вимагає гострого розуму і мужності? Дай солдатові, державному діячеві, духовній особі твої погляди, і вони з таким само правом почнуть ремствувати на своє становище. Е, хіба ж нема людей геть позбавлених почуттів життя, які і саме жпття, і людське існування вважають за ніщо, проголошують його за нікчемне і жалюгідне животіння? Коли б у

твоїй душі ворухнулись живі образи діяльних людей, коли б у твоїх грудях горів вогонь співучасті, коли б усього тебе охопив настрій, що виходить з глибини душі, коли б звуки твоєї гортані, слова твоїх уст було приємно слухати, коли б ти уповні відчув самого себе, то напевне знайшов би нагоду і місце, де зміг би відчувати себе в інших людях".

З такими словами і думками роздягнувся наш друг і з почуттям найглибшого задоволення ліг у постіль. В його душі розгорнувся цілий роман, який він міг би відіграти на місці цього недостойного вже на другий день, приємні фантазії легесенько спровадили його в царство сну і передали своїм сестрам-мріям, які прийняли його з розкритими обіймами і оточили спокійну голову нашого друга небесними видивами.

Другого дня рано-вранці він прокинувся і почав обмірковувати переговори, що мають відбутися, потім вернувся в домівку покинутих батьків, де його зустріли з подивом. Він скромно висловив своє доручення і побачив, що труднощів і більше і менше, ніж він сподівався. Того, що трапилось, не вернути назад, і коли занадто суворі і бездушні люди завзято повстають проти минулого, якого вже не можна змінити, і через те лише збільшують зло, то навпаки, те, що сталося, діє на душі більшості людей з невідпорною силою, а те, що здавалось неможливим, тільки воно станеться, посідає своє місце поряд із звичайними подіями. Вони скоро погодились на тому, що пан Меліна повинен одружитися з дочкою, а вона за свою неслухняність позбавляється права на посаг і повинна пообіцяти, що залишить у батькових руках ще на кілька років за незначний відсоток спадок, отриманий від тітки. Другий же пункт, щодо громадської посади для зятя, зустрів значно більші труднощі. Бо не хотіли й дивитися на таку неслухняну дитину, не хотіли постійно мати перед очима згадки про зв'язок якогось невідомого зайди з такою видатною родиною, яка навіть споріднена з одним суперінтендеп-том; також мало було надії, щоб князівські колегії довірили йому якусь посаду. Батько й мати були сильне проти цього, і Вільгельм, який вельми наполягав на цьому, бо не хотів, щоб на сцену повернувся чоловік, котрого він так мало шанував, переконаний бувши, що він такого щастя не вартий, нічого не домігся, незважаючи на всі свої аргументи. Якби він тут знав таємні причини, то й не витрачав би намарне своїх зусиль на те, щоб переконати батьків. Річ у тім, що батько, який радо залишив би доньку в себе, ненавидів молодого хлопця, бо його жінка на нього закинула оком і тому й не хотіла на очі бачити свою падчерку — щасливу суперницю. Отож Меліна проти своєї волі мусив через кілька днів виїхати з молодою нареченою, що виявила сильне бажання і світу побачити, і себе показати, приєднавшись до будь-якої трупи.

Розділ п'ятнадцятий

Щаслива юність! Щасливі часи першої потреби кохання! Юнак тоді наче дитина, що цілими годинами втішається луною, гукаючи в лісі на різні голоси, і буває дуже задоволений, коли невидимий співрозмовник відгукнеться хоч останніми складами на промовлене слово.

Такий був і Вільгельм у перші, а особливо в останні часи свого кохання до Маріани, коли переносив на неї всю гойність свого почуття, а на себе дивився, як на старця,

що живе лише з її ласки, і як ландшафт, здається нам, кращає, і тільки тоді кращає,

коли його осяває сонце, так і все кращало, ставало чарівнішим, що її оточувало, до чого вона торкалась. Як часто він стояв на сцені за лаштунками, випросивши на це дозвіл у директора як привілей! Тут, звичайно, зникла магія перспективи, але зате починали діяти куди могутніші чари кохання. Годинами він міг стояти коло брудної рампи, вдихати чад лійових каганців, виглядати кохану і, коли вона виходила знову, споглянувши ласкаво на нього, він почував себе в такому блаженстві серед тих балок і лат, наче був перенесений у рай. Опудала ягнят, водоспади із тафти, трояндові куші з паперу, однобокі солом'яні хатки викликали в ньому любі поетичні картини старожитнього чабанського світу. Навіть негарні зблизька танцюристки не завжди були йому гидкі, бо вони стояли на однім помості з його коханою. Ясна річ, що кохання, яке оживляє трояндові альтанки, миртові гаї, місячне сяйво, може надати навіть остружи-нам та паперовим обрізкам вигляду живої натури. Це така міцна приправа, що й гидку бурду робить смачною.

Така приправа і справді була потрібна, щоб зробити стерпшим, а згодом і приємним той стан, у якому він заставляв її кімнату, а часом і її саму.

Для Вільгельма, вихованого в статечному бюргерському домі, порядок і чистота були тою атмосферою, якою пін дихав, і, крім того, успадкувавши від батьків певною мірою любов до розкошів, він з дитячих років умів гарно прибирати свою кімнату, яку вважав за своє маленьке царство. Заслона коло його ліжка була стягнута у великі фалди і прикрашена китицями, як звичайно малюють трони. На підлозі посеред кімнати лежав простелений килим, стіл був накритий гарною скатеркою. Свої книжки і речі він розкладав і розставляв майже механічно так, що нідерландський маляр міг би вибрати по своїй уподобі групу для патюрморта. Білу шапочку він пов'язував на зразок тюрбана, а рукави свого шлафрока звелів укоротити по-східному, щоб, мов, широкі і довгі рукави не заважали писати. А коли ввечері залишався сам і не боявся, що його знепокоять, він любив підперезатися шовковим шарфом, а іноді затикав навіть за пояс і кинджала, якого дістав із старої збройовні, і в такому вигляді походжав по кімнаті та вчив доручені йому ролі, а також і молився, вклякнувши на килимі.

З 9-426

65

Який щасливий, здавалося йому тоді, був артист, що має безліч пишного вбрання, зброї, риштунку, що завжди вправлявся в шляхетному поведженні; йому здавалося, що дух його був дзеркалом тої розкоші, того блиску, які тільки може виявити світ у своїх відношеннях, почуттях, пристрастях. Також і домашнє артистове життя Вільгельм уявляв, як цілий ряд гідних вчинків і дій, найвищим проявом яких є поява артиста на сцені, подібно до того, як срібло, довго переплавляючись у горні, з'являється, нарешті, осяйно-чистим перед очима робітника, показуючи йому, що тепер метал очищено від усіх сторонніх домішок.

І як же він здивувався, коли вперше опинився у своєї коханої і крізь туман щастя, який огортав його, споглянув на столи, стільці, підлогу. Вся тимчасова легка фальшива бутафорія краси, немов блискуча луска з очищеної риби, жужмом лежала розкидана в

дикому неладі. Знаряддя людської чистоти — гребінці, мило, рушники, помада — з ознаками свого призначення лежали неприбрані. Ноти, ролі, черевики й білизна, італійські квіти, футляри, шпильки, слоїчки з гримом і стрічки, книги і солом'яні брилики — все валялося лоском, об'єднане пилом і пудрою. А що Вільгельм у її присутності мало помічав стороннього, ба навіть усе, що їй належало, до чого вона лише торкалася, ставало для нього миле, то він у цій гма-танині почав, нарешті, відчувати особливу принадність, якої від своїх статечних порядків та розкошів ніколи не мав. Йому здавалось,— коли він приймав з фортепіано її корсет, щоб заграти, або клав на ліжко спідничку, щоб сісти на стільці, коли вона сама з простодушною щирістю не таїла від нього дечого, що від сторонніх намагаються приховати,— йому здавалось, кажу я, ніби з кожною хвилиною він ставав для неї все ближчий, ніби зв'язок між ними непомітно все міцнішав.

Не так легко міг він зі своїми поглядами звикнути до поведінки інших артистів, яких іноді при перших своїх відвідинах заставляв у неї. Вони лиш байдики били і, здавалось, найменше думали про своє покликання і свої завдання. Він ні разу не чув, щоб вони говорили про поетичні вартості якоїсь п'єси і міркували про неї, правильно чи неправильно. Їх завжди лише цікавило, чи зробить п'єса збір, чи матиме вона успіх, чи довго будуть її грати, чи часто будуть ставити. Ось такі здебільшого були їх пи-

таїшя і міркування. Потім заводили звичну розмову про директора, що він сильне скупий на платню і особливо несправедливий до того чи іншого; а там про публіку, що вона рідко нагороджує оплесками справжнього артиста, що німецький театр з кожним днем удосконалюється, що хоч заслуги артиста і вшановуються, проте недостатньо. Потім широко розводились про кав'ярні, пивнички і що там трапилось, скільки боргу в того чи іншого товариша і скільки вираховань, про диспропорцію тижневої платні, про інтриги конкурентів, а наскінчу знову не забували про велику і заслужену уваги публіки та вплив театру на розвиток нації і всього світу.

Всі ці справи, що вже й передше турбували Вільгельма, прийшли йому знову на думку, коли він підтюпцем їхав верхи додому, міркуючи про різні випадки, що з ним трапились. Метушню, яка зчинилась у тій статечній міщанській родині, ба навіть у цілому містечку, через втечу дівчини, він сам бачив на власні очі. Сцени, що трапилися на шляху, а потім у розправі, погляди Меліни і все, що там іще скоїлось, знову встали перед ним і привели його кмітливий, проникливий дух до стану турботного неспокою. Щоб розвіяти цей настрій, він приострожив коня і поспішився до міста.

Але й на цьому шляху він спіткав лише нові неприємності. Вернер, його друг і чи не майбутній швагер, чигав на нього, щоб почати серйозну, значущу, несподівану розмову.

Вернер був один із тих випробуваних і твердих у житті людей, яких звикли називати холодними, бо вони не швидко і не так помітно для ока піддаються хвилюванню. Його стосунки з Вільгельмом були схожі на постійну суперечку, проте це лише зміцнювало їхню взаємну любов, бо, незважаючи на різницю в поглядах, вони мали один в одному певну користь. Вернер бував задоволений, коли йому іноді

щастило, як здавалось, загнuzдати хоч і чудесний, але трохи свавільний Вільгельмів дух, а Вільгельм частенько радів з того, що йому вдавалося своїм гарячим пориванням захопити свого розсудливого друга.

Так, навчаючись один у одного, вони звикли щодень бачитись, і, можна б сказати, потреба знайти один одного і порозмовляти все збільшувалась ще й через неможливість порозумітися. Але, по суті, вони були славні хлопці,

3*

67

йшли поруч до одної мсти і ніяк не могли зрозуміти, чому ніхто з них не може схилити другого до своїх переконань.

З деякого часу Вернер помітив, що Вільгельм усе рідше став його відвідувати, що він лише коротко і уривчасто згадував про свої улюблені матерії і вже не заглиблювався більше в палкий виклад своїх дивачних поглядів, коли найпевніше впізнається вільний дух, що знаходить у присутності друга спокій і задоволення.

Пунктуальний і розсудливий Вернер пробував спочатку знайти хибу в своїй власній поведінці, аж поки міські чутки не навели його на певну стежку, а деяка Вільгельмова необережність не ствердила їх. Він узявся за розслідування і незабаром виявив, що Вільгельм з деякого часу одверто відвідував одну артистку, розмовляв з нею в театрі, проводжав додому. Він був би не знати як засмучений, коли б довідався і про їх нічні побачення, бо чув, що Маріана зваблива дівчина і що, мабуть, у кошти вводить його друга, ще й до того живе на утриманні вельми негідного коханця.

Коли ж його підозри ствердились, він поклав зробити напад на Вільгельма. І саме тоді, як той з досадою, в поганому настрої вернувся зі своєї подорожі.

Вернер ще того ж вечора виклав йому все, що. знав, спочатку спокійно, а потім з наполегливою серйозністю доброзичливої дружби не минув жодної дрібнички, почагував свого друга найгіркішим трунком, яким спокійні люди з добродичною злорадістю частують закоханих.

Але, як і слід було сподіватись, він мало чого досяг. Вільгельм відповів йому з внутрішнім хвилюванням, але з глибоким переконанням:

— Ти не знаєш цієї дівчини! Можливо, зовнішність говорить не на її користь, але я так певен в її вірності, в її цнотливості, як і в своєму коханні.

Вернер стояв на своїх обвинуваченнях і пропонував докази і свідків. Вільгельм відмовився від цього і покинув свого друга роздратований і болюче вражений, наче хворий, якому невправний лікар не вирвав болючого зуба, а лише розстроюдив його.

Сильне преогорчився Вільгельм, що прекрасний Маріа-нин образ притьмарився, ба навіть спотворився в його душі під впливом невеселих думок у дорозі та неприязних Вернерових речей. Щоб повернути йому повну чистоту і красу, він вдався до найпевнішого засобу, а саме: віючі відомим шляхом поспішився до неї. Маріана зустріла його з щирою радістю, бо, вертаючись, Вільгельм проїжджав мимо і вона цієї ночі чекала його. Можна догадатися, що скоро всі сумніви геть вилетіли з його серця. Так, її ніжність вернула всю його довіру, і він їй розповів, як важко завинила перед нею

публіка, як важко завинив його Друг.

Вони вели жваву розмову про перші часи свого знайомства, бо спогади про це найприємніші для закоханих. Перші кроки, що ведуть в лабіринт кохання, такі приємні, перші надії такі звабливі, що їх вельми охоче викликають у пам'яті. Одне поперед одним намагаються закохані сказати, хто з них перше і щиріше покохав, і кожен бажає в цьому змаганні краще переможеним бути, аніж перемогти.

Вільгельм повторяв Маріані те, що вона вже не раз чула від нього, а саме: що його увага від п'єс дуже швидко перейшла тільки на неї, що її постать, її гра, її голос полонили його, як, нарешті, він почав ходити лише на ті п'єси, в яких вона грала, і як прослизав у театр і часто непомічений стояв біля самої неї. А тоді з захопленням почав розповідати про той щасливий вечір, коли йому трапилась нагода зробити їй послугу і зав'язати розмову.

Маріані також не хотілося сказати, що вона його не помічала; вона говорила, що давно вже зуздріла його на прогулянці, і на доказ цього описала одяг, в якому він був того дня, і запевняла, що він уже й тоді найбільше їй сподобався з-поміж інших і що їй також захотілося познайомитися з ним.

Як охоче Вільгельм вірив усьому! Як охоче давав себе переконати, що її непереможно потягнуло до нього, як-но він тільки наблизився до неї, що вона навмисне ставала між лаштунками, аби тільки ближче побачити його і познайомитися з ним, і як, нарешті, щоб перемогти його стриманість і сором'язливість, вона сама дала йому нагоду, мало не присилувала його принести їй склянку лимонаду.

Серед таких любих суперечок пройшли вони по всіх дрібницях свого недовгого роману, час линув дуже швидко, і Вільгельм, цілком заспокоївшись, залишив свою кохану з твердим наміром негайно здійснити свій задум.

Розділ шістнадцятий

Батько й мати приготували Вільгельмові все потрібне для від'їзду. Бракувало тільки деяких дрібниць, і це на кілька днів затримало його. Вільгельм використав цей час, щоб написати до Маріани листа, який дав йому можливість висловити все те, про що він досі уникав говорити. В листі він писав ось що:

"Під любим покровом ночі, що недавно ховав мене в твоїх обіймах, сиджу я, думаю і пишу до тебе, і все, що думаю, що роблю, то лише заради тебе. О Маріано! Я, найщасливіший із людей, відчуваю себе, наче жених, що стоїть на шлюбному килимові, повний передчуття нового світу, котрий розів'ється в ньому і через нього самого, і під час священної церемонії з жагою лине думкою за таємничу завісу, звідкіль йому вчувається звабливий шепіт кохання.

Я вже змирився з думкою, що за кілька днів тебе не бачитиму, але не журюся, бо сподіваюсь, що буду вічно з тобою і стану цілком твоїй! Чи варто говорити знову, чого я бажаю? А проте це потрібно, бо, здається, ти й досі не розумієш мене.

Як часто лагідним голосом вірності, що бажає все затримати, але не має зваги сказати, питав я у твого серця, чи не прагне воно вічного поєднання. Ти, напевне, розуміла мене, бо в твоєму серцеві мусило також зрости це бажання. Ти мене розуміла

в кожному поцілункові, в пестливому спокої тих щасливих вечорів. Тоді я збагнув твою скромність, і як же велико зміцніло моє кохання! Там, де інша мудрувала б, як би гойністю сонячного проміння привести до skutku рішення, що стигло в душі коханого, викликати освідчення та закріпити обіцянку, ти саме тут і стримуєшся, замикаєш знову напіврозкриті груди свого коханого і намагаєшся показною байдужістю приховати свою згоду. Але я розумію тебе! Яким би я був нікчемою, коли б у цих знаках не вбачав чистого, безкорисливого кохання, що піклується тільки про друга! Довірся мені і будь спокійна! Ми належимо одне одному, і жоден з нас нічого не втратить, не втратить, коли ми житимем одне для одного.

Візьми ж її, цю руку! Урочисто прийми ще й цей знак любові! Ми спізнали всі радощі кохання, але є ще й нове блаженство від думки про вічне пробування вкупі. Не питай як! Не турбуйся! Доля піклується про любов, і що вона скромніша, то певніше піклування.

Моє серце давно вже покинуло домівку моїх батьків, воно з тобою, як і дух мій при тобі на сцені. О моя кохана! Кому з людей щастило так, як мені, поєднати свої бажання? Сон не йде мені на очі, і як вічна ранкова зоря — сходить кохання твоє і щастя твоє передо мною.

Я ледве стримую себе, щоб не схопитись, не кинутись до тебе і вирвати твою згоду, а завтра вранці далі податись до своєї мети. Ні, я подолаю себе! Я не хочу робити необміркованого, безглузлого, нерозважно сміливого кроку. Мій план накреслено, і я хочу спокійно його виконати.

Я знайомий з директором Зерло, і шлях мій іде прямо до нього. З рік тому він часто як приклад ставив своїм артистам моє щире захоплення театром і мою радість від нього, і тому я сподіваюся, що він радо привітає мене. В вашу трупу я з багатьох причин вступити не можу, крім того, Зерло грає так далеко звідсіль, що я напочатку матиму змогу приховати свій крок. Я зразу отримаю пристойну платню, потім придивлюся до публіки, ознайомлюся з трупом і тоді візьму тебе до себе.

Маріано, ти бачиш, як я себе можу перемогти, щоб певніше тебе мати, бо довго тебе не бачити, знати, що ти в далеких світах від мене,— про це я не смію навіть і думати. Та коли я собі знову уявлю твою любов, що мене від усього оберігає, коли ти не знехтуєш мого прохання і до нашої розлуки подаси мені свою руку перед вівтарем, то я спокійно поїду. Це буде лише формальність для нас, але яка чудесна формальність! Благословенство неба поєднати з благословенством землі! По сусідству, на вільній землі це станеться легко і таємно.

Для початку грошей у мене досить. Ми їх розділимо, і для нас вистачить, а коли витратимо, бог нам далі допоможе.

Отже, кохана, мені зовсім не страшно. Що почалось так радісно, мусить щасливо і кінця дійти. Я ніколи не сумнівався, що можна вторувати собі шлях у житті, якщо взятись за це серйозно, а я відчуваю в собі досить сили, щоб заробити гойний прожиток для двох, ба навіть і для кількох. Кажуть — світ невдячний, але я ще не спробував, чи воно так, якщо ти по-справжньому щось хочеш зробити.

Душа моя аж палає від думки, що я, нарешті, зможу ви-гтупити перед людьми і промовити до їхніх сердець те, що вони давно прагнуть почути. Тисячократний страх проймає душу мою, коли я, так незмірно високо цінуючи театр, бачу нещасливців, які уявляють, що можуть промовляти до наших сердець величним, прекрасним словом. Можливо, тон, здобутий фістулою, звучить набагато краще і чистіше, але жах слухати, як ті грубі нездари партачать на сцені.

Театр часто мав суперечки з церквою; вони, здається мені, не повинні сваритися. Як би хотілося, щоб і в театрі, і в церкві бог і природа прославлялися тільки шляхетними людьми! Це не мрія, моя кохана! Як я в твоєму серці відчував любов, так почуваю блискучу думу в собі і кажу — ні, не буду казати, але хочу надіятись, що ми з тобою колись, як пара добрих духів, з'явимося людям, розкриємо їх серця, зворушимо їхні душі і дамо їм небесну радість! Це так певно, як і те, що па твоїх грудях я зазнав радощів, котрі вічно небесними назвати можна, бо в такі хвилини ми почували себе за межами свого ества, за межами самих себе.

Не можу закінчити. Я вже чимало написав, а проте не знаю, чи сказав усе, що тебе торкається. Бо рух колеса, що крутиться в моєму серцеві, жодними словами не висловити.

Це поки що тільки лист до тебе, моя кохана. Я перечитав його і бачу, треба було б почати знову, але, гадаю, в ньому є все, що ти маєш знати і що підготувати, коли я незабаром, передчуваючи радість солодкого кохання, вернусь у твої обійми. Я почуваю себе, наче в'язень, який у тюрмі, пильно прислухаючись, розпилює свої ланцюги. Я кажу на добраніч батькові й матері, що вже безтурботно сплять. Прощай, кохана! Прощай! Мої очі склеплюються, бо вже пізня ніч".

Розділ сімнадцятий

День, здавалося, не матиме кінця, коли Вільгельм, гарненько склавши листа і сховавши його в кишеню, аж млів з туги по Маріані, і тому, ледве смерклося, він, проти своєї звички, вже вимкнувся з дому і крадькома попрямував до неї. Його план був ось який: сказати, що прийде вночі, і залишити на часинку свою кохану, прощаючись, втиснути їй листа, а вернувшись пізно вночі назад, отри? мати її відповідь, її згоду, а як ні, то силою своїх пестоців примусити до цього.

Він кинувся в її обійми і ледве міг заспокоїтися на її грудях. В запалі своїх почуттів він спочатку і не помітив, що Маріана не так щиро, як передше, відповідає на його пестоці; проте вона не могла довго приховувати свого стривоженого стану. Вона виправдувалась тим, що хвора, нездужає, скаржилась, що болить голова, і коли Вільгельм сказав, що прийде цієї ночі, вона не дала на це згоди. Не вбачаючи тут нічого злого, він і не наполягав далі, але відчував, що зараз не час віддавати листа, тому й залишив його в себе. А коли з її мови і поведінки зрозумів, що вона делікатно примушує його піти, він у сп'янінні не-заспокоєного кохання схопив одну з її косинок, всунув у кишеню і, ледве перемагаючи себе, відірвався від її уст, від її дверей. Він прийшов додому, але не міг там довго всидіти, одягнувся і вийшов знову на вільне повітря.

Вештаючись так вулицями, він зустрів одного незнайомця, який запитав, де готель. Вільгельм узявся показати йому дорогу. Незнайомець розпитував про назви вулиць, про власників різних великих будинків, повз які вони проходили, про деякі міські установи, і вони зайшли у вельми цікаву розмову, коли опинилися біля дверей готелю. Незнайомець запросив свого провідника зайти і випити з ним скляночку пуншу. Тут він сказав своє ім'я, місце свого народження, а також і справи, які привели його сюди, і попросив Вільгельма про таку ж довірливість. Вільгельм не потаїв ні свого ім'я, ні місця проживання.

— То чи не внуком ви, часом, будете старому Майстерові, тому, що посідав прекрасну мистецьку колекцію? — запитав чужинець.

— Атож, це саме я і є. Мені було десять років, як дідусь помер, і я вельми шкодував, бачивши, як ті чудесні речі розпродавали.

— Ваш батько взяв за них добрячі гроші.

— То ви й про це знаєте?

— Авжеж, ті скарби я бачив ще у вас в домі. Ваш дід був не тільки колекціонер, він розумівся і на мистецтві, бував у давні, добрі часи в Італії і звідтіля й привіз ті скарби, яких тепер ні за які гроші не купиш. В нього були виборні картини кращих майстрів; очей, було, не відірвати від тих малюнків. Між його мармурів були неоціненні фрагменти, а серед бронзи повчальні колекції. Він умів також вельми вдало підбирати монети, як історичні, так і художні. Кілька його камей заслуговували якнайбільшої похвали. Все було добре розташоване, хоч кімнати і зали старого дому будувались несиметрично.

— Можете собі уявити, яка то була втрата для нас, дітей, коли всі речі знімали і спаковували. То були перші сумні часи мого життя. Я ще пам'ятаю, якими порожніми здавались нам кімнати, коли ми помічали, як одна за другою зникали речі, що з дитинства були для нас розвагою і здавались нам такими ж незмінними, як дім, ба навіть як саме місто.

— Коли я не помиляюся, ваш батько вложив виручений капітал у сусідове торговельне підприємство, з яким утворив ніби компанію.

— Цілком слушно! І їх спільні гешефти добре вдалися. За ці дванадцять років їхні статки вельми примножились, і тепер вони ще пильніше намагаються збільшити свої прибутки, при чому у старого Вернера син куди кмітливіший у цьому ділі, ніж я.

— Мені вельми жаль, що це місто втратило таку красу, як кабінет вашого діда. Я бачив його незадовго перед продажем і мушу сказати, що я був причиною цього. Один багатий дворянин, великий аматор, який, проте, в такій важливій справі не міг покластися на самого себе, послав мене сюди, щоб засягнути моєї поради. Шість днів оглядав я колекцію, а на сьомий порадив своєму другові, щоб він без вагання і негайно заплатив усю заправлену суму. Ви ще жвавим хлопчиком бігали навкруг мене, з'ясовували зміст картин і, мабуть, дуже добре знали кабінет.

— Я пам'ятаю того чоловіка, але вас у ньому не можу впізнати.

— Бо відтоді уплинуло вже кавал часу і ми більш-менш змінилися. У вас була, як не

помиляюся, своя улюблена картина, від якої ви мене ніяк не хотіли пускати.

— Цілком слушно! Вона зображувала історію королевича, що знемігся, закохавшись у батькову наречену.

— Це якраз була картина не з найкращих, невдало скомпонована, жодних особливих фарб і надто манірного виконання.

— Я цього тоді не розумів, як не розумію й тепер. Зміст — ось що вабить мене в картині, а не мистецтво.

— Здається, ваш дід по-іншому думав, бо більша частина його збірки складалася з виборних речей, в яких завжди можна було дивуватися з майстерності їхніх митців, хоч би що там було намальовано. Картина, про яку йде мова, висіла в останньому передпокої,— знак того, що він її мало цінував.

— Отож саме там і було те місце, де ми, діти, могли гратись і де та картина справила на мене таке незабутнє враження, що навіть і ваша критика, яку я, між іншим, поважаю, не згладила б його, якби ми зараз стали перед тою картиною. Як я жалів тоді, та й зараз ще жалію, того юнака, що мусив у грудях своїх стлумити вогонь солодких поривань, найкращий спадок, який дала нам природа, замість того, щоб гріти і жити ним себе та інших, затаїти полум'я, що великим болем спустошило всю його істоту. Так мені жаль тої нещасниці, що повинна була офірувати себе іншому, тоді як серце її знайшло вже гідний предмет справжнього й чистого прагнення.

— Ці почуття, звичайно, дуже далекі від тих міркувань, з якими аматори мистецтва розглядають твори великих майстрів. Але, якби кабінет залишився в вашому домі, то у вас, можливо, помаленьку розвинувся б смак до справжніх утворів мистецтва і ви не завжди вбачали б у них лише самого себе та свої уподобання.

— Звичайно, продаж кабінету завдав мені великого жалю, ба навіть у старших роках я часто його жалкував. Та коли подумаю, що таке мусило статися, бо в мені міг розвинутихся нахил, а то, може, й талант, який значно глибше вплинув би на моє життя, ніж ті мертві картини, то залюбки мирюся і шаную долю, що вміє все скерувати якнайкраще для мене і для інших.

— На жаль, ось уже знову я чую слово "доля" з уст юнака, який перебуває саме в таких літах, коли мають звичку свої палкі потяги видавати за волю вищих істот.

— То ви не вірите в долю? В силу, що панує над нами і скеровує все на краще для нас?

— Тут мова не про мою віру, та й недоречно викладати, як я уявляю собі справи, для нас усіх незбагненні. Тут лише стоїть питання, який спосіб думання для нас найкращий. Світ наш створено з необхідності та випадків. Між ними стоїть розум людини, що вміє над ними панувати. Він визнає необхідність основою нашого буття, випадкове ж уміє відхиляти, скерувати і використати, і коли розум стоїть твердо і непохитно, тоді тільки людина заслуговує назви земного бога. Горе тому, хто замолоду привик знаходити в необхідності якусь сваволю, хто в випадковості вбачає якийсь розум і, йдучи у цю тропу, доходить навіть до релігії. Чи не означає це, що ми відмовляємось від власного розуму і даємо необмежений простір своїм нахилам? Ми

уявляємо себе побожними, коли бездумно швендяємо по світі, керуючись лише приємними випадками, і, наприкінці, наслідкові такого хисткого життя даємо назву божественного керівництва.

— Хіба вам ніколи не траплялося таке, що маленька обставина примушувала вас ступити на певний шлях, і на цьому шляху вам незабаром допомагав приємний випадок, а там далі цілий ряд непередбачених подій приводив, нарешті, вас до мети, яку ви самі ледве укмичали? Хіба це не змушувало вас скоритися долі, довіритись їй —керівництву?

— З такими поглядами жодна дівчина не дотримає своєї цноти, жодна людина не збереже грошей у гаманці, бо є чимало причин втратити і те і друге. Я можу радіти лише за ту людину, котра знає, що корисне їй та іншим, і котра вміє обмежити свою сваволю. Кожен тримає в руках своє власне щастя, як митець сирий матеріал, що з нього він творить свої образи. Але і з цим мистецтвом справа стоїть так само, як і з усіма іншими. При народженні дається нам лише здібність до нього, а все одно його треба вивчати і ретельно вправлятися в ньому.

Хоч вони обмірковували отак багато питань, але навряд чи переконали один одного, проте, розлучившись, нарешті, вони домовились зустрінутись і другого дня.

Вільгельм бродив ще якийсь час вулицями, коли раптом почув гру кларнетів, валторн, фаготів. Серце в нього аж затремтіло. Мандрівні музиканти виконували мелодійну серенаду. Він поговорив з ними, і вони за певну винагороду пішли разом з ним до будинку, де жила Маріана. Високі дерева прикрашували плац перед її домом. Під ними він і поставив своїх співців, а сам уместився на лаві трохи далі і весь віддався солодким звукам, що линули до нього в благодатній темряві ночі. Сидячи під привітними зорями, Вільгельм уявляв своє життя, як золоту мрію. "Вона також чує ці флейти,— сказав він у своєму серці,— вона відчуває, хто пам'ятає про неї, чие кохання заставило так приємно звучати цю ніч. Навіть і па віддаленні ми з'єднані цією мелодією, так само, як і на будь-якій відстані ми будемо зв'язані в найтоншій гармонії кохання. Ах! Два закоханих серця — неначе два магнітних годинники: що рухається в одному, те мусить рухатися і в другому, бо одна суть у нас діє, одна сила їх крутить. Хіба я можу в її обіймах почувати близьку розлуку з нею? А проте я далеко поїду від неї, знайду священний притулок для нашого кохання, і вона буде моєю назавжди.

Як часто, бувало, в розлуці з нею, коли, захоплений думками про неї, я торкнувся до книги, до одежі або до чого іншого, мені здавалось, ніби я відчуваю її руку, так .я увесь бував оточений її присутністю. А згадати ті хвилини, що уникають як денного світла, так і чужого, холодного ока, заради котрих, щоб їх уживати, і самі боги покидали безтурботний стан свого чистого блаженства!.. Згадати?.. Наче можна відновити в пам'яті хміль п'яної чари, що порпває всі наші почуття, небесними узами пов'язані? А її образ..."

Він поринув у думки про неї. Його спокій перейшов у прагнення, він обхопив дерево, притулився своєю гарячою щокою до холодної кори, і нічний вітер жадібно підхопив зітхання, що вирвались із його чистого серця. Він згадав про косинку, яку

взяв у неї, але забув, що вона в іншому одязі. Губи його засмагли, він тремтів усім тілом від прагнення.

Музика урвалась, і Вільгельм наче з неба впав, куди був занесений на крилах своїх почуттів. Його неспокій зростав, бо тепер ніжні звуки не жили і не заспокоювали його почуттів. Він сів на її порозі і трохи заспокоївся. Він почав цілувати мосянжеве кільце, що ним стукають у двері, цілував поріг, який ноги її стільки разів переступали, і грів його вогнем своїх грудей. Потім якусь хвилю сидів тихо, уявляючи, як вона солодко спочиває за завісою в білій нічній сорочці, з червоною стрічкою в волоссі, а він так близько біля неї, аж йому вдалось, що вона повинна мріяти про нього. Його мрії були легковійні, як смеркові духи. Спокій і прагнення чергувалися в ньому. Кохання тремтячою рукою тисячу разів пробігало по всіх струнах його душі. Здавалося, що змовкли над ним співи сфер, щоб послухати тиху мелодію його серця.

Якби в нього був ключ від Маріаниних дверей, він би не витримав і дістався б до цієї святині кохання. А так мусив піти від дверей. Він бродив під деревами, охоплений мріями, хотів іти додому і вертався знову. Нарешті перемиг себе, пішов, але на розі вулиці ще раз озирнувся, і йому вдалось, ніби Маріанині двері відхилились і якась невиразна постать висмикнулася звідтіля. Було занадто далеко, щоб ясніше її розгледіти, і перше ніж він схаменувся і подивився пильніше, видиво вже зникло в нічній пітьмі, і вже зовсім далеко йому вдалось, що він знову побачив його на тлі якогось білого дому. Він стояв і мружився, але перше ніж отямився і кинувся за ним, привид зник. Куди ж бігти за ним? Котра вулиця поглинула цього чоловіка і чи був це чоловік?

У Вільгельма перед очима і в серці сталося таке, як у засліпленої спалахом блискавиці людини, що потому з невидючими очима марно починає шукати в темряві поміж плутаниною стежок загублені обриси і справжню тропу. І як привид в опівнічну годину вкидає нас в окрутний жах, хоч у наступну мить, коли ми опам'ятаємось, то бачимо, що це лише витвір нашої уяви, а проте з'явище залишає в душі сумнівів без ліку, так і Вільгельм вщерть сповнився тривогою. Прихилившись до наріжного каменю, він не помічав і світанку, не чув, як заспівали півні, поки ранковий гомін і рух не погнали його додому.

Вернувшись, він найгрунтовдішими доказами майже прогнав несподіваний привид із своєї душі, але разом із тим прогнав і прекрасний нічний настрій, про який він тепер згадував також, як про видиво. Щоб заспокоїти своє серце та закріпити свою віру, що вже була зовсім до нього вернулася, він вийняв косинку з кишені іншого одягу. Раптом шелест якоїсь цидулки, що випала звідтіля, примусив його відірвати косинку від уст. Він підняв цидулку і прочитав:

"Ось як я тебе люблю, дурненька! Що сталося вчора з тобою? Сьогодні, вночі я прийду до тебе. Я розумію, тобі жаль звідсіля виїжджати, та постривай трохи, на ярмарок я до тебе приїду. Слухай-но, не вдягай ти мені більше тем-но-зелено-брунатної кохти, бо в тебе вигляд у ній, як в ендорської відьми. Хіба ж не для того прислав я біле негліже, щоб тебе, як біле ягнятко, тримати в своїх обіймах? Присилай мені і далі

записки через стару сивілу, яку сам дідько, мабуть, призначив бути Ірідою".

КНИГА ДРУГА

Розділ перший

Кожний, хто з щирим завзяттям на наших очах прагне досягнути назнаменованої мети, може сподіватися на наше спочуття, однаково, чи ми хвалимо його замір, чи гудимо. Але як-но справу скінчено, ми зразу одвертаємо свої очі від нього. Все закінчене, все зроблене аж ніяк не може прикути нашої уваги, особливо, коли ми вже загодя провіщали тій справі несприятливий кінець. Тому і не будемо докладно описувати читальникам горя та нещастя нашого бідолашного героя, в яке він потрапив після того, як його бажання і надії так несподівано розбилися. Краще пропустимо кілька років і навідаємось до нього знову тоді, коли матимем надію застати його вже за певною діяльністю, за певними розвагами, але спершу розповімо коротко, скільки лиш потрібно для зв'язку, що ж сталося.

Чума або лиха трясця, напавши на здорове, повнокровне тіло, найзліше і найлютіше в ньому лютують; отак і наш бідолашний Вільгельм був спостигнутий ударом лихої долі, яка в одну мить струснула все його єство. Як вогонь, попавши несподівано в готовий фейерверк, раптом руйнує всі майстерно просвердлені і набиті гільзи, що, за певним порядком і планом запалені будучи, змалювали б у повітрі чудесні вогняні візерунки, а тепер вибухають у неладі з небезпечним шипінням і свистом, так раптом і в грудях Вільгельмових зруйнувалось усе — надія і щастя, прагнення і радість, дійсність і мрія. В такі безрадісні хвилини друг, що поспішає на поміч, немов закам'яніє, а той, хто таке переживає, щасливий буде, коли його покине свідомість.

Потому пішли дні невтішного, свідомо роз'ятрюваного болю, що раз у раз повторявся, але і це також можна вважати за ласку природи. В такі години Вільгельм ще ніби не зовсім втрачав свою кохану, його страждання були невтомними спробами втримати щастя, що вже відлетіло з душі, хоч в уяві створити його можливість, хоч на коротку мить пережити радість, що зникла назавжди. Не можна назвати уповні смертним тіло, поки в ньому йде тління, поки сили, що марне прагнуть виконати своє колишнє призначення, руйнують частини, які передше оживляли. Лише тоді, коли все взаємознищиться, коли ми побачимо, що ціле вже розсипалось на байдужий порошок, в нас виникає жалісне, безнадійне почуття смерті, і тоді лише подих вічно існуючого може нам принести отуху.

В такій молодій, суцільній, милій душі багато дечого треба було зруйнувати, розшматувати, вбити, і швидкоці-люща сила юності сама дала нову поживу і міць нестерпному горю. Удар вразив його в саме серце. Вернер, примушений бути його повірником, повний запалу, воював вогнем і мечем, щоб до кінця знищити це страшидо, ненависну йому пристрасть. Нагода була добра, докази під рукою, а скільки міг він ще використати історійок та оповісток! Він з таким запалом і жорстокістю просувався крок за кроком уперед, не залишав своєму другові і найменшої надії, заступав йому кожну стежинку, по котрій би той міг з розпачу врятуватися, що аж природа, не схотівши повної загибелі свого улюбленця, наслала на нього хворість, щоб

з іншого боку дати йому ульгу.

Сильна гарячка та її супутники — ліки, напруження та знесилення, турботи родини, любов кривих, яка тільки по-справжньому відчувається в біді і потребі, ото і всі розваги, що трохи звеселяли його в теперішньому стані. І лише тоді, коли Вільгельм відчув себе знову краще, себто, коли всі його сили виснажились, з жахом він глянув у моторошну безодню неутішного горя, як дивляться в вигорілий, порожній кратер вулкана.

Тепер він докоряв собі найгіршими словами, як після такої важкої втрати він може ще мати безболісні, спокійні, байдужі хвилини? Він зневажав своє серце і шукав отухи в сльозах і горі. А щоб їх знову збудити в собі, викликав у думках своїх усі сцени минулого щастя, малював їх з надзвичайною яскравістю, знову прагнув увійти в них і, коли почував себе на вершині свого щастя, коли, здавалося, сонячне сяйво минулих днів знову оживляло його, сповняло груди, він озирався назад на жахливу безодню, втішав свої очі згубною глибиною, кидався вниз, виривав од природи найгірші болі. Такими тортурами він безперестакь катував самого себе. Бо юність, така багата на приховані сили, не знає, що вона марнує, коли до болю, викликаного втратою, приєднує ще багато вигаданих страждань, немовби через те бажаючи надати втраченому ще більшої вартості. Крім того, він був надто переконаний, що ця втрата єдина, перша і остання, яку він може знести в житті, а тому і не хотів слухати жодної розради, яка говорила йому, що кожне горе минає.

Розділ другий

Звикнувши в такий спосіб мучити самого себе, він на-пався з найзлостивішою і всебічною критикою на все те, що після кохання і з коханням давало йому найбільші радощі і надії,— на свій поетичний та артистичний талант. У своїх писаннях він вбачав лише бездушне наслідування заялуженим формам без внутрішньої вартості, вважав їх лише за незугарні шкільні вправи, в яких не було жодної іскри природності, правдивості, натхнення. У своїх віршах знаходив тепер лише одноманітний збір складів, пов'язаних убогою римою, з простацькими думками і почуттями. Так сприймав він усі перспективи, всі прагнення, які могли б хоч трохи його підбадьорити.

З його артистичним талантом справа була не краще. Він докоряв собі, що передше не помітив у собі марнославства, яке лише і лежало в ґрунті його зарозумілості. Його постаті, його ході, його рухам, декламації — всьому добре дісталось. Він не визнавав за собою жодних переваг, жодних заслуг, які б його підіймали над загалом, до краю збільшуючи тим свій німий розпач. Бо коли важко зректись укоханої жінки, то не менш боляче розірвати відносини з музами, назавжди оголосити себе негідним їхнього товариства, зректись найпрекраснішої, найдорожчої похвали, що публічно висловлюється нашій особі, нашій поведінці, нашому голосу.

Отож наш друг цілком підкорився долі і з великою ретельністю взявся за торгові діла. Ніхто так горливо, як він, не працював тепер у конторі, на біржі, в крамницях і склепах, здивувавши тим свого друга і вельми втішивши батька. Також кореспонденцію і рахівництво віп провадив з найбільшою старанністю і пильністю. Звичайно, не з

веселою пильністю, що разом із тим є й нагородою за труд, коли ми в певному порядку, з певними наслідками виконуємо те, до чого народжені, а тихо і пильно, з почуттям обов'язку, що в ґрунті має найкращі наміри, що живиться переконанням і нагороджується внутрішнім самозадоволенням, проте часто навіть і тоді, коли з чистим сумлінням заслуговує на корону, ледве може стлумити в собі мимовільне зітхання.

Отак у роботі і спливав Вільгельмові час, і він переконався, що важкі випробування були послані долею на його користь. Він радів, що на життєвому шляху був своєчасно, хоч і не дуже привітно, попереджений, тоді як інші і пізніше, і важче покутують помилки, до яких їх призводить молодечий нерозум. Відомо-бо, що людина якнайдовше хоче затримати в собі дурість, яку сама випещує в своїх грудях, себто боїться визнати свою головну хибу і усвідомити правду, що приводить її до розпачу.

Хоч як твердо він став на тому, щоб зректися своїх найкращих мрій, однак потрібен був деякий час, щоб йому цілком переконатися в своєму нещасті. Але, нарешті, він так ґрунтовно зумів у собі знищити всі сподіванки на кохання, на поетичну творчість, на артистичну діяльність, що твердо поклав викреслити з пам'яті всі сліди своєї глупоти, все, що лише могло про це нагадати. Тому одного холодного вечора він затопив коминак і дістав скриньку з реліквіями, де лежали сотні дрібниць, які він у визначні моменти дістав від Маріани або навіть потихеньку зрабував. Кожна засохла квітка нагадувала йому ті часи, коли вона цвіла в її волоссі, кожна цидулка — щасливі години, на які вона його запрошувала, кожний бант — про такий милий для нього притулок — її чудесні перса. Хіба ж не може від цього знову прокинутись почуття, яке, гадалось йому, він давно подолав? Хіба ж при вигляді цих дрібниць не могла вибухнути пристрасть, яку він, здавалось, переміг, розлучившись зі своєю коханою? Бо ми лише тоді помічаємо, який сумний і неприємний похмурий день, коли самотній сонячний промінь, прорвавшись до нас, нагадає нам про яскравість щасливих годин.

Отож не без хвилювання дивився він, як одна за одною зникали в димові і полум'ї реліквії, що так довго зберігалися в нього. Кілька разів він навіть затримався, в руках у нього залишилася тільки низка перлів та прозора косинка, і тоді він вирішив знову підживити згасаючий вогонь поетичними спробами своєї юності.

Аж досі він старанно зберігав усе, що виливалося з-під його пера, починаючи з найранішої доби розвитку свого духу. Його писання, зв'язані в пачках, ще лежали на дні куфра, куди він їх уместив, наміряючись захопити з собою при втечі. З зовсім іншими почуттями він розв'язував їх тепер, аніж тоді, як зв'язував!

Коли ми при певних обставинах написали, запечатали і

послали до свого друга листа, а він його не отримав, і цей лист через деякий час вернувся назад, то, розпечатавши його і читаючи знову, нас охоплює якесь дивне почуття, ніби ми з самим собою розмовляємо, як з третьою особою. Таке почуття охопило нашого друга, коли він розкрив першу пачку і почав кидати в огонь роз'єднані зошити. Вони одразу яскраво спалахнули. Ту ж мить увійшов Вернер і, побачивши яскравий вогонь, запитав, що тут діється.

— Даю доказ,— мовив Вільгельм,— що серйозно вирішив покинути ремесло, до

якого не був народжений,— і по тому слові кинув у вогонь другий пакет.

Вернер хотів його стримати, але вже було по всьому.

— Я не розумію, навіщо вдаватися до таких крайнощів,— сказав той,— навіщо палити роботу, хоч би й недосконалу?

— Вірш повинен бути або досконалий, або зовсім не існувати, бо кожний, хто не має кебети створити найкраще, повинен утримуватися від мистецтва і серйозно берегтися від найменшої спокуси до цього. Бо, звичайно, в кожного є неясне бажання наслідувати те, що він бачить. Але це бажання зовсім не свідчить, що в нього є і відповідні сили виконати своє прагнення. Подивись лишень на хлопчаків: кожен раз, як у місті побувають линвоходці, вони починають балансувати на всіх жердках та колодах, поки інша забава не звабить їх на іншу подібну гру. Хіба ти не помічав цього і в колі наших друзів? Скоро почують якого віртуоза, то завжди знайдуться такі, що як стій починають вчитися грати на такому само інструменті. Але як багато з них блудять на цьому шляху! І щасливий той, хто вчасно усвідомить невідповідність своїх прагнень зі своїми силами!

Вернер заперечував. Розмова пожвавішала, і Вільгельм не без хвилювання висунув проти приятеля ті ж самі докази, якими раніше мучив самого себе. Вернер твердив, що нерозумно цілком зрікатися мистецтва, до якого маєш певні нахили та здібності, тільки тому, що не відчуваєшся на силі досягти вершини досконалості. Знайшлося б чимало вільного часу, який можна було б ним заповнити і неквапливо утворити багато такого, що справило б задоволення і нам, і іншим.

Наш друг, буди зовсім іншої про це думки, негайно ж перебив його і з великим запалом промовив:

— Як же ти помиляєшся, мій друже, коли думаєш, що твір, який з першої уяви про нього сповняє всю твою душу, можна створити уривками, в короткі часи дозвілля. Ні, поет мусить цілком увійти в себе, жити в колі своїх улюблених речей. Він, обдарований від неба найкоштон-пішим внутрішнім дарунком, зберігаючи в грудях своїх скарб, що невпинно сам від себе зростає, він з цим скарбом, нетурбований ззовні, повинен жити в тихому блаженстві, якого багатій не створить собі усіма своїми статками. Подивись на людей, як вони прагнуть щастя і втіх! Їхні бажання, їхні труди, їхні гроші тратяться марне, а на що? На те, що поет отримав від природи: щоб уживати світу, щоб відчувати самого себе в другому, щоб гармонійно співіснувати з багатьма речами, яких часто і об'єднати не можна.

Чи не те непокоїть людей, що вони своїх понять не можуть пов'язати з речами, що насолоди втікають їм з-під рук, що упрагнене приходить запізно, що все, чого ми досягли, до чого прагнули, не робить на нас такого впливу, на який наша жадоба давала нам надію в майбутньому. Доля піднесла поета, наче бога, вище над усе це. Він бачить метушню пристрастей, бачить, як роди і царства рухаються без мети, як нерозв'язні загадки і непорозуміння, для улагодження яких бракує лише єдиного слівця, спричиняються до невимовно згубних заворушень. Він переживає печалі і радості кожної людської долі. Коли сві-говець марнує життя своє в журі від великої

втрата або в розпусних веселощах йде назустріч своїй долі, легко зворушлива душа поетова, наче мандрівне сонце, йде від ночі до дня і лагідними переходами настроює свою арфу на радість і страждання. Зроджений в глибині його серця, виростає прекрасний квіт мудрості, і коли інші сплять наяву і лякаються своїх власних жахливих фантазій, то він переживає сон свого життя, як той, хто чуває у сні, і з того, що відбувається, найдивніше те, що воно разом для нього є і майбутнє і минуле. Так поет є разом учитель і провісник, друг богів і людей. І що ж! Ти хочеш, щоб віп принизився до жалюгідного ремесла. Він, створений, як птиця, щоб ширяти над світом, оселитися на високих вершинах, жити бруньками і овочем, літаючи з гілки на гілку,— він повинен, як віл, перти плуга, як пес, нюшити слід чи, може, сидіти на цепу і гавканням стерегти хазяйський хутір?

Вернер, як і слід було чекати, здивовано слухав його.

— Е,— впав він у мову,— якби то люди могли стати птицями, що не сіють і не жнуть, а розкошують у безнастанних утіхах! Якби то вони могли з початком зими легко полетіти в далекий вирій, рятуючись від холоду і голоду!

— Так і жили поети в ті часи, коли більше цінувалась гідність у людині,— скрикнув Вільгельм,— і так повинні б завжди жити. Обдаровані подостатком внутрішнім, вони мало потребують від зовнішнього світу. Уміння висловлювати прекрасні почуття і чудові людські образи в солодких, до кожного випадку пристосованих словах і мелодіях з давніх-давен чарували світ і були для талантів найбагатшим спадком. Їх слухали при дворах королів, і за столом вельможних панів, і біля дверей закоханих, і тоді слух і душа замикалися для всього іншого, так само, як ми від щастя мліємо і захоплено зупиняємось, почувши в кущах могутній, зворушливий спів соловейка! Двері світу гостинно відчинялися перед ними, і їхнє буцімто низьке походження ще більше їх підвищувало. До їхнього співу прислухався герой, а переможець світу прославляв поетів, бо почував, що без них його жахливе існування промайне без сліду, як вітровій. Закоханий тисячі разів бажав би так гармонійно відчувати свої прагнення і свої втіхи, як це вміють змалювати натхненні поетові уста, навіть багач, власними очима дивлячись, не міг би побачити своїх посіlostей, своїх ідолів у такій красі і пишноті, в якій може їх змалювати поет, котрий тонко відчуває блиск усіх цінностей і високим духом своїм їх освітлює. Та й хто ж, по-твоєму, коли на те пішло, створив самих богів, нас до них підніс і їх до нас позводив, як не поет?

— Мій друже,— відповів подумавши Вернер,— я вже часто жалкував, чому ти силоміць намагаєшся вигнати зі своєї душі те, що так палко відчуваєш? Я не помилився б, сказавши, що ти краще б зробив, якби трохи поступився самому собі, а не мордував себе протиріччями такого жорстокого зречення і заради одної невинної втіхи не відмовлявся б уживати всіх інших.

— Смію признатися тобі, мій друже,— сказав на те Вільгельм,— хоч і боюсь, чи не буду смішним, коли скажу, що ті образи ще й досі переслідують мене, хоч як я намагаюсь утекти від них, і коли випробовую серце своє, то бачу, що всі передніші мої бажання міцно, ба навіть ще міцніше сидять у ньому, як раніш. Що ж мені, нещасному,

тепер діяти в житті? Ах, коли б мені хто сказав наперед, що руки мого духу, які я простягнув у безмежність і сподівався конче обійняти велике, будуть скрушені, коли б мені хто це передвістив, то допровадив би мене до розпачу. Ось і тепер, коли наді мною стався суд, тепер, коли я втерав її, ту, що замість божества повинна була вести мене до моїх прагнень, що ж мені залишається тепер, як не віддатися найгіркішому смутку? О мій брате,— вів далі він,— я не перечу, в моїх таємних задумах вона була гаком, на який закидають мотузку драбину. З небезпечною надією гойдається сміливець у повітрі, та залізо ламається, і він лежить розбитий в ногах своїх прагнень. І для мене більше нема надії, нема відради. Я,— скрикнув він, схопившись з місця,— не залишу жодного папірця із цих жалюгідних писань! — І він знову схопив пару зошитів, пошматував їх і жбурнув у вогонь.

Вернер хотів його втримати, але надаремне.

— Не заважай мені,— скрикнув Вільгельм.— Навіщо мені ці нікчемні листки? Вони для мене більше ні щабель у житті, ні заохочення. Хіба залишити для того, щоб мучили мене до кінця днів моїх? Або щоб, може, коли-небудь стали посміховиськом світу, замість того, щоб викликати співчуття або жах? Горе мені і моїй долі! Тільки тепер я розумію скарги поетів, тих бідолах, що від злиднів помудрішали. Як довго вважав я себе незламним, невразливим і — ах! — тепер бачу, що моя глибока недавня рана вже не заросте, не може загоїтись. Я почуваю, що муситиму забрати її з собою в могилу. Ні! Страждання мої не припиняться й на днину, вони допровадять мене до згуби, а пам'ять про неї повинна залишитись у мене, зі мною жити і вмерти, пам'ять про негідницю... Ах, мій друже, якщо говорити від щирого серця, то, може, й не зовсім негідницю! її становище, її доля вже тисячі раз виправдали її передо мною. Я був занадто жорстокий, ти заворожив мене своїм холодом, своєю безсердечністю, заповонив мої розладнані почуття і перешкодив зробити для неї і для себе те, що я повинен був зробити для нас обох. Хто зна, в яке становище я поставив її, і тільки тепер туга впала мені на серце від того, в якому розпачі, в якому безпорадному стані я покинув її. Хіба не могло так бути, що вона не винна? Не могло? Скільки в світі повстає заколотів від непорозуміння! Скільки є обставин, що можуть виправдити і найбільшу хибу! Як часто я уявляю собі її: сидить вона в тихій самоті, спершись на лікті. "Так ось,— каже вона,— та вірність і любов, у якій він так мені присягався! Таким грубим ударом обірвати прекрасне життя, що нас єднало!"

І, упавши обличчям на стіл, він залився потоком сліз, що падали на залишені там папери.

Вернер стояв поруч в найглибшому замішанні. Він не сподівався на такий бурхливий вибух пристрасті. Кілька раз він хотів хоч слово вставити, кілька раз хотів відхилити розмову в інший бік — надаремне! Не спинити було потоку! Але дружба зробила своє діло. Він переcheкав бурхливий напад болю, мовчанням висловив своє щире спочуття його горю і залишився з ним на цілий вечір. Вільгельм поринув у тихе переживання свого болю, а наляканий друг потерпав, боячись нового вибуху його пристрасті, яку, здавалося йому, він давно переміг добрими порадами і пильними

напученнями.

Розділ третій

Після таких рецидивів Вільгельм звик ще пильніше братися до роботи, і це був найкращий шлях вирватися з лабіринта, куди його знову почало затягувати. Його вміння поводитися з чужинцями, легкість, з якою він провадив кореспонденцію майже всіма живими мовами, давали його батькові та іншим компаньйонам все більше надії і втішали їх так при його хворобі, причина якої була їм невідома, як і в перерві, що порушила їхній план. Вони знову вирішили, що Вільгельмові треба їхати, і тепер ми бачимо його на коні, з дорожнім в'юком позаду; збадьорений рухом та вільним повітрям, наближався він до гір, де мав виконати кілька доручень.

Поволі, з почуттям найбільшого задоволення, їхав він через долини, гори. Хоч і вперше довелось йому бачити стрімкі, навислі скелі, шумливі потоки, порослі схили, глибокі прірви, проте він уже в ранніх юнацьких мріях ширяв у таких місцях. Побачивши ці картини, він ніби знову помолодів. Усі страждання, що довелось йому витерпіти, зникли з його душі, і він весело почав декламувати уривки з різних віршів, особливо з "Pastor fido", які в цих відлюдних місцях так і насувались йому на пам'ять. Він згадав також чимало уривків і з власних пісень і декламував їх з особливим задоволенням. Світ, що лежав перед ним, він населив усіма образами минулого, і кожен крок у майбутнє був для нього повний передчуття важливих вчинків і знаменних подій.

Багато людей, що йшли позаду, випереджали його, поспішаючи далі вгору крутими стежками, здоровкалися з ним, порушуючи його тиху розмову з собою, але він не звертав на них особливої уваги. Нарешті приєднався-таки до нього один балакучий мандрівник і розповів йому причину, куди так потопом сунуть люди.

— В Гофдорфі,— сказав він,— сьогодні ввечері дають комедію, куди й збирається вся околія.

— Як,— скрикнув Вільгельм,— у цих відлюдних горах, серед непрохідних лісів театральне мистецтво вторувало собі шлях і збудувало свій храм? І я справляю прощу на його празник?

— Ви ще більше здивуєтесь,— мовив подорожній,— коли почуєте, хто ставить п'єсу. Тут, у цих місцях, є велика фабрика, що годує багато людей. Підприємець, мешкаючи, так би мовити, на відлюдді, не знає кращої розваги для своїх людей зимою, як ставити комедії. Він не терпить карт між робітників і прагне втримати їх від грубих звичаїв. Отак вони і бавлять час у довгі вечори, а сьогодні саме день народження старого, і на честь його влаштовують особливе свято.

Вільгельм прибув у Гофдорф, де повинен був ночувати, скочив з коня біля фабрики, власник якої також значився боржником у його спискові.

Коли він назвав своє ім'я, старий здивовано вигукнув:

— О мій паниченьку, то ви син того славного чоловіка, якому я так багато завдячую і ще й досі винен йому гроші? Ваш панотець виявив до мене стільки терпіння, що я був би негідником, якби негайно і залюбки не розплатився. Ви приїхали в слушний час,

щоб упевнитись, яка це для мене важлива справа.

Він покликав свою дружину, що також зраділа, побачивши молодика. Вона запевняла його, що він — викапаний батько, і вельми жалкувала, що нема де переночувати, бо наїхало багато гостей.

Справа між ними була ясна, і вони незабаром розрахувались. Вільгельм положив у кишеню сувійчик грошей і тільки побажав, щоб і решта його справ уладнались так же легко.

Надійшла година вистави. Лише чекали, поки приїде головний лісничий. Нарешті і він приїхав з кількома єгерями. Вітали його з найбільшою пошаною.

Всіх гостей повели тепер у театр, який містився в пристосованій для цього клуні, що стояла біля самого саду. Будинок і театр були прикрашені досить весело і славно, хоч і без особливого смаку. Один із малярів, робітник фабрики, що одного часу працював у театрі в резиденції, намалював ліс, вулицю і кімнату, хоч і досить грубувато. П'єсу запозичили у мандрівної трупи і перекроїли на свій власний смак, щоб у такому вигляді розважати публіку. Інтрига її полягала в тому, що два коханці намагаються вирватп дівчину в опікуна, а також відбити один у одного, при чому попадають у смішні ситуації. Це була перша п'єса, яку наш друг після довгої перерви побачив знову. Він зробив деякі зауваження. П'єса була повна дії, але без правдивого окреслення характерів. Вона сподобалась і потішила публіку. Такий початок кожного сценічного мистецтва. Простак буде задоволений, хоч би яка була дія, розвинутий бажає відчувати, і лише цілком освіченій людині властиві роздуми.

Де в чому він залюбки допоміг би артистам, бо їм небагато бракувало, щоб вони грали значно краще.

Його спокійним спостереженням заважав тютюновий дим, що ставав усе густіший і міцніший. Головний лісничий запалив свою люльку, тільки-но почалась вистава, а за ним цю вільність перейняли потроху й інші. Також і величезні пси цього добродія наробили чимало розгاردіяшу. Правда, їх скоро вигнали, та незабаром вони влізли через задні двері, почали гасати по сцені за артистами і, нарешті, стрибнувши через оркестр, дісталися знову до свого хазяїна, що сидів у першому ряду партеру.

Наскінчу відбулося вшанування старого. На вівтарі стояв оздоблений вінками його портрет, де він був намальований у вигляді жениха.

Всі артисти шанобливо схилились перед ним у покірливих позах. Вперед виступила маленька дитина, зодягнута в біле, і прочитала вітальну промову віршем, що зворушило до сліз усю родину, і навіть головний лісничий зронив сльозу, згадавши своїх діток.

Так закінчилася вистава, і Вільгельм не міг втриматися, щоб не піти на сцену та побачити зблизька артисток, похвалити їх за гру і дати на майбутнє кілька порад.

Решта справ нашого друга, які він потроху мусив уладнати в більших і менших містечках, складалися не так щасливо, як воно бажалось. Деякі боржники прохали почекаати з виплатою, інші лаялись, а дехто і зовсім не визнавав свого боргу. Згідно зі своїм дорученням він мусив декого позивати, треба було підшукати адвокатів, давати їм вказівки, виступати на суді і виконати ще багато інших неприємних справ.

Неприємно також було йому, коли його намірялися зустрінути з пошаною. Небагато знайшов він таких людей, котрі йому хоч що-небудь путне могли сказати, і зовсім мало таких, з якими можна було сподіватися увійти в корисні комерційні стосунки. А тут, на лихо, пішли дощі, і подорож верхи по цій місцевості була зв'язана з нестерпними труднощами, тому він подякував богові, коли став наближатися знову до рівнини і біля підніжжя гір, на родючій долині, де текла тиха річка, побачив залите сонцем веселе містечко, в якому у нього, правда, не було ніяких справ, але саме через те він поклав пробавити тут кілька днів, щоб дати відпочити собі і конячці, яка через погану дорогу неабияк намучилась.

Розділ четвертий

Зупинившись в одному з готелів на площі, Вільгельм побачив тут дуже веселу чи принаймні метушливу картину. Велика тупа канатних танцюристів, стрибунів і клоунів, серед яких був і силач, приїхала сюди з жінками і дітьми, і, готуючись до публічної вистави, вони витворяли одне неподобство за другим та зчинили неймовірний рей-вах. То вони сварилися з господарем, то самі поміж собою, і якщо їхні сварки допікали до живого, то вияви їхнього задоволення були зовсім нестерпні. Вагаючись, чи залишатись, чи покинути готель, Вільгельм стояв біля воріт і дивився на робітників, які почали вже на площі будувати поміст.

До нього підійшла дівчинка з кошиком, що продавала троянди та інші квіти, і він купив собі гарний букет. Майстерно його перев'язавши, він милувався ним, коли раптом у другому готелі, що стояв збоку на тій самій площі, відчинилось вікно і з нього виглянула приваблива жінка. Хоч було й далеченько, проте він помітив, що привітна веселість оживляла її обличчя. Русяве волосся було недбало розпущене в неї на плечах. Вона, здавалось, придивлялася до незнайомого. Трохи згодом з дверей готелю вийшов хлопець в перукарському фартушкові і в білій курточці, підійшов до Вільгельма, привітався з ним і сказав:

— Дама в вікні звеліла запитати, чи не могли б ви, коли ваша ласка, уділити їй трохи з цих прекрасних квітів?

— Вони всі до її послуг,— промовив Вільгельм, віддаючи цьому спритному посланцеві букет і одночасно вклоняючись красуні, яка відповіла на його привітання і відійшла од вікна.

Замислившись над цією приємною пригодою, він пішов у свою кімнату нагору по сходах, аж раптом назустріч йому вибігло якесь юне створіння, що звернуло на себе його увагу. Дитині дуже личило її вбрання — коротка шовкова камізелька з вирізними іспанськими рукавами та вузькі довгі штанці з буфами. Довге чорне волосся було заплетене в кіски і закручене в кучері навкруг ГОЛОЯЇЇ. Він здивовано глянув на це дитинча, не знаючи, хто це, хлопець чи дівчинка. Але став скоро на останньому. Він затримав її, коли вона повз нього пробігала, привітався з нею і запитав, чия вона, хоч і так легко було догадатися, що це член тупи стрибунів і танцюристів. Спозирнувши на нього скося гострим поглядом чорних очей, вона вирвалась і, не відповівши йому, втекла на кухню. Піднявшись по сходах, він застав у просторому передпокої двох

мужчин, які шермували на рапірах або, може, просто випробовували один одного на звинність. Як видно, один був із трупи, що зупинилась у готелі, другий на вигляд був не такий дикий. Вільгельм здивовано глянув на них, і не без причини, бо коли невдовзі потому чорнобородий здоровань покинув поле бою, другий вельми ввічливо запропонував рапіру Вільгельмові.

— Якщо візьмете мене за учня,— мовив Вільгельм,— то я радо відважусь на пару вправ з вами.

Вони почали шермувати, і хоча незнайомець куди краще шермував, ніж прибувець, проте ввічливо почав запевняти, що все залежить тільки від вправ. Справді-бо, Вільгельм таки довів, що й він свого часу вчився у доброго майстра.

Їх розмова урвалася від гармидеру, який зняла строката компанія, вийшовши з готелю, щоб повідомити місто про свою виставу і зацікавити своїм мистецтвом. Попереду йшов тамбурист, за ним на коні їхав антрепренер, позад нього на такій само шкапині танцівниця, яка тримала дитину, прикрашену стрічками та блискітками. А далі йшла пішки решта трупи. Деякі з них легко і невимушено несли на плечах дітей в чудернацьких позах, була між ними також і юна, чорноголова, похмура дівчинка, яка знову привернула до себе Вільгельмову увагу.

Серед тичби людей, що тут з'юрились, метушився паяц. То цілуючи яку дівчину, то ляснувши хлопця палкою, з жартами та смішками він тикав їм усім афіші і викликав непереможне бажання ближче з ними познайомитись.

В афішах були надруковані розмаїті фокуси артистів, особливо ж вихвалялися якісь мосьє Нарцис і мадемуазель Ландрінета, що, як головні персони, мали досить розуму не брати участі в процесії, щоб набути більше ваги та викликати більше зацікавлення.

Під час цього походу в вікні знову з'явилась прекрасна сусідка, і Вільгельм не забарився запитати про неї у свого співрозмовника, хто вона така, а той — назвемо його тим часом Лаерт — взявся познайомити Вільгельма з нею.

— Я і ця дама,— сказав він, сміючись,— це два уламки з одної театральної трупи, яка недавно тутечки зазнала краху. Краса цієї місцевості спокусила нас залишитись на деякий час тут і спожити зібрану готівку, а наш товариш пішов тим часом шукати для всіх якогось заробітку.— Лаерт зразу ж відпровадив свого нового знайомця до Філініних дверей і тут залишив на хвилинку, щоб купити в сусідній крамниці лагоминок.

— Ви напевне будете мені вдячні,— сказав він, вернувшись,— коли я справлю для вас таке миле знайомство.

Дама вийшла до них із кімнати в легких черевичках на високих закаблуках, з чорною мантилею поверх білого негліже, що було і не зовсім чисте, але через те надавало їй домашнього і приємного вигляду. Її коротка спідничка давала можливість бачити найповабніші в світі ніжки.

— Ласкаво прошу,— сказала вона до Вільгельма,— і прийміть мою вдячність за прекрасні квіти.— Вона повела його одною рукою до кімнати, а другою притиснула букет до грудей.

Коли вони сіли і почали байдужну розмову, якій вона зуміла надати чарівної

принадності, Лаерт висипав їй на запіл жменю пряженого мигдалю, яким вона й почала одразу ласувати.

— Гляньте-но, що за дитина з цього парубійка,—покликнула вона.—Йому ще, може, заманеться сказати вам, що я велика ласунка, тоді як це ж він жити не може без лагоминок.

— Тоді вже признаймося, що ми обоє в цих справах недалеко одбігли одне одного. Приміром,—вів далі він,—сьогодні чудовий день, гадаю, не погано було б погуляти та пообідати коло млина.

— Я з дорогою душею,—сказала Філіна,—ми повинні справити нашому новому знайомому приємність.

Лаерт схопився і побіг, бо він ніколи не ходив, а Вільгельм хотів піти на хвилинку додому, щоб привести в порядок свого чуба, що розкошлався в дорозі.

— Це ви зможете й тут зробити,—мовила вона і ту ж мить покликала свого служку, чемненько примусила Вільгельма скинути свій сурдут, натягнути на себе її халат і в її ж присутності дозволити себе причесати.

— Не марнуймо часу,—додала вона,—бо хто зна, чи довго нам доведеться бути вкупі.

Служка, більше з упертості й неохоти, як з невміння, взявся не найкраще до справи, шарпав Вільгельма за волосся і, здається, не скоро мав бажання кінчати. Філіна кілька разів зробила йому зауваження, нарешті нетерпляче відштовхнула його і вигнала геть за двері. А тоді вельми спритно й делікатно заходилася сама коло чуба нашого друга, хоч і вона, здавалось, не дуже квапилась, бо поправляла то одне, то друге в своїй роботі, торкаючись при цьому його колін своїми і підставляючи йому букет і свої груди майже до самих губ, аж його так і поривало поцілувати їх.

Коли Вільгельм маленьким цизоричком підчистив пудру на лобі, вона мовила до нього:

— Сховайте собі його на згадку про мене.

Це був чудовий цизорик. Держачок з інкрустованої сталі мав привітний напис: "Згадуй про мене". Вільгельм сховав його, подякував і попрохав дозволу зробити і їй невеличкий подарунок у віддяку.

Тепер усе було готове. Лаерт приїхав з каретою, і почалась дуже весела подорож. Через віконечко в кареті Філіна давала милостиню в кожную прбстягнуту до неї руку, примовляючи до цього ще й веселе та привітне слово.

Ледве приїхали вони до млина та замовили обід, як почули перед домом музику. Це були гірники, що під звуки цитри і трикутника Співали дзвінками, бадьорими голосами різних приємних пісень. Незабаром їх оточила з усіх боків юрба, що збіглася, почувши музику, а в вікнах публіка аж кивала головами від задоволення, слухаючи пісень. Побачивши таку увагу до себе, музиканти зробили ширше коло і почали, здається, готуватись до свого головного номера. Після невеличкої паузи виступив один гірник з кайлом і під поважну музику товаришів став показувати працю в шурфі.

Це тривало недовго. Потім із натовпу вийшов селянин і жестами став погрожувати,

щоб той забирався геть. Публіка була здивована і тільки тоді дошолопалась, що то переодягнутий гірник, коли той особливим речитативом почав лаятись, як він сміє, мов, тут орудувати на його землі. Але перший не збентежився, а став повчати селянина, що він має таке право і при тому дав йому перше уявлення про гірничу справу. Селянин, не розуміючи спеціальних термінів, ставив різні безглузді питання, з чого глядачі, вважаючи себе розумнішими, весело сміялися. Гірник намагався втовкмачити йому в голову, яку б він мав користь, коли б на його землі знайшли підземні скарби. Селянин, який щойно погрожував йому прочуханом, помалу злагіднів, і вони розлучилися як добрі друзі, а особливо з цієї суперечки почесно вийшов гірник.

— Цей невеличкий діалог,— зауважив Вільгельм,— дає нам найяскравіший приклад, який корисний був би для всіх станів театр, який пожиток могла б мати з цього сама держава, якби театр показував торгівлю, ремесства, підприємства, людей з їх гарних, похвальних боків, себто, з тої точки зору, з якої і сама держава повинна їх шанувати й цінувати. Тепер ми змальовуємо тільки смішні сторони людини; той, що пише комедії, подібен до злостивого цензора, котрий невсипущим оком вистежує хиби своїх співгромадян і радіє, коли йому пощастить упіймати їх на негідному вчинкові. То хіба ж не приємна і поважна праця була б для державного діяча — наглядати за природним, взаємним впливом усіх станів і керувати роботою поета, обдарованого талантом гумориста? Я певен, що таким шляхом було б створено чимало вельми змістовних, а також корисних і веселих п'єс.

— Де б я не їздив,— сказав Лаерт,— то скрізь доводилось помічати, що люди тільки і вміють забороняти, перешкоджати, відхиляти і рідко показувати, сприяти, нагороджувати. Вони пускають усе напризволяще, а потім, коли вийде погано, то вкидаються в гнів і починають карати.

— Дайте вже спокій з державою і державними діячами,— встала Філіна,— я не можу собі уявити їх інакше, як у перуках, а перука, хоч би хто її носив, викликає в моїх пальцях корчовиту сверблячку; так і пориває тебе зірвати її з шановного добродія, стрибати по кімнаті і висміювати лису голову.

І вона дуже гарно заспівала кілька веселих пісень, обірвавши цим розмову, і почала квапити до найскорішого від'їзду, щоб не прогаяти ввечері вистави і подивитись на майстерність линварних танцюристів. Пустотлива до краю, вона і дорогою назад виявляла свою щедрість до бідних, поки, нарешті, ні в неї, ні в її супутників не стало грошей, тоді вона кинула одній дівчині свого солом'яного капелюшка, а старій бабі хусточку.

Філіна запросила своїх супутників до себе в кімнату, бо з її вікна, як вона казала, виставу буде найкраще видно.

Приїхавши, вони побачили, що поміст уже збудовано, а тло прикрашене килимами. Трампліни були поставлені, одна линва слабо звисала між стовпами, а друга була туго натягнута на козли. На плацу зібралося чимало народу, а в вікнах сиділа публіка вищого рангу.

Паяц намагався розважити публіку і створити веселий настрій безглуздими

витівками, з яких глядачі аж за животи хапалися від реготу. Діти, тіла яких були найдивач-

ffirne покалічені, викликали то подив, то жах, і Вільгельм мимоволі відчував глибокий жаль, коли дивився, як дитина, що до неї він з першого погляду відчув співчуття, намагалася прийняти дивовижні пози. Але скоро веселі стрибунки викликали в ньому захоплення, коли спочатку по одному, потім один за одним і, нарешті, всі разом почали стрибати в повітрі то вперед, то назад. Голосні оплески і радісні впгукп лунали з натовпу.

Але ось притягнув до себе увагу зовсім інший номер. Діти, одне за одним, мусили вступити на линву, спочатку учні, щоб їхніми вправами продовжити виставу і підкреслити, яке трудне мистецтво в повітрі. Потім кілька мужчин і дорослих жінок показали також неабияку спритність, однак це ще не були ні мосьє Нарцис, ні мадемуазель Ландрінета.

Нарешті з'явилися і вони з особливого намету за червоною завісою і своєю вродливістю та вбранням не ошукали сподівань досі задоволених глядачів. Він був моторний парубічко, середній на зріст, з чорними очима і тугою косою, вона — не менш поставна і міцна; обоє одне за одним показали себе на линві в легких рухах, стрибках і дивацьких позах. Її легкість, його сміливість, точність, з якою вони виконували свої кунштюки, з кожним Кроком і стрибком збільшували загальне задоволення. Сановитість, з якою вони себе тримали, очевидна пошана других до них надавала їм вигляду, ніби вони були панями і господарями всієї трупи, і кожен визнавав, що вони гідні цього.

Захоплення натовпу передавалось і глядачам у вікнах. Дами аж прилипли очима до Нарциса, чоловіки до Лан-дрінети. Простацтво аж не тямилось з захоплення, та й чистіша публіка не могла втриматися від оплесків. На паяца мало хто й зважав. І коли кілька членів трупи протиснулись у натовп з олив'яними тарілками, то мало було таких, що не платили.

— Вони, здається мені, добре зробили своє діло,— сказав Вільгельм до Філіни, що поруч із ним сперлась на вікно.— Мене дивує, як розумно зуміли вони надати важливості найменшим вправам, що виконувались одна за одною в належний час, і як майстерно зуміли об'єднати в одне ціле невправність дітей з віртуозністю своїх кращих артистів, підштрикнувши тим нашу цікавість і давши потім найприємнішу розвагу.

Народ став потроху розходитись, і плац помалу спустів, а Філіна з Лаертом завели суперечку про красу і спритність Нарциса та Ландрінети і почали навзаєм дратувати одне одного. Вільгельм побачив між дітьми, що грались на вулиці, і дивну дівчинку і звернув на неї увагу Філіни, яка тут же з властивою їй швидкістю кликнула її і почала кивати рукою до неї, а що вона не йшла, то сама, наспівуючи, зацокотіла черевичками вниз по сходах і незабаром привела її з собою.

— Ось ваша загадка! — скрикнула вона, тягнучи дитину в двері.

Дитина зупинилась при вході, немов збираючись негайно вислизнути, притисла праву руку до грудей, а ліву до лоба і глибоко вклонилась.

— Не бійся, люба крихітко,— сказав Вільгельм, підходячи до неї.

Вона недовірливо подивилась на нього і підійшла кілька кроків ближче.

— Як тебе звати? — запитав він.

— Вони кличуть мене Міньйона.

— Скільки тобі літ?

— Їх ніхто не лічив.

— Хто був твій батько?

— Великий Диявол вмер.

— Ну, це ж вельми дивно! — вигукнула Філіна.

Її ще дещо запитали. Вона давала відповіді ламаною німецькою мовою, з якоюсь дивною урочистістю, при чому кожен раз прикладала руку до грудей і голови і глибоко вклонялась.

Вільгельм не міг на неї надивитись. Його очі і серце невтримно тягнулись до цього таємничого створіння. Він давав їй літ дванадцять-тринадцять. Тіло її було добре збудоване, тільки його члени обіцяли або міцний розвиток, або затримку в рості. Риси її обличчя були неправильні, але вражаючі: лоб загадковий, надзвичайної крахи ніс, а уста, які час від часу ледь посіпувалися, були чарівно щирі, хоч і занадто суворі для її віку. Смаглява cera її обличчя ледве була помітна крізь грим. Образ її глибоко закарбувався у Вільгельмовій душі. Він усе дивився на неї, забувши й про присутніх. Філіна збудила його від цього сну, давши дівчинці решту солодкого і показавши знаком, щоб йшла. Та вклонилася, як і перше, і блискавично зникла за дверима.

4 9-426

97

Коли настала нора нашим знайомим розлучатися цього вечора, вони умовились і завтра зробити таку саму прогулянку, але вже в інше місце, до сусідньої мисливської хати, а там і пообідати. Вільгельм цього вечора наговорив ще чимало компліментів Філіні, а Лаерт на це відповідав лише коротко і легковажно.

Другого ранку, пошермувавши трохи, вони пішли до Філіни, бо, як ще раніш бачили, до неї під'їхала замовлена карета. Але як же здивувався Вільгельм, не заставши там ні карети, ні самої Філіни дома. Вона, як їм розповіли, сіла в карету з якимись двома незнайомцями, що прийшли вранці до неї, і з ними поїхала невідомо куди. Наш друг, який сподівався приємно пробавити з нею час, не міг приховати своєї прикrostі, а Лаерт навпаки засміявся і вигукнув:

— Оце мені подобається! Це так на неї схоже! Ану їдьмо просто до лісничівки! Хай собі гуляє де хоче, не будемо ж ми через неї псувати собі променади.

Коли ж Вільгельм дорогою почав ганити таку непослідовність у поведінці, Лаерт сказав йому:

— Я не вбачаю непослідовності тоді, коли хто залишається вірним своїй вдачі. Коли вона що задумає або пообіцяє, то робить це з мовчазною умовою, що виконає намір чи обіцянку, лиш би це було їй вигідно. Вона залюбки робить подарунки, але треба завЖЯи бути готовим цей подарунок віддати.

— Це дивна вдача,— зауважив на те Вільгельм.

— Зовсім не дивна, вона лише не лицемірить. Я за те і люблю її, за те і друг їй, що вона справжнісінький представник жіноцтва, ненавидіти яке в мене є стільки причин. Це чистісінька Єва, родоначальниця жіночої статі, всі вони такі, лише не хочуть у цьому признатись.

З такими розмовами, в яких Лаерт висловлював свою зненависть до жінок, не виявляючи, однак, причини цього, прийшли вони до лісу, куди Вільгельм увійшов у великому смутку, бо Лаєртові розмови викликали в ньому знову болючі згадки про його відношення до Маріани. Недалеко від струмка, у привітному холодочку старих дерев, знайшли вони Філіну, що самотньо сиділа за кам'яним столом. Вона зустріла їх веселою пісенькою і, коли Лаерт запитав її про супутників, вигукнула:

— Я таки добре їх підвела, прошпетила так, як вони того заслужили. Вже дорогою взяла я на випробу їхню

щедрість і тоді ж таки помітила, що то скупердяї, ласг на чуже. От і забажалось мені їх покарати. Приїхавши до лісу, вони запитали кельнера, що в них є, а той, спритний зух, і ночав їм перелічувати все, що є, а ще більше, чого нема. Побачивши, як вони збентежено презирились і затинаючись питались про ціни, я вигукнула: "Е, що тут довго питатися, обід — це справа жіноча, хай вже я про це потурбуюсь! І ось я почала замовляти нестямен-ний обід, для якого треба ще було діставати багато продуктів по сусідству. Кельнер, з яким я порозумілася, моргнувши зизом до нього, допоміг мені в цьому, і ми так налякали їх перспективою пишного обіду, що вони гарненько та любенько вирішили піти в ліс пошпацувати і напевне вже назад не вернуться. Я з чверть години реготала, мов несамовита, та й тепер сміх мене бере, як згадаю їхні пики.

За столом Лаерт пригадав інші подібні випадки, і пішли розмови про веселі пригоди, непорозуміння, ошуканства.

Тут вийшов із лісу один молодик, їх міський знайомий, підсів до них і почав вихваляти гарний краєвид. Він звернув їхню увагу на джуркотіння струмочка, на шелест БІТІВ, на пташиний спів, на переливи світла. А Філіна заспівала пісню про зозулю, яка, здається, не дуже сподобалась прибувцеві, бо він скоро попрощався і пішов.

— Чути не можу отого вихваляння природи та природних явищ,— покликнула Філіна, коли він пішов.— Терпіти не можу, коли перелічують втіхи, що їх уживаєш. Коли гарна година, то йдуть гуляти, коли грає музика — танцюють. І хто буде хоч на мить думати про погоду або музику? Нас цікавить танцюрист, а не скрипки, і найприємніше тоді, коли пара блакитних очей дивиться в пару чорних очей. І що тоді варті струмочки, та студні, та старі трухляві липи?

Говорячи це, вона вп'ялася у Вільгельма, що спдів напроти неї, таким поглядом, якому той не в стані був заборонити дістатися до самих дверей його серця.

— Ви маєте рацію,— сказав трохи збентежено Вільгельм,— людина для людини — це найцікавіше в природі і єдине, мабуть, що повинно її цікавити. Все інше, що пас

оточує, це або стихія, або знаряддя, якими ми по-служуємось. Що більше ми на них затримуємось, що більше приділяємо їм уваги і турботи, то слабкіше в нас почуття нашої власної гідності і почуття громадськості.

4'

99

Люди, що надають великої вартості садам, будинкам, оздобам, одежі чи якій іншій посілості, не такі товариські, привітні; вони випускають з ока людей, втішати яких і єднати щастить лише небагатьом. Чи не те ми бачимо і в театрі? Хороший артист швидко примушує нас забути нікчемні, жалюгідні декорації, і, навпаки, найкращі декорації лише міцніше підкреслюють хиби хороших артистів.

По обіді Філіна сіла в холодку у високій траві. Її обидва друга мусили рвати їй цілими оберемками квіти. Вона сплела собі рясний вінок і завітчала ним голову. В цьому вінку вона була надзвичайно чарівна. Квітів вистачило ще й на другий вінок. Вона почала і його плести, а обидва кавалери сиділи біля неї. Сплівши віночок з різними жартами та примовками, вона з великою граціозністю уквітчала ним Вільгельмові голову, приладнучи на всі боки, аж поки він не ліг як слід.

— А я, здається, буду йти впорожні,— промовив Лаерт.

— Аж ніяк,— мовила на те Філіна.— Вам нема чого скаржитися.— І, знявши вінок зі своєї голови, наділа його на Лаерта.

— Якби ми були суперниками, то міцно посперечалися б, до кого з нас обох ти прихильніша,— сказав Лаерт.

— І були б дурні,— промовила вона, нахилившись до нього і підставляючи губи для поцілунку, але раптом обернувшись, обвила Вільгельма за шию і жагуче поцілувала його в губи.

— Який смачніший? — дразливо запитала вона.

— Чудесної — покликнув Лаерт.— Здається, ніколи від цього не буде гірко.

— Достеменно так,— мовила Філіна,— які подарунок, що ним втішаються без заздрощів і капризів. Тепер,— мовила вона далі,— я й потанцювала б якусь часинку, а тоді вже поїдемо дивитися на наших стрибунів.

Вони пішли до хатки і застали там музику. Філіна, доброю танцівницею будши, розторсала обох своїх супутників. Вільгельм, хоч і не був вайлом, проте йому бракувало майстерності і вправи. Нові друзі заходились вчити його.

Вони спізнались. Комедіанти вже почали показувати своє мистецтво. На площі зібралась сила глядачів, та коли наші друзі вийшли з карети, їх здивувала якась метушня і велика юрба людей біля воріт готелю, в якому зупинився Вільгельм. Він скочив туди, щоб подивитись, що там скоїлось, і, продершись крізь натовп, з жахом побачив, що хазяїн комедіантів намагається витягнути з дому за волосся ту чудову дівчинку і немилосердно лупить її пужалном.

Вільгельм блискавично підскочив до нього і схопив його за барки.

— Пустити дитину! — скрикнув він, мов несамовитий.— Бо один з нас не встане тут з місця!

І він у гніві так міцно здушив його за горло, аж той, мало не задихнувшись, випустив дитину і почав оборонятись від нього. Дехто з людей, що співчували дитині, але не наважувались у суперечку втручатися, схопили тепер комедіанта за руки, відібрали батога і стали йому погрожувати і лаяти його. А той, не маючи іншої зброї, крім язика, почав огидно лаятись і проклинати: ця ледача, нікчемна тварина не хоче виконувати своїх обов'язків, вона відмовляється виконати танок серед яєць, що вже обіцяний глядачам, він її вб'є, і ніхто не має права втручатися. .

Він пробував вирватись, щоб знайти дівчинку, яка сховалася в натовпі, але Вільгельм схопив його ще міцніше і вигукнув:

т— Ти її не побачиш і не доторкнешся до неї, поки не признаєшся перед судом, де її вкрав! \$Я дух із тебе витрясу, ти не втечеш від мене!

Ці слова, що їх Вільгельм вимовив у запалі, ненароком, без усякого намислу, з якимось несвідомим почуттям, чи скорше з якоїсь інтуїції, вмить утихомирили цього розлю-леного звіра. Він лише скрикнув:

— На біса мені потрібна ця тварюка! Заплатіть за її вбрання і можете її забирати собі. Ми з вами ще сьогодні ввечері можемо дійти згоди.

І він негайно поспішився до припиненої вистави, показав кілька майстерних фокусів і заспокоїв схвильовану публіку.

Тепер, коли всі утихомирились, Вільгельм почав шукати дівчинку, але ніде не міг знайти. Одні казали, що бачили її на горищі, інші — на даху сусіднього будинку. Обшукавши всі закутки, мусили заспокоїтись і дождатися, чи не прийде вона сама сюди.

Тим часом вернувся додому Нарцис, і Вільгельм почав розпитувати його про долю і походження дитини. Цей нічого не знав про неї, бо й сам недавно вступив у цю труну, зате вельми охоче і легковажно почав розводитись про свою особу. Коли Вільгельм поздоровив його з великим успіхом, який приніс, мабуть, йому втіху, він поставився до цього зовсім байдуже.

— Ми звикли,— сказав він,— що з нас і сміються, і дивуються нашій майстерності, але нам не стає краще і від найбільшого успіху. Антрепренер платить нам, а до іншого нам діла нема.

На цьому він попрощався і хотів іти. На питання, куди він так квапиться, парубійко усміхнувся і признався, що його постать і таланти здобули йому солідніший успіх в іншому місці, ніж сцена. Він отримав цидулки від кількох жінок, що сильно прагнуть ближче з ним познайомитись, і боїться, чи впорається до півночі з візитами до них. Він і далі розповідав, причому зовсім одверто, про свої пригоди і ладен був навіть вказати імена, вулиці, дома, якби Вільгельм не відхилив такої недискретності і чемненько не випровадив його.

А Лаерт розмовляв тим часом з Ландрінетою і запевняв, що вона уповні гідна бути жінкою і залишитись нею.

Потім зайшла розмова з антрепренером про дитину. Антрепренер, італієць, чорнобродий здоровань, за тридцять талярів віддав її нашому другові і зрікся усяких

претензій на неї, але про її походження не сказав нічого, додав лише, що взяв її по смерті свого брата, якого за надзвичайну спритність прозвали Великим Дияволом.

Ранок другого дня пройшов майже весь у пошуках дитини. Марно нишпорили по всіх закутках готелю і в сусідніх домах — дитина зникла, боялися навіть, що вона могла втопитися або щось інше собі заподіяти.

Уроча Філіна не могла розвіяти Вільгельмової тривоги. Цілий день минув йому в сумних роздумах. Навіть і ввечері стрибуні і танцюристи, намагаючись щосили показати себе якнайкраще перед публікою, не могли розвеселити його душу і розвіяти тугу.

Через вплив людей з усієї околиці число глядачів надзвичайно зросло, а разом із тим, як лавина, зростав і успіх комедіантів. Стрибок через шпагу і крізь бочку з паперовими днами зчинив велику сенсацію. Силач, на загальний жах і подив, ліг ногами й головою на два підставлених стільці, звелів на середину тіла, що вільно звисало, поставити кувадло, і кілька бравих ковалів викували на ньому підкову.

Не бачили також у цих місцях і так званої геркулесової сили — піраміди з живих людей, коли на плечі першого ряду мужчин стає другий ряд, вище на них стають жінки і юнаки, а на самому верху, на зразок кулі або флюгера, прикрашує піраміду дитина, що стоїть на голові. Ця піраміда завершила виставу. Нарциса і Ландрінету під радісні вигуки натовпу понесли на плечах у паланкінах найголовнішими вулицями міста. їм кидали стрічки, букети, шовкові хусточки і проштовхувались, щоб глянути їм в обличчя. Кожен вважав за щастя побачити їх і удостоїтися їхнього погляду.

— Який же артист, який письменник, ба навіть взагалі хоч би хто, не відчув би себе на вершині своїх прагнень, коли б він благородним словом своїм або добрим чином зробив таке всезагальне враження? Яке то, мабуть, чудесне відчуття, коли з швидкістю електричного струму ти можеш поширювати добрі, шляхетні, гідні людини почуття, викликати в народі таке саме захоплення, як оті люди роблять спритністю свого тіла, викликати в юрбі співчуття до всього людського, запалити, вразити її картиною щастя і нещастя, мудрості і глупоти, навіть безумства і безглуздя, і надати їй затужавілій душі вільного, живого, чистого руху!

Так говорив наш друг, а що ні Філіна, ні Лаерт не мали, здається, настрою вступати в цю розмову, то він сам із собою міркував на ці улюблені теми, гуляючи до пізньої ночі по місту, і з усією силою і свободою розбурханої фантазії знову переслідував своє давнє прагнення— показати сценічною грою все добре, благородне, велике.

Розділ п'ятий

Другого дня, коли комедіанти з великим гармидером виїхали, Мін'йона одразу знайшлася і ввійшла в залу, де Вільгельм і Лаерт знову шбрумвали на рапірах.

— Де ти ховалась? — лагідно запитав Вільгельм.— Ми дуже боялися за тебе.

Дівчинка нічого не відповіла і лише мовчки дивилася на нього.

— Тепер ти наша,— сказав Лаерт,— ми тебе купили.

— А скільки ти заплатив? — сухо запитала вона.

— Сто дукатів,— відповів Лаерт,— коли ти нам віддаси, то зможеш бути вільна.

- Це, мабуть, багато? — запитала вона.
- Авжеж, тепер ти мусиш поводитись гарно.
- Я буду служити,— мовила вона.

З цієї хвилини вона стала уважно слідкувати, як слугував нашим друзям кельнер, і вже другого дня не пустила його більше й на поріг до кімнати. Вона все стала робити сама і хоч виконувала свої справи поволі, а іноді й забарливо, проте точно і вельми ретельно.

Часто вона ставала над тазом з водою і так старанно і міцно вимивала обличчя, що замало не обдирала щік, аж поки Лаерт жартами та кпинами не допитався в неї, що вона таким робом хоче змити рум'яна, вважаючи навіть за тривкий грим і природну рожевість, що виступила на щоках від старанного вмивання. Коли їй з'ясували, що воно таке, тоді вона й перестала і заспокоїлась, після чого її щоки набрали чудової смаглявої цери трохи рум'яного відтінку.

Захоплений зухвалими принадами Філіни і присутністю таємничої дитини більше, ніж сам собі смів признатися, Вільгельм цілі дні гаяв у цьому дивачному товаристві, виправдовуючи самого себе тим, що пильно вивчає шерми-церію і танці, до чого, як йому здавалось, не так легко трапиться нагода.

Він непомалу здивувався, а трохи й зрадів, коли одного дня побачив, що приїхали пан і пані Меліна, які після перших радісних привітань запитали про директрису театру та решту артистів і з жахом дізналися, що директриса вже давно виїхала, а трупа майже до решти розпалася.

Молода пара після одруження, що йому, як ми знаємо, сприяв і Вільгельм, у кількох місцях шукала ангажементу, але ніде не знайшла, і нарешті поїхала в цей городок, де нібито був добрий театр, як казали люди, що зустрічалися їм дорогою.

Філіні після знайомства зовсім не сподобалась мадам Меліна, а жвавому Лаерту — пан Меліна. Вони хотіли б якнайшвидше здихатися нових прибувців, і Вільгельм ніяк не міг домогтися, щоб доброзичливо ставились до них, хоч і запевняв, що то гарні люди.

Правду кажучи, дотеперішнє веселе життя наших трьох авантюристів, відколи збільшилось їхнє товариство, стало всіляко порушуватись, бо Меліна в готелі (він опоселився в тому самому, де жила й Філіна) почав одразу вередувати і торгуватись. Він хотів мати дешевше і к[Лі-ще помешкання, смачніший обід, моторнішу обслугу. Через те хазяїн і кельнер скоро почали невдоволено кривитися, бо коли інші, щоб не мати клопоту, задовольнялися абичим і квапилися тільки розплатитись, не думаючи про з'їдене, то Меліна раз у раз перевіряв, що з'їв за обідОхМ і скільки треба платити, аж, нарешті, Філіна прямо і прозвала його "ремигач".

Ще більше зненавиділа весела дівчина мадам Меліну. Ця молодичка була не без освіти, але їй бракувало душі і запалу. Вона декламувала не зле і завжди залюбки, та скоро можна було помітити, що то лише декламація слів, яка виділяє окремі місця і не дає відчутти цілого. Проте іншим вона не була неприємна, а особливо мужчинам. Навпаки, ті, що мали з нею стосунки, вбачали у ній навіть дотепний розум. Вона була те, що я назвав би одним словом: пристосуванка—чию пошану вона цінувала, до того

вміла підійти особливо підлесно, йшла за його ідеями якнайдовше, а як тільки вони ставали вище її рівня, то з екстазом сприймала нове явище. Вона вміла і поговорити, і помовчати, і, хоч була не підступної вдачі, проте обережненько підмічала собі вади інших.

Розділ шостий

Меліна тим часом зібрав докладні відомості про рештки колишньої трупи. І декорації, і гардероб були в заставі у деяких торговців, а нотар отримав від директриси доручення на певних умовах продати це майно хоч кому, якщо знайдеться покупець. Меліна побажав оглянути ці речі і потяг і Вільгельма з собою. Щойно відчинили комору, Вільгельм знову відчув певну прихильність до театру, хоч і сам собі не признавався в цьому. Хоч як були заяложені декорації, хоч які засмальцьовані різні турецькі та поганські вбрання, старі карикатурні одяги чоловіків і жінок, мантиї чарівників, євреїв, попів, проте він не міг подолати в собі почуття, що найщасливіші хвилини його життя були для нього поблизу такого мотлоху. Якби Меліна міг зазирнути в його серце, то ретельніше почав би канючити в нього грошей на викуп, відновлення і з'єднання окремих часток у прекрасне ціле.

— Який би я був щасливий,— скрикнув Меліна,— коли б зараз мав дві сотні талерів, щоб для початку придбати у власність ці речі першої театральної потреби. Я негайно зібрав би театральну трупу, яка в цьому місті та околії змогла б нас годувати.

Вільгельм промовчав, і обидва, замислено міркуючи кожен про своє, покинули знову замкнуті скарби.

З того часу у Меліни тільки й мови було, що про всілякі проекти і пропозиції, як найкраще влаштувати театр і добути з нього зиск. Він намагався зацікавити цим Філіну і Лаерта, а також прохав Вільгельма, щоб той позичив грошей під заклад. Вільгельмові лише тепер спало на думку, що він у цьому місті не повинен би був так довго баритися. Він попрохав пробачення і вирішив лаштуватися далі в дорогу.

Тим часом образ Мін'йони і вся її істота все більше його чарували. У всіх її вчинках і поведінці було щось особливе. Вона не ходила по сходах, а стрибала, хоч вгору, хоч вниз, або з'їжджала по поручнях, а то й оком не встигнеш змигнути, як вилазила на шафу і там на якусь хвилю заспокоювалась. Вільгельм помітив також, що вона з кожним віталась по-різному. Його вітала з деякого часу, схрестивши руки на грудях. В інші дні вона була, як німа, а іноді відповідала на всілякі питання і завжди якимось почудернацькому, але так, що не можна було розібрати, чи то був дотеп, чи незнання мови, бо розмовляла вона ламаною німецькою мовою, впереміш із французькими та італійськими словами. У своїх послугах вона була невтомна і вставала разом із сонцем. А ввечері зникала зарання, залізала в кімнату, спала на голій підлозі і нізачо не хотіла спати в ліжкові, або хоч на солом'яникові. Вільгельм помітив, що вона часто вмивалась. Вбрання її було чистесеньке, хоч латане і перелатане. Вільгельмові також сказали, що вона кожного ранку ходить до церкви. Одного разу він простежив за нею і побачив її в куточку церкви, де вона з чотками стояла на колінах і побожно молилась. Вона його не помітила; він пішов додому,

заглибившись у розмаїті думи про це створіння, але ні . до чого певного не міг додуматись.

Нове прохання Меліни позичити грошей, щоб викупити вищезгадані театральні аксесуари, ще більше спонукали Вільгельма подумати про від'їзд. Він хотів з сьогоднішньою поштою послати звістку своїм, які давно вже не мали від нього ні слова, навіть сів уже писати листа до Вернера і в описах своїх пригод вже й далеченько зайшов, сам того не помічаючи, що не раз ухилявся від правди, коли, на велику свою досаду, перегорнувши листок, побачив на звороті кілька віршиків, які він почав був списувати для мадам Меліни зі своїх зошитів. З прикрістю він порвав листа і відклав повторення своєї сповіді до наступної пошти.

Розділ сьомий

Наше товариство знову зібралось до купи, і Філіна, яка не пропускала без уваги жодної конячки, жодної карети, що проїжджала мимо, раптом жваво скрикнула:

— Наш педанті Ось їде наш найлюбіший педант! І кого це він із собою везе?

Вона загукала, замахала в вікно, і карета зупинилась.

З карети виліз жалюгідний на вигляд бідолаха в засмальцьованому сіро-брунатному сурдугі, в погано пошитих штанах, геть схожий на магістра, які звикли пліснявити по академіях. Він зняв перед Філіною капелюха і, вклоняючись їй, явив погано напудровану, проте вельми тугу перуку, тоді як вона посилала йому рукою безліч поцілунків.

Для Філіни справжнім блаженством було любити одних мужчин та уживати їх любові, але ж зате не менше задоволення справляло їй при всякій нагоді всіляко знущатися з тих, кого вона цю мить не любила.

Через шум, який вона зчинила, вітаючи свого старого друга, забули звернути увагу на інших, що йшли за ним. Проте Вільгельмові видалось, ніби він уже десь бачив цих двох жінок і літнього добродія, що з ним приїхали. Незабаром виявилось, що він усіх трьох не раз бачив кілька років тому в трупі, котра грала в його рідному місті. Дві доньки старого стали вже дорослими, а сам старий мало змінився. Він грав звичайно добродушних, буркотливих стариганів, на яких у німецькому театрі не збуває та й у звичайному житті не диво здібати. Бо така вже вдача в наших людей — робити добро та послуги скромно, без блиску, вони рідко думають про те, що не завадило б чадити добро елегантно і граціозно, бо, охоплені духом протиріччя, вони легко впадають у ту небезпеку, що їх улюблена добродійність у поєднанні з гдирливим характером може перетворитись у протилежність. Такі ролі наш артист виконував дуже добре і грав їх так часто і досконало, що, нарешті, і в звичайному житті засвоїв подібну поведінку.

Вільгельм, упізнавши його, місця собі не міг знайти від хвилювання, бо згадав, як часто бачив його в театрі поруч зі своєю коханою Маріаною. Йому здавалось, що він чує ще його буркотіння, чує і її лагідний голос, яким вона повинна була відповідати на його грубу мову в деяких ролях.

На перше тривожне запитання до нових прибувців, чи можна сподіватися знайти де-небудь яку роботу, була, на жаль, відповідь "ні". Вони почули, що в театральних

трупах, про які була мова, вільних місць нема, а деякі навіть стурбовані, чи не доведеться розійтися з огляду на близьку війну. Буркотливий стариган зі своїми доньками з досади та охоти до мандрівок відмовився од вигідного ангажементу і, здибавши по дорозі педанта, найняв з ним карету та й приїхав сюди, але й тут їх не потішили.

В той час, коли інші почали жваву розмову про свої справи, Вільгельм сидів замислившись. Він хотів поговорити зі старим на самоті, хотів і боявся почути про Маріану і був у надзвичайному неспокої.

Милі речі новоприбулих дам не могли вирвати його з задуми, але привернула його увагу якась суперечка. Зняв її Фрідріх, білявий хлопчина, Філінін служка, який цього разу рішуче відмовився накривати стіл і подавати страви. "Я зобов'язався служити вам, а не кожному, хто приїде",— кричав він. Виникла гаряча суперечка. Філіна стояла на тому, що він повинен виконати свій обов'язок, а що той уперто відмовлявся, вона йому без церемонії сказала, що може забиратися під три вітри.

— То що ж ви думаєте, тільки й світу, що в вікні? — скрикнув він, вийшов, нагнівавшись, забрав свої речі на плечі і одразу вибіг із дому.

— Йди, Мін'йотю,— сказала Філіна,— дістань для нас, що потрібно. Скажи кельнеру і допоможи йому подавати.

Мін'йона підійшла до Вільгельма і запитала його в своїй лаконічній манері:

— Чи можна? Чи треба? Вільгельм відповів:

— Роби, моя дитино, що мадемуазель тобі накаже. Дівчинка потурбувалась про все і цілий вечір слугувала

гостям вельми ретельно. Після їди Вільгельм шукав нагоди прогулятися з старим на самоті. Це йому й пощастило, і після кількох запитань, як йому досі жилося, розмова перейшла на тодішню трупу, і тоді тільки Вільгельм наважився запитати про Маріану.

— І не згадуйте мені про ту негідницю! — покликнув старий.— Я поклявся і не думати про неї!

Вільгельм аж злякався такого вибуху, але ще більше збентежився, коли старий почав правити далі про її легко-умство та її розпусність.

Як би радо наш друг припинив цю розмову, однак мусив вислухувати галасливі скарги цього дивака.

— Мені сором,— вів далі старий,— що я так до неї прихилився. Але якби ви знали її ближче, то напевне пробачили б мені. Вона була така славна, така природна, добра, така люб'язна, а що приємна, то й не кажи. Я ніколи не уявляв, що нахабність і певдичність — головні риси її вдачі.

Вільгельм уже ладен був почути про неї найгірше, коли раптом здивовано помітив, що тон старого зробився лагідніший, він аж став заїкатися і, нарешті, вийнявши носовичка з кишені, почав витирати сльози, що геть припинили йому мову.

— Що з вами? — покликнув Вільгельм.— Що дало вашим почуттям такий несподівано протилежний напрям? Не крийтеся від мене. Доля цієї дівчини більше мене обходить, ніж ви думаєте. Дозвольте ж мені все знати.

— Та нема чого й розказувати,— мовив старий, перейшовши знову на серйозний, роздратований тон.— Я ніколи їй цього не забуду, що втратив через неї. Вона завжди почувала до мене,— правив далі старий,— особливу довіру, я любив її, як свою доньку, і, коли ще була жива моя дружина, мав намір взяти її до себе, щоб вирвати з рук старої, бо впливи її на дівчину не багато доброго обіцяли, та дружина вмерла і план цей розпався.

Під кінець перебування в вашому рідному місті, мабуть, років три тому, я помітив у неї якусь сумовитість. Я допитувався її, але вона ухилялась од відповіді. Нарешті ми вирушили в дорогу. Вона їхала зі мною в одній кареті, і я зуздрів, та й сама вона скоро призналась, що вона при надії і сильно боїться, що директор її прожене. Прознав незабаром і він про це, негайно розірвав контракт, який, правда, і без того кінчався, за шість тижнів заплатив, що належало, і, ні на що не зважаючи, покинув її в одному поганенькому містечку.

Хай їх біс візьме, отих розпусних дівок! — скрикнув старий з досадою,— а особливо цю, яка зіпсувала мені стільки годин життя. Та й варто хіба далі розповідати, як я до неї прив'язався, що зробив, як піклувався навіть тоді, коли ми були в розлуці. Я волію радше викинути гроші в ставок, згаю свій час на годуванні паршивих собак, ніж коли ще зверну хоч найменшу увагу на таке створіння. І що ж трапилось далі? Спочатку я отримував листи з подякою, відомості про її перебування в деяких місцях і врешті — ні словечка, жодної подяки за гроші, котрі я послав їй для народження. О, нещирість і легко-умство чудесно спарувались у жінці, щоб створити собі добре життя, а чесному чоловікові — чимало прикрих годин!

Розділ восьмий

Можна собі уявити Вільгельмове становище, коли ввій по цій розмові прийшов додому. Всі давні його рани роз'ятрилися знову, і почуття, що вона не зовсім була негідна його кохання, охопило його з новою силою, бо інтерес, що старий виявив до неї, його похвали, якими він мимоволі її наділяв, воскресили перед нашим другом всю її уро-чість, ба навіть важкі обвинувачення запального старигана не мали в собі нічого такого, що могло б її принизити у Вільгельмових очах. Він-бо й сам визнавав себе за співучасника в її провинах, і мовчанка її не здавалась йому, зрештою, такою вже невдячністю. Він лише важко зажурився, уявивши, як вона сама-однісінька, породілля і матір, без допомоги по світу блукає, і, можливо, блукав з його власним сином,— картина, що викликала в ньому найприкріші почуття.

Мін'йона чекала на нього і посвітила йому на сходах. Поставивши свічку, вона попросила дозволу розважити його сьогодні ввечері своїм мистецтвом. Він волів би не дивитися ні на що, особливо тому, що не знав, чим же вона його розважатиме. Однак не міг ні в чому відмовити цьому доброму створінню. Незабаром вона вернулася знову, несучи під пахвою килим, який постелила на підлозі. Вільгельм їй не перечив. Потім принесла чотири свічки і поставила їх на різках килима. Кошичок з яйцями, який вона потім принесла, зробив яснішими її наміри. Майстерно розміреним кроком пройшла вона по килиму, розкладаючи в певному порядку яйця. Тоді поклікала одного

музику, що служив у готелі і грав на скрипку. Він увійшов зі своїм інструментом і став у кутку. Вона зав'язала собі очі, дала знак і почала під музику, як заведений механізм, свій танок, супроводячи такт і мелодію лясканням кастаньєтів.

Звинно, легко, швидко, точно вела вона свій танок і ступала так рвучко, так впевнено, що кожен мить здавалось, ось роздушить яйце або при бистрому повороті хоч зачепить. Але де там! Не зачепила й жодного, хоч рухалася між ними різним кроком, дрібним і широким, ба навіть стрибала і наскінчу майже на колінах звивалась між рядами.

Безупинно, наче який годинник, рухалась вона по килимові, і дивна музика надавала нового поштовху бурхливому танцю при кожному повторенні. Вільгельм весь захопився дивовижним видовищем, він забув свої турботи, слідував за кожним рухом улюбленого створіння і дивувався, як у цьому танці яскраво відбилася її вдача.

Тут вона була сувора, гостра, суха, міцна, а в ніжних позах більш урочиста, ніж лагідна. У ці хвилини він раптом відчув до Мін'йони те, що вже раз відчував до неї. Як свою дитину, він прагнув пригорнути до свого серця оцю покинуту істоту, обійняти її і з батьківською любов'ю збудити в ній радість життя.

Танок закінчився. Вона помалу згорнула ногою докупи яйця, жодного не залишила, жодного не пошкодила і, знявши пов'язку з очей, стала і, вклонившись, закінчила свій кунштюк.

Вільгельм подякував їй за те, що вона так славно, так несподівано виконала танець, який давно хотілося йому побачити, пестив її і жалкував, що вона втопилася. Він пообіцяв їй нове вбрання, а дівчина у відповідь з запалом скрикнула: "Твоїх кольорів!" Він і це їй пообіцяв, хоч і не втямив, що вона під тим розуміє. Вона зібрала яєчка, взяла килим під пахву, запитала, чи не буде ще яких наказів, і вислизнула у двері.

Від музиканта Вільгельм прознав, що дівчинка все наспівувала перед ним мелодію цього танцю, що була не що інше, як відоме фанданго, аж поки той не вивчив грати його. Дівчинка давала й гроші за труд, але він не взяв.

Розділ дев'ятий

Після неспокійної для нашого друга ночі, що її він пролежав майже без сну, в тривожних, важких мареннях, в яких бачив Маріану то у всій її красі, то в нужденному вигляді, з дитиною на руках і без дитини, яку їй зрабу-вали, ледве настав ранок, як Мін'йона прийшла до нього з кравцем. Вона принесла сірого сукна і блакитної тафти і по-своєму з'ясувала, що хоче мати нові матроські штанці та куртку з блакитними вилогами та биндами, яку вона бачила на міських хлопчиках.

Вільгельм, відколи втратив Маріану, не носив яскравих кольорів. Він звик до сірого, тінястого вбрання і тільки небесно-блакитна підшивка або комірець трішечки оживляли його скромний одяг. Мін'йона прагнула носити його кольори, підганяла кравця, який обіцяв не забаритися з роботою.

Години танців і шермування, які у нашого друга були сьогодні з Лаертом, йшли не найкраще. До того ж вони скоро були перервані прибуттям Меліни, котрий водно торочив, як тепер легко набрати невеличку трупку, з якою можна було б поставити

чимало п'єс. Він знову запропонував Вільгельмові вкласти в цю справу повну суму грошей, але і на цей раз Вільгельм виявив нерішучість.

Скоро до кімнати влетіли з гомоном і сміхом Філіна і дівчата. Вони знову надумали прогулянку, бо переміна місця і обставин була їх найулюбленіша забава, до якої вони завжди прагнули, а щодня обідати в іншому місці — їх найвище бажання. Цього разу мала відбутися прогулянка на воді. Човна, в якому вони мали їхати по мальовничих закрутинах річки, педант уже замовив. Філіна підганяла, товариство не барилось, і всі скорб посідали в човен.

— Що ж ми тепер робитимемо?" — запитала філіна, коли всі вмостились на лавах.

— Найлегше буде,— мовив Лаерт,— поставити експромтом п'єсу. Хай кожний візьме якусь роль, що найбільше відповідає його характерові, і ми побачимо, як нам це вдасться.

— Чудово! — сказав Вільгельм.— Бо серед людей, які не прикидаються, які йдуть лише за своїми почуттями, спокій і згода не можуть довго тривати, а де завжди прикидаються, туди вони й зовсім не завітають. Отож буде непогано, коли ми почнемо одразу прикидатися і під маскою будемо щирі чи не щирі, як кому впаде в думку.

— Еге ж,— промовив Лаерт,— тим-то і приємно так із жінками, що їх ніколи не побачиш у натуральному вигляді.

— З цього виходить,— мовила мадам Меліна,— що вони не такі пихаті, як чоловіки, котрі уявляють себе досконалими в такому вигляді, як їх створила природа.

Вони пливли повз мальовничі зарослі та пагорки, між садами й виноградниками, і молоді жінки, особливо мадам Меліна, увесь час захоплювались красою природи. Остання почала навіть піднесено декламувати славненького вірша, де описувалась подібна картина. Однак Філіна зупинила її і запропонувала видати закон, щоб ніхто не смів говорити про неживі речі, зате вельми наполягала на пропозиції поставити імпровізовану комедію. Гдир-ливий старий повинен був грати відставного офіцера, Лаерт — безробітного вчителя шермицерії, педант — єврея. Сама вона забажала грати тірольку, а решті дала на волю вибирати що хотя. Треба було явити собою людей байдужих до світу, що випадково зібралися на торговельному судні.

Вона тут же почала виконувати свою роль з євреєм і вмить розвеселила всіх.

Від'їхавши не дуже далеко, човняр зупинився, щоб з дозволу компанії взяти ще одного пасажера, який стояв на березі і кивав рукою.

— От якраз те, що нам потрібно,— скрикнула Філіна,— нам бракувало в подорожі безплатного пасажера.

На човен увійшов пристойний добродій, що його, як на вбрання та поважний вигляд, можна було вважати за духовну особу. Він привітався з товариством, а ті по-своєму подякували за привітання і негайно розповіли йому про свою витівку. Він узяв на себе роль сільського священика, яку, на загальний подив, виконав прекрасно. Він то давав напучення, то розповідав притчі, виявив деякі хиби і проте зумів для себе здобути повагу.

А тим часом кожний, хто хоч раз виходив зі своєї ролі, мусив давати фант. Філіна з

великою пильністю збирала їх і особливо погрожувала пасторові, що він дістане безліч поцілунків при майбутній розигрі, хоч той ні разу не проштрафився. Зате Меліна був геть зрабований: запонки від сорочки, застіжки і що лиш було на ньому рухомого,— все забрала Філіна, бо він хотів грати мандрівного англійця і ніяк не міг увійти в свою роль.

Час минав дуже приємно. Кожен якомога напружував свою фантазію і дотепність і вигадував для своєї ролі всілякі веселі й цікаві жартики.

Так і прибули вони до місця, де мали намір пробути цілий рень, Відгелм з пастором — так ми будемо його далі звати за його роль і вигляд — пішов незабаром на погуляння і скоро зайшов з ним у цікаву розмову.

— Я вважаю,— сказав незнайомий,— що такі вправи для артистів, ба навіть і в товаристві дуже корисні. Це найкращий спосіб покинути себе самого, а потім стороною знову до себе вернутись. їх слід запровадити в кожній трупі, щоб артисти час від часу робили такі вправи. Публіка напевне тільки б виграла, якби кожен місяць ставили таку неписану п'єсу, до якої, звичайно, артисти мусили б підготуватись на кількох репетиціях.

— Не слід думати,— сказав Вільгелм,— що імпровізована п'єса мусить бути скомпонована експромтом. Її план, дія, розподіл сцен даються заздалегідь і тільки виконання покладається на артистів.

— Цілком слушно! — мовив незнайомий.— І саме така п'єса щодо виконання надзвичайно виграє, як-но тільки артисти ввійдуть у роль. Не виконання в словах, бо цим, звичайно, повинен прикрасити свій твір кожний тямущий письменник, а виконання в жестах і мінах, в вигуках і у всьОіМу, що до цього належить, коротко, в німій, напівтихій —грі, яка у нас потроху, здається мені, зникає. б ще, звичайно, у нас, в Німеччині, артисти, які своєю постаттю висловлюють, що вони думають і почувають, які мовчанкою, стриманістю, жестом, ніжним граціозним рухом готують якусь промову, а паузи діалога вміють поєднати з цілим за допомогою приємної пантоміми, але вправа, яка прийшла б на поміч щасливим природним обдаруванням і навчила б артиста змагатися з письменником, не така часта річ, як бажалося б тим, що собі на втіху відвідують театр.

— Але невже,— сказав Вільгелм,— природне обдарування саме по собі, як перше і останнє, не могло б припровадити артиста сцени, як і кожного іншого митця, а може, і кожну людину, до високої мети?

— Першим і останнім, початком і кінцем могло б воно бути, але всередині чогось бракувало б артистові, якщо лиш виховання не зробить із нього те, чим він повинен бути, і при тому раннє виховання; можливо, тому, кому приписують геніальність, гірше тут, ніж людині, яка має звичайні здібності, бо першого легше спантеличити і вий куди впертіше йде хибним шляхом, ніж другий.

— Але,— сказав Вільгелм,— хіба геній не зможе сам себе врятувати, не зможе сам загоїти заподіяних собі ран?

— Ніяким світом,— відповів другий,— або принаймні з великими труднощами, бо ніхто не може подолати перших вражень юності. Якщо він зростає у хвальній свободі,

оточений прекрасними, благородними речами, в товаристві добрих людей, керівники навчили його, що він найперше мусить знати, щоб легше зрозуміти все інше, коли він вивчив те, чого ніколи забувати не можна, коли його перші вчинки так спрямовані, що в майбутньому він легко і спокійно чинитиме добро, не примушуючи себе одвигати від чого-небудь,— така людина житиме чистіше, повніше, щасливіше, ніж той, хто змарнував свої перші юнацькі сили на сперечанні та помилках. Про виховання так багато говорять і пишуть, а проте я бачу лише небагато людей, які могли б збагнути і здійснити цю просту, але велику ідею, яка містить у собі всі інші.

— Мабуть, так воно і є,— сказав Вільгельм,— бо кожна людина досить обмежена і хоче виховати другого на свою подобу. Тому і щасливі ті, за котрих узялась доля, щоб виховати їх по-своєму.

— Доля! — мовив усміхаючись незнайомець.— Це добрий, але дорогий учитель. Я радніше поклався б на розум звичайного людського вчителя. Доля, до мудрості якої ставлюся я з великою шанобою, діє через випадок — вельми негнучкий орган. Випадок бо рідко виконує точно і чисто те, що вона вирішує.

— Ви, здається, висловили вельми дивну думку,— мовив на те Вільгельм.

— Аж ніяк! Майже все, що трапляється в світі, підтверджує мою думку. Хіба мало подій наприпочатку мають глибокий сенс, а потім більшість із них виявляються нікчемними?

— Ви жартуєте!

— А хіба ж не так буває з тим,— вів він далі,— що може трапитися з окремою людиною? Припустімо, доля визначила комусь бути добрим артистом (та й чому б їй не забезпечувати нас хорошими артистами?), але випадок, на лихо, завів юнака у ляльковий театр, і він не міг своєчасно втриматись від участі в тому балагані, він вважає, що ту нісенітницю можна стерпіти, вона зацікавлює його, і ось він хибно сприймає ці молодечі враження, яких ніколи не згасити, до яких ми завжди матимемо певну схильність.

— А чому ви взяли лялькову комедію? — трохи вражено перебив його Вільгельм.

— Це був лише довільний приклад; якщо він вам не подобається, то можна взяти інший. Припустімо, доля визначила комусь бути великим маляром, а випадкові заманулося штовхнути його юність у брудну халупу, в хлів, сарай, то ви думаєте, що така людина підніметься коли до чистоти, до шляхетності, до душевної свободи? Що глибше він сприйняв бруд у своїй юності і на свій лад ушляхетнив його, то міцніше бруд цей помститься на ньому в житті. І хоч він пробує подолати його, проте найтісніше зростається з ним. Хто змолodu жив серед лихих людей, той і потім, хоч би оточений був кращими, завжди тужитиме за минулим, враження від якого, разом із спогадами юнацьких радощів, які лише вряди-годи вертаються назад, міцно в ньому вкоренилося.

Звичайно, під час такої розмови решта товариства помаленьку віддалилася. Щодо Філіни, то вона з самого початку відійшла вбік. Назад вернулись кружними стежками. Філіна вийняла фанти, які розгравались по-різному, при чому незнайомець своїми найдотепнішими вигадками та жвавою участю велико догодив усьому товариству, а

особливо жіноцтву. Так у жартах, співах, поцілунках і всіляких пустошах якнайприємніше минав день.

Розділ десятий

Коли прийшла пора вертатися додому, почали шукати пастора, але він зник і його ніде не могли знайти.

— Це нечемно з його боку,— сказала мадам Меліна,— здається, й добре вихований, а, не попрощавшись, покинув товариство, що так приязно зустріло його.

— А я все думаю,— мовив Лаерт,— де мені доводилось бачити цього дивака. Я навіть мав намір, прощаючись, запитати його про це.

— І я також,— докинув Вільгельм,— я його не пустив би, зоки б він не сказав про себе чогось певнішого. Я дуже помилився б, коли б сказав, що вже десь з ним не говорив.

— І проте ви обидва можете помилитись,— вставила Філіна.— Це тільки здається, що він знайомий, бо в нього вигляд справжньої людини, а не якогось Ганса або Кунца.

— Що це значить,— запитав Лаерт,— а ми хіба не схожі на людей?

— Я знаю, що кажу,— відповіла Філіна,— якщо ви мене не розумієте, то хай так і буде. Не буду ж я, врешті, тлумачити свої слова.

Під'їхали дві карети. Всі хвалили Лаерта, що замовив їх. Філіна примостилась біля мадам Меліни, насупроти Вільгельма, а решта влаштувались, де хто міг. Сам Лаерт поїхав до міста на Вільгельмовому коні, якого також привели.

Щойно Філіна сіла в карету, як почала співати славних пісеньок, а потім звернула розмову на повістки, які, на її думку, легко можна було б переробити в драми. Цей розумний зворот привернув її молодого друга в найкращий настрій, і він із багатого запасу своїх живих образів негайно почав komponувати п'єсу зо всіма актами, сценами, характерами та інтригою. Визнали, що було б добре вставити деякі арії та співи, тут же й видумані, а Філіна, яка у все входила, підібрала до них відомі мелодії і тут же експромтом їх проспівала.

День сьогодні був для неї такий веселий, як ніколи. Вона вміла всілякими жартамп оживити нашого друга. Йому стало так гарно, як давно вже не було.

З того часу, як жорстоке відкриття відірвало його від Маріани, він залишився вірний своїй обітниці — берегтися згубних жіночих обіймів, уникати зрадливої статі і замкнути в грудях свої болі, свої пристрасті, свої солодкі прагнення. Ретельність, з якою він додержував своєї обітниці, дала всій його істоті таємну поживу, а що його серце не могло залишатися самотнім, то любовне співчуття стало для нього потребою. Він знову ходив, як у тумані першої юності, його очі з радістю зупинялися на кожній урочій постаті, і в своїх оцінках він ніколи не бував прихильніший до цих любих образів. Яка небезпечна була б для нього в цьому становищі завзята дівчина, можна собі, на жаль, добре уявити.

Дома у Вільгельма все було готове до зустрічі гостей, стільці були розставлені для майбутнього читання, на середину був висунутий стіл, де мала зайняти своє місце миска з пуншем.

Німецькі лицарські п'єси були тоді новиною і привернули до себе увагу і симпатію публіки. Старий гдира одну таку привіз із собою, тому вирішили найперше прочитати її. Всі сіли. Вільгельм заволодів примірником і почав читати.

Одягнуті в броню лицарі, старі замки, вірність, правдивість, чесність, а особливо незалежність дійових осіб викликали величезне захоплення у слухачів. Читач якомога старався, а слухачі аж не тямалися з захоплення. Між другим і третім актом принесли у великій мисці пунш, а що і в п'єсі багато було пиття і питва, то цілком природно, що й наше товариство при кожному такому випадкові залюбки ставило себе на місце героїв п'єси,— дзвеніли чари, і всі пили за здоров'я улюблених дійових осіб.

Кожний запалав вогнем найшляхетніших національних почуттів. З великим захопленням віддавалось це німецьке товариство, як і належить йому, поетичним втіхам на рідному ґрунті! Особливе враження робили склепіння і льохи, руїни замків, мох і дуплисті дерева, а над усе — нічні цигапські сцени і таємні судилища. Кожний артист бачив себе в шоломі і в латах, кожна артистка — у великому стоячому комірці, уявляючи, як вони будуть відтворювати перед публікою справжній німецький дух!. Кожен хотів присвоїти собі якесь ім'я з п'єси або з німецької історії, а мадам Меліна заприсяглась, що як хреститиме свого первістка чи первістку (бо при надії була), то назве її не інакше, як Адельберт або Мехтильда.

На п'ятому акті оплески стали гучніші й галасливіші, аж нарешті, коли герой скинув свого гнобителя і тиран був покараний, захоплення дійшло до того, що всі заприсяглися, що зроду не мали таких щасливих годин, як оце зараз. Меліна, розпалений трунком, галасував найбільше, а Лаерт, так десь опівночі спорожнивши другий кухоль, заприсягся на всіх святих, що ніхто більше не годен і губами діткнутися цих склянок, і по тій клятві швиргонув свого кухля назад себе крізь шибку на вулицю. Решта присутніх пішли за його прикладом і, незважаючи на протести хазяїна, що приспів на цей галас, на друзки була розбита пуншева миска, щоб після такої учти її не споганив часом який нечестивий трунок. Філіна, що, здавалось, була найтверезішою (тоді як двоє інших дівчат лежали на канапі не що й у пристойних позах), злорадо під'юджувала всіх до якнайбільшого розгардіяшу. Мадам Меліна продекламувала кілька напуши-стих віршів, а її чоловік, напідпитку не сильне люб'язний, почав лаяти погано зготовлений пунш і запевняв, що він би зумів хіба ж такий влаштувати бенкет. А коли Лаерт наказав йому мовчати, він ще більше знахабнів і наробив галасу, аж поки той, не довго думаючи, не схопив черепки від пуншевої миски і не потурих йому в голову, наробивши тим ще більшого рейвахи і гармидеру.

На цей шарварок прибіг нічний патруль і зажадав, щоб його впустили в дім. Вільгельм, хоч і небагато пив, але розпалений читанням, зазнав чимало клопоту, поки з допомогою хазяїна готелю, грошима та добрим словом втихомирив і задовольнив поліцію і випровадив п'яну компанію додому. Сам же він, велико сприкрений, зпеможений сном, кинувся, не роздягаючись, на ліжку.

Ніщо не могло зрівнятися з тим неприємним почуттям, яке він відчув, розплющивши вранці очі і похмурим поглядом спозирнувши на бруд і спустошення

вчорашнього дня — наслідки лихого впливу, що спричинив цей дотепний, живий, повний добрих думок поетичний твір.

Розділ одинадцятий

Не довго думаючи, Вільгельм негайно покликав хазяїна і звелів записати на свій рахунок заподіяну шкоду, а також і витрати на гулянку. Він не без прикrostі прознав, що Лаерт, їхавши вчора, так загнав його конячку, що вона, як-то кажуть, підбилась, і коваль мало дає надії на її видужання.

Але привіт од Філіни, який вона йому передала зі свого вікна, привернув йому добрий настрій, і він негайно пішов у найближчу крамницю купити їй невеличкий подарунок, що був винний за цизорика, і ми мусимо признатись, не втримався в межах пропорційного віддарешія, бо купив для неї не тільки пару чудових сережок, але додав до цього ще й капелюшка, косинку та деякі інші дрібниці, замість тих, що вона пороздавала, коли ще першого дня їздили на прогулянку.

Мадам Меліна, що нахопилась саме тоді, коли він передавав подарунки, ще до обід шукала нагоди серйозно поговорити з ним про його почуття до цієї дівчини, і Вільгельма тим більше це здивувало, що, на його думку, він менш за все заслуговував цих докорів. Він усіма святими клявся й божився, що до цієї дівчини жодної симпатії не відчуває, бо її поведінка добре йому відома, якомога виправдувався в своїх приятельських і люб'язних стосунках до неї, проте аж ніяк не заспокоїв мадам Меліни, навпаки, їй ще більше стало прикро, коли вона помітила, що лестощів* якими їй пощастило досягнути в нашого друга певної прихильності, не досить для того, щоб це досягнення захистити від нападу молодшої, жвавішої і природно краще обдарованої особи.

Прийшовши до столу, вони застали її чоловіка в дуже поганому настрої, що почав виявлятися в дрібних присі-куваннях, як-но тільки ввійшов хазяїн та оповістив про арфіста.

— Ви, напевне,— сказав хазяїн,— матимете втіху від музики ,й співу цього чоловіка. Кожен, хто його слухає, захоплюється його співом.

— Хай забирається геть!— перебив його Меліна.— Я найменшого бажання не маю слухати якогось катерин-щика, та й поміж нами знайдуться співці, які не від того, щоб заробити.

При цьому слові Меліна кинув зизом єхидний погляд на Філіну. Вона зрозуміла його і вмить приготувалась, на злість йому, захищати новоприбулого співця. Звернувшись до Вільгельма, вона мовила:

— Та невже ми не послухаємо його? Невже нічого не порадино, щоб врятуватися від немилосердної нудьги?

Меліна хотів їй відповісти, і суперечка спалахнула б, якби не Вільгельм, що ту мить вітав новоприбулого співця, давши йому знак підійти ближче до них.

Постать цього дивного гостя вразила все товариство, а він тим часом сів на стілець, перше ніж хто похопився зі словом або звернувся до нього з яким питанням. Його лисий череп був увінчаний рідким сивим волоссям, великі блакитні очі лагідно

блищали з-під довгих сивих брів. До правильного носа прилягала довга біла борода, яка, проте, не закривала приємних губ, а доземна темно-брунатна одіж огортала його струнку постать з голови до ніг. Поставивши арфу, він почав награвати.

Приємні мелодії, які видавав інструмент, розвеселили скоро товариство.

— Ви, здається, і співаєте, дідусю? — запитала Філіна.

— Заспівайте нам щось таке, що потішило б і серце, і дух, а разом і почуття,— сказав Вільгельм.— Інструмент повинен тільки супроводити голос, бо мелодія, переходи, пасажі без слів і сенсу, здається мені, схожі на метеликів або на прекрасних різнобарвних птахів, що літають перед нами в повітрі і які нам бажано було б упіймати і заволодіти ними, а спів, навпаки, як геній, зноситься до неба, пориваючи за собою наше найкраще "я".

Старий подивився на Вільгельма, потім угору, взяв кілька акордів на арфі і почав свою пісню. Це було звеличання співу, прослава співцевого щастя, заклик до людей шанувати їх. В пісні було стільки життя і правди, що, здавалось, він складав її тут же і до цієї нагоди. Вільгельм ледве стримувався, щоб не кинутись йому на шию, тільки страх, що будуть сміятися, держав його на стільці, бо вже й так усі інші почали нишком робити дурні зауваження та сперечалися, хто це такий — піп чи єврей.

Коли його запитали, хто автор пісні, він не дав певної відповіді, а лише сказав, що в нього багато пісень і він бажає тільки одного — щоб вони сподобались. Більшість присутніх була привітна, весела, навіть і Меліна став якось щиріший. Тимчасом як усі гомоніли, жартували, старий почав вельми схвально оспівувати спокійне, мирне життя. Він у найпривабливіших тонах вихваляв згоду і привіт* ливість. Але спів його ставав раптом сухий, грубий, колючий, як-но він починав картати огидну замкнутість, дріб'язкову ворожнечу, небезпечні чвари; душа кожного слухача радо скидала з себе ці незручні пута, коли він, линучи на крилах зворушливої мелодії, прославляв миротворців і щастя душ, що віднайшли одна одну.

Ледве він закінчив, як Вільгельм заволав:

— Хто б ти не був, хоч би й сам збавенний янгол-охо-ронець, що прийшов до нас зі своїм благословенним, оживчим співом, прийми мою шану і мою подяку! Пам'ятай, що всі ми тобою захоплені, і довірся нам, як чого потребуватимеш!

Старий замовк, пройшовся пальцями по струнах, потім ударив сильніше і заспівав:

"Що то за брамою гримить, Від мосту аж лунає? Ану співця до зали вмить, Най слух нам потіпіає!" — Король промовив — паж ураз майнув, щоб виконать наказ: "Ввести сюди старого!"

"Вітаю чарівливих дам і вас, мої панове! Віддять сузір'ям і зіркам Хвалу — забракне й мови! Хоч зала сповнена прикрас — Склепіться, очі, бо не час На розкіш цю дивитись".

Співець заграв — і заgrimів Весь зал в гучнім відлунні; Лицарству вид запаленів, Потупились красуні. Король розчулений до слуг Звернувся: "Золотий ланцюг СпівЦю подарувати!"

"Королю! Золотий ланцюг Більш лицарям пасує. На вигляд їхніх харалуг Погибу

ворог чує. Чи, може, канцлерові в дар Віддай, щоб золотий тягар До інших долучився.

А я співаю, ніби птах,
Мені зрідні природа,
Мій щирий заспів на устах —
Найвища нагорода.
Прошу тебе: дарунок твій
Найкращий — золотий напій
У чарі кришталевій".

Він скуштував солодких чар: "Який живлющий трунок! Хвала господі, де нектар —
Ще замалий дарунок! У щасті згадуйте мене, Хай кожен бога пом'яне, Як я господоу
вашу" *.

Коли старий, закінчивши пісню, взяв налиту для нього склянку вина і, звертаючись до своїх доброчинців, випив її, загальна радість охопила всіх слухачів. Залунали оплески і побажання, щоб ця склянка дала йому здоров'я і зміцнила його старі члени. Він проспівав ще кілька романсів, викликаючи ще більшу веселість у товаристві.

— А чи не знаєш часом, старий,— покликнула Філіна,— мелодії до пісні "Вівчарик джэнджурились до танцю"?

— Аякже,— відповів той,— якщо ви заспіваете пісню, то за мною діло не стане.

Філіна встала і приготувалась. Старий заграв мелодію, і вона заспівала пісню, якої ми не можемо передати нашим читальникам, бо, можливо, не припаде їм до смаку, а то їй геть вважатимуть її за непристойну.

Тим часом компанія, випивши ще кілька пляшок, ставала все веселіша та галасливіша. Але наш друг, пам'ятаючи недавню гулянку і лихі наслідки від неї, постарався її припинити. Він всунув у руку старому гойну нагороду, інші також дали йому децицію і відпровадили його спочивати, домовившись ввечері повторити задоволення від його майстерності.

Коли співець пішов, Вільгельм сказав до Філіни:

— Правду мовити, я в вашій пісенці не вбачаю їй поетичних, ні моральних вартостей, та коли ви з такою само наївністю, так оригінально і граціозно виконаєте в театрі щось пристойніше, то напевне досягнете загального, справжнього успіху.

Вірші переклав В. С. Стус.

— Ат,— мовила Філіна,— ніби так уже приємно грітися коло льоду.

— Взагалі,— сказав Вільгельм,— цей співець не одному артистові втер би носа. Ви зауважили, який правдивий драматичний вираз був у його романсах? Далекі, в його співах куди більше образності, ніж у наших дерев'яних персонажів на сцені. Він так виконав деякі пісні, що їх можна вважати скорше за оповідання, а музикальні оповідання — це жива сучасність.

— Ви несправедливі! — мовив на те Лаерт.— Я не вважаю себе пі великим артистом, ні співцем, але знаю, коли музика керує рухами тіла, надає їм життя і приписує міру, коли декламація і вираз передаються мені від самого композитора, тоді я зовсім інша людина, ніж у прозаїчній драмі, де я повинен сам створити все, сам

спочатку знайти декламацію і такт, в чому мені на перешкоді може стати кожний, хто зі мною грає.

— Я лише знаю,— сказав Меліна,— що цей чоловік осоромив нас в одному. Сила його таланту виявляється в користі, яку він з нього здобуває. Ми, можливо, скоро не матимем за що пообідати, а він примушує нас поділити з ним наш обід. Він співаночкою уміє видурити з нашої кишені гроші, які й нам би стали в пригоді та допомогли б десь влаштуватися. Як видно, приємна то річ процвиндрувати грошики, що ними і собі, і другому прожиток можна було б забезпечити.

Таке зауваження зробило розмову не вельми приємною. Вільгельм, на якого, власне, і був спрямований докір, відповів трохи гнівливо, а Меліна, що не дуже дбав про гречність та делікатність, вилив своє невдоволення у досить шорстких словах.

— Ось уже два тижні,— сказав він,— з того часу, як ми оглянули театр і гардероб у заставі, і все це ми могли б мати за дуже незначну суму. Ви подали тоді надію, що позичите мені грошей, але я поки що не бачу, щоб ви думали про це або наблизились до якогось рішення. Якби ви тоді взяли за це, то наша справа була б тепер па мазі. Свій намір виїхати ви також не привели до skutku, грошей за цей час прогайнували, здається, не мало; принаймні є персони, які вміють створити нагоду, щоб якнайшвидше їх процвиндрити.

Цей не зовсім несправедливий докір таки дошкулив. Наш друг відповів на те гостро, навіть запально, аж усі почали розходитись. Тоді й Вільгельм повернувся і вийшов, даючи тим зрозуміти, що довше не бажає бути в такому неприязному і невдячному товаристві. З досадою він вибіг надвір і сів на кам'яну лаву, що стояла біля воріт, не помітивши навіть, що спочатку з власної охоти, потім з досади випив більше, ніж звичайно.

Розділ дванадцятий

Через деякий час, коли він, стурбований різними думками, сидів і похмуро дивився перед себе, з дверей, наспівуючи, вийшла повільно Філіна, сіла біля нього, ба навіть, можна сказати, йому на коліна, так близько вона притулилася, схилилась йому на плече, бавилася його кучерями, милувала, називала найпестливішими в світі словами. Вона благала його залишитись, не кидати її саму серед цього товариства, де з нудьги вмерти можна, вона-бо не може більше сидіти під одним дахом з Меліною і тому примостилася тутечки.

Надаремне він доводив їй, намагався втовкмачити, що довше залишатися не може і не сміє. Вона не відступалася і раптом, обійнявши його руками за шию, почала цілувати з найвиразнішими проявами жадання.

— Чи ви збожеволіли, Філіно?— скрикнув Вільгельм, намагаючись звільнитись.— Вулицю робити свідком таких пестошів, на які я аж ніяк не заслуговую! Пустіть мене, я не можу залишитись і не залишусь!

— А я тебе не пущу,— сказала вона,— і буду отут па вулиці доти цілувати, поки ти мені не пообіцяєш того, чого я бажаю. Ой, умру з реготу! — вела вона далі.— Після таких пестошів усі вважатимуть мене за твою дружину, що переживає медовий місяць,

і чоловіки, бачивши таку любу сцену, будуть вихваляти мене перед своїми жінками як приклад щирої жіночої ніжності.

Тут і справді повз них пройшли кілька мимохіднів. Вона в найніжпіїший спосіб стала пестити Вільгельма, а він, щоб уникнути скандалу, був примушений грати роль терпеливого чоловіка. Потім вона всіляко перекирвляла мимохіднів за їх спинами і починала таке, аж він мусив пообіцяти їй залишитись і сьогодні, і завтра, і позавтра.

— Ви справжній чіп,— промовила вона, пускаючи його,— а я, дурна, ще марную стільки приятні на вас.— Вона з досадою встала і відійшла кілька кроків; потім, сміючись, вернулась назад і скрикнула: — Але мені здається, що саме тому я й закохалася в тебе до нестями. Стривай, я піду лиш візьму панчошу, щоб не сидіти без роботи. Залишайся тутечки, щоб я знову застала оцю кам'яну людину на кам'яній лаві.

Але цього разу надаремне вона докоряла: бо хоч він і ухилився від неї, а були б вони цю мить десь у самотній альтанці, її пестоці не залишилися б без відповіді.

Кинувши на нього жартівливий погляд, вона пішла до кімнати. Йому зовсім не бажалося йти за нею, тим більше, що її поведінка викликала в ньому нове незадоволення, однак він встав із лави і, сам добре не знаючи чого, пішов за нею.

Він уже підійшов аж до її дверей, коли його перестрів Меліна і несміливо заговорив з ним, прохаючи вибачити за гострі слова, що вирвались у нього в суперечці.

— Не гнівайтесь на мене,— вів далі він,— коли, можливо, трохи й не стримався в тому стані, в якому зараз пробуваю, але турбота про жінку, а можливо, скоро і про дитину, не дає мені і дня спокійно жити та уживати свій час на приємні розваги, як це дозволено вам. Отож подумайте і, якщо маєте змогу, зробіть мене власником театального справунку, що ми тут знайшли. Я недовго буду вашим боржником і вічно буду вам вдячний.

Вільгельм, незадоволений тим, що його зупинили на порозі саме тоді, коли він страшенно прагнув до Філіни, сказав поквапливо з необміркованою доброчесністю:

— Якщо я через те зроблю вас щасливим і задоволеним, то довше не буду зволікати, йдіть і влаштовуйте справу, а я гроші заплачу хоч сьогодні ввечері або завтра вранці.

Він подав Меліні руку на підтвердження своєї обіцянки і з великим задоволенням побачив, що той швидко пішов від нього. Та, на жаль, йому і вдруге не довелося дістатися за поріг, і то в неприємний спосіб. Вулицею прямо до Вільгельма хутко чимчикував молодий хлопець з клучком за плечима. Вільгельм одразу впізнав його: це був Фрідріх.

— Ось я й знову тут! — вигукнув він, радісно спози-раючи своїми великими очима по всіх вікнах угорі і навкруги.— Де мамзель? Кат його в світі витримає довше без неї!

Хазяїн, підійшовши цієї хвилини, мовив:

— Вона нагорі.

Фрідріх у кілька стрибків дістався вверх по сходах, і Вільгельм, як скам'янілий, залишився на порозі. Першу мить він ладен був за чуприну стягнути зухвальця назад по сходах. Потім сильний напад несамопитих ревнощів затамував потік його почуттів та

думок і, коли він поволі отямився, то впав у такий неспокій, відчув таку прикрість, якої зроду в житті не відчував.

Він пішов у свою кімнату і застав Мінйону за писанням. З деякого часу дівчинка дуже пильно намагалась записати все, що знала напам'ять, і давала виправляти написане своєму другові і господарю. Вона була невтомна і похоплива, але букви виводила нерівні, а рядки криві. І тут, здавалося, її рука не слухалась духа. Вільгельм, якого увага дівчини в спокійні хвилини вельми втішала, цього разу мало цікавився тим, що вона йому показала. Мінйона відчула це, і їй стало дуже прикро, бо думала, що тепер-то їй пощастило найкраще написати.

Вільгельм неспокійно ходив коридорами, поки нарешті не опинився знову надворі біля входу. Вулицею саме проїхав якийсь вершник пристойного вигляду, Досить ще бадьорий, хоч і літній. Хазяїн почимчикував йому назустріч, подав, як доброму приятелю, руку і вигукнув:

— О пане маршалку, ви знову тут!

— Я лише погодую коня,— сказав незнайомий,— і зараз же мушу їхати в маєток, щоб якнайшвидше там усе влаштувати. Завтра приїжджає граф із дружиною. Воші пробудуть там Деякий час, щоб якнайкраще привітати принца фон ***, який, здається, хоче тут розташувати свою головну квартиру.

— Вельми шкода, що ви не можете в нас побути,— мовив хазяїн,— тут у мене славна компанія.

Цю мить підійшов конюх, узяв коня в маршалка, який, розмовляючи біля дверей з хазяїном, поглядав зизом на Вільгельма. А той, зауваживши, що про нього мова, відійшов і почав блукати вулицями.

Розділ тринадцятий

Охоплений прикрим неспокоєм, він надумав відвідати старого, сподіваючись, що той своєю арфою розжене злих духів. Коли він запитав про нього, йому вказали на поганенький заїзд у далекому закуткові міста, а в ньому сходи аж до самого горища, де з одної комірчини залунав назустріч йому ніжний бренькіт арфи. Це були зворушливі,, жалісні звуки, що супроводились сумним, тоскним співом. Вільгельм підкрався до дверей, а що славний дід виконував якусь фантазію і щоразу повторяв строфи, співаючи й декламуючи їх, то наш друг, уважно прислухавшись, розібрав таку пісню:

Хто хліба із слізьми не їв, Хто ридма в поночі немилій До рання в ліжку не сидів, Той вас не знає, небесні сили.

Це ви нас вводите у світ, Де жити — лиха наживати, Щоб мук важких накласти гніт, За всі гріхи — живим відплата.

Тоскна, сумна мелодія глибоко запала в душу нашому слухачеві. Йому здавалося, що старий іноді за слізьми не може далі співати; тоді струни бриніли самі без співу, аж поки знову не вплітався до них уривчастий голос. Вільгельм стояв біля дверей, душа його була глибоко зворушена. Жура старого дійшла до його згніченого серця. Він відчув глибоке співчуття і не міг втриматися від сліз, які, нарешті, полилися йому з очей від щирої пісні. Всі болі, що гнітили його душу, раптом розтанули, він весь

віддався їм, штовхнув двері комірчини і став перед старим, що сидів на убогому ліжку, бо іншої обстави у цій жалюгідній кімнатці не було.

— Які почуття розворушив ти в мені, дідусю! — покликнув він.—Ти зняв усе, що на моєму серці тяжіло. Не турбуйся, співай далі, вгамуй свої страждання, бо спів той і друга робить щасливим.

Старий хотів устати і щось сказати, але Вільгельм не дозволив цього, бо ще за обідом помітив, що він не охочий до розмов, і тому лише присів біля нього на солом'янику.

Старий витер свої сльози і запитав, привітно усміхаючись:

— Як ви втрапили сюди? Ввечері я знову хотів заграти вам.

— Тут нам спокійніше,— сказав Вільгельм, — Заспівай мені що-небудь по своїй уподобі і вважай, що мене тут нема. Мені здається, що ти не зможеш сьогодні сфальшивити. Я думаю, ти вельми щасливий, коли в самоті можеш так приємно розважатись і, будучи скрізь чужинцем, знайти у своєму серці найприємніше товариство.

Старий глянув на струни і делікатно пройшовся по них, настроїв їх і заспівав:

Той, хто віддався самоті,

Залишиться один.

Всі знають радощі в житті,

А муки — тільки він.

Хай так! Мій біль лишіть мені,

Щоб я в самотині

Побув хоч раз. Та задарма —

Самотності нема.

Так, як кохана крадькома Жде милого щомить, Отак душа моя німа І ніє, і щемить, Вночі і вдень пекучий біль Крадеться звідусіль, І тільки як помру, мене Ця мука промине.

Хоч би як ми тут розводились, то все одно не могли б висловити усієї чарівності дивної розмови, яку наш друг провадив з мандрівним чужинцем. На все, що юнак говорив, старий відповідав найповнішою згодою і щирістю, яка будила в ньому споріднені почуття і відкривала широке поле фантазії.

Хто бував присутній на зібранні побожних людей, які, відокремившись од церкви, вважають своє звертання до бога чистішим, щирішим, благочестивішим, той може мати уяву про цю сцену. Він згадає, як літург майстерно вміє підібрати до своїх слів вірша з того чи іншого псалмоспі-ву, що підносить душу туди, куди бажає казnodій спрямувати її лет, як скоро потому хтось інший з громади в іншій мелодії заводить вірша з другої пісні, а там до нього ще хтось додає третього вірша, через що спорідненість ідей тих пісень, з яких запозичено вірші, яснішає, але кожне місце в новому сполученні набуває нового, індивідуального значення, яке ніби щойно збагнули. Через те-то з видимого кола ідей, з відомих пісень та висловів для цього особливого товариства на цей момент виникає своєрідна цілість, втіха від якої живить їх, зміцнює, бадьорить. Так і старий тішив свого гостя знайомими і незнайомими піснями, розворушуючи почуття близькі й

далекі, заснули і чуйні, приємні і болючі, від яких наш друг у теперішньому стані міг сподіватися тільки добра.

Розділ чотирнадцятий

І справді, дорогою назад він почав жвавіше, ніж досі, міркувати про своє становище і, прийшовши додому, поклав вирватися звідсіля; але тут хазяїн потаємно шепнув йому, що мадемуазель Філіна здобула вже перемогу над графським маршалком, який, влаштувавши справи в маєткові, з надзвичайним поспіхом вернувся назад і тепер з нею вгорі споживає добру вечерю.

Саме тоді увійшов Меліна з нотаріусом, і всі пішли у Вільгельмову кімнату, де Вільгельм, хоч і з деяким ваганням, виконав свою обіцянку, відрахувавши Меліні триста талерів під вексель, якого тут же передав нотаріусові, а той дав йому документ на купівлю майна, що мало бути передане йому завтра вранці.

Ледве вони розійшлися, як Вільгельм почув у домі жахливий крик. Він розпізнав хлоп'ячий голос, що крізь плач і сльози люто комусь погрожував. Цей плаксій, жалібно лементуючи, пробіг зверху вниз повз його кімнату аж на подвір'я.

Коли цікавість зманила нашого друга вниз, він там побачив Фрідріха в стані якогось божевілля. Хлопець плакав, скреготів зубами, тупотів ногами, погрожував стиснутими кулаками, наче збожеволів з гніву і досади. Мільйона стояла насупроти і здивовано позирала на нього. Хазяїн до певної міри з'ясував це явище.

Філіна, мовляв, коли хлопець повернувся, зустріла його добре, і він став бадьорий, веселий, співав, стрибав, аж поки маршалок не познайомився з нею. І тоді цей напів-

хлопчак-напівюнак почав виявляти свою незадоволеність — грюкотіти дверима, бігати вгору та вниз. Філіна наказала йому слугувати сьогодні ввечері біля столу, від чого він став ще похмуріший та впертіший. Нарешті, побачивши, що мамзель і гість аж надто близьенько присунулись одне до одного, він, замість того щоб поставити миску рагу на стіл, перекинув її між ними, за що маршалок вліпив йому пару добрих ляпасів і виштовхнув за двері, а він, хазяїн, мусив чистити сам обох персон, вбрання яких геть закалялось.

Коли хлопець почув про такі славні наслідки своєї помсти, він почав голосно реготати, хоч сльози все ще бігли з його очей. Деякий час він радів від щирого серця, поки знову не згадав про образу, яку заподіяв йому сильніший, і хлопець знову почав лементувати і погрожувати йому.

Вільгельм стояв замислившись і з соромом дививсь па цю сцену. Він бачив перед собою наче своє власне внутрішнє становище в гострих, перебільшених рисах: він-бо також палав невгамовнимі ревностями, і він також, якби не стримувала пристойність, залюбки заспокоїв би свій дикий нор, залюбки злорадісно образив би кохану особу і викликав би на бій свого суперника; міг би знищити людей лише за те, що були свідками його образи.

Лаерт, що також підійшов сюди і чув усе, ще дав під-жоги роздратованому хлопцеві, коли той почав клястись і божитись, що маршалок мусить дати йому сатисфакцію, бо він жодної образи не потерпить; а якщо маршалок відмовиться, то він

знає, як помститися.

Лаертові тільки цього й треба було. Він пішов нагору і вельми серйозно, від імені хлопця, дав виклик маршал-кові.

— От кумедія! — покликнув той.-^— Такого жарту чи й можна було чекати сьогодні ввечері.

Вони пішли вниз, Філіна за ними.

— Мій сину,— промовив маршалок до Фрідріха,— ти бравий хлопець, я не відмовляюся з тобою битися, тільки ж нерівність наших років і сил робить і так наше становище чудернацьким, тому я пропоную пару рапір. Ми натremo крейдою кінці, і хто перший зробить знак на сурдугі другого або більше залишить знаків на ньому, того і вважатимемо за переможця і забажаємо тоді від нього, щоб зафундував найкращого вина, яке є в місті.

5*

131

Лаерт погодився,, що таку умову можна прийняти. Фрідріх послунався його, як свого вчителя. Принесли рапіри. Філіна сіла тут же з в'язанням у руках і байдужісінько почала дивитися на них.

Маршалок, великий майстер шермицерії, був досигь люб'язний до свого супротивника і дав йому можливість зробити кілька плям крейдою на своєму сурдугі, після чого вони обійнялися і звеліли принести вина. Маршал-кові забажалось знати походження Фрідріхове та його історію, і той розповів казку, що її частенько вже повторяв, з якою ми думаємо познайомити наших читальників іншим разом.

Тим часом у Вільгельмовій душі цей двобій остаточно визначив стан його власних почуттів, бо він не міг заперечити, що так само радо вжив би проти маршалка рапіри, ба навіть більше — шпаги, хоч і бачив, що той куди кращий майстер у шермицерії ніж він. Тому він і не вшанував Філіни жодним поглядом, стерігся кожного виразу, який би міг зрадити його почуття і, випивши кілька разів за здоров'я бійців, швидко пішов у свою кімнату, де тисячі неприємних думок обсіли йому голову. Він згадав часи, коли дух його, повний безмежних сподівань, поривався вгору, коли він у живих, розмаїтих насолодах плавав, як у своїй стихії. Йому стало ясно, що недоречні тепер його мандри, в яких він ледве сьорбнути може те, що раніше нив на повні груди. Він не міг бачити ясно, яку непереможну потребу поставила йому природа в закон і як велико розстроюдили обставини цю потребу, напівзадоволь-нивши її та звівши на манівці.

Отож нічого дивного нема, коли, міркуючи про своє становище і намагаючись знайти вихід із нього, він зовсім розгубився. Не досить того, що через дружбу до Лаерта, через прихильність до Філіни, через співчуття до Мін'йони він затримався довше, ніж слід, на одному місці і прихилився до товариства, серед якого міг жити свою улюблену пристрасть, а разом і з тим крадькома задовольняти свої бажання, не ставлячи собі певної мети, переслідувати свою давню мрію. Йому здавалося, він має сили, щоб вирватися з цього становища і виїхати звідсіль. Але ось кілька хвилин тому він ще більше зв'язав себе грошовою справою з Меліною, познайомився з загадковим

старим, розгадати якого мав непереможне бажання.

Однак і це не повинно його втримати, так він після довгих міркувань вирішив або думав, що вирішив. "Я мушу виїхати,— скрикнув він,— я хочу виїхати". Він кинувся в крісло, сильно зворушений.

Ввійшла Міньйона і запитала, чи не треба його причесати. Вона вступила тихо; їй глибоко боліло, що він сьогодні так неуважно до неї поставився.

Нічого так не зворушує, як любов, що живиться тишком, як вірність, що міцніше потаємно; але приходить слушний час, і вона відкривається, нарешті, перед тим, хто досі був не вартий її. Довго і міцно замкнута брунька достигла, і Вільгельмове серце не могло бути чутливішим, ніж зараз.

Вона стояла перед ним і почувала його неспокій.

— Пане!— покликнула вона.— Коли ти нещасливий, то що ж станеться з Міньйоною?

— Люба дитино! — сказав Вільгельм, беручи її за руки.— І ти ж належиш до моїх страждань. Я мушу виїхати.

Міньйона споглянула йому в очі, що блищали від стримуваних сліз, і стала перед ним на коліна. Він тримав її за руки, грався волоссям і ласкаво пестив її, а вона, положивши свою голову йому на коліна, затихла і довго не ворушилась. Нарешті він відчув якесь здригання, спочатку ледве помітне, яке потім, зростаючи, охопило всю її істоту.

— Що з тобою, Міньйоно? — покликнув він.— Що з тобою?

Міньйона підвела голівку, глянула на нього і раптом схопилася за серце таким жестом, наче хотіла приховати біль. Вільгельм підняв її, а вона впала йому на груди. Він пригорнув її до себе і поцілував. Міньйона не відповіла йому жодним потиском руки, жодним рухом. Міцно тримаючись за серце, вона раптом скрикнула, вся корчовито здригнувшись. Потім схопилась і знову впала перед ним, наче поламана. Це було моторошне видовище!

— Моя дитино! — скрикнув Вільгельм, піднімаючи її і міцно тримаючи в обіймах.— Моя дитино, що з тобою?

Здригання тривали й далі, йдучи від серця по всьому тілі, і вона повисла в нього на руках. Вільгельм пригорнув її до свого серця і зросив своїми сльозами. Раптом вона знову напружилась, неначе від найжорстокішого болю, але скоро її члени набрали нової життєвої силп,

і вона, як звільнена пружина, кинулась йому на шию. Але всередині у неї ніби щось важко обірвалось, і ту ж мить з її заплющених очей на груди йому полився струмінь сліз. Він міцно її держав. Вона плакала, і ніяка мова не змалює сили тих сліз. Її довге волосся розсипалось і спадало донизу; вся її істота, здавалось, нестримно спливе в цьому потоці сліз. Заклякле тіло ослабло, душа витекла, і збентеженому Вільгельмові здавалось, ніби вона розтане в його руках і від неї нічого не залишиться. Він тільки все міцніше її пригортав.

— Моя дитино,— покликнув він,— моя дитино! Ти ж моя! Може, хоч це слово

втішить! Ти моя! Ти будеш зі мною, я тебе не покину!

Її сльози все текли. Нарешті вона випросталась. Ніжна радість блищала на її обличчі.

— Мій тату! — скрикнула вона. — Ти не покинеш мене! Ти будеш мені батьком! Я твоя дитина!

За дверима ніжно задзвеніла арфа. Старий співець приніс найкращі свої пісні у вечірню офіру другові, який, все міцніше притискуючи свою дитину, почував найчистіше, невимовне щастя.

КНИГА ТРЕТЯ

Розділ перший

Ти знаєш край, де цитриновий цвіт, Де помаранчі жевріють між віт, Де вітер випрозорує блакить, Де тихий мирт із лавром гомонить? Чи знаєш ти?

Туди, туди Мене з собою, любий, поведи!

Ти знаєш дім? Колони держать дах, Кімнати й зала сяють у вогнях, І статуї питаються в журбі: "Дитя, що заподіяно тобі?" Чи знаєш ти?

Туди, туди Мене з собою, рідний, поведи!

Ти знаєш гору? Стежка в хмару йде, Її й вісюк заледве віднайде, Дракон старий в печері там живе, І водоспад над скелею реве. Чи знаєш ти?

Туди, туди, Мій батеньку, з собою поведи!

Коли вранці Вільгельм почав шукати Мін'йону у домі, він її не знайшов, а почув, що вона раненько пішла з Ме-ліною, який збирався приймати гардероб і решту театральної справи.

Кілька годин потому Вільгельм почув біля своїх дверей музику. Спочатку він подумав, що то знову прийшов арфіст, однак незабаром розрізнив звук цитри, а потім і спів. Це співала Мін'йона. Вільгельм відчинив двері, дівчинка ввійшла і заспівала пісню, яку ми щойно навели спочатку.

Мелодія і вираз особливо сподобались нашому другові, хоч він і не всі слова зрозумів. Він попрохав ще раз проспівати і з'ясувати строфи, записав їх і переклав по-пі-мецькому. Але оригінальність зворотів передав вельми приблизно. Дитяча невинність зникла, коли ламана мова перейшла в правильну, а нескладність усунуто. Щодо краси мелодії, то її ні з чим не можна було порівняти.

Кожну строфу вона починала урочисто й поважно, з особливим виразом, наче хотіла звернути увагу на щось надзвичайне. З третього рядка спів робився глухіший і похмурніший. Слова: "Чи знаєш ти?" — вона вимовляла таємничо й замислено. В словах: "Туди, туді!" — відчувалась невідпорна туга, а слова: "Мене з собою поведи!" — вона при кожному повторі так змінювала, що один раз вони звучали проханням і вимогою, а вдруге поривали і багато обіцяли.

Проспівавши пісню вдруге, вона зупинилась, гостро подивилась на Вільгельма і запитала:

— Чи знаєш ти той край?

— Це, мабуть, Італія? — мовив Вільгельм. — Звідкіль у тебе ця пісня?

— Італія! — сказала Міньйона значуще.— Як поїдеш в Італію, візьми мене з собою, мені тут холодно.

— А ти вже там була, любя крихітко? — запитав Вільгельм.

Дівчинка замовкла, і більше від неї не можна було добути нічого.

Прийшов Меліна, обдивився цитру і зрадів, що вона вже добре направлена. Інструмент був з інвентаря старого гардероба. Міньйона випросила його собі вранці, арфіст одразу настроїв, і дівчинка виявила при цій нагоді талант, про який досі й не знали.

Меліпа вже прийняв у своє володіння гардероб і все, що до нього належало. Деякі члени міської ради обіцяли йому за певний термін дати дозвіл грати в цьому ж місті.

З радісним серцем і веселим обличчям вернувся Меліна додому. Він наче перемінився: став лагідний, чемний з кожним, ба навіть люб'язний та співчутливий. Тепер він тішив себе тим, що на довгий час зможе заангажувати своїх друзів, які досі мусили байдикувати і були в скруті, при чому жалкував, що не може одразу як слід, згідно 8 їх заслугами і талантами винагородити таких славних людей, що принесли йому щастя, бо насамперед хоч кров з носа треба виплатити борг такому великодушному другові, як Вільгельм.

— Не можу й висловити,— звернувся Меліна до нього,— яку приятельську послугу зробили ви мені, допомігши стати директором театру. Бо зустрівшись з вами вперше, я був у вельми дивачному становищі. Ви пригадуєте, як я висловив гостру неприхильність до театру при нашому першому знайомстві. Однак, одружившись, я змушений був негайно шукати ангажементу з кохання до дружини, яка сподівалась мати від театру багато радощів та успіху. Я не знайшов нічого, принаймні постійного, зате пощастило зустрітися з діловими людьми, яким у нагальних випадках потрібна була людина, котра вміє і пером володіти, і по-французькому розуміє, і в рахівництві тямить. Деякий час мені було зовсім добре, платили непогано, я дещо придбав і не мав чого соромитись свого становища. Але нагальні доручення моїх добродійців дійшли кінця, про тривале забезпечення не було чого й думати, і моя дружина ще пильніше зажадала театру, на жаль, такого часу, коли її становище не велико цьому сприяє, щоб гідно з'являтися на сцені. А тепер, сподіваюся, діло, котре я при вашій допомозі влаштую, буде для мене і моїх друзів добрим початком, і я вам завдячую своє майбутнє щастя, хоч яке вже воно там буде.

Вільгельм слухав ці речі з задоволенням, всі артисти також радо вислухали заяву нового директора, потаємно раділи, що так швидко їх заангажовано, і були згодні для початку задовольнитися незначною платнею^ бо більшість із них вважали її за справжній подарунок, на який вони не сподівалися так скоро. Меліна негайно використав це становище, постарався спритно поговорити з кожним окремо, і всіх, одного за одним, то так то інакш йому пощастило умовити, а вони погодилися негайно скласти контракти, майже не думаючи про нове становище, вважаючи шеститижневу гарантію за достатню при— звільненні.

Тепер треба було як слід оформити умови, і Меліна вже думав про п'єси, якими б

можна було спочатку привабити публіку, коли раптом кур'єр повідомив маршалка, що приїхали пани, і той звелів подавати щойно запряжених коней.

Незабаром потому під'їхала до готелю навантажена до самого верху карета, з козлів якої зстрибнули двоє слуг. Філіна, за своїм звичаєм, вибігла перша і стала біля входу.

— Хто ви? — запитала входячи графиня.

— Артистка, до послуг вашої вельможності,— була відповідь, і хитруха з вельми скромним обличчям і смиренними жестами вклонилася дамі і поцілувала їй сукню.

Граф, побачивши ще декілька осіб, які стояли навколо і називали себе артистами, поцікавився про чисельність трупи, про директора, де вони востаннє грали.

— Ех, якби то були французи,— сказав він до своєї дружини,— ми тоді могли б зробити принцові приємну несподіванку і влаштували б йому в нас улюблену розвагу.

— А я гадаю,— мовила на те графиня,— хоч, на жаль, вони й німці, а їх все-таки можна запросити до замка; поки князь буде гостювати в нас, то нехай грають хоч для наших гостей. Адже ж вони не без якогось хисту. Велике товариство найкраще розважити театром, а барон їх вимуштує.

З цими словами вони піднялись по сходах нагору, де Меліна відрекомендувався їм як директор.

— Поклич-но, вашець, своїх людей,— сказав граф,— і покажи їх мені, я подивлюся, які вони. Хочу також побачити список п'єс, що їх ви могли б, на всякий випадок, поставити.

Меліна, глибоко вклонившись, вийшов з кімнати і незабаром вернувся назад з артистами. Вони тиснулись один поза одним, одні рекомендувались незграбно від великого бажання сподобатись, другі—не краще — від легкоумства. Філіна виявила велику пошану до графині, яка була надзвичайно ласкава і привітна, а граф тим часом обдивлявся решту. Він розпитував кожного про його амплуа і зауважив Меліні, щоб кожен суворо дотримувався свого амплуа. Це його зауваження Меліна вислухав вельми шанобливо.

Потім граф кожному зауважив, що треба вистудіювати, виправити в постаті і позах, ясно розтлумачив, чого завжди бракує німцям, і виявив таке надзвичайне знання цієї справи, що всі з великою упокорою стояли перед таким блискучим знавцем і вельможним покровителем, ледве сміючії перевести дух.

— А що то за добродій он там у кутку? — запитав граф, зуздівши одного суб'єкта, якого ще не бачив.

До нього наблизилась худа постать у зношеному сурдугі з латками на ліктях. Жалюгідна перука вкривала голову скромного клієнта.

Цей добродій, якого ми вже знаємо з попередньої книги як Філіниного улюбленця, звичайно грав педантів, магістрів, поетів і здебільшого переймав ролі тих, кому належало дістати прочухана або відро помий на голову. Він уже звик до якихось улесливих, смішних, боязких уклонів, говорив зникаючись, що пасувало до ролі і викликало регіт у глядачів, тому його і вважали за корисного члена трупи, а особливо

любили за послужливість і люб'язність. Він на свій манір підійшов до графа, вклонився йому і відповідав на запитання так, наче грав роль у театрі. Граф дивився на нього з доброзичливою увагою, замислився трохи, а тоді гукнув, звертаючись до графині:

— А подивись-но? голубонько, пильніше на цього добродія! Запевняй тебе, що то великий артист або може стати великим!

Артист від щирого серця вельми кумедно йому вклонився, аж граф голосно засміявся і скрикнув:

— Та це ж прекрасно! Закладаюся, він заграє все, що захочеш, жаль, що досі хист його не знайшов кращого застосування.

Таке надзвичайне прекладання одного перед усіма вельми образило решту артистів; лише Меліна не образився, він признав, що граф має повну рацію, і з шанобливою міною заявив:

— Звичайно, і йому, і багатьом із нас тільки й бракувало такого знавця і такого підбадьорення, як ось ми тепер знайшли в вашій вельможності.

— Це вся труп? — запитав граф.

— Ні, дехто ще відсутній,— мовив хитрий Меліна,— а взагалі ми могли б вельми швидко поблизу знайти всіх, аби тільки мали підтримку.

Тим часом Філіна мовила до графині:

— Тут нагорі є ще один дуже файний молодик, який, напевне, швидко міг би вийти на ролі першого коханця.

— А чому ж він не з'явився? — запитала графиня.

— Я його приведу,— скрикнула Філіна і побігла нагору. Вона застала Вільгельма коло Міньйони і вмовила його

зійти додолу. Вільгельм якось неохоче пішов за нею, хоч його і дуже кортіло ближче познайомитися з вельможним панством, про яке багато доводилось йому чути. Він увійшов до кімнати, і очі його зустрілися з графининим поглядом, скерованим на нього. Філіна потягла його до графині. Граф тим часом був зайнятий з рештою артистів. Вільгельм вклонився і не без збентеження почав відповідати на запитання, які йому ставила чарівна дама. Її краса, молодість, урочість і субтельне поведження зробили на нього найприємніше враження, тим більше, що в її мові, жестах була якась сором'язливість, навіть, можна сказати, несміливість. Його відрекомендували також і графові, який, проте, не звернув на нього особливої уваги, а підійшов до своєї дружини, що сиділа біля вікна, і став її про щось запитувати. Можна було помітити, що вона цілковито погоджувалася з його думкою, ба навіть сильно просила не відступати від своїх намірів. Тоді він хутко вернувся назад до трупи і сказав!

— Зараз я не можу затримуватись, але я пришлю сюди свого друга, і якщо ви недорого заправите і добре постараетесь, то я не від того, щоб ви грали у мене в замку.

Всі велико зраділи з цього, а Філіна особливо ревне цілувала графинині ручки.

— Глядіть же, рибонько,— сказала дама, поплескуючи легкодумну дівчину по щоках,— глядіть, дитино моя, при ходьте знову до мене, я дотримаю своєї обіцянки. Тільки вам треба буде краще зодягнутись.

Філіна просила пробачення, бо на свій, мов, гардероб вона мало може витратити. Тоді графиня наказала своїм покоївкам негайно дістати англійського капелюшка і шовкову хусточку, що були недалеко запаковані, і віддати їй, і сама заходилась чепурити Філіну, яка, прибравши покірну міну, і далі вдавала святенницьку невинність.

Граф, подавши руку своїй дружині, повів її додолу. Проходячи мимо тф)упи, він привітно всім вклонявся і, звернувшись ще раз до Вільгельма, вельми доброзичливо сказав:

— Ми незабаром побачимося знову.

Такі щасливі перспективи підбадьорили всеньке товариство. Кожен тепер дав волю своїм надіям, бажанням і мріям, говорили про ролі, які будуть грати, про успіхи, яких сподівались досягнути. Меліна міркував, як би найшвидше дати кілька вистав для мешканців міста, щоб зібрати трохи грошей та щоб артисти байдиків не били. Інші тим часом почвалані на кухню, щоб замовити собі кращий обід, ніж той, що досі звикли споживати.

Розділ другий

Через кілька день приїхав барон, і Меліна прийняв його не без страху. Граф обвістив його як знавця, і тому побоювались, що барон скоро викриє слабкі місця невеличкого гуртка, побачить, що перед ним неоформлена труна і що вона чи й спроможна буде поставити хоч одну п'єсу. Однак скоро директор і всі артисти цілком заспокоїлись, бо виявилось, що барон дивився на вітчизняний театр з великим ентузіазмом і радо вітав кожного артиста і кожную театральну трупу. Він урочисто привітав їх усіх, назвав себе щасливим, що так несподівано натрапив на німецький театр, зав'язав з ним стосунки і що має змогу ввести вітчизняну музу в замок свого родича. Не довго гаючись, витяг він із кишені зошита, в якому Меліна сподівався побачити пункти контракту. Однак це було щось зовсім інше. Барон попрохав їх уважно вислухати драму, яку він написав і хотів би побачити в їхньому виконанні. Вони з задоволенням стали навкруги, радіючи, що таким малим коштом увійдуть в ласку до такої потрібної людини, хоч, глянувши на товстого зошита, кожен потерпав, чи не надто довго триватиме читання. Так воно справді і сталося; п'єса була на п'ять актів і такого гатунку, що їм і кінця нема.

Герой був шляхетного роду, добродушний, великодушний і притому невизнаний і переслідуваний, а проте на-скінчу він перемагав усіх своїх ворогів, над якими мав би статися найсуворіший поетичний суд, коли б автор тут же одразу не простив їх.

Поки читалася ця п'єса, кожен слухач мав доволі часу поміркувати і про себе самого і, зовсім поволеньки, зі скромного стану, до якого кожен із них ще недавнечко мав нахил, звестися до щасливого самозадоволення і звідтіль оглядати найприємніші перспективи майбутнього. Котрі не знаходили відповідної для себе ролі в п'єсі, ті вважали її про себе за нікчемну, а барона — автором-невдахою, і навпаки, ті, що в певних місцях сподівалися на оплески, вельми хвалили п'єсу, на велике задоволення автора.

З боку економіки все скоро було владнане. Меліна зумів укласти з бароном

вигідний контракт і затаїти його від решти артистів.

Про Вільгельма Меліна говорив з бароном лише побіжно і запевняв, що з нього дуже добрий драматург, та й артист міг би вийти неабиякий. Барон одразу познайомився з ним як з колегою, і Вільгельм прочитав йому кілька невеличких п'єс, що випадково збереглися разом з небагатьма реліквіями того дня, коли він кинув більшу частину своїх праць у вогонь. Барон хвалив так п'єси, як і читання, вважав за вирішене, що він поїде з усіма в замок, усім на прощання обіцяв найкращу зустріч, зручне помешкання, смачні обіди, успіх і подарунки, а Меліні понад це ще й грошей на дрібні видатки.

Можна собі уявити, в який хороший настрій прийшло всеньке товариство після цього візиту, коли, замість непевного і приниженого становища, вони раптом побачили перед собою пошану і вигоди, а тому наперед раділи, і кожний вважав за непристойне душити в кишені хоч би гріш зайвий.

Тим часом Вільгельм почав розважати, чи варто їхати з трупою в замок, і з багатьох міркувань визнав це за доцільне. Меліна сподівався при такому, вигідному ангажементі виплатити принаймні хоч частину боргу, а наш друг, що мав намір вивчати людей, не хотів упустити нагоди ближче познайомитися з великим світом, сподіваючись зробити чимало спостережень над життям, мистецтвом та самим собою. При цьому він і сам собі не смів признатись, як прагне ближче бути до вродливої графині, навпаки, намагався переконати себе, яку велику користь принесе йому знайомство з вельможним і багатим світом. Він уважно придивлявся до графа, графині, барона і бачив упевненість, невимушеність, грацію їхньої поведінки і, залишившись на самоті, так висловив своє захоплення:

"Тричі пазвати можна щасливими тих, кого народження одразу підносить над нижчими верствами людства, кому не довелося не тільки терпіти, але навіть і скуштувати злиднів, що в них усе життя своє скніє так багато добрих людей. Всеосяжний і правильний мусить бути їхній погляд з цього вищого становища, легкий кожний крок їхнього життя! Вони з народження наче посаджені на корабель, щоб при переїзді, який ми всі повинні одбутися, користуватися лише сприятливим вітром, а супротивний перечекати, тоді як інші самотужки плывуть, від сприятливого вітру мало користі мають і, в бурю знесилившись, небавом гинуть. Яку придобу, яку полекшу дає спадковий маєток! І як славно процвітає торгівля, коли вона заснована на міцному капіталі, якого не може похитнути невдала спроба! Хто краще може знати вартість і нікчемність земних речей, як не той, хто ними користується змалку або хто може раніше спрямувати свій дух на необхідне, корисне, справдешнє, як не той, хто має можливість иєросвідчитись у багатьох своїх помилках у такому віці, коли він ще не підупав на силах і спроможен почати нове життя!"

Так звеличував наш друг щастя тих, яким судилося замешкати вищі сфери, а також і тих, що наближаються до них, черпають з їхніх джерел, і прославляв свого генія, який допомагав йому на ці шаблі підніматися.

Тим часом Меліна, що довго ламав собі голову, як розподілити артистам ролі, щоб і

графові догодити, і собі не пошкодити, і кожному дати певне амплуа, коли дійшло до діла, то був дуже задоволений, що ири такій невеликій трупі знайшлися артисти, котрих можна було поставити на будь-яку роль. Звичайно Лаерт брав ролі коханців, Філіна — покоївок, обидві дівчини ділилися ролями наївних і ніжних коханок, але старий гдира грав найкраще. Сам Меліна думав виступати в ролі кавалерів. Мадам Меліна, на велику прикрість собі, мусила перейти на роль молодичок, ба навіть і ніжних матерів; а що в нових п'єсах рідко трапляється, щоб висміювали педанта або поета, хоч вони і виступають на сцені, то визнаний графів улюбленець мусив тепер грати президентів або міністрів, бо вони звичайно виставляються як злочинці і в п'ятих актах їм добре дістається. Так само і Меліна в ролях камер-юнкерів або камергерів залюбки дозволяв різні брутальності, котрі разом з улюбленими п'єсами діставалися йому за традицією від чесних німецьких авторів, бо при цій нагоді він гарно міг вистроїтись, набрати вигляду вельможі, в ролі якого, на його думку, він виступав досконало.

Трохи згодом з різних місць прибуло ще кілька артистів, яких прийняли без особливих іспитів, але і без особливих умов. Вільгельм, якого Меліна даремне умовляв піти на ролі першого коханця, пильно взявся до роботи над театром, однак новий директор ніяк не хотів визнавати його намагань, бо вважав, що з посадою директора до нього прийшло і розуміння справи; найприємнішою його роботою було тепер викреслювання, яким він доводив кожную п'єсу до бажаного розміру, не зважаючи при цьому на жодні інші міркування. І він мав успіх, публіка була вельми задоволена, ба навіть найвибагливіші мешканці містечка запевняли, що і в самій резиденції театр аж ніяк не кращий, ніж у них.

Розділ третій

Нарешті прийшов час лаштуватися в дорогу, бо карети й вози, на яких мала їхати наша трупа до графського замка, були замовлені і мали ось-ось прийти. Вже заздалегідь знялися суперечки, хто з ким буде їхати, як сідати. Порядок і розподіл був насилу встановлений, та, на жаль, даремне: в призначену годину прийшло возів менше, ніж чекали, і мусили влаштовуватись як хто міг. Барон, який трохи згодом приїхав верхи, сказав, що причина цьому — великий шарварок у замку, бо не лише князь має приїхати на кілька днів раніше, ніж чекали, а вже й зараз наїхало чимало несподіваних гостей; в замку тісно, і тому вони не матимуть такої придоби, як була їм обіцяна, і йому це вельми прикро.

На возах ледве вместилися як хто міг, а що стояло на годині і до замку було не надто далеко, то найвеселіші з компанії воліли пройтись пішки, ніж чекати, поки за ними приїдуть удруге. Валка вирушила з веселим галасом і вперше — не ламаючи собі голови тим, як розплатитися з хазяїном. Графський замок здавався їм чарівним палацом, і тепер вони були пайщасливіші і найвеселіші люди в світі. Дорогою у кожного роїлися свої химери, кожен сподівався, що відтепер його чекає ціла купа щастя, пошани, добробуту.

Навіть сильний дощ, який несподівано линув дорогою, не міг порушити цих

приємних мрій. Але він перішив усе дужче й дужче і багатьом таки добре дошкулив. Вже стало смеркати, коли нарешті заблищав їм із пагорка графський замок, так освітлений на всіх поверхах, що можна було перелічити всі вікна.

Під'їхавши ближче, вони побачили, що світиться скрізь і в бічних прибудовах. Кожний думав собі, яка то кімната припаде йому, і більшість скромно задовольнялися комірчиною десь у мансарді або в офіцинах.

Вони їхали селом мимо заїзду. Вільгельм звелів зупинитися, щоб тут злізти, але господар заїзду сказав йому, що не може дати й найменшого закутка, бо через те, що наїхало багато несподіваних гостей, пан граф замовив увесь заїзд, на всіх кімнатах уже від учора стоїть ясно крейдою написано, хто де повинен замешкати. Отож наш друг хоч-не-хоч мусив з усіма їхати на замкове подвір'я.

В одній із бічних будов побачили вони кухарів, які жваво шпорталися біля кухонної плити, і ця картина трохи їх підбадьорила. На сході головного будинку негайно вискочили слуги з ліхтарями, і серця добрих мандрівників забилися жвавіше. Але як же вони здивувалися, коли ця зустріч закінчилася жахливими прокльонами. Слуги лаяли візників, що посміли сюди в'їхати. Залунав крик, щоб верталися назад і їхали геть до старого замка, тут не місце для таких гостей! До такої непривітної і несподіваної зустрічі вони ще додали чимало всіляких книнів і глузували самі з себе, що так пошилися у дурні, вискочивши на дощ. А лило як із відра, на небі — жодної зірочки, і ось наша трупя потяглась по ямах та баюрах між двома мурами до старого, заднього замка, який стояв пустою, відколи батько графів збудував переднього. Фури зупинилися, одні на подвір'ї, другі під довгим склепінням брами, і візники, найняті в селі, повипрягавши коней, поїхали додому.

Але й тут ніхто не виходив їх зустрічати. Вони позлазили, гукали, шукали — надаремне! Всюди було тихо й темно. Вітер дув крізь високу браму, моторошні були старі вежі, що ледве маячили в темряві. Всі аж тремтіли з холоду, жінки боялись, діти почали плакати; їх нетерпіння зростало з кожною хвилиною. Такий раптовий поворот фортуни, що на нього ніхто не сподівався, збив їх із плигу.

Вони кожної хвилини чекали, що ось-ось прийде хто-небудь і відчинить їм; крізь дощ та бурю не раз вчувалися їм кроки замкового управителя, і вони знову збентежено чекали, не знаючи, що робити. Нікому не спало на думку піти в новий замок і там благати допомоги у співчутливої душі. Вони не могли зрозуміти, де дівся їхній друг барон, і почували себе препогано в цьому становищі.

Нарешті справді прийшли якісь люди, але по голосу в них впізнали пішоходів, що відстали дорогою від трупи. Вони розповіли, що барон упав з конем, міцно забив собі ногу, і ось, коли вони прийшли в замок, то їх без церемонії прогнали сюди.

Вся трупя була велико збентежена; почали радитись, що робити, і нічого не врадили. Нарешті побачили вдалині світло ліхтаря, і всі легше зітхнули. Однак надія на швидкий порятунок знову зчезла, коли з'явивсько наблизилось. Це один із конюхів світив знайомому вже нам графському маршалкові, який, підійшовши ближче, почав вельми жваво гукати мадемуазель Філіну. Ледве вона вийшла з купки артистів, як він

став наполегливо запрошувати її йти в новий замок, де вже для неї приготовлено куточок у графининих покоївках. Вона, не довго думаючи, з вдячністю прийняла запрошення і, доручивши свій куфер іншим, схопила маршалка під руку і хотіла з ним іти, але їм заступили дорогу, запитували, просили, благали маршалка, аж він врешті, аби лиш вирватися з красунею, наобіцяв усього і запевняв, що замок негайно відчинять і вони влаштуються якнайкраще. Скоро потому світло його ліхтаря зникло, але вони ще довго сподівалися нового світлечка, поки воно, після чекань, прокльонів, лайки, нарешті з'явилося, ожививши їх і втішивши деякою надією.

Старий слуга відімкнув їм двері старовинної будівлі, куди вони тлумно увірвалися. Кожен турбувався лише про свої речі, аби їх швидше розпакувати, внести всередину. Більшість речей сильно промокли, як і люди. При єдиному світлечку все йшло дуже поволі. В помешканні штовхалися, спотикались, падали. Просили свічок, просили дров. Мовчазний слуга вельми неохоче залишив їм свого ліхтаря і пішов та й більше не приходив.

Тепер почали нищпорити по дому. Двері в усіх кімнатах стояли навстіж; великі каміни, ткані шпалери, інкрустована підлога — це й усе, що залишилося від давньої пишноти; жодного стола, жодного стільця, жодного свічада і лише кілька величезних, порожніх ліжок, без усяких прикрас і всього потрібного. Мокрі клунки та куфри з речами правили їм тепер за стільці, частина потомлених мандрівників примостилась на підлозі. Вільгельм присів на сходах, Мін'йона схилилась йому на коліна; дитина була неспокійна і на питання, що з нею, відповіла: "їсти хочу". Він у себе не знайшов нічого, щоб її нагодувати, решта артистів також поїли все, що мали, і бідолашна дитина так і залилась голодна. До всіх цих пригод він залишався байдужим, заглибившись у себе, бо сильне досадував, чому не став на своєму і не зупинився в заїзді, хоч би навіть і на горищі довелося спати.

Решта артистів робили хто що хотів. Одні вкинули оберемок завалящих дров у величезний камін в залі і з радісним галасом запалили їх. Та, на великий жаль, надія обсушитись і нагрітись завела їх, бо цей камін стояв лише для прикраси і димар був замуrowаний. Дим одразу повалив назад і заповнив усю кімнату. Сухі дрова вибухли полум'ям, яке почало вириватися в кімнату. Протяг, що тягнув крізь розбиті шибки, роздував його в різні боки, стали боятися, щоб не наробити в палаці пожежі. Почали розтягувати дрова, топтати головешки, гасити вогонь. Диму стало ще більше, становище було нестерпне, близьке до розпачу.

Вільгельм, втікаючи від диму, забрався аж у найдальшу кімнату, куди незабаром прийшла і Мін'йона, ведучи за собою добре зодягнутого слугу з яскраво запаленим високим двобічним ліхтарем у руці. Звертаючись до Вільгельма, він подав йому на гарній порцеляновій тарілці фрукти й цукерки і сказав:

— Це посилає вам зверху молода дама і просить скласти їй компанію. Вона звеліла сказати, — додав слуга з легковажною міною, — що їй дуже добре і вона бажала б поділити своє вдоволення зі своїми друзями.

Вільгельм найменше сподівався такого запрошення, бо після пригоди на кам'яній

лаві ставився до Філіни вкрай зневажливо і остаточно поклав не мати з нею жодних стосунків. Тому він хотів би усі ці солодкі дарунки відіслати назад, та благальний погляд Мін'йони змусив його прийняти їх і послати дяку від імені дитини. А від запросин відмовився. Він попросив слугу потурбуватися про артистів і запитав, як ся має барон. Той лежав у постелі, але слуга ніби чув, що він удруге дав наказу подбати про бідолашних прибувців.

Слуга пішов, залишивши Вільгельмові одну із своїх свічок, яку той, не маючи свічника, мусив приліпити до гзимса на вікні і тепер принаймні міг бачити в кімнаті чотири освітлених стіни, бо він ще довго чекав, поки почалося жвавіше готування до нічного спочивку наших гостей. Помаленьку з'явилися свічки, хоч і без щипців, потому кілька стільців, ще за деякий час перини, а там подушки, все мокре, і вже геть за північ принесли солом'яники, матраци, які надто б потішили усіх, якби були принесені одразу.

Тим часом принесли їм їсти й пити, все було спожите без особливої критики, хоч і скидалося воно на погані недоїдки і зовсім не свідчило про особливу повагу до гостей.

Розділ четвертий

Неспокій і злигодні тієї ночі ще збільшилися через дурощі і різні витівки деяких легкоумних товаришів. Вони дражнили одне одного, не давали спати і дочинали всілякі неподобства. Ранком другого дня вибухли голосні скарги на їхнього друга — барона, який так їх ошукав, змалювавши зовсім іншу картину порядків та вигод, що нібито на них чекали. Однак раннього рана, на велике їх здивування і втіху, до них з'явився сам граф із кількома слугами і запитав, як вони себе почувають. Він сильне розгнівався, коли почув, як погано з ними обійшлися,, а барон, що шкутильгав за ним, спираючись на слугу, обвинуватив маршалка, котрий не послуухався його наказу, за що, мовляв, отримав від нього добру нагінку.

Граф наказав негайно, в своїй присутності, якомога придобніше влаштувати гостей. Потім прийшло кілька офіцерів, які розпитували про артисток, а граф звелів представити собі всю трупку, називав кожного на ім'я, пересипав розмову жартами, аж усі були в захопленні лід такого милостивою пана. Нарешті дійшла черга і до Вільгельма з Мін'йоною, яка притулилась до нього. Вільгельм всіляко прохав пробачення за свою сміливість, граф же дав зрозуміти, що його присутність йому відома.

З нашим другом особливо розговорився один добродій, що стояв біля графа і скидався на офіцера, хоч і не мав на собі уніформи. Він вирізнявся з-поміж усіх. Великі ясно-блакитні очі світилися з-під високого лоба, біляве волосся було недбало відкинуте, середня на зріст постать показувала завзятість, міць і певність натури. Його питання були жваві, і він, здається, добре знав те, про що питав. Вільгельм розпитав про цього чоловіка у барона, але той сказав йому небагато хорошого. У нього чин майора, він принців улюбленець, справує його найсекрет-ніші гешефти, вважається за праву руку, ба навіть є підстави думати, що це його нешлюбний син. Він бував з посольствами у Франції, Англії, Італії, скрізь вельми відзначився, і це зробило його самовпевненим.

Уявляє, що знає ґрунтовно німецьку літературу, і дозволяє собі на її рахунок банальні кпини. Він, барон, уникає всяких з ним розмов, і Вільгельм гаразд вчинить, якщо буде триматися від нього оддала, бо той, зрештою, кожного зачепить.

Звуть його Ярно, але насправді то ніхто добре не знає, що то за ім'я.

Вільгельм нічого на це не сказав, бо відчув до незнайомця якусь прихильність, хоч у нього було щось холодне і відразливе.

Артистів розмістили в замку, і Меліна суворо наказав поводитись якнайчемніше, жінки меншатимуть окремо, і кожний повинен усі сили, весь свій хист віддати своїй ролі і мистецтву. На всіх дверях він поприбивав правила поведінки, що склалися з багатьох пунктів. За порушення правил встановлено штраф, що його кожний порушник повинен був кидати в спільну карнавку.

Але на ці правила мало звертали уваги. Молоді офіцери водно швендяли і не що й гарно жартували з артистками, кепкували над артистами і порушували увесь приписаний розпорядок перше, ніж він прищепився. Гасали по всіх кімнатах, перевдягалися, ховались. Меліна, хотівши на-початку вжити суворих заходів, був усякими капостями роздратований вкрай, а коли граф покликав його обдивитися місце, де мав бути театр, то гармидер ще збільшився. Паничі видумували банальні жарти, що при участі деяких артистів ставали зовсім непристойними. Здавалося, що весь старий замок обсіло несамовите жолдацтво. І всі ці бешкети кінчалися лише тоді, як ішли обідати.

Граф привів Меліну в велику залу, що належала до старого замка і була з'єднана галереєю з новим. Тут дуже зручно можна було влаштувати невеличку сцену. Тут же передбачливий господар показав, як усе повітано бути розташоване.

Тепер до роботи приступили з великим поквапом, зробили театральний поміст і прикрасили його. Все, що з декорацій у багажі було годящого, пішло в діло, а решту виготовили графські майстри. Вільгельм сам брав участь у роботі, визначав перспективу, відміряв контури і всіляко намагався, щоб усе було якнайкраще. Граф, часто сюди навідуючись, був дуже задоволений, показував, як і що зробити, виявляючи при цьому незвичайні знання у всіх видах мистецтв.

Тепер почалися серйозні репетиції, і для них досить було б і місця, і часу, якби не заважали гості, що завжди тут стовбичили. Бо кожен день приїжджали все нові, і всім хотілось подивитися на артистів.

Розділ п'ятий

Барон кілька днів манив Вільгельма надією, що він буде представлений графині осібно.

— Я стільки наговорив,— казав він,— цій чудовій дамі про ваші дотепні і повпічутливості п'єси, що бона дочекатись не може, щоб скоріше з вами порозмовляти і почути що-небудь у вашому читанні. Будьте ж напоготові у кожную хвилину прийти до неї, бо як-но видасться спокійний ранок, то вас покличуть.

Потім він сказав йому, яку п'єсу читати найперше, щоб якнайкраще себе зарекомендувати.

Пильно взявся Вільгельм за п'єсу, з котрою вперше мав ступити у великий світ. "Ти досі,— говорив він собі,— працював у затишку, сам для себе, маючи визнання тільки від небагатьох друзів, одного часу ти навіть геть зневірився у своєму таланті, тепер же маєш нагоду перевірити, чи справді ти па слухний стежці стоїш, чи в тобі стільки ж хисту, як і тяжіння до театру. Перед такими досвідченими знавцями, в салоні, де нема місця для жодних ілюзій, спроба куди небезпечніша, ніж деінде, але я не бажав би зректися приєднати і цю втіху до моїх попередніх радощів і збільшити свої надії на прийдешнє".

Потім він перебрав кілька п'єс, якнайуважніше прочитав їх, трохи дещо виправив, голосно продекламував сам собі, щоб набути доброї вимови і виразу, і, коли одного ранку його покликали до графині, він, ідучи, сховав у кишеню ту п'єсу, котру найкраще вивчив і котрою сподівався досягти найбільшого визнання.

Барон запевнив його, що графиня буде лише з близькою доброю подругою. Коли він увійшов, до нього з великою привітністю підійшла баронеса фон К ***, висловила задоволення, що має змогу познайомитися з ним і відрекомендувала його графині, якій саме робили зачіску. Вона зустріла його привітними словами і поглядом, але, на жаль, коло її стільця стояла навколішках Філіна і пустувала напропале.

— Ця мила дитина,— промовила баронеса,— тішила нас різними пісеньками. Доспівай нам пісеньку, котру ти почала нам співати, щоб ми нічого з неї не пропустили.

Вільгельм терпляче слухав пісеньку, бажаючи лише, щоб перукар пішов, поки він почне читати. Йому при* несли філіжанку шоколаду, а сухарі подала сама баронеса. Проте не смакував йому сніданок, бо він сильно бажав прочитати урочій графині щось таке, що могло б її зацікавити і через що він міг би їй сподобатись. На заваді стояла також і Філіна, що як слухачка була йому небажана. Він сприкрено дивився перукареві на руки, бажаючи, щоб той якнайшвидше закінчив свою будову.

Тим часом увійшов граф і розповів про гостей, яких сьогодні сподіваються, про розподіл дня і про різні домашні справи. Коли він вийшов, заповістились офіцери до графині, які хотіли скласти їй пошану, бо ще до обід мусили виїхати. Тим часом перукар закінчив фризур, і вона звеліла прийняти офіцерів.

Баронеса ж взяла на себе клопіт бавити розмовою нашого друга, всіляко виявляючи до нього свою увагу, яку він сприймав з пошаною, хоч і трохи неуважно. Він щоразу хмацав рукопис у кишені, все чекаючи на слухний момент, і вже думав, що терпець йому увірветься, бо тут знову в кімнату впустили маркітанта, який без милосердя почав розкривати різні шабатурки, скриньки, пуделка, вихваляючи свій товар з властивою цій породі настирливістю.

Товариство збільшувалось. Баронеса нишком розмовляла з графинею, дивлячись на Вільгельма. Він це помітив, хоч і не втямив їхнього наміру, який допіру став йому ясний аж удома, куди він і подався після години прикрого і марного чекання. В кишені він знайшов чудовий англійський гаманець. Баронеса потаємно всунула його в кишеню; потім увійшов маленький графинин арап, приніс йому витворно гаптовану камізельку,

не сказавши як слід, від кого вона.

Розділ шостий

Змішане почуття досади і вдячності зіпсувало йому решту дня, поки він надвечір знову не знайшов собі діла, а саме: Меліна сповірівся йому, що граф висловив бажання поставити пролог на честь принца в день його приїзду. Він хотів би, щоб пролог відобразив у персонах гідності цього великого героя і філантропа. Ці чесноти повинні виступати одна по одній, скласти йому хвалу і, нарешті, прикрасити його погруддя квітами і лавровими вінками, причому на транспаранті повинно заблиснути його ім'я з князівською короною. Граф доручив йому потурбуватись про вірші для п'єси та про інші аксесуари, і він, сподівається, що Вільгельм залюбки йому допоможе, бо це ж для нього легка справа.

— Як! — заволав з досадою Вільгельм. — То хіба в нас нема нічого іншого, крім портретів, транспарантів та алегоричних фігур, щоб звеличати князя, який, на мою думку, заслуговує зовсім іншої прослави? Та й чи сподобається розумній людині бачити виставленим свій портрет, а своє ім'я просвіченим на прозорім папері! Я дуже боюся, щоб ця алегорія при нашій гардеробі не наразила нас на двозначні жарти і кпини. Якщо ви хочете самі писати п'єсу або доручити кому іншому, я нічого не маю проти, тільки, будь ласка, звільніть мене від цього.

Меліна попросив пробачення, сказавши, що це, мов, приблизні графові вказівки, на котрі він, правда, цілком покладається в аранжировці п'єси.

— Від щирого серця, — сказав Вільгельм, — ладен я щось зробити, аби тільки потішити цих чудових господарів, і моя муза ще не мала приємнішої нагоди, як прославити князя, скільки буде моєї снаги, бо він заслуговує великої шаноби. Я обміркую сюжет, можливо, мені й пощастить так поставити нашу маленьку трупку, що ми досягнемо хоч невеликого успіху.

З тої хвили Вільгельм жваво почав обмірковувати своє завдання. Ще до того, як лягти спати, він уже все упорядкував, і раненько план уже був готовий, сцени намічені, ба навіть декотрі найголовніші місця і співи оброблені віршом і записані на папері.

Вранці Вільгельм негайно подався в цій справі до барона і виклав йому свої плани. Баронові все дуже сподобалось, але він виявив здивування, бо вчора говорив з графом про зовсім іншу п'єсу, яку треба було перекласти в вірші за його вказівками.

— Мені не віриться, — мовив на те Вільгельм, — щоб пан граф мав намір поставити п'єсу так, як це передавав Меліна; коли я не помиляюсь, то він хотів лише вказати правильний шлях. Аматор і знавець тільки показує художникові, чого він бажає, залишаючи йому всі турботи про те, як твір повинен бути виконаний.

— Аж ніян, — промовив барон, — пан граф сподівається, що п'єса буде поставлена саме так, як він бажає, а не інакше. Ваш план, звичайно, має якусь далеку схожість з його ідеєю, але якщо ви хочете його впровадити, відхилившись від першого задуму, то мусите це зробити через дам. Особливий майстер на такі справи — це баронеса. Питання лише, чи сподобається їй ваш план настільки, щоб вона взялася за діло, а тоді все буде гаразд.

— Нам і без того потрібна буде допомога дам,— сказав Вільгельм,— бо для вистави не вистачить нашого персоналу і нашого гардероба. Я розраховую на отих милих діток, що бігають по дому і належать камердинеру і маршалкові.

Потім він попрохав барона ознайомити дам з його планом. Той скоро вернувся назад і повідомив його, що дами бажають говорити з ним самим. Сьогодні ввечері, коли чоловіки засядуть за гру, яка, до речі, буде серйозніша, ніж звичайно, бо приїхав один генерал, дами, посилаючись на хворість, підуть до своїх покоїв, його введуть потаємними сходами, і він тоді зможе якнайкраще викласти свій план. Така таємничість надасть справі подвійного повабу. Баронеса, як дитина, радіє цьому рандеву, особливо тому, що це буде зроблене потаємно, всупереч графовій волі.

Надвечір в призначений час Вільгельма покликали і нишком повели наверх. Баронеса так привітно зустріла його в своєму маленькому кабінеті, що це нагадало йому на мить щасливі минулі часи. Вона ввела його в кімнату до графині, і тоді почались питання та розпитування. Він як міг жвавіше, з запалом виклав свій план, і дами цілком погодилися з ним. Тож і наші читальники хай дозволять нам стисло познайомити їх з ним.

На лоні природи діти відкривають сцену таночком-грою, де один ходить у колі, намагаючись зайняти місце когось іншого. Потім ця гра змінюється іншими жартами і, нарешті, танцюючи коло, всі починають співати веселу пісню. Потім приходять арфіст і Міньйона, щоб викликати цікавість і привабити селян. Старий проспівав розмаїтих пісень у прославу миру, згоди і радості, а Міньйона виконав свій танок серед крашанок.

Ці невинні забави раптом уриваються звуками бойової музики, і в мирне коло вривається загін жовнірів. Чоловіки обороняються, але солдати перемагають. Дівчата втікають, їх наздоганяють. Здається, все гине в загальній сутичці. Раптом з'являється особа, призначення якої ще не ясне для самого поета, і втихомирює всіх звісткою, що недалеко сам воевода. Тут в найкращих рисах малюється характер героя, що під брязкіт зброї заповідає спокій, кладе край бешкетам і насильству. Починається загальне свято на честь великодушного воєначальника.

Дами були велико задоволені з цього плану, лише зауважили, що в п'єсу неодмінно треба вставити щось алегоричне, щоб і графові зробити приємність. Барон запропонував показати жолдацького ватажка, як злого генія чвар і насильства, але наскінчу мусить з'явитися Мінерва, закувати його в кайдани, принести звістку про прибуття героя і скласти йому хвалу. Баронеса взялася переконати графа, що його план буде виконаний лише з невеличкими змінами, причому вона рішуче забажала, щоб на кінці п'єси було показане погруддя, вензель і князівська корона, бо інакше всі переговори підуть намарне.

Вільгельм, думкою вже уявляючи, як його герої будуть чудесно прославлені устами Мінерви, згодився на цей пункт лише після довгого опору, але ця принука була йому дуже приємна. Прекрасні графинині очі та її миле поводження вельми легко могли б схилити його до відмови од найкращих і найулюбленіших своїх задумів, від так упрагненої єдності композиції, від усіх влучних деталей і діяти проти своєї поетичної

совісті. Та й бюргерська його совість мала витримати важку боротьбу, бо при розподілі ролей дами рішуче зажадали, щоб він сам також взяв участь у п'єсі.

Лаертові припала роль несамовитого бога війни, Вільгельм мав грати роль ватажка селян і прочитати кілька гарних, зворушливих віршів. Хоч він деякий час і не погоджувався, але нарешті піддався; особливо ж почувся він неспроможний до відмови, коли баронеса нагадала йому, що театр в цьому палаці треба розглядати лише як аматорський, що й вона залюбки грала б, якби тільки до цього трапилася відповідна нагода.

Після цього дами привітно попрощалися з нашим другом. Баронеса запевнила його, що він незрівнянна людина, потім відпровадила аж до маленьких сходів, де, потиснувши руку, дала на добраніч.

Розділ сьомий

Запалений щирою участю дам у цій справі, Вільгельм тепер ясно уявив свій план, бо всі сцени після розповіді стали перед його очима, наче живі. Більшу частину ночі і вранці другого дня він якнайпильніше складав пісні і вірші для діалога.

Все було майже готове, коли його покликали до нового замка, де він почув, що господарі, які саме снідали, хочуть з ним поговорити. Він увійшов до зали. Баронеса знову перша вийшла йому назустріч і, ніби здоровкаючись, шепнула до нього:

— Не говоріть про вашу п'єсу нічого, відповідайте лише на те, що вас запитають.

— Я чув,— звернувся граф до нього,— що ви дуже ретельно працюєте над моїм прологом, який я хочу дати на честь князя. Мені подобається, що ви там хочете ввести Мінерву, і я вже заздалегідь подумав, як би зодягнути її, щоб не схибити в костюмі. Тому я звелів принести з моєї бібліотеки всі книги, де лише є постать цієї богині.

Ту ж мить увійшли в залу служники з великими кошиками, повними книг різних форматів.

Монфокон, репродукції античних статуй, монет, гем, всілякі міфологічні твори — все було переглянуте і порівняне. Але й цього було не досить. Чудесна графова пам'ять пригадувала всіх Мінерв на титульних гравюрах, віньєтках, які лиш могли де бути. Тому з бібліотеки мусили тягати все більше і більше книг, аж поки граф не опинився серед цілої купи книг. Нарешті, не пригадавши більше жодної Мінерви, він з реготом вигукнув:

— Йду в заклад, що тепер у цілій бібліотеці не знайдеться жодної Мінерви, і, мабуть, це вперше трапилось, що книгозбірня зовсім залишилась без своєї богині-покровительки.

Всіх вельми потішив цей жарт, а особливо заходився від реготу Ярно, який під'юджував графа, щоб той якомога більше діставав книг.

— Ну, а тепер,— сказав граф, звертаючись до Вільгельма,— головна річ ось у чому: про котру богиню ви думаєте, про Мінерву чи Палладу? Про богиню війни чи мистецтва?

— А чи не краще буде, ваша ясновельможність,— мовив на те Вільгельм,— не висловлюватись тут ясно, бо вона в міфології грає подвійну роль, то хай і в нас буде

подвійної якості. Вона сповіщає про воїна, щоб заспокоїти народ, вона прославляє героя, звеличаючи його людяність, вона кладе край насильствам і знову поверне радість і спокій народові.

Баронеса, злякавшись, що Вільгельм може себе зрадити, швиденько покликала графининого кравця, щоб засягти його поради, як найкраще можна виготовити античне вбрання. Цей кравець, в маскарадних справах досвідчена людина, сказав, що це легко обладнати, а що мадам Меліна, незважаючи на свою вагітність, мала грати роль небесної діви, то йому й наказали зняти мірку з неї. Графиня тут же вказала, які вбрання з її гардероба можна для цього перекроїти, хоч і викликала цим незадоволення покоївок.

Баронеса знову дуже спритно відкликала Вільгельма набік і шепнула йому, що потурбувалась і про решту справи. Вона одразу послала до нього музиканта, котрий диригував графською капелою, щоб він скомпонував потрібні пісні та підшукав відповідні мелодії із свого музикального запасу. А далі все сталося, як бажалося: граф більше не запитував про п'єсу, а був зайнятий транспарантами, що в кінці п'єси повинні були вразити глядачів. Завдяки своїй винахідливості і кмітливості свого кондитера він справді-таки винайшов дуже гарну ілюмінацію. Бо під час своїх мандрівок бачив не мало таких урочистостей, привіз багато гравюр і малюнків і з великим смаком умів дати для цього відповідні вказівки.

Тим часом Вільгельм закінчив свою п'єсу, дав кожному роль, взявся за свою, а музикант, який також дуже добре тямив і в танцях, спорядив балет, і все йшло якнайкраще.

Одна тільки випикла несподівана притичина, що погрожувала вчинити прикру прогалину у виставі. Він сподівався зробити найбільший ефект Міньйониним танцем серед крашанок, але як же здивувався, коли дівчина з притаманною їй сухістю зовсім відмовилась танцювати, запевняючи, що більше ніколи не вийде на сцену. Він всіляко намагався її переконати і лише тоді дав годі, коли вона гірко заплакала і, впавши йому до ніг, заголосила:

— Таточку мій любий, покинь і ти сцену!

Він не звернув уваги на ці слова і став міркувати, як би по-іншому зробити п'єсу цікавою.

Філіна, яка мала грати роль селянки і в хороводі співати соло та декламувати вірші, аж не тямлася з радощів. А втім, їй і так було непогано; вона мала окрему кімнату, була завжди коло графні, яку розважала різними витівками і за це діставала щодня якийсь подаруночок, їй пошили вбрання для п'єси, а що натура була в неї легко запозичлива, то вона швидко засвоїла від високих дам усе, що їй було потрібне, і тепер пишалась пристойністю манер та вмінням себе поводити. Маршалкова прихильність скорше зростала, ніж зменшувалась, офіцери до неї аж липли. Опинившись у такій багатій стихії, вона раптом задумала прикинутись цнотливою і вмить вельми спритно набрала вигляду поважної і неприступної дами. Холодна і хитра, вона за тиждень вивчила дошкульні місця всіх у домі, і коли б зуміла цим скористатись, то легко могла б

на цьому збудувати своє щастя. Але й тут вона вжила своїх козирів лише для того, аби тільки повеселитись, пожартувати, а то й зухвальства допуститись там, де зпала, що їй не загрожує небезпека.

Ролі були вивчені, призначено генеральну репетицію п'єси, сам граф хотів бути на ній, і дружина його затурбувалась, як він її сприйме. Баронеса потаємно викликала Вільгельма, і, здавалося, що ближче підходив час, то більше вони потерпали, бо таки й було чого: від графо-вої ідеї в п'єсі не залишилось анічогісінько. Ярнові, що саме увійшов до них, воші теж звірилися у своїй таємниці. Він щиро зрадів і взявся допомагати дамам.

— Було б дуже погано, шановна пані,— сказав він,— коли б ви не запомоглися самі собі у цій справі, але, в кожному разі, я буду наготові до ваших послуг.

Баронеса тоді розповіла, що вона вже познайомила графа з п'єсою, але тільки уривками, без усякої послідовності, отже, він підготовлений до кожної сцени зокрема і гадає, що п'єса в цілому збігається з його ідеєю.

— Я хочу,— сказала вона,— сьогодні ввечері на репетиції підсісти до нього і постараюсь розважити його. Кондитеру я вже сказала, щоб декорації зробив якнайкраще, але хай тільки випустить деякі дрібниці.

— Я знав один двір,— мовив Ярно,— де нам потрібна була допомога таких діяльних і розумних друзів, як ви. Якщо сьогодні ввечері вашого мистецтва буде замало, то лише кивніть мені, а я вже знатиму, як викликати графа, і не пущу його доти, поки не вийде Мінерва, а там па поміч прийде ілюмінація. Ось уже кілька днів, як я маю дещо сказати графові про його брата в перших, але все відкладав з деяких причин. Це справить йому розривку, щоправда, не з приємних.

Деякі справи не дали можливості графові бути на початку репетиції, а потім його розважала баронеса. Ярнова допомога була зовсім непотрібна. За різними вказівками, розпорядженнями, поправками граф зовсім забув про все це, а коли, нарешті, пані Меліна продекламувала в його дусі, а ілюмінація добре вдалася, то він залишився цілком задоволений. Лише тоді, коли все закінчилось і дійшло до гри, йому видалось, наче там щось не так, і він замисливсь над цим, чи справді п'єса поставлена за його задумом. Тут на подане гасло Ярно кинувся із своєї засідки. Вечір кінчався; звістка, що принц справді їде, підтвердилась; кілька разів виїжджали подивитись на авангард, що розташувався в околиці, в домі було повно метуїпні й гармидеру, і наші артисти, котрим не завжди як слід годили задавачливі слуги і про яких не вельми хто й згадував, мусили бавити час у старому палаці в чеканні та репетиціях.

Розділ восьмий

Нарешті принц прибув. Генералітет, штаб-офіцери, решта почту і безліч інших людей, що приїхали разом із ним то в гості, то у справах, перетворили замок ніби на бджолиного вулика, що мав саме роїтись. Кожен тиснувся сюди глянути на знаомитого князя, кожного захоплювала його привітливість, ласкавість, кожен дивувався, побачивши в герої і полководці найприємнішого царедворця.

З графського наказу всі челядинці мусили бути при зустрічі принца на своїх місцях;

жоден із артистів не смів і на очі з'являтися, бо урочиста вистава мусила бути сюрпризом для принца. Тому ввечері, як його повели у велику, яскраво освітлену, обиту розкішними шпалерами минулого століття залу, ніхто б не міг здогадатися, що тут має відбутися вистава, а особливо — пролог у честь принца.

Все пройшло якнайкраще, і трупа після закінчення вистави була відрекомендована принцові, який зумів кожного якнайпривітніше про щось запитати, кожному сказати щось приємне.

Вільгельм як автор був відрекомендований окремо і дістав належну частку похвали.

Після вистави за пролог ніхто й не згадував. За кілька днів усе геть забулося, наче нічого й не ставили. Один лише Ярно говорив нагодою про нього і по-знавецькому дуже хвалив, лише додав таке: "Шкода, що ви граєте порожніми горіхами і на порожні горіхи". Вільгельмові кілька днів цей вираз не виходив з голови. Він не знав, як його втямити або який висновок зробити з нього.

Тим часом трупа грала щовечора, докладаючи всіх зусиль, щоб грати якнайкраще, і робила все можливе, щоб привернути до себе увагу глядачів. Незаслужена похвала підбадьорила їх, і в своєму старому палаці вони й справді уявили собі, ніби тільки заради них і зібралося сюди це стовпище гостей, заради їхніх вистав з'їхалась ця безліч сторонських людей, і вони — той осередок, що навколо нього і для нього все кружляє і обертається.

Проте Вільгельм, на превелику свою прикрість, запримітив зовсім протилежне. Бо хоча принц на перших виставах і терпляче сидів у своєму кріслі і з найбільшою сумлінністю продивився п'єси з початку до кінця, то далі він поволеньки знаходив пристойну причину ухилитися від них. Саме ті, котрих Вільгельм вважав за кращих знавців цієї справи, на чолі з Ярно, лише на мить заглядали в театральну залу, а то більше сиділи в сусідній кімнаті, грали або розмовляли про свої справи.

Вільгельмові було дуже прикро, щоб за стільки зусиль, які він поклав на театр, не отримати упрагнених оплесків. В виборі п'єси, в списуванні ролей, в частих репетиціях — всюди він унадливо допомагав Меліні, який, визнаючи свою некомпетентність, здався на його волю. Вільгельм ретельно вчив ролі, грав палко, і жваво, і з такою гідністю, на яку лише дозволяла невисока освіта, що її він самотужки спромігся сам собі здобути. Але барон, і надалі беручи діяльну участь у справах театру, розвіяв у решти артистів усякі сумніви, запевняючи, що вони справили величезне враження, особливо коли поставили одну з його п'єс. Він лише жалкував, що принц почуває надзвичайну прихильність до французького театру, а частина його людей, особливо Ярно, до нестями захоплюються неподобствами англійської сцени.

Та хоч майстерність наших артистів і не заслужила високої уваги та оцінки, зате їхні персони стали не зовсім байдужі для глядачів та глядачок. Вище ми вже говорили, що артистки з самого початку привернули до себе увагу молодих офіцерів, а пізніше їм неабияк пощастило, і вони здобули ще більші звитяги. Але ми про це змовчимо, лише зауважимо, що графиня з кожним днем усе більше захоплювалась Вільгельмом, та й в ньому почала непомітно зростати велика прихильність до неї. Коли він був у театрі, то

вона очей не могла від нього одвести, а він, здавалось, тільки для неї одної і грав, і декламував. Дивитися одне на одного було для них невимовною насолодою, і їх щирі, чисті душі віддалися їй цілком, не маючи живіших прагнень, не турбуючись про наслідки.

Як два ворожих форпости, розділених річкою, спокійно і весело перегукуються між собою, не думаючи про війну, що розділяє їхні табори, так і графиня з Вільгельмом обмінювались значущими поглядами через жахливу прірву народження і стану, і кожен думав, що на своєму боці може спокійно віддаватися своїм почуттям.

Баронеса тим часом вибрала собі Лаерта, що велико їй сподобався, як бравий, бадьорий юнак, а той, хоч і був запеклий ворог жіноцтва, проте не гребував тимчасовими пригодами, і тепер, проти волі зваблений привітністю і повагом чарівної баронеси, попався б в її лабеті, якби випадково барон не зробив йому доброї, а може, й поганой послуги, ближче познайомивши його з натурою цієї дами.

Бо коли одного разу Лаерт почав голосно вихвалити її, ставлячи вище всіх жінок, барон жартома відповів на це:

— Я вже бачу, куди воно йдеться, наша мила приятелька знову залучила одного кабанця до свого хлівця.

Це фатальне порівняння, що аж надто ясно натякало на небезпечні пестоші Цірцеїні, преогорчило його надзвичайно, і він роздратовано слухав барона, який без жалю вів далі:

— Кожний новачок гадає, що він перший тішиться її прихильністю, але дуже помиляється, бо вона всіх нас водила по цій стежечці. Дорослий мужчина, юнак, а то її хлопчак — хто б він не був,— мусив на якийсь час віддатися їй, прив'язатися до неї і з тугою прагнути її.

Щасливця, який потрапляє в сад чарівниці, якого там оточують усіма блаженствами штучної весни, найнеприємніше вражає, коли до його вух, сповнених солов'їним співом, раптом долине рохкання одного з попередників, що заблукав сюди раніше від нього.

Почувши таке, Лаерт сильне завстидався, що марносластво знову-таки звело його на думку, ніби жінка може бути доброю. Відтоді він зовсім одсахнувся від неї, тримався маршалка, з яким ретельно шермував і ходив на полювання, а на репетиціях і виставах так поводив себе, наче це для нього зовсім стороння річ.

Граф і графиня іноді зранку кликали до себе кого-не-будь із трупи, бо незаслужене Філініне щастя завжди було у всіх причиною заздрощів. Граф під час свого туалету цілими годинами тримав біля себе свого улюбленця-педанта. Цей добродій поволеньки був зодягнутий і забезпечений усім, аж до годинника й табакерки.

Бувало, до столу високого панства запрошували всю трупу разом, а іноді поодиноці. Вони вважали це за найвищу шану, не помічаючи, що в той самий час егері і слуги напускали повний зал собак, а по замковому двору водили коней.

Вільгельмові натякнули, щоб він при нагоді похвалив улюбленого принцом Расіна, щоб у нього через те зажити доброї думки про себе. І ось раз по обіді така нагода

трапилася, коли його вкупі з іншими запросили до принца і той запитав, чи він так само пильно читає великих французьких драматургів. Вільгельм відповів на це вельми поквапним "атож". Він і не помітив, що принц, не чекаючи на відповідь, хотів був уже звернутися до когось іншого, а навпаки, одразу ж ухопився за це питання і майже заступив принцові дорогу, розвиваючи далі свою думку: він, мов, ставить французький театр дуже високо і з захопленням читає твори великого майстра; він зазнав великої радості, почувши, що принц віддає повну справедливість великому талантові Расіна.

— Я можу собі уявити,— вів далі він,— як значні і ви-сокоімениті персони повинні цінувати поета, що так прекрасно і правдиво змалював їх високий стан і стосунки. Корнель, якщо смію сказати, змалював великих людей, а Расін вельможних персон. Коли я читаю їхні п'єси, то так і уявляю поета, котрий живе при блискучому дворі, має перед очима великого короля, знається з кращими людьми, йому відомі таємниці людства, приховані коштовними гобеленами. Коли читаю його "Британіка", його "Береніку", то мені здається, що справді живу при дворі, втаємничений у великі й малі справи цих оселищ земних богів, і очима субтельно чутливого француза бачу королів, яких обожнює ціла нація, придворних, котрим заздять тисячі, бачу в їх натуральних постатях, з їх вадами і стражданнями. Анекдот про Расіна, який вмер зі смутку, коли Людовік Чотирнадцятий дав йому відчути свою не-ласку і не захотів його більше бачити, є тепер для мене ключем до всіх його творів, і неможливо, щоб поет такого величного таланту, життя і смерть якого залежать від очей короля, не написав би п'єс, гідних похвали короля чи принца.

Підійшов Ярно, здивовано слухаючи нашого друга. Принц, нічого не відповівши і лише привітним поглядом виявивши свою згоду, одвернувся вбік, а Вільгельм, не знаючи, що при таких обставинах непристойно розмовляти далі і вичерпувати матеріал до кінця, хотів ще провадити розповідь та довести принцові, що він не без користі і почуття читав його улюбленого поета.

— А вам не доводилось бачити п'єс Шекспіра? — запитав Ярно, відводячи його набік.

— Ні,— відповів Вільгельм,— бо тоді, як у Німеччині з ним ознайомились, я збайдужів до театру і тепер не знаю, чи й радіти, що випадково давнє юнацьке захоплення театром знову прокинулося в мені. А втім, усе, що я чув про ті п'єси, не так зацікавило мене, щоб ознайомитися ближче з тими дивними страшидлами, що, здається, переходять всі межі ймовірності, всі межі пристойності.

— А я б вам порадив спробувати,— сказав той.— Не завадить побачити й дивацтво на власні очі. Я позичу вам кілька томів Шекспіра, і ви найкраще пробавите час, коли одразу ж на самоті, у вашому старому помешканні, зазирнете в чарівний ліхтар не знайомого вам світу. Це гріх марнувати час на те, щоб вимуштрувати людей із мавп та вчити танцювати цих собак. Я ставлю вам лише одну умову: не нехтуйте форми, а в іншому я покладаюся на ваше чуття.

Ярно і його компаністи сіли на коней, що стояли осідлані коло брами, і поїхали розважатись на полювання. Вільгельм сумно подивився їм услід. Йому іще хотілось

порозмовляти з Ярною, бо він, хоч і не в дуже приємній формі, давав нові ідеї, яких йому бракувало.

Людина, наближаючись до повного розвитку своїх сил, здібностей і розуму, потрапляє іноді в скрутне становище, визволити з якого легко міг би добрий друг. Вона схожа на мандрівця, що наприкінці своїх мандрів падає в воду; якби хто трапився поблизу і витяг його на берег, то він би тільки намок, тоді як власними силами мусить пливати до того берега і важкими манівцями діставатися назначено-ваної мети.

Вільгельм став відчувати, що в світі все йде по-іншому, ніж йому здавалося. Він зблизька побачив важливе і повне значення життя високоіменитих і великих людей і дивувався, як легко вони вміють надати йому пристойності. Військо в поході, ясновельможний герой на його чолі, навколо безліч співтоваришів по зброї, великий тиск шанувальників — усе це лише зміцнювало силу його уяви.

В такому настрої він отримав обіцяні книги і незабаром, як і можна було передбачати, його підхопив потік цього великого генія і поніс в неозорий океан, де він скоро забув про все і загубився.

Розділ дев'ятий

Стосунки між бароном та артистами за час їх перебування в замку зазнавали різних змін. Спочатку обидві сторони були взаємно задоволені. Барон, уперше бачивши одну з своїх п'єс, якими досі звеселяв лише аматорські сцени, в руках справжніх артистів і в належному виконанні, був у найкращому гуморі. Він виявляв щедрість, купував у кожного маркітанта, що заходив у замок, дрібні подарунки артисткам і зафундував немало пляшок шам-пану артистам. Також і артисти докладали усіх зусиль до його п'єс, а з ними і Вільгельм не шкодував сили, щоб якпайкраще вивчити напушисті речі бундючних героїв, ролі яких доводилось йому виконувати.

Але згодом, поволеньки, вповзли деякі непорозуміння. Особливі баронові симпатії до деяких артистів день у

6*

163

день ставали все помітніші, і це, безумовно, було прикро іншим. Він вочевидь відзначав своїх улюбленців і вносив через те заздрощі і розбрат в їхнє коло. Меліна, що в суперечках і так не міг дати ради, опинився в дуже неприємному стані. Улюбленці сприймали похвалу без особливої вдячності, а занехаяні у всякий спосіб давали відчуття своєї невдоволеності і чинили всілякі неприємності своєму добродієві, якого перше так високо цінували. Неабияку поживу дав їхній зловтішності один віршик, що хоч і належав невідомому авторові, а проте наробив чимало шелесту в замку. З прихильності барона до комедіантів і досі тут кепкували, хоч, правда, вельми делікатно; розповідали всілякі історії про нього, деякі випадки прикрашували і надавали їм веселої й дотепної форми, але, нарешті, почали розповідати, ніби між ним та деякими артистами, що уявили себе поетами, виникла певна професійна заздрість, на чому й ґрунтується вірш, про який ми щойно згадали і який звучав так:

Я, сіромаха, заздрю вам, Бароне: ваші гаразди Не сором мати й королям. Всі ваші

ниви — хоч куди, В вас безліч вікових лісів, Вам батько пишний палац звів.

Та й ви, бароне, мовить слід, Здається, заздрите мені, Кому природа з давніх літ Не відмовляла в талані. А що не скористав я дар — Пусте: хоч злидень — не біда.

Ну, а тепер, бароне мій, Залишмо все отак, як є: Ваш рідний батько — багатій, А в мене добра мати є! Отож, бароне, жоден з нас Хай на чужий не заздрить титул, Без вас обійдеться Парнас Так, як без мене ваш капітул.

Думки про цей вірш, що ходив по руках у геть зачитаних списках, були вельми різні, але хто його автор — догадатися не могли, і коли дехто почав виявляти з цього злорадісну втіху, Вільгельм дав цьому рішучу відсіч, заявивши:

— Мл, німці,— покликнув він.— заслуговуємо, щоб наші музи залишались у зневажі, в якій вони так довго ниділи, бо не вміємо шанувати статечних людей, котрі хоч трохи причетні до літератури. Народження, становище і маєтності не стоять у жодній суперечності з генієм і смаком, це ми бачимо на прикладі інших націй, які серед своїх найчільніших умів налічують безліч дворян. І якщо в Німеччині досі вважали за диво, коли людина шляхетного походження присвячувала себе наукам, якщо досі лише небагато знайомих імен через прихильність до науки й літератури зажили собі ще більшої слави і якщо, навпаки, інші вийшли з безвісті і засяяли на видноколі, як нові зірки,— то це буде не завжди так, і я не дуже помилюсь, коли скажу, що перший стан нації вже стоїть на шляху до того, щоб у майбутньому використати свої переваги і на здобуття найпрекраснішого вінка муз. А тому для мене нічого нема неприємнішого, як бачити, що не тільки простий міщанин глузує з дворянина, який уміє цінувати муз, але навіть і високі персони з нерозважної лише примхи та ніяк непохвальної зловтіхи намагаються віднайти собі подібних од тої дороги, на якій чекає кожного пошана і задоволення.

Здається, останні слова були скеровані проти графа, про якого Вільгельм чув, ніби він вважав, що вірш добрий. Звичайно граф, завжди полюбляючи кепкувати з барона, вельми прагнув такої зачіпки, яка давала б йому можливість поглузувати зі свого родича. У кожного були свої підозри, хто може бути автором цього вірша; граф також, не бажаючи, щоб його хто випередив у кмітливості, напав на думку, за яку міцно вхопився: він ладен був заприсягтися, що вірша міг написати тільки педант, бо то дотепний зух, і в ньому він уже давно вкмітив поетичний геній. Щоб потішитись до любовості, він звелів одного ранку покликати артиста, який мусив на свій лад у присутності графині, баронеси та Ярно прочитати цього вірша, за що доскочив похвали, подяки і подарунка. А на графове питання, чи нема в нього яких інших своїх, давнішніх віршів, він хитро промовчав. Так наш педант набув слави поета, дотепника, а в очах баронових прихильни* ків — пасквілянта і паскуди.

З того часу граф на виставах усе біільше йому аплодував, хоч би як він грав, і бідолаха запишався, ба навіть йому аж у голові замакітрилось, і він почав думати, чи не пощастить і йому, як Філіні, отримати кімнату в новому замку.

Якби ж воно так сталося, як бажалося, то він, може, уникнув би великого лиха. Бо коли одного разу пізно ввечері він чалапав поночі дорогою, йдучи до старого замка, на

нього зненацька напали невідомі особи, міцно схопили і завдали такого чосу в темряві, що він мало не заляк на місці і лише на превелику силу дорачкував до своїх товаришів, які, вдаючи сильне обурення, потаємці вельми раділи з його лиха і ледве стримували сміх, побачивши, як його одчухрали та як закаляли в щось біле його новий брунатний сурдут, наче він де мірошникував.

Граф, дізнавшись про це, вибухнув невимовним гнівом. Він сприйняв цей вчинок як найбільший злочин, кваліфікував його як порушення громадського супокою і наказав своєму судді зробити якнайсуворіше розслідування. Запилений білим сурдут повинен був стати головним доказом. Всі, хто мав якісь стосунки з мукою і пудрою, були притягнуті до слідства, але надаремне.

Барон честю своєю урочисто запевняв, що такі жарти йому вельми не до душі, і хоч графова поведінка й не вельми приязна, але він уміє ставити себе вище цього і до пригоди, що спостигла поета чи пасквілянта,— як хочете, його називайте,— не має і найменшого стосунку.

Ненастанний рух гостей і гармидер у замку спричинились до того, що справа ця незабаром пішла в непам'ять. Бідолашний улюбленець мусив дорого заплатити за те, що трохи похизувався в чужому пір'ї.

Наша трупна грала регулярно кожного вечора і в загальному зажила доброї слави, але тепер, що краще їм жилося, то більші вимоги вони ставили. Незабаром видалось їм, що не смакує і їжа, і пиття, незадовільна обслуга й помешкання, і вони почали надокучати своєму протекторові барону, щоб він краще турбувався про них і дав їм ті придоби й розваги, які обіцяв. Їхні скарги ставали все голосніші, а намагання їхнього друга уконтентувати їх — все марніші.

Вільгельм тепер мало куди виходив, хіба що на репетиції та вистави. Зачинившись в одній із самих задніх кімнат, куди радо пускав лише Мін'йону та арфіста, він цілком поринув у шекспірівський світ, не знаючи і не сприймаючи більш нічого.

Розповідають про чарівників, які магічними закляттям викликають до себе в кімнату безліч розмаїтих духів, їхні закляття такі сильні, що невдовзі вся кімната сповнюється духами вщерт, і вони, тиснучись до накресленого малого кола, в безнастанному рухові товпляться і множаться, міняються, сновигають навколо нього, над його головою. Вже їх нанхом напхано в кожному кутку, вони обсідають усі карнизи. Малі роздуваються, великі зморщуються, наче гриби. На лихо, чорнокнижник забув слово, яким би можна було цю повідь духів увігнати назад в береги. Так було і з Вільгельмом: в ньому з незнаною силою прокинулись тисячі почуттів і здібностей, що про них він не знав і не здогадувався. Ніщо не могло вирвати його з такого стану, і він був дуже невдоволений, коли до нього хто приходив і починав розповідати про те, що діється навкруги.

Отож, коли йому принесли звістку, що на подвір'ї замка має відбутися езекуція, то він ледве й звернув на це увагу.

Мали відшмагати різками хлопця, який вдерся вночі до замка, а що він був зодягнений, як нерукар, то його й за-підозрили в тому, що він брав участь у нападі. Але

хлопець найупертіше заперечував це обвинувачення, через те його й не можна було покарати законно, проте все-таки хотіли дати пам'яткового, як волоцюзі, і вислати геть, бо він уже кілька днів швендяв скрізь по околиці, ночував у млинах, нарешті приставив драбину до садової стіни і переліз на подвір'я. В цій справі Вільгельм не вбачав особливої дивниці, коли раптом прибігла Міньйона і сповістила, що впійманий — це Фрідріх, який, відтоді як посварився з маршалком, втік від трупи і зник з очей.

Вільгельм, якого хлопець інтересував, негайно поспішився на подвір'я, де вже лаштувалися до екзекуції. Бо граф любив урочистість навіть і в таких випадках. Привели хлопця. Вільгельм виступив тоді і попрохав трохи зачекати, бо він знає хлопця і має дещо про нього сказати. Йому насилу це пощастило, але він дістав-таки дозвіл поговорити із злочинцем. Той запевняв, що анічогісінько не знає про напад, жертвою якого став один актор. Він лише пантрував навколо замка, а вночі проліз, щоб 'відшукати Філіну, спальню якої нагледів і куди таки втрапив би, якби його не впіймали.

Вільгельм, дбаючи про честь трупи, не хотів розголосу в цій справі і тому поспішився до маршалка і впрохав його, щоб він, знаючи людей і звичаї в замку, став посередником і звільнив хлопчика.

Цей промітний чоловік за допомогою Вільгельма вигадав якусь баєчку про те, що хлопець належав до трупи, покинув її, а тепер хоче, щоб його знову прийняли до її складу. Він мав намір уночі відшукати своїх зичливців і просити, щоб вони заступились за нього. При цьому вони засвідчили, що хлопець завжди був доброї поведінки.

До цього додали своє слово й дами, і він був звільнений.

Вільгельм узяв його до себе, і тепер він став третьою особою дивної родини, на яку Вільгельм дивився як на свою власну. Старий і Мільйона привітно зустріли втікача, і тепер усі троє зобов'язались старанно слугувати своєму другові і захисникові і всіляко розважати його.

Розділ десятий

Філіна тим часом що не день, то більше влещувалась до дам. Коли вони залишались самі, то Філіна здебільшого зводила розмову на мужчин, які гостювали в замку, і Вільгельм був не останній, котрим вони цікавились. Розумна дівчина одразу вкмітила, що він справив глибоке враження на графиню, отож розповідала про нього, що знала й чого не знала, проте дуже стереглася, щоб не сказати чогось такого, що могло б пошкодити йому, навпаки, вихваляла його шляхетність, щедрість, а особливо його звичайність у стосунках до жіночої статі. На решту питань, з якими до неї зверталися, вона відповідала вельми розумно; коли ж баронеса помітила, що її прекрасна подруга починає відчувати до нього все більшу прихильність, то і їй це відкриття було вельми до душі. Бо її стосунки до деяких мужчин, особливо в останні дні до Ярно, не утаїлися від графині, чиста душа якої не могла зносити такого легкоумства без докорів і лагідної догани.

Отож і Філіна, і баронеса були зацікавлені в тому, щоб наблизити нашого друга до графині. Філіна тут більше дбала про себе, сподіваючись при нагоді вернути собі його

втрачену прихильність.

Одного разу, коли граф зі своїм товариством поїхав на полювання і мав вернутися тільки другого дня, баронеса вигадала жарт цілком у своєму дусі. Вона любила перевдягання і, щоб здивувати компанію, з'являлася в вигляді то селянської дівчини, то мисливця, то пажу. Вона хотіла, щоб її вважали за маленьку фею, що скрізь присутня, а особливо там, де її найменше чекають. А найбільших радощів зазнавала вона тоді, коли невпізнапа деякий час прислужувала товариству або й так вешталась поміж гостями і, нарешті, відкривала себе якимось жартом.

Надвечір вона звеліла покликати Вільгельма в свою кімнату, але що сама була заклопотана іншими справами, то підготувати його мусила Філіна.

Увійшовши до кімнати, Вільгельм не без подиву замість шановної дами застав там цю легковажну дівчину. Вона зустріла його зі щирою чемністю, яку, тут побувши, вже добре засвоїла, і примусила його до гречності.

Найперше вона пожартувала взагалі з того щастя, що скрізь його переслідує і яке, здається, зараз і сюди його припровадило. Тоді легенько покартала за ставлення до неї, яким він так її вимучив, сварила і лаяла саму себе, визнала, що вона таки й заслужила цього, добре змалювала своє становище, яке вже минулося й забулося, і додала, що вона сама себе зневажала б, коли б не спроможна була перемінитися і стати гідною його дружби.

Вільгельм не сподівався таке почути. Він не досить знав світ, щоб зрозуміти, що саме легковажні і до направи нездатні люди часто вельми гаряче обвинувачують самих себе, найщиріше визнають свої хиби і каються в гріхах, хоча не мають у собі й найменшої сили звернути зі стежки, на яку тягне їх непереможна натура. Тому він і по міг залишитись ^непривітним до цієї вродливої грішниці, зайшов з нею у розмову та й почув таку дивну пропозицію — перевдягнутися, щоб цим здивувати прекрасну графиню.

Тут його взяли певні сумніви, яких він не міг потаїти від Філіни, але саме ввійшла баронеса і вже не було часу вагатися, бо вона потягла його за собою, запевняючи, що тепер для цього найслухніша хвилина.

Вже смерклося, і вона повела його до графового гардероба, звеліла скинути сурдут і зодягнути графів шовковий шлафрок, наділа шапочку з червоною биндою, потягла в кабінет, наказала сісти у великий фотель і взяти книгу, сама засвітила аргандову лампу і поставила перед ним, навчивши його, що він має робити і яку роль грати.

— Графині скажуть,— мовила вона,— що несподівано приїхав її чоловік у поганому настрої. Вона ввійде, пройдеться кілька разів по кімнаті, а потім сяде на поруччя крісла, положить руку йому на плече і промовить до нього кілька слів. Він повинен якомога довше і краще грати роль чоловіка, а коли нарешті муситиме виявити себе, то нехай зробить це делікатно і галантно.

Вільгельм сидів сам не свій у цій дивацькій одежині. Пропозиція була зроблена раптово і приведена до виконання раніше, ніж він міг її обміркувати. І коли вже баронеса вийшла з кімнати, тоді тільки він зауважив, в яке небезпечне становище

потрапив. Він не міг заперечити собі, що краса, молодість, поваб графинин справили на нього певне враження, але у своїй натурі був далекий від усякої марної галантності, а його переконання не дозволяли й жодної думки про серйозні заходи, отже він цю мить збентежився непомалу. Він однаково боявся і не сподобатися прекрасній графині, і надто сподобатися їй.

Всі чари жіночі, які впливали коли на нього, знову встали перед його уявою. Він бачив перед собою Маріану в білому пеньюарі, що благала не забувати її; Філініна повабність, її чудове волосся, її чарівлива поведінка знову вплинули на нього, коли він опинився перед нею. Але все це відступало назад, ніби в туманну далечінь, як-но він згадував шляхетну, квітучу графиню, що її руку мав за кілька хвилин відчутти на своєму плечі і на невинні пестощі якої мав відповісти.

Він, звичайно, і в голові не покладав, у який надзвичайний спосіб вийде з цього становища. Бо як же він здивувався, та де — злякався, коли позад нього відчинились двері і він, крадькома позирнувши в свічадо, ясно побачив графа, який входив зі свічкою в руці. Його вагання — що йому робити, чи залишатися й сидіти, чи встати і втікати, чи признатися, чи заперечувати або прохати пробачення — тривало одну лише мить. Граф наче закам'янів на порозі, потім відступив назад і тихесенько зачинив двері. Ту мить із бічних дверей вихопилась баронеса, за-1 гасила лампу, зірвала Вільгельма з крісла і потягла за собою в кабінет. Він швидко скинув шлафрок, який був негайно повішений на місце. Баронеса схопила на руку його сурдут і добігла з Вільгельмом через кімнати, коридори та різні закутки до його кімнати, де він, трохи отямившись, почув від неї ось що: вона вже йшла до графині і хотіла розповісти їй вигадану історію, що граф вернувся. "Я вже знаю,— відповіла графиня.— Що там таке трапилось? Я його щойно бачила, як він в'їжджав у бокову браму". Налякана баронеса негайно кинулась у графову кімнату, щоб рятувати Вільгельма.

— На великий жаль, ви прийшли запізно,— покликнув Вільгельм,— граф був уже в кімнаті і бачив мене в кріслі.

— Чи впізнав він вас?

— Цього я не відаю. Він бачив мене в свічаді, як і я його, і перше ніж я втямив, чи це привид, чи сам граф, він уже відступив і зачинив за собою двері.

Баронесине збентеження ще збільшилося, коли ввійшов слуга і покликав її до графа, сказавши, що він зараз у своєї дружини. З важким серцем пішла вона і застала графа тихим і зосередженим, але привітнішим і лагіднішим, як звичайно. Вона не знала, що й подумати. Говорили про те, що трапилось на полюванні та чого вернулись завчасу. Скоро всі замовкли. Мовчав і граф, але баронесу особливо вразило те, що він запитав про Вільгельма і побажав, щоб його покликали дещо почитати.

Вільгельм, знову одягнувшись у баронесиній кімнаті в своє і трохи заспокоївшись, не без тривоги з'явився на запрошення. Граф дав йому книгу, з якої він досить збентежено почав читати якусь авантурницьку новелу. Голос його був непевний, тремтячий, але, на щастя, це відповідало змістові новели. Граф кілька разів виявив своє задоволення, похвалив особливу виразність читання і, нарешті, відпустив нашого друга.

Розділ одинадцятий

Ледве Вільгельм прочитав кілька томів Шекспіра, як вони так сильно вплинули на нього, що він далі вже не міг читати. Вся душа його схвилювалась. Він шукав нагоди поговорити з Ярною і не знав, як і дякувати за ту втіху, що він йому справив.

— Я це наперед зняв,— сказав той,— що ви не залишитесь байдужим до таких шедеврів цього найшезвичайнішого і найчудеснішого з усіх письменників.

— Еге ж,— покликнув Вільгельм,— я не пригадую, щоб якась книга, людина або життєва пригода справляли на мене таке велике враження, як оті дорогоцінні твори, що я ось познайомився з ними завдяки вашій добрості. Вони здаються мені творами якогось небесного генія, що прилинув до людей, аби вони могли пізнати самих себе. Це не поеми! Читаючи їх, здається, що стоїш перед розгорнутими дивовижними книгами долі, в яких шаліє вихор найбурхливішого життя і гвалтовно перегортає їхні листки. Його сила і ніжність, рух і спокій так мене вражає, так приголомшує, що я жду не діджуся хвилини, коли зможу сісти знову до читання.

— Bravo! — вигукнув Ярною, подаючи нашому другові руку і стискаючи її.— Ось цього я й хотів! І наслідків, сподіваюсь, не довго доведеться ждати.

— Я хотів би,— мовив на те Вільгельм,— висловити перед вами все, що діється зараз у моєму серцеві. Всі передчуття, які я мав коли щодо людства та його долі і які непомітно супроводили мене від самої юності, я знайшов здійсненими і розвинутими в Шекспірових п'єсах. Здається, наче він розгадав усі загадки, а проте не можна сказати: ось воно, те слово-розгадка. Його герої — це, здається, люди природи, але воно не так. Ці найзагадковіші і найскладніші створіння природи діють перед нами в його п'єсах, наче дзигарі, у яких циферблат і корпус зроблено з кришталю; за своїм призначенням вони показують, як линути години, там можна побачити колеса і всю машинерію, що їх крутить. Ці кілька поглядів, якими я зазирнув у шекспірівський світ, найдужче заохочують мене якнайшвидше рушити вперед у дійсний світ, впірнути у вир приреченої йому долі, зачерпнути коли-небудь, якщо мені пощастить, кілька кухлів з великого моря справжньої природи і почастувати ними зі сцени спраглу публіку моєї вітчизни.

— Мене вельми тішить настрій, в якому я вас бачу,— сказав Ярною, поклавши руку на плече схвилюваному юнакові.— Не залишайте наміру увійти в діяльне життя, поспішайте використати як слід даровані вам найкращі роки. Коли я зможу вам допомогти, то зроблю це від щирого серця. Я ще вас не питав, як ви потрапили в цю компанію, до якої ви не пасуєте ні народженням, ні вихованням. Але я сподіваюсь, навіть бачу, що ви прагнете вирватися з неї. Я нічого не знаю про ваше походження, про ваші родинні обставини; поміркуйте, що ви мені сповірити можете. Поки що я можу вам лише сказати: часи війни, в які ми живемо, швидко можуть змінити фортуна. Якби ви змогли присвятити нашій справі свої сили, старання, свій талант, а як прийде потреба, щоб не побоялися й небезпеки, то я вже й зараз мав би можливість запропонувати вам посаду, і коли б ви прийняли її хоч на деякий час, то потім не каялись би.

Вільгельм не знав, як і дякувати йому, і ладен був розповісти своєму другові й захисникові цілу історію свого життя.

"Отак розмовляючи, вони зайшли далеко в парк і вийшли на шлях, що пролягав крізь нього. Ярно постояв з хвилину мовчки, а потім сказав:

— Обміркуйте мою пропозицію, прийміть рішення, дайте мені за кілька днів відповідь і обдаруйте мене своєю довірою. Запевняю вас, я й досі не збагну, що ви маєте спільного з такими людьми. Мені прикро й гидко дивитися, як ви, лише для того, щоб не нудитись, прихиляєтеся серцем до заволоки-співця та до якогось безглуздового гермафродита.

Не встиг він ще закінчити, як до них верхи під'їхав офіцер, а за ним конюх з запасним конем. Ярно жваво привітався до нього. Офіцер стрибнув з коня, вони обійнялися і повели жваву розмову, тимчасом як Вільгельм, збентежений останніми словами свого войовничого друга, замислено стояв збоку. Ярно перегортав якісь папери, що йому подав прибувець, а той підійшов до Вільгельма, подав йому руку і помпезно промовив:

— Я застаю вас у гідному товаристві; слухайтесь порад вашого друга і через те виконаєте бажання незнайомця, який щиро за вас турбується.

Сказавши це, він обійняв Вільгельма і гаряче притиснув його до своїх грудей. Ту хвилину підійшов Ярно і сказав до незнайомого:

— Найкраще буде, коли і я зараз поїду з вами, тоді ви зможете отримати потрібні розпорядження і ще до вечора поїдете далі.

По тому слові обидва сіли на коней і залишили нашого здивованого друга на власні роздуми.

Останні Ярнові слова ще звучали в його вухах. Він аж нестямився, що чоловік, так високо від нього шанований, так глибоко міг зневажити ці дві невинні людські істоти, які, не відаючи навіть, здобули його прихильність. Дивацькі обійми зовсім незнайомого офіцера невелике зробили на нього враження і лише на мить зайняли його цікавість і уяву, але Ярнові речі вразили його в саме серце, він був глибоко ображений і, вертаючись назад, сильно почав собі докоряти, що хоч на одну мить міг забути і не розгледіти жорстоку Ярнову холодність, яка аж світиться з його очей і промовляє в усіх рухах. "Ні,— покликнув Вільгельм,— ти лише уявляєш собі, заляклий світський добродію, що можеш бути другом! Все, що ти мені запропонувати можеш, не варте почуття, яке мене в'яже з цими сіромахами. Яке щастя, що я вчасно розгадав, чого від тебе сподіватися можна!"

Він обійняв Міньюну, яка вийшла йому назустріч, і покликнув:

— Ні, нас ніщо не розлучить, моя дитинко! Так звана мудрість світу не заставить мене покинути тебе і забути, чим я тобі зобов'язаний.

Дитина, гарячі пестощі якої він раніше відхиляв, вельми зраділа цьому несподіваному вияву ніжності і так міцно притулилася до нього, що він, нарешті, ледве звільнився від неї.

Відтоді Вільгельм почав пильніше придивлятися до Ярнових вчинків, які видалися

йому не завжди гідні схвалення, ба навіть деякі з них йому зовсім не подобались. Так, наприклад, він мав велику підозру, що вірш на барона, за якого так дорого мусив заплатити педант,— це Ярнова справа. А що він якось у присутності Вільгельма жартував з цього випадку, наш друг вбачав у цьому до краю зіпсоване серце, бо чи може бути що ганебніше, ніж сміятися з невинного, якому сам завдав страждання, і не думати ні про сатисфакцію, ні про відшкодування? Вільгельм сам радо взявся б за це, бо один вельми чудернацький випадок навів його на слід справжніх винуватців нічного нападу.

Від нього досі завжди таїли, що деякі молоді офіцери а частиною артистів та артисток цілими ночами весело розважались в нижній залі старого замка. Одного разу, вставши за своїм звичаєм вельми рано, Вільгельм випадково зайшов до цієї кімнати, де застав молодь за дуже дивним туалетом. В миску з водою вони натерли крейди і щіточкою намазували це тісто на панталони та камі-зельки, не скидаючи їх, щоб якнайшвидше почистити свій гардероб. Побачивши такий спосіб чистки, наш приятель одразу пригадав, що і в педанта сурдут був забруднений такими ж білими плямами. Підозра ще збільшилась, коли він прознав, що в цій компанії були і баронові родичі.

Щоб ще більше впевнитись у своїх підозрах, він ноча-стував цю молодь невеличким сніданком. Гості розвеселились і почали розповідати різні веселі пригоди. Особливо один із них, що свого часу провадив вербунок, аж надто вихваляв хитрощі та спритність свого капітана, який умів привабити до себе різних людей і кожного обдурити по-своєму. Він широко розводився про те, як той каштан умів спритно зваблювати юнаків доброго виховання та хорошого роду, обіцяючи їм гарні посади і забезпечення, і щиро сміявся з тих небораків, які напочатку тішились тим, що такий видатний, хоробрий, розумний і щедрий офіцер так їх шанує і вирізняє з-поміж інших.

Як же благословляв Вільгельм свого доброго генія, що несподівано показав йому прірву, на краю якої у своїй наївності він опинився! Він бачив тепер, що Ярно — просто вербувальник, та й годі. Обійми незнайомого офіцера тепер легко було зрозуміти. Йому огидні стали наміри цих людей, і відтоді він став уникати зустрічі з тими, хто носив військову форму. Звістка, що армія вирушає далі, була б йому дуже приємна, якби він не боявся, що доведеться розлучитися зі своєю чарівною приятелькою, і, можливо, назавжди.

Розділ дванадцятий

Тим часом баронеса вже кілька днів місця собі не знаходила від цікавості, бо графова поведінка з того часу, як сталася та пригода, була для неї повною загадкою. Він зовсім змінився в своїх манерах; з його звичайних жартів не чути було жодного; Його вимоги до трупи і до обслуги стали куди менші. Педантизму і деспотичних нахилів також поменшало, він став якийсь тихий і замислений, хоч і намагався буш веселим, взагалі йому наче інший розум вступив до голови. Для читань, до яких він іноді вдавався, вибирали серйозних, часто релігійних книжок, і баронеса жила в безнастанному страхі, чи граф, зберігаючи спокій про людське око, не плекає часом прихованої злости, таємного наміру помститись за підступність, випадково ним

відкрити. Отож вона поклала сповіритись у всьому Ярнові, бо вони були вже в таких стосунках, коли люди мало що таять одне від одного. Ярно з деякого часу став її найближчим другом, однак мали вони досить розуму, щоб потаїти своє кохання і свої стосунки від шумливого світу, що їх оточував. Тільки від графининого ока не заховався цей новий роман, і дуже можливо, що баронеса тому й хотіла справити таку ж саму втіху й графині, щоб уникнути її тихих докорів, які їй не раз доводилось зазнавати від тої шляхетної душі.

Ледве баронеса розповіла своєму другові цю історію, як він розреготався і покликнув:

— Старий, напевне, думає, що бачив самого себе! Він боїться, що це видиво йому заповідає нещастя, а то й смерть, і тепер став рахманний, як і всі півлюди, коли вже думають про розв'язку, якої ще ніхто не уникнув і не уникне. Але цитьмо! Сподіваюся, що він довго ще проживе, тому треба при всякій нагоді так обтовкмачити його, щоб він дав спокій і дружині, і челядинцям.

. І ось почали вони при кожній нагоді в присутності графа заводити розмови про видива, передчуття тощо. Ярно грав роль скептика, так само, як і його подруга, і вони домовилися до того, що граф, нарешті, відкликав Ярно вбік, почав дорікати йому за вільнодумство і на власному досвіді намагався переконати, що такі історії можливі і навіть траплялися. Ярно прикинувся враженим, потім ніби почав сумніватися і нарешті наче дав-таки себе переконати, але в нічній тиші зі своєю подругою ще більше почав висміювати цю слабовільну світську людину, що раптом позбулася своїх поганих звичок через якесь страшидло і лише за те гідна похвали, що мужніше чекала майбутньої біди, а то, може, й смерті.

— Він, мабуть, і не сподівався природних наслідків, які могло б мати це явище,— вигукнула баронеса з вла-* стивою їй жвавістю, до якої вона могла раптово переходити, як-но їй відлягало від серця.

Ярно був гоїно винагороджений, і вони взялися до нових вигадок, щоб іще більше приборкати графа та розпалити й підсилити прихильність графині до Вільгельма.

З таким наміром і розповіли вони всю цю історію графині. Вона, правда, спочатку виявила незадоволення, але згодом замислилась і в спокійні хвилини, здавалось, міркувала над цією сценою, що їй була влаштована, мріяла про неї, яскраво її уявляла.

Нарешті всі стали готуватися до від'їзду, і це не залишало сумніву, що армія незабаром вирушить у похід, а тому і принц також змінить свою головну квартиру, ба навіть пішла чутка, що й граф покине свій маєток і вернеться до міста. Наші артисти легко могли уявити, що їх чекає; проте лише один Меліна вжив відповідних заходів, решта ж артистів від тої хвили намагалися тільки якомога більше зажити втіх.

Вільгельм тим часом також не сидів без діла. Графиня попрохала його, щоб він переписав їй свої п'єси, і це бажання чарівної дами було для нього найкращою нагородою.

Молодий автор, який ще не бачив своїх творів надрукованими, в таких випадках найпильніше дбає про те, щоб вони були переписані чисто, гарно. Це, так би мовити,

авторова золота доба, він ніби перелинув у ті часи, коли преса ще не заливала світу такою безліччю непотрібних писань, коли найблагородніші люди списували і зберігали тільки гідні утвори духа; і як легко можна було тоді зробити неправильний висновок, буцімто кожний старанно списаний манускрипт є гідний увір духа, вартий того, щоб знавець та меценат його набував та зберігав.

Щоб ушанувати принца, який мав незабаром виїжджати, влаштували пишний бенкет. Запросили багато навколишніх дам, і графиня завчасу зодягнулась. Цього дня вона вбралась у багатшу сукню, ніж звичайно. Її фризурка і паголівні прикраси були добірніші, вона прикрасилась усіма своїми клейнодами. Баронеса зробила також усе можливе, щоб зодягтися ошатно і зі смаком.

Філіна, помітивши, що обидві дами нудяться, чекаючи гостей, запропонувала покликати Вільгельма, який хотів передати готовий уже рукопис і прочитати деякі дрібні речі. Йому аж дух захопило, коли він, увійшовши, побачив урочу графинину постать та її красу, яка від убрання засяяла ще ясніше. На бажання дам він почав читати, але так розгублено й погано, що коли б слухачки були не такі поблажливі до нього, то не забарилися б його відпустити.

Кожен раз, як Вільгельм позирав на графиню, йому здавалось, наче електрична іскра блискала перед його очима; наскшчу він уже й не знав, де йому набратися духу для декламації. Прекрасна дама завжди йому подобалась, але тепер йому здавалось, що він ніколи не бачив досконалішої краси, і тисячі думок, що кружляли в його душі, були приблизно такі:

"Нерозумно деякі поети і так звані чутливі люди повстають проти оздоб і пишноти, бажаючи бачити жінок усіх станів лише в простих, відповідних природі вбраннях. Вони лають ошатність, коли бачать розкішне чи якесь особливе вбрання на особах гидких або не дуже гарних, не думаючи про те, що винне тут не бідолашне вбрання, а самі особи. Але я хотів би зібрати сюди знавців з усього світу і запитати, чи наважились би вони уйняти хоч одну складочку звідсіль, хоч одну стрічечку або мереживце, хоч один буф, локон або світлосяйний камінець? Чи не побоялись би вони порушити приємне враження, яке вільно і природно йде вам назустріч? Так, так, природно, можу сміливо сказати! Коли Мінерва в повному риштункові вийшла з голови Юпітера, то ця богиня легкою ходою виступила у всій своїй красі, неначе з якоїсь квітки".

Читаючи, він часто споглядав на неї, ніби хотів закарбувати в собі навіки її образ, іноді в читанні помилявся, але не конфузився від цього, тоді як раніше помилку не то на слові, а на літері вважав за пляму, що ганьбила всеньке читання, і від цього мало не до розпачу доходив.

Читання припинилось від якогось гармидеру, наче від приїзду нових гостей. Баронеса вийшла, а графиня, наміряючись замкнути письмовий стіл, що стояв відчинений, взяла пуделочко з перснями і наділа ще кілька перснів на пальці.

— Ми скоро розлучимось,— промовила вона, дивлячись на пуделочко,— візьміть пам'ятку від доброї приятельки, яка найщиріше бажає вам щастя.

Вона вийняла перстень, оздоблений каменями, в якому під кристалом видно було

майстерно з волосся сплетений щит, і передала його Вільгельмові, а той, взявши його, не знав, що сказати і що зробити, і стояв перухомо, паче закам'янілий. Графиня замкнула письмовий стіл і сіла на канапу.

— А мені-то й нічого?— сказала Філіна, стаючи навколішки праворуч біля графині.— Але гляньте лиш на цього тюхтія, де не треба, то він меле язиком як млин, а тутечки не годен і жалюгідного слова подяки вимовити. Тож, добродію, хоч на мигах подякуйте, а коли самі не спроможні чогось путнього видумати, то принаймні робіть те, що я.

І, схопивши праву графинину ручку, вона гаряче поцілувала її. Вільгельм схопив ліву і притиснув її до своїх губів. Графиня, здавалось, збентежилася, але не противилась.

— Ах! — покликнула Філіна.— Я багато бачила оздоб, але з певністю можу сказати, що зроду не бачила дами, так гідної носити їх. Які браслети! Але яка й ручка! Яке намисто! Але які й перса!

— Годі вже, облеснице! — мовила графиня.

— Чи не граф це часом? — запитала Філіна, показуючи на багатий медальйон, що його носила графиня з лівого боку на дорогому ланцюжкові.

— Це ще намальовано, як він був нареченим,— відповіла графиня.

— Невже він був тоді такий молодий? — знову поцікавилась Філіпа.— Ви ж, я чула, кілька років лише, як одружені.

— Цей молодий вигляд — то справа рук маляра,— відповіла графиня.

— Гарний молодець! — сказала Філіна.— І гадаю,— вела вона далі, поклавши руку на графинине серце,— в цей потаємний куточок не вдерся ще ніякий інший образ?

— Ти надто зухвала, Філіно,— скрикнула вона.— Цього разу вибачаю тобі, але щоб я більше не чула такого!

— О я нещасна, коли ви гніваєтесь на мене,— покликнула Філіна, схопилась і вибігла з кімнати.

Вільгельм все ще тримав графинину найчудеснішу ручку в своїх руках. Він очей не зводив з браслета, де, на великий свій подив, зуздрів діамантами вицятковані свої ініціали.

— Чи справді,— запитав він шромно,— в цьому коштовному персні я маю щастя володіти вашим волоссям?

— Гак,— відповіла вона ледь чутно, потім опанувала себе і, потиснувши йому руку, промовила:

— Встаньте і прощайте!

— Тут моє ім'я, це найдивніший випадок! — скрикнув він, показуючи на браслет.

— Як? — покликнула графиня.— Це ініціали моєї подруги!

— Але це початкові літери мого ім'я! Не забувайте мене. Ваш образ ніколи не згасне в моєму серці. Будьте щасливі! Треба йти!

Він поцілував її руку і хотів підвестись, але як уві сні вражає нас плетиво дивного з найдивнішим, так і тут, не знаючи, як це трапилось, він раптом відчув графиню в своїх

обіймах, її губи на своїх губах, і жагучі взаємні поцілунки справили їм таке блаженство, якого ми зазнаємо лише в перших бризках піни щойно налитого шампанського.

Її голова лежала на його плечі. Не дбаючи про зім'яті локони і стрічки, вона обвила його рукою, а він палко пригортав її до своїх грудей. О, чом така мить не триває вічно! Прокляття заздрісній долі, що обірвала і нашим друзям цю коротку мить!

Як же злякався Вільгельм, як був вражений, опам'ятавшись від щасливого сну, коли нараз графиня, скрикнувши, вирвалася від нього і схопилася рукою за серце.

Він стояв, приголомшений, перед нею, а графиня, затуливши другою рукою очі, скрикнула через мить:

— На бога, ідіть пріч якнайшвидше! Але він стояв на місці.

— Залиште мене саму! — скрикнула вона, відтуливши очі і глянувши на нього невимовно лагідним поглядом, а потім додала найніжнішим голосом: — Тікайте від мене, якщо мене любите.

Вільгельм вибіг із кімнати і не встиг опам'ятатися, як був уже в себе.

Нещасні! Що їх відірвало одне від одного? Дивний випадок чи осторога долі?

КНИГА ЧЕТВЕРТА

Розділ перший

Лаерг стояв задумано біля вікна і, спершись на руку, дивився на поле. Філіна тихесенько навшпиньках підійшла до нього через велику залу, пригорнулася до свого друга і почала кепкувати з його серйозного вигляду.

— Нічого сміятися,— мовив той,— жах один, як лине час, як усе міняється і кінця доходить! Ось глянь, тут недавнечко ще стояв прекрасний табір. Який веселий вигляд мали намети! Як тут кипіло життя! Як пильно вартували всю округу! А тепер усе раптом зникло! Тільки й залишилось, що розкидана солома та ями від казанів, але й те незабаром приорють, і присутність багатьох тисяч бравих жовнірів у цій околиці зістанеться лише в пам'яті старих людей.

Філіна почала співати і потягла свого друга танцювати по залі.

— Е, залишмо це,— покликнула вона,— минулих літ не вернути, то принаймні будемо шанувати, як прекрасну богиню, хоч ті, що повз нас линуць.

Ледве зробили вони кілька турів, як до чалп увійшла мадам Меліна. Філіна, досить зла на язик, запросила і її до танцю, натякаючи їй тим на вагітність і на її незграбну постать.

— Не дай мені господи й довіку,— сказала Філіна за її спиною,— бачити череватих жінок!

— А що ж їй тепер діяти! — мовив Лаерт.

— Але ж вона так гидезно зодягається. Глянь, як задирається спереду її спідниця, коли вона ступає! В неї ж нема жодного смаку і хисту зодягнутися так, щоб хоч трішечки приховати свій стан.

— Е, облиш,— сказав на це Лаерт,— час допоможе їй у цьому.

— Було б куди краще,— покликнула Філіна,— якби дітей лелеки приносили.

Увійшов барон і від імені графа і графині, що вранці від'їхали, сказав до них кілька

приятних слів і передав деякі подарунки. Потім пішов до Вільгельма, що в сусідній кімнаті був зайнятий з Міньюною. Дівчинка була дуже приятна і співчутлива, розпитувала Вільгельма про батьків, сестер, братів, родичів, тим нагадавши йому про його обов'язок дати їм звістку про себе.

Барон разом з прощальним привітанням від господарів передав також і запевнення, що граф велико задоволений ним, його грою, його поетичною роботою в театрі. Потім на доказ тих почуттів він витягнув гаманця з чудової тканини, крізь яку привабливо блискотіли новенькі червінці. Вільгельм аж сахнувся назад і відмовився їх узяти.

— Дивіться на цей подарунок,— вів далі барон,— як на винагороду за потрачений час, як на визнання ваших зусиль, а не як на платню за ваш талант. Коли він створює вам добре ім'я і здобуває прихильність у людей, то справедливо, щоб ми пильністю та старанням заробляли й засоби задовольняти свої потреби, бо ми ж не якісь духи. Якби ми були в місті, де всіє можна дістати, то цю маленьку суму замінили б якимось годинником, перснем або чимось подібним. Але зараз я даю вам цю чарівну ковіньку безпосередньо в ваші руки. Перетворіть її в клейнод по вашій любій уподобі, який вам наймиліший і найпридобрніший, і зберігайте його як спомин про нас. Причому поставтеся з повагою до гаманця: його-бо в'язали дами, бажаючи, щоб зміст був у найприємнішій формі.

— Пробачте,— мовив на те Вільгельм,— моє збентеження і вагання прийняти цей подарунок. Він, бачите, ніби знецінює ту дещицю, що я зробив, і заважає згадувати щасливі хвилини. Гроші гарна річ тоді, коли йдеться про остаточний розрахунок, а я не бажав би, щоб мене зовсім забули в вашому домі.

— І не забудуть,— промовив барон,— але ж ви самі вмієте тонко відчувати і не будете вимагати, щоб граф вважав себе перед вами з головою в боргу, бо він така людина, що для нього найиочесніша справа — бути уважним і справедливим. Він помітив, скільки ви доклали тут зусиль і як весь час віддавали на виконання його задуму. Атож, він знає, що ви тратили навіть свої власні кошти, аби тільки прискорити діло. І як би я з'явився перед його очі, коли б не зміг запевнити, що його вдячність справила вам задоволення?

— Коли б я думав тільки про себе самого, коли б ішов, тільки за власними почуттями,— мовив Вільгельм,— то, незважаючи на всі докази, я рішуче відмовився б від цього дара, хоч би який він був гарний і почесний, але не можу заперечити, що ось тепер, хоч ви мені й робите прикрість цим даром, то разом із тим і виводите з прикрого становища, в якому я опинився був щодо своїх кривих і яке аж досі завдало мені потаємного смутку. Бо я не гаразд порядкував і часом, і грішми, в яких мав здавати звіт. Тепер, дякуючи графській великодушності, я маю можливість сповістити своїх кривих про щастя, до якого прийшов таким дивним манівцем. Делікатність, що нас остерігає в подібних випадках, немов субтельне сумління, я покладаю в жертву вищому обов'язкові, і, щоб мати можливість сміливо з'явитись перед батькові очі, я стою засоромлений перед вашими.

— Просто дивно,— мовив барон,— чого це соромно брати гроші від своїх друзів і

доброчинців, тоді як інші подарунки від них приймають з задоволенням і вдячністю. Така вже властивість людської натури — вигадувати подібні притичини і старанно їх плекати.

— Чи не те ж саме буває і в справах честі? — запитав Вільгельм.

— Авжеж,— відповів барон,— та й з іншими забобонами. Ми не хочемо їх виполювати, щоб заодно не ЗНРІ-щити і благородних рослин. Але мене завжди тішить, коли окремі особи відчувають, які з них можна і треба відкинути, тому я з задоволенням згадую одного дотепного поета, який написав для придворного театру п'єсу, що дуже сподобалась монархові. "Його треба як слід нагородити,— сказав великодушний монарх,— поспитайте-но в нього, що він воліє, який клейнод, чи, може, не погребує й грішми". Поет, за своїм звичаєм, відповів жартом придворному: "Щиро дякую за ласкаву увагу, коли монарх щодня бере від нас гроші, то й я не бачу причини соромитись взяти їх від нього".

Тільки-но барон вийшов із кімнати, як Вільгельм жваво став лічити гроші, що так несподівано і, як йому здавалось, незаслужено дісталися йому. І коли прекрасні, блискітливі червінці висипалися з чудового гаманця, то здавалось, ніби він уперше втямив вартість і гідність золота, що звичайно відчувається лише в пізніші роки.

Зробивши підрахунки, він побачив, що в нього в касі, якщо й Меліна віддасть незабаром свій борг, буде стільки само, а то й більше, ніж тоді, коли він уперше для Філіни купив букет троянд. З прихованим задоволенням дивився він на свій талант і трохи таки пишався СВОЇЛІ щастям, яке з ним поруч ішло і вело його. Він упевнено взявся тепер за перо, щоб написати листа, який би заспокоїв рідню від усяких тривог, і описати свою дотеперішню поведінку в найкращому світлі. Він уникав докладної розповіді, а змальовував свої пригоди таємничими натяками, щоб здогадались самі, що з ним трапилось. Добрий стан його коштів, прибуток, що ним він завдячував своєму талантові, доброзичливість вищих, прихильність жінок, знайомство з широким колом людей, розвиток його фізичних і духовних здібностей, надії на майбутнє — все це утворило таку чудову, химерну картину, що й сама фата-моргана не годна була б витворити дивнішого.

Закінчивши листа, він в такій щасливій екзальтації розпочав довгий монолог, в якому переказував щойно написане і малював перед собою діяльне і гідне майбутнє. Приклад такої безлічі шляхетних войовників захопив його, Шекспірова поезія відкрила перед ним новий світ, а з уст прекрасної графині він вдихнув у себе невимовний вогонь. Це все не могло і не повинно було залишитись без впливу на нього.

Прийшов маршалок і запитав, чи вони вже спакувались. Та, на жаль, крім Меліни, ніхто ще й не подумав про це. А треїа було поспішитись, бо граф обіцяв транспорт лише на кілька днів дороги, коні були вже готові і не могли довго чекати. Вільгельм запитав про свій ку-фер, але мадам Меліна спакувала туди свої речі. Він зажадав свій борг, а пан Меліна вже заховав гроші аж на саме дно куфра. Тоді Філіна сказала: "В моєму ще є місце!" — взяла його одягу і наказала Мін'йоні принести решту. Вільгельм хоч не хоч, а мусив погодитись.

Тимчасом як усе складали й пакували, Меліна бурчав:

— Мене аж нудить, що ми мандруємо, наче ярмаркові комедіанти або канатні танцюристи. Я хотів би, щоб Міньйона зодягнулась по-дівчачому, а арфіст негайно обстриг бороду.

Міньйона міцно вчепилася за Вільгельма і палко скрикнула :

— Я хлопчик, я не хочу бути дівчинкою!

Старий арфіст мовчав, а Філіна при цій нагоді стала пускати різні дотепи про забаганки їхнього покровителя графа.

— Якщо арфіст обріже свою бороду,— казала вона,— то муситиме пришити її до бинди і берегти, щоб скоренько знову начепити, як де в світі зустріне знову графа, бо тільки борода здобула йому зичливість цього пана.

Всі почали наполягати, щоб вона з'ясувала свою дивацьку заяву. Тоді Філіна відповіла таке:

— Граф думає, коли артист і в житті грає свою роль і витримує характер, то це сприяє ілюзії. Ось тому і був він такий прихильний до педанта і вважав, що арфіст добре робить, коли носить свою фальшиву бороду не лише ввечері, на сцені, а й постійно, щодня, і дуже радів, що цей маскарад виглядав зовсім натурально.

Тимчасом як інші кепкували з графової помилки та з його дивацьких переконань, арфіст відкликав Вільгельма набік, попросився з ним і слізно став прохати, щоб він зараз же відпустив його. Вільгельм умовляв його і запевняв, що скрізь буде його захищати, що ніхто не посміє жодної волосини торкнутися без його дозволу, не те що обрізати йому бороду.

Старий був дуже схвилюваний, в очах йому світився якийсь особливий вогник.

— Не те мене гонить від вас,— покликнув він.— Я давно вже нишком дорікаю собі, що залишаюсь біля вас. Я ніде не повинен гаятись, бо нещастя переслідує мене і шкодить тим, хто єднається зі мною. Бійтеся всього, якщо не відпустите мене, але не питайте ні про що. Я не належу собі, я не можу залишатись.

— А кому ж ти належиш? Хто може чинити таке на"-сильство над тобою?

— Мій пане, залиште мені мою жахливу таїну і пустіть мене! Помста, що мене переслідує, не від земного судді; я залежу від невблаганної долі. Я не можу залишитись, не смію!

— В такому стані, як оце зараз, я тебе, звісно, не пущу.

— Це було б великою зрадою до вас, мій добродію, коли б я забарився. Я у вас безпечний, але зате ви в небезпеці. Ви не знаєте, кого плекаєте біля себе. Я грішний, але більш нещасний, ніж грішний. Моя присутність полохає щастя, і добрий вчинок стає безсилим, коли я наближаюсь. Я мушу весь час блукати і мандрувати, щоб не наздогнала мене біда моя, бо хоч вона і помалу за мною плентається, але дає себе знати, тільки-но я прихилю де голову па спочинок. Більшої вдячності я не можу до вас виявити, як тільки покинути вас.

— Чоловіче дивний! Ти так же мало можеш похитнути мою довіру до себе, як і надію, що я таки побачу тебе щасливим. Я не хочу знати таємниць твоїх забобонів, але

хоч би ти й передчував дивні збіги або прикмети, то скажу тобі, щоб тебе втішити і підбадьорити: приєднайся до мого щастя, і ми тоді побачимо, котрий із геніїв сильніший, твій чорний чи мій білий.

Вільгельм скористався цією нагодою, щоб іще трохи його потішити, бо з деякого часу почав думати про свого супутника, як про людину, що випадково або фатально накликала на себе велику провину і тепер двигав всюди за собою важкий спогад про неї. Бо ще кілька днів тому Вільгельм підслухав його спів і добре запам'ятав такі рядки:

Для нього сяє сонця схід, Весь небокрай вогнем палає, І, розколовшись, синій небозвід На грішну голову його спадає.

Про що б старий не згадував, Вільгельм завжди мав сильний аргумент, усе вмів витлумачити і повернути на краще, а говорив так щиро, підбадьорливо, втішно, що старий сам наче оживав і зрікався своїх химер.

Розділ другий

Меліна сподівався влаштуватися зі своєю трупою в невеличкому, але заможному містечкові. Вони вже прибули до того місця, куди їх мали відвезти графські коні, і почали шукати інших фурманок їхати далі. Меліна перейняв на себе транспортні турботи і, звичайно, виявив себе страшенним скупердям. А Вільгельм, навпаки, почувуючи в кишені графинині прекрасні дукати, вважав, що має повне право вжити їх на веселі розваги, легко забувши про те, що він включив їх у свій блискучий баланс і послав про це хвалькуватий звіт своїй родині.

Його друг Шекспір, в якому він, на радість собі, впізнав свого тезка і від того ще більше полюбив своє ім'я "Вільгельм", познайомив його з одним принцом, який марнував час поміж нікчемних, ба навіть лихих людей і, незважаючи на свою шляхетну натуру, бавився брутальними, простацькими, нерозумними розвагами, наче який парубіка. Аж надто припав йому до душі цей ідеал, з яким він міг порівняти свій теперішній стан, і тому вельми легко піддавався самоошуканству, до якого почував непереможний потяг.

Тепер йому треба було подумати й про одіж. Він вирішив, що для мандрівника вельми придатна річ буде ка-мізелька, поверх якої в разі потреби можна буде накинути короткий плащ. Довгі в'язані штани і черевики зі шнурівкою видалися йому наче створені для пішоходця. Потім він купив собі гарний шовковий шарф і зав'язував його спочатку ніби для того, щоб тепліше було, а шию, навпаки, звільнив від ярма стрічки і звелів пришити до сорочки кілька смуг серпанку, які, проте, вийшли заширокі і цілком набрали вигляду стародавніх комірців. Прекрасна шовкова краватка, Маріанина пам'ятка, була недбало приколота під мусліновими брижами. Круглий капелюх зі строкатою биндою та довгим пером доповнювали маскарад.

Жінки запевняли, що це вбрання надзвичайно йому личить. Філіна прикинулась геть зачарованою і випросила собі його прекрасне волосся, яке він немилосердно обстриг, аби тільки якомога наблизитись до природного ідеалу. Це не уйняло їй гідності, і наш друг, своєю щедрістю набувши собі права поводитись з оточенням на манір принца Гаррі, швидко набрав смаку до навіжених витівок і ладен був їх і

вигадувати, і підтримувати. Вони шермували, танцювали, вигадували різні гри і, звеселяючи свої серця, пили досхочу вино, яке лиш попадалось, а Філіна в безладді цього життя чигала на нашого неприступного героя, про якого піклувався лише його добрий геній.

Найголовніша розвага, якою наше товариство особливо любило бавитись, була імпровізована гра, в якій вони всіляко висміювали та передражнювали своїх недавніх добродійців і протекторів. Дехто з них добре укмітив зовнішні особливості вельможних персон, і передражнювання їхньої поведінки решта трупи сприймала з величезним захопленням, а коли Філіна здобула з потаємного архіву свого досвіду деякі цікаві способи освідчення в коханні, які їй доводилось вислухувати, то всі аж лопали від шаленого злорадного реготу.

Вільгельм лаяв їх за невдячність, але йому відповідали, що воші з верхом відробили те, що отримали, і що взагалі ставлення до таких гідних людей, якими вони себе вважали, було не з найкращих. Потім пішли скарги на те, з яким недбальством їх зустріли, як їх зневажали. Кпини, глузування, передражнювання почалися знову і ставали все їдкіші й несправедливіші.

— Я бажав би,— сказав тоді Вільгельм,— щоб у ваших висловах не було ні заздрощів, ні себелюбства і щоб ви споглянули на цих осіб і на їхні стосунки з належної точки зору. Це ж зовсім інша річ — з народження посісти високе місце в людському суспільстві. Кому успадковане багатство створює цілком безтурботне існування, хто, дозволю собі так висловитись, змалку оточений усім, що потрібне людині, той привикає бачити в цих благах найголовніше в житті, і гідність багато обдарованої від природи людини не така йому помітна. Ставлення знатних людей до нижчих, а також і їхні стосунки між собою вимірюються їх зовнішніми перевагами. Вони за кожним ладні визнати його титул, ранг, вбрання, екіпіровку, тільки не заслуги.

Ці слова викликали в товаристві надзвичайне схвалення. Огидним здавалось те, що людина з заслугами завжди мусить поступатися і що в великому світі не знайти і сліду щирого і натурального ставлення до людей. На цьому останньому пункті вони особливо зупинялися і обмірковували його без кінця.

— Не лайте їх за те,— покликнув Вільгельм,— а краще пожалійте! Бо з того щастя, яке ми вважаємо за найвище, яке випливає з внутрішнього багатства натури, вони рідко зазнають високих почуттів. Тільки нам, бідним, що посідають мало або й нічого не мають, дана можливість уживати в повній мірі щастя дружби. Ми не можемо наших улюбленців ні піднести своєю ласкою, ні підбадьорити доброзичливістю, ні ошчасливити подарунком. Ми нічого не маємо, крім самих себе. Отже, "себе" ми і мусимо віддати і, якщо воно чогось варте,— навіки офірувати його друзеві. Яка це втіха, яке щастя для того, хто дає, і для того, хто приймає! До якого блаженного стану приводить нас вірність! Вона дає скороминущому життю людському божественну певність, вона стає головним капіталом нашого багатства.

Міньйона під час цієї мови наблизилась до нього, обвила його своїми ніжними ручками і стояла, схилившись головою йому на груди. Він поклав руки на голову дитині

і правив далі:

— Як легко можновладцям з'єднати собі почуття, як легко заволодіти серцями! Привітне, ласкаве, хоч трохи людяне ставлення робить чуда, а яку безліч засобів мають вони, щоб міцно втримати здобуті душі. З нами це трапляється рідше, все нам дістається важче, то хіба не природно, що ми більше цінуємо все те, що набуваємо і створюємо. Який зворушливий приклад вірних слуг, що жертвували собою за своїх владарів! Як прекрасно змалював їх нам Шекспір! Вірність у цьому випадкові є порівняння шляхетної душі уподібнитися до вищого. Довготривала прихильність і любов робить слугу подібним до свого господаря, котрий в противному разі має право дивитися на нього як на купленого раба. Еге ж, ці чесноти існують лише для нижчих, нижчий не може обійтися без них, вони його чудесно прикрашають. Хто може легко відкупитися, той і легко може забути вдячність. Ось у цьому розумінні я і хочу ствердити, що можновладці можуть мати друзів, але самі бути друзями не можуть.

Міньйона все міцніше тулилася до нього.

— Ну гаразд,— мовив один з акторів,— нам не потрібна їхня дружба, і ми ніколи її не вимагали. Та хоч би вони більше тямили в мистецтві, яке нібито підтримують. Коли ми грали найкраще, то й тоді ніхто нас не слухав, все там ґрунтувалося на особистих симпатіях, та й годі. Хто подобався, до того й були ласкаві, а хто повинен був подобатись, той ласки не дістав. Цього не дозволялось, хоч би як часто глупота й бездар притягали до себе увагу і похвалу.

— Коли тут відкинути якусь частку зловтіхи та іронії,— сказав Вільгельм,— то я гадаю, з мистецтвом буде те саме, що і з коханням. Звідкіль світська людина, яка провадить гуляще життя, візьме щирості, що в ній мусить жити митець, коли хоче створити щось досконале? Навіть і той не повинен її цуратися, хто має взяти в творі таку участь, якої хоче і на яку сподівається сам митець. Повірте мені, друзі мої, з талантами така сама справа, як і з чеснотами: їх треба любити заради них самих або зовсім їх зректися. Бо вони дістають визнання і нагороду лише тоді, коли їх плекають приховано, ніби яку пебез-печну таємницю.

— А тим часом, поки знайде нас який знавець, можна з голоду здохнути,— обізвався хтось із кутка.

— Не так одразу,— мовив на те Вільгельм,— я впевнився, поки людина живе і рухається, то завжди знайде собі шматок хліба, хоч, може, і не завжди з маслом. А чого вам скаржитися? Хіба ж, коли нам було вельми скрутно, не знайшли ми зовсім несподівано притулку і гостини? А тепер, коли нам іще нічого поганого не сталося, чи хоч кому на думку спало трохи потурбувати себе вправами або подумати про майбутнє? Ми зайняті сторонніми ділами і, наче школярі, відсуваємо якнайдалі все, що може нагадати нам про урок.

— Ай справді,— сказала Філіна,— це ж просто казна-що! Нумо виберім п'єсу і тут же на місці будемо грати. Нехай кожен якомога старається, як перед найбільшою аудиторією.

Міркували недовго. Вибрали п'єсу, одну з тих, які тоді в Німеччині зажили

величезного успіху, а тепер пішли в непам'ять. Дехто насвистував увертюру, кожний нашвидку обдумував свою роль. Почали грати з величезною увагою і справді заграли несподівано добре. Всі аплодували одне одному. Рідко коли так добре виходило.

Закінчивши гру, вони були задоволені, як ніколи, почасти тому, що приємно пробавили час, а потім кожний мав свої причини бути задоволеним собою. Вільгельм дуже всіх вихваляв, після чого пішли веселі і радісні розмови.

— Вам тепер видно,— покликнув наш друг,— як далеко могли б ми сягнути, коли б провадили наші вправи в такий спосіб, а не обмежувались самим заучуванням напам'ять, репетиціями і механічно-ремісничою грою з обов'язку. Музиканти заслуговують куди більше похвали! Яку втіху мають вони! Як ретельно всі разом виконують свої вправи! Як старанно настроюють свої інструменти, як точно держать такт, як тонко вміють передавати силу і слабкість звука! Жодному й на думку не спаде вихопитись з голоснішою грою, коли товариш виконує соло. Кожен намагається грати так, як намислив композитор, і кожний прагне якнайкраще виконати доручену йому партію, значна вона чи незначна. То хіба ж не так само точно і натхненно повинні і ми виконувати свою справу, коли служимо мистецтву, яке набагато ніжніше від усякої музики, коли покликані тонко й цікаво показати звичайні і незвичайні прояви людської натури? Що може бути гидезніше, коли на репетиціях партачать, а на виставі сподіваються, що вивезе добрий настрій або щастя? Наше найбільше щастя і задоволення ми повинні вбачати в тому, щоб грати у взаємній згоді, щоб подобатись одне одному, а похвалу публіки цінувати лише як наслідки нашої праці, якою ми спільно немов би заздалегідь підготували її. Чому капельмейстер більше впевнений у своєму оркестрі, ніж директор у своїх артистах? Бо там кожен соромиться своєї помилки, що ображає зовнішній слух; але як же рідко доводилось мені зустрічати артиста, котрий би визнав свою помилку, прощенню чи непростенню, яка так прикро вражає внутрішнє вухо, і соромився б її! Я бажав би, щоб сцена була така вузька, як дріт лин-воходця, щоб жодний нездара не наважився ступити на неї, тоді як тепер кожен вважає себе досить здатним, щоб на ній похизуватися.

Всі з задоволенням вислухали його мову, бо кожен був певен, що говориться не про нього, раз він ще недавнечко вкупі з іншими так добре виступав. Отже, стали на тому, щоб під час подорожі, та й надалі, якщо вони залишаться вкупі, вести роботу спільно у тому дусі, як і напочатку. Вони тільки вирішили, коли це справа доброго настрою і доброї волі, то директор сюди втручатися не повинен. погодилися також на тому, що між добрими людьми республіканська форма буде найкраща, тому директорська посада повинна переходити по черзі від одного до другого. Директора вибирають усі, але він повинен мати при собі щось на зразок невеличкого сенату. Вони так захопилися цією ідеєю, що забажали негайно її здійснити.

— Я не маю нічого проти,— сказав Меліна,— щоб ви зробили таку спробу в дорозі, охоче здаю директорські обов'язки, поки ми не приїдемо на місце.— Він сподівався на цьому заощадити і деякі видатки невеличкої республіки покласти на тимчасового директора. Тепер почалися жваві наради, як найкраще влаштувати нову державну

форму.

— У нас мандрівна держава,— сказав Лаерт,— ми принаймні не матимемо прикордонних суперечок.

Негайно приступили до справи, і Вільгельма вибрали за першого директора. Призначений був сенат, і жінки* отримали там голос і місце. Були запропоновані різні закони, їх відкидали, приймали. Час у цій грі линув приємно і непомітно, і тому всі думали, що справді зробили щось корисне і що нова форма відкриває нові перспективи для вітчизняної сцени.

Розділ третій

Бачивши Вільгельм своїх товаришів у такому доброму гуморі, то й сподівався погомоніти з ними про поетичну вартість п'єс.

— Не досить того,— сказав він їм, коли вони другого дня зібралися знову,— щоб артист лише поверхово проглянув п'єсу, склав свій присуд про неї з першого враження і без усякої перевірки похвалив або зганив її. Це дозволено глядачеві, для якого важливо, щоб п'єса захопила, зацікавила його, але який не хоче про неї міркувати. Артист же, навпаки, повинен усвідомити і п'єсу, і причини, чому він її хвалить або ганить, а як він це зробить, коли не зуміє збагнути ні авторового задуму, ні його намірів? У мене самого є така хиба — міркувати про п'єсу на підставі одної ролі, а не в зв'язку з цілою п'єсою, і я цими днями так ясно помітив у собі цю хибу, що хочу навести один приклад, якщо ви мене вшануєте своєю увагою.

Ви знаєте незрівнянного Шекспірового "Гамлета" з читань, які в замку справили вам таку велику приємність. Ми вирішили поставити цю п'єсу, а я, не втямивши як слід, що роблю, взяв на себе роль принца. Я гадав, що студіюю, коли вивчаю напам'ять найсильніші місця, монологи і ті виступи, в яких вільний простір для вияву мають міць і велич духу, де схвильована душа виявляється в зворушливих словах.

Я також гадав, що цілком збагну дух ролі, коли візьму на себе тягар глибокого смутку і під цим гнітом піду за моїм прообразом через дивний лабіринт різних його химер і примх. Так я запам'ятовував свою роль, і вчився, і думав, що поволеньки зіллюся з героєм в одну особу.

Однак, що далі я йшов, то важче було уявити ціле, і мені видалося нарешті, що зовсім неможливо охопити все одним поглядом. Тоді я пройшов, не відриваючись, усю п'єсу цілком, але й на цей раз мені не скрізь пощастило. То здавалися суперечливі характери, то вираз, і я майже сумнівався, чи знайду справжній тон, щоб провести цілу роль з усіма її відхиленнями та відтінками. Довго і марпо блукав я в цьому лабіринті, аж поки, нарешті, не свінула мені надія наблизитись до мети зовсім особливим шляхом.

Я почав вишукувати кожний слід, який міг би сказати щось про Гамлетів характер у часи перед смертю його батька. Я запримітив, хто він був, цей цікавий юнак, незалежно від того сумного випадку, незалежно від наступних сумних подій, і що з нього сталося б, якби того всього не було.

Ніжний і шляхетний паросток, зростав цей королівський квіт під безпосереднім впливом маєстату. В ньому водночас розвивалось розуміння королівського права і

гідності, почуття добра і пристойності та свідомість свого високого походження. Він був принц, з народження принц, і прагнув панувати лише для того, щоб добрий міг без перешкод бути добрим. Вродливий з лиця, звичайний з натури, ласкавий серцем, він повинен був стати зразком для юнацтва, втіхою для світу.

Без якоїсь особливої пристрасті кохання його до Офелії було тихим передчуттям солодких потреб; його захоплення лицарськими вправами було не зовсім своєрідне, воно зміцніло й підвищилось через похвалу іншим особам; чистий почуттям, він знався з чесними і вмів цінувати спокій, якого вживає щира душа у відкритих обіймах друга. До певної міри він збагнув і зумів оцінити в мистецтвах і науках добро і красу. Банальність була гідка для нього, і якщо в ніжній душі його проростала зненависть, то лише стільки, скільки треба, щоб зневажати пронозлих і фальшивих придворних і глузливо гратися з ними. Він був спокійний у своїй натурі, простий у поведінці, не любив байдикувати, але не дуже прагнув і діяльності. Студентські звички, здається, залишились у нього й при дворі. Веселився він лише під настроєм, а не від серця, був добрий товариш, поступливий, скромний, уважний, умів пробачити і забути образу, але ніколи не єднався з тими, хто переступав межі права, справедливості, добра, пристойності.

Коли ми цю п'єсу читатимемо знову разом, то зможете тоді побачити, чи на правдивому шляху я стою. Принаймні свою думку я сподіваюся ствердити текстами.

Намальована від нього картина заслужила великої похвали. Всі наперед були впевнені, що тепер Гамлетова поведінка буде уповні з'ясована, всі раділи, що в такий спосіб можна збагнути дух письменника. Кожен пообіцяв узяти якусь п'єсу і за цим прикладом простудіювати її і розвинути авторову думку.

Розділ четвертий

Лише на кілька днів трупа затрималась у цьому місті, а з деякими її членами уже трапились різні не позбавлені приємності пригоди, особливо з Лаертом, якого пробувала спокусити одна дама, що мешкала по сусідству в своєму маєткові і до якої він поставився вельми холодно, ба навіть негречно, за що мусив стерпіти від Філіни чимало кпинів та глузувань. Вона скористалася нагодою і розповіла нашому другові історію нещасного кохання, через яке бідолашний юнак став ворогом усього жіночого роду.

— Хто буде йому докоряти,— покликнула вона,— що цей юнак ненавидить рід, який так люто пожартував з нього і дав випити вельми концентрованого трунку з усього зла, якого чоловіки лиш можуть сподіватися від жінок. Уявіть собі тільки: протягом двадцяти чотирьох годин він був коханцем, женихом, чоловіком, роконосцем, пацієнтом і вдівцем! Не знаю, чи можна кому заподіяти щось гірше!

Лаерт вибіг із кімнати не то сміючись, не то досадуючи, а Філіна почала розповідати в своїй улюбленій манері його історію, як він вісімнадцятирічним юнаком прийшов до одної трупи, зустрів там вродливу чотирнадцятирічну дівчину, що саме лаштувалась виїхати зі своїм батьком, який посварився з директором. З першого погляду він напропале закохався в неї, всіляко умовляв батька залишитись і, нарешті,

пообіцяв посватати дівчину. Після кількох приємних годин в ролі нареченого, його звінчали, він провів щасливу шлюбну ніч, потім другого ранку, коли пішов на репетицію, згідно свого звання, був оздоблений рогами, бо коли з надміру ніжності прийшов набагато раніше, ніж його сподівались, то, на жаль, застав на своєму місці літнього коханця, мов несамовитий, одлупцював

його, викликав і батька, і коханця на двобій, з якого вийшов легко поранений. Батько з донькою ще тої ж ночі накивали п'ятами, а він, на жаль, залишився в двоякий спосіб поранений. Лиха доля віддала його до рук найгіршого фершала в світі, і бідолаха після тих злигоднів залишився з чорними зубами і каправими очима. Жаль його, сердегу, бо він, між іншим, найкращий хлопець, яких лиш носить божа земля. "Особливо,— додала вона,— жаль мене бере, що сердешний дурничок так тепер зненавидів жінок: бо хто ненавидить жінок, то як він жити може?"

Меліна перебив її звісткою, що все до від'їзду готове і вранці вони можуть вирушати. Він передав їм розпорядження, як вони мають їхати.

— Коли мене добрий друг посадовить до себе на коліна,— сказала Філіна,— то я й радітиму, хоч і буде тісно й незручно сидіти; а втім, мені байдуже.

— Дурниці,— промовив Лаерт, що саме увійшов до них.

— Це прикро,— сказав Вільгельм і швидко вийшов. Він за свої гроші знайшов дуже зручного воза, якого

Меліна хотів приховати. Зробили інший розподіл місць, і всі раділи з того, що можна буде їхати у більшій при-добі, коли раптом отримали звістку, що па шляху, кудюю вони мали їхати, бачили озброєну банду найманців, від яких небагато доброго можна було сподіватись.

В самому містечку поставились вельми уважно до цієї звістки, хоч вона була поки що непевна і сумнівна. Зі становища армій здавалось неможливим, щоб ворожа частина могла вже дістатися аж сюди або із своїх військ який загін міг так далеко відстати. Проте всі заподадливо і якиайяскравіше намагалися змалювати нашій трупі небезпеку, що на них чигає, і радили вибрати іншу дорогу.

Більшість із них стривожились і дуже потерпали, і, згідно встановленої в них нової республіканської форми, всі члени держави були скликані на загальну раду, щоб обмірковувати такий надзвичайний випадок. Всі були майже одностайної думки: щоб уникнути лиха треба або залишатись на місці, або вибрати іншу дорогу.

Тільки Вільгельм не злякався і вважав за ганьбу відмовлятися від так ретельно обміркованого плану на підставі самих лише чуток. Він підбадьорював товаришів, і його докази були мужні і переконливі.

— Адже це лише чутки,— говорив він,— а чого тільки не сплетуть під час війни! Тямущі люди кажуть, що то

7*

річ мало ймовірна, майже неможлива. То невже ми в такій важливій справі будемо вірити непевним чуткам? Маршрут, який визначив нам граф і який записано в нашому

паспорті, є найкоротший, і дорога по ньому найкраща. Вона веде прямо до міста, де вас чекають знайомі, друзі і де ви можете сподіватись на добру зустріч. Маніз-цями також можна дістатися туди, але яка ж плутана там дорога і як далеко об'їжджати! Та й чи пощастить нам у таку пізню пору року продертися тудою, а скільки часу та грошей ми змарнуємо!

Він довго ще говорив і так усіх переконав, що страх їхній зменшився, а зваги прибуло. Він багато розповів про дисципліну в регулярних військах, а мародерів та всю іншу наволоч змалював такими нікчемними, що навіть і сама небезпека видалася їм лише веселою і милою пригодою, і вся трупа повеселішала.

Лаерт з першої хвилини був на його боці і без вагання дав свою повну згоду на цей маршрут. Старий воркотун висловив згоду в своїй манері, Філіна висміювала всіх загалом, також і мадам Меліна, хоч і була вже на останньому місяці вагітності, не втратила своєї природної сміливості і визнала цей план героїським, отже, Меліна, що вже найняв підводи по найкоротшому маршруту і сподівався на цьому чимало заощадити, не протестував, і пропозиція була прийнята одностайно.

Тепер, на всякий випадок, почали готуватися до оборони. Накупили великих мисливських пожив і на оздоблених пасках повісили їх через плече. Крім того, Вільгельм заткнув за пояс ще пару пістолів, а Лаерт узяв добру рушницю, і всі радо й весело вирушили в дорогу.

Візники, добре знаючи місцевість, запропонували другого дня ополудні зупинитися на спочинок у гірському ліску в холодочку, бо село було не близько, а в хороші дні ця дорога була досить людна.

Година була чудова, і всі радо на це погодилися. Вільгельм пішов через гору пішки, і всі зустрічні вельми дивувалися з його чудернацького вбрання. Він швидко й весело прямував угору через ліс. Лаерт, посвистуючи, йшов за ним, лише жінки все ще тарганилися ззаду на возах. Мін'йона бігла поруч, пишаючись ножем, якого і їй мусили дати, коли трупа почала озброюватись. Навколо капелюха вона обвила низку перлів, що залишилась у Вільгельма ще від Маріани. Білявий Фрідріх ніс Лаертову рушницю, один лише арфіст мав найсумірніший вигляд. Свою довгу рясу він позатикав за пояс, щоб вільніше було йти, а інструмент залишив на возі і йшов поволеньки, опираючись на суковатий ціпок.

Діставшись не без труднощі на вершину, вони одразу впізнали призначене для відпочинку місце біля прекрасних буків, що росли навкруги і давали холодок. Велика, трохи похила галявина так і вабила відпочити, обгороджена криничка ніби запрошувала втамувати спрагу, а на тім боці ущелини крізь лісисті хребти відкривався далекий, прекрасний і привабливий краєвид. По долинах розкинулись села і млини, по рівнинах — містечка, а нові гори, що височіли вдалині, замикаючи все наче в ніжну рамку, робили краєвид ще привабливішим.

Перші прибувці розсілися відпочивати в холодочку, розклали багаття і, співаючи, очікували решту товаришів, які незабаром теж надійшли. З величезним захопленням всі в один голос почали вихвалити місце, чудову погоду і невимовно прекрасний

краєвид.

Розділ п'ятий

Коли часто між чотирьох стін вони весело пробавили не одну годину, то куди веселіше стало їм тут, де простір неба і краса місцевості, здавалось, очищали душу. Всі відчували себе ближче одне до одного, всі були б не від того, щоб у такому приємному куточку хоч усе життя пробути. Заздрили мисливцям, вуглярам, лісорубам, усім людям, що з фаху до таких блаженних місцин прикуті, а понад усе вихваляли життя циганського табору. Заздрили цим безтурботним людям, яким щасливе неробство дає можливість уживати чарівної краси природи; ото ж і раділи, що до певної міри уподібнились до них.

Тим часом жінки почали варити картоплю і виймати та готувати привезену з собою їжу. Кілька чавунців стояло вже біля вогню, всі купками посідали під кущами та деревами, їхня дивацька одіж та розмаїта зброя надавали їм чужинецького вигляду. Коні паслися осторонь, і якби сховати вози, то вигляд цієї невеличкої орди був би до повної ілюзії романтичний. Вільгельм ніколи ще не почував такого задоволення. Він уявляв себе ватажком якогось мандрівного табору, в такому ж дусі і розмовляв з кожним і якомога поетичніше змальовував чарівність моменту. Настрій товариства піднісся: їли, пили, веселились і раз у раз вигукували, що такої прекрасної хвилини вони ще зроду не зазнавали.

Але цього було їм замало. Молодим захотілось руху. Вільгельм і Лаерт схопили рапіри і почали театральні вправи. Вони хотіли показати двобій, в якому Гамлет і його супротивник зазнали такого трагічного кінця. Обидва приятелі були переконані, що в цій важливій сцені не можна абияк, незграбно тикати один одного шпагами, як це звичайно робиться в театрі; вони хотіли показати такий зразок двобою, щоб навіть потішити і знавців шер-мувального мистецтва. Навкруги їх утворилося коло, обидва шермували запально, обмірковано, цікавість глядачів зростала щохвилини.

Раптом у найближчих кущах гримнув постріл, а за ним другий, і всі злякано заметушились. Скоро вискочили озброєні грабіжники і кинулись до того місця, де паслися коні, недалечко від возів.

Жінки зчинили гвалт, а наші герої покинули рапіри, схопили пістолі, побігли до розбишак і гострими погрозами зажадали пояснення їхніх вчинків.

Коли їм лаконічно відповіли парюю мушкетних пострілів, Вільгельм розрядив свого пістоля в кучерявого хлопа, що вже на возі розрізував мотузки пакунків. Він влучив добре, і той скотився додолу. Лаерт також не схибив, після чого обидва наші приятелі вихопили тесаки, але тут частина грабіжницької банди з галасом і прокльонами кинулась на них, вистрілила в них кілька разів і проти їх сміливості витягла блискучі шаблі. Наші молоді герої тримались хоробро. Вони кликали решту товаришів і підбадьорювали їх до загальної оборони. Але раптом у Вільгельма потемніло в очах і він втратив притомність. Поранений в груди коло лівої руки і приголомшений ударом, що розсік йому капелюха мало не до самого черепа, він упав непритомний і тільки вже потім, з розповідей, дізнався про нещасливий кінець нападу.

Коли він знову розплющив очі, то побачив, що опинився в найдивнішому становищі. Перше, що йому впало в очі, ніби крізь туман, який ще стояв перед очима, було Філініне обличчя, що схилилось над ним. Він почував себе кволим, і коли зробив рух, щоб підвестись, то відчув, що лежить на колінах у неї, але зараз же знову впав на нпх. Філіна сиділа на траві, ніжно притуливши до себе юнакову голову, що спочивала на її лоні, приготувавши в своїх обіймах, як могла, м'яке ложе. Міньюна з розкошланим, закривавленим волоссям клячала у нього в ногах, плачучи і обіймаючи їх.

Коли Вільгельм побачив своє закривавлене вбрання, він запитав, ледве спромігшись на голос, де він, що з ним та з іншими трапилось. Філіна попрохала його лежати спокійно, бо всі інші у безпеці, і, крім нього та Лаерта, нікого не поранено. Більше вона не хотіла сказати нічого і лише водно просила його — бути спокійним, бо його рани перев'язані з поквапом і абияк. Він простягнув руку до Міньюни і запитав, чому волосся у неї в крові, бо думав, що поранено і її.

Щоб його заспокоїти, Філіна розказала: це добросерде створіння, побачивши пораненого друга, аж сторопіло. Не знаючи, як утамувати кров, вона почала затуляти рану своїм розпущеним волоссям, але скоро мусила відмовитись від цієї марної спроби. Згодом рану перев'язали губкою і мохом, а Філіна дала ще й свою хусточку.

Вільгельм помітив, що Філіна сиділа, обпершись спиною в свій куфер, який був добре замкнений і нітрішечки не пошкоджений. Він запитав, чи й інші так щасливо врятували своє збіжжя. У відповідь вона лише здвигнула плечима і поглянула на галявину, де скрізь валялися розламані ящики, порозбивані скрині, розрізані мішки і безліч дрібного манаття. На місці нікогісінько не було, і дивна група сиділа зовсім самотньо.

Вільгельм прознав більше навіть, ніж хотів: решта чоловіків, які в кожному разі могли поставити опір, ганебне злякалися: одні повтікали, а другі з жахом лише спостерігали страшну картину. Візників, що боронилися най-завзятіше через своїх коней, повалили додолу і пов'язали до одного, а тоді грабіжники вмить сплюндрували все і зрабували. Щойно минула небезпека для життя, як наші мандрівники почали оплакувати свої втрати і якомога швидше поспішили до найближчого села, забравши з собою легко пораненого Лаерта і всі залишки свого майна. Арфіст поставив свій непошкоджений інструмент під дерево і пішов з іншими, щоб знайти лікаря і якнайшвидше прийти на поміч до свого доброчинця, якого покинули ледве живого.

Розділ шостий

Тим часом трое наших бідолашних мандрівців ще деякий час залишалися в своєму дивацькому становищі. Ніхто не квапився до них на допомогу. Надійшов вечір, уткє й ніч ось-ось мала настати. Спокій Філінин став переходити в тривогу. Міньюна нетерпляче метушилась, і її неспокій зростав щохвилини. Нарешті, коли їх бажання здійснилися і вони побачили, що до них наближаються люди, їх охопив новий жах. Вони ясно чули тупіт коней якогось загону, що наближався до них дорогою, по якій і вони йшли вранці, і боялися, чи не збирається знову якась згряя непроханих гостей відвідати їх, щоб відібрати й рештки.

І як же вони зате були приємно здивовані, коли з кущів на білому коні виїхала дама в супроводі літнього пана і кількох вершників; за ними їхали конюхи, служники та загін гусарів.

Філіна, витріщивши очі при цьому з'явищі, хотіла кликати їх і просити прекрасну амазонку допомогти їм, але та сама вже звернула свій здивований погляд на цю дивну групу, повернула негайно коня, під'їхала до них і зупинилась. Вона швиденько запитала про пораненого, бо їй видалось надзвичайно дивним, що він лежить на колінах легковажної самаритянки.

— Це ваш чоловік? — запитала вона Філіну.

— Це тільки добрий друг,— відповіла вона тоном, який вельми не сподобався Вільгельмові.

Він втупився поглядом у ніжні, спокійні, співчутливі риси її обличчя, і йому видалось, що милішого і шляхетнішого обличчя він зроду в житті не бачив. Широкий чоловічий плащ ховав від нього її постать; вона, либонь, взяла його в когось із своїх супутників, щоб захиститись від прохолодного вечірнього вітру.

Тим часом ближче під'їхали й вершники. Декотрі позлізали з коней, те саме зробила й дама, яка щиро і співчутливо запитала про всі обставини біди, що спостигла мандрівників, а особливо про юнакові рани. Потім вона швидко повернулась і відійшла з літнім паном до екіпажів, що помалу в'їжджали на гору і зупинились на галявині.

Підійшовши до дверцят одної з карет, молода дама поговорила з приїжджими, після чого з карети вийшов кремезний чоловік, якого вона повела до пораненого героя. По скриньці, яку він ніс у руках, і по шкурятяній торбині з інструментами, одразу можна було впізнати, що то хірург. Його манери були скоріш грубі, ніж приємні, проте рука була вправна і допомога вчасна.

Він пильно оглянув рани і сказав, що особливої небезпеки немає. Рани можна перев'язати на місці, а тоді хворого треба одвезти до найближчого села.

А турботи молодої дами все збільшувались.

— Гляньте-но,— сказала вона, знову привівши старого добродія до хворого, до якого вона раз у раз підходила,— гляньте-но, як вони його скалічили. Аж жаль! Чи не через нас це часом?

Вільгельм чув ці слова, але не зрозумів їх. Вона стурбовано ходила біля нього і, здавалось, очей від нього не могла одірвати, хоч разом із тим і боялась порушити пристойність, коли його з великими зусиллями почали роздягати. Хірург саме розрізував лівий рукав, як до неї підійшов старий добродій і поважним тоном нагадав, що треба їхати далі. А Вільгельм дивився на даму і був так захоплений нею, що ледве й відчував, що з ним діється.

Тим часом Філіна встала, щоб поцілувати руку мистивій пані. Коли вони стояли поруч, то Вільгельм подумав, що ніколи не бачив такого контрасту, і Філіна ніколи ще не була перед ним у такому несприятливому світлі. Вона не повинна була, як йому здавалось, і близько підходити до цієї шляхетної істоти, а не то до неї торкатися.

Дама про щось розпитувала нишком Філіну. Нарешті звернувшись до старого

добродія, що байдуже стояв коло них, і сказала:

— Любий дядечку, чи не дозволите мені за ваш рахунок бути щедрою? — і вона негайно зняла свого плаща, видимо наміряючись віддати його пораненому, що був напівроздягнений.

Вільгельм, що досі лежав нерухомо під її цілющим поглядом, був вражений красою її постаті, коли з неї спав плащ. Вона підійшла до нього ближче і легенько вкрила його, і коли він хотів розтулити уста, щоб сказати кілька слів подяки, живе враження її присутності так дивно вплинуло на його збурені почуття, що йому нараз видалось, ніби голова її оточена промінням, а навколо всієї постаті шириться яскраве світло. Хірург саме тоді боляче штрикнув його, наміряючись вийняти кулю, що сиділа в рані. Свята зникла з його очей, бо він зомлів, а коли знову опритомнів, то вершники, карета, красуня і весь її почет уже зникли.

Розділ сьомий

Коли наш друг був перев'язаний і зодягнутий, хірург поспішився поїхати, і саме тоді прийшов арфіст і кілька селян. Вони похапцем змайстрували з нарубаних гілляк ноші, переплели хворостохм, положили на них пораненого і під проводом єгеря, якого залишили проїжджі, обережно понесли з гори додолу. Арфіст тихо й замислено ніс свій непошкоджений інструмент, кілька селян тягли Філініні пожитки, а сама вона пленталася з клунком позаду. Мін'йона то забігала вперед, то вбік у ліс та кущі й сумно споглядала на свого хворого захисника.

А він, обгорнутий теплим плащем, спокійно лежав на ношах. Здавалося, ніби електричне тепло переходило в нього з тонкої шерсті плаща,— одне слово, він почував себе в найблаженнішому стані. Прекрасна володарка плаща справила на нього сильне враження. Він немов бачив перед собою, як спадає плащ з її плечей, бачив її найшляхетнішу постать, осяяну промінням, і душею линув крізь ліси і гори за зниклою красунею.

Вже зовсім уночі прибули вони до заїзду, де зупинилась і вся трупа, яка розпачливо оплакувала свою неповоротну втрату. Єдина маленька кімната в заїзді була напхана людьми. Одні лежали на соломі, одні на ослонах, інші притулились за грубкою, а пані Меліна боязко чекала в сусідній кімнатці пологів. Ляк прискорив їх, а від господині, недосвідченої молодички, чи й можна було сподіватися доброї допомоги.

Коли нові прибувці зажадали, щоб їх пустили до хати, знялося загальне ремство. Всі зарепетували, що лише з Вільгельмової поради і за його керівництвом вони поїхали цим небезпечним шляхом і попали в таку халепу. Всю провину за нещасливий кінець звернули на нього, не хотіли й на поріг його пускати і вимагали, щоб він шукав собі місця деінде. Філіну зустріли ще гірше, арфістові і Мін'йоні також перепало.

Єгер, якому його прекрасна пані наказала подбати про залишених, не довго терпів їхні суперечки. Він накинувся на них з лайками та погрозами, наказав потіснитись і звільнити прибувцям місце. Почали влаштовуватись наново. Вільгельмові він звільнив місце на столі, якого відсунув у куток. Філіна звеліла поставити поруч свого куфра і сіла на нього. Кожен скулився, як лише міг, а єгер пішов подивитися, чи не знайде

кращого помешкання для подружжя.

Ледве він вийшов, як незадоволення вибухло знову і докори посипались один за одним. Кожний розповідав з перебільшенням про свої втрати. Всі паплюжили відвагу, через яку так багато втратили, навіть одверто раділи з того, що нашого друга поранено, кпилися з Філіни і мало не за злочин мали спосіб, в який вона врятувала свій куферик. З різних ущипливих натяків і гострих примовок можна було прийти до висновку, що вона під час нападу і грабунку запобігла ласки у ватажка банди і хто зна, як догодила йому, що домоглася врятувати свого куфра. Вона нібито і зникла з ним на якусь часинку невідомо куди. Філіна нічого не відповідала і лише брязкала великими заціпками свого куфра, щоб упевнити своїх заздрісників у тому, що таки він цілий, і посилити розпач трупи своїм власним щастям.

Розділ восьмий

Хоч Вільгельм, втративши багато крові, став дуже кволий, а поява благодійного янгола зробила його тихим і сумирним, проте він врешті не міг стримати досади, слухаючи жорстокі і несправедливі докори, що знову посипались на нього від товаришів, які скористалися з його мовчання та безпорадного становища. Він таки відчув у собі досить сили підвестися і показати, як негідно вони поведуться, турбуючи так свого друга і керівника. Він ледве спромігся підвести свою забинтовану голову, сперся об стіну і так почав говорити:

— Лише біль, який кожен з вас відчуває від своєї втрати, може виправдати вас, що ви, замість пожаліти мене в таку хвилину, ображаєте і повстаєте проти мене, відштовхуєте від себе, і то саме тоді, коли я вперше мав би право сподіватися від вас допомоги. За послуги, які я вам зробив, за мої добродієства я вважав, що був досить винагороджений вашою вдячністю, вашою приязню. Не змушуйте ж мене, не спонукуйте озиратися назад і пригадувати, що я зробив для вас. Ці розрахунки вельми болючі для мене. Випадок привів мене до вас, обставини і внутрішній нахил втримали коло вас. Я брав участь і в вашій праці, і в ваших розвагах, мої невеличкі знання були до ваших послуг. Коли ви покладаєте на мене таку гірку провину за нещастя, що спостигло вас, то не забувайте, що перша пропозиція вибрати цей шлях виходила від сторонніх людей, що ви всі її обмірковували і всі ра-оом, а також і я, схвалили. Якби наша мандрівка закінчилася щасливо, то кожен хвалився б, що то він перший порадив такий добрий шлях, що то завдяки йому їхали так весело; він радо згадував би наші наради і використане право голосу. А тепер ви лише на мене одного скидаєте всю вину. Я б і взяв її на себе, коли б чисте сумління не виправдувало мене, ба навіть коли б я не міг послатись на самих вас. Як маєте що казати проти мене, то кажіть до пуття, і я знатиму, як захищатись. А як не маєте ґрунтовних доводів, то мовчіть і дайте мені спокій, який мені так зараз потрібен.

Але замість відповіді дівчата знову почали плакати і бідкатись, докладно розповідаючи про свої втрати. Меліна як із шкури не вискакував, бо він, звісно, постраждав найгірше, може, навіть більше, ніж усі думали.

Мов навісний, гасав він по тісній кімнаті, бився головою об стіни, проклинав і

лаявся найнепристойніше. А коли саме в той час із комірчини вийшла господиня і сповістила, що його дружина породила неживу дитину, він дозволив собі найгостріші вихватки, а з ним одностайне і всі почали вити, кричати, лементувати, перебиваючи одне одного.

Вільгельм, щиро співчуваючи їхньому горю, але і вельми прикро вражений їх нищою вдачею, хоч і який був слабкий тілом, а проте відчув, що зміцнів на душевній силі.

— Здається мені,— вигукнув він,— що ви гідні таки зневаги, хоч би якого співчуття були варті. Ніяке нещастя не дає нам права докоряти невинному. Якщо і моя частка вини є в цьому хибному крокові, то й я потерпів також. Я лежу поранений, і коли трупа дещо втратила, то я втратив більше за всіх. Все, що зрабовано з гардероба, що пропало з декорацій, було моє, бо ви ж, добродію Меліно, нічого мені ще не заплатили, і я заявляю, що дарую вам цей борг.

— Легко дарувати те,— скрикнув Меліна,— чого вже ніколи не повернеш. Гроші для вас лежали в куфрі моєї дружини, і ви винні в тому, що вони пропали. Е... та коли б тільки це!..— і він почав знову тупотіти ногами, лаятись, репетувати.

Кожен згадав тепер чудові вбрання з графського гардероба, запонки, годинники, табакерки, капелюхи, які Меліна так спритно вимантачив у камердинера. Кожен згадав і свої втрати, хоч і далеко не такі цінні. Всі прикро спо-зирали на Філінін куфер і натякали Вільгельмові, що він таки не прогадав, злигавшись з цією красунею, бо завдяки їй щастю врятував і свої манатки.

— Невже ви думаєте,— покликнув нарешті Вільгельм,— що я буду триматися за своє, поки ви будете скніти в злиднях? Хіба мені вперше чесно ділитися з вами в нужді? Відімкніть куфра, і, що там моє, я віддаю на загальні потреби!

— Це мій куфер,— сказала Філіна,— і я відімкну його тоді, коли схочу. За ваших пару лахів, які я зберегла вам, не бозна-скільки вторгуєш, хоч би ви продали їх найчеснішим жидкам. Подумайте лише про себе, що буде коштувати ваше лікування, що може статися з вами на чужині.

— Ви, Філіно,— мовив на те Вільгельм,— нічого не залишайте для мене, навіть і дешиця може напочатку дати порятунок. Кожна людина має багато засобів допомогти друзям, і не конче це мусять бути дзвінки гроші. Все, що в мене є, треба віддати цим бідолахам, які, схаменувшись, напевне, розкаються у своїй теперішній поведінці. Так,— вів він далі,— я почуваю ваші потреби і все, що зможу, зроблю для вас. Подаруйте мені знову вашу довіру, заспокойтеся хоч на хвилину, прийміть те, що я вам обіцяю. Хто від імені всіх хоче взяти з мене таку обіцянку?

Тут він простягнув свою руку і покликнув:

— Я обіцяю не раніше піти від вас, не раніше розлучитися з вами, поки кожний з вас не поверне своєї шкоди вдвічі або втричі, поки ви зовсім не забудете про теперішнє скрутне становище, з чиеї б вини це не трапилось, поки воно не зміниться для вас на краще.

Він усе ще тримав простягнуту руку, але ніхто не хотів її прийняти.

— Я вам ще раз обіцяю! — скрикнув він, прихилившись спиною до подушки.

Всі мовчали. ВОНИ були засоромлені, але не втішені, лише Філіна, сидючи на своєму куферику, лузгала горіхи, які знайшла у себе в кишені.

Розділ дев'ятий

Егер вернувся з кількома людьми, щоб забрати пораненого. Він попросив місцевого пароха прийняти до себе молоде подружжя. Винесли Філінин куфер, за яким ішла й сама вона з незалежним виглядом, а Міньюна бігла попереду. Коли хворого принесли до парохового дому, йому приготували широке шлюбне ліжко, що віддавна вже правило за постіль для шанованих гостей. Тут лише помітили, що Вільгельмові рани відкрилися і сильно кривавляться. Треба було потурбуватись про нову перев'язку. У хворого почалась гарячка. Філіна дбайливо доглядала його, а коли її перемагала втома, то заступав арфіст. Міньюна, твердий намір взявши чувати біля Вільгельма, заснула в кутку.

Вранці, трохи відпочивши, Вільгельм довідався від єгеря, що панове, які вчора так йому допомогли, недавно покинули свої маєтки, щоб уникнути воєнних небезпек і десь перебути у спокійному місці, поки не замиряться. Він сказав, як звати старого пана і його небогу, назвав і місце, куди вони поїхали, і пояснив Вільгельмові, що панночка наказала йому турбуватися про залишених.

Прийшов лікар і, своїм приходом перебивши подяки, в яких Вільгельм розсипався перед єгерем, докладно описав усі рани і запевнив, що вони легко загояться, якщо пацієнт буде тихо і терпеливо лежати.

Коли єгер від'їхав, Філіна сказала, що він залишив їй гаманець з двадцятьма луїдорами, вгобзив пароха за помешкання, а також залишив йому гроші хірургові па лікування, її без сумніву вважають за Вільгельмову дружину, вона так і поводить себе при ньому і ніколи не дозволить, щоб він шукав собі іншої доглядачки.

— Філіно,—сказав Вільгельм,— у тій біді, що з нами трапилась, я багато в чому вам зобов'язаний і не хотів би збільшувати свій борг перед вами. Я не заспокоюся, доки ви будете зі мною, бо не знаю, чим зможу віддячити вам за ваші турботи. Віддайте мені мої речі, які ви врятували в своєму куфрі, приєднайтесь до решти трупи, найдіть собі іншу квартиру, прийміть мою подяку і золотого годинника на знак приязні, тільки залишіть мене. Ваша присутність турбує мене більше, ніж ви думаєте.

Вона засміялась йому в вічі, коли він закінчив.

— Ти дурень,— сказала вона йому,— і ніколи розумний не будеш. Я краще знаю, чого тобі треба, я залишусь і не рушусь навіть з місця. На вдячність мужчин я ніколи не сподівалась, отож так само і на твою, а коли я тебе люблю, то що тобі до цього?

Вона залишилась і вельми скоро втиснулась у довіру до пароха та його дружини, бо завжди була весела, кожному вміла щось подарувати, кожному сказати щось приємне і завжди робила по-своєму.

Вільгельм почував себе не погано. Хірург, людина хоч і не дуже тямуща, але не без глузду, поклався на природу, і пацієнт став скоро видужувати, бо палко прагнув якнайшвидше бути здоровим, щоб ретельно взятися до виконання своїх планів.

Йому не виходила з голови та пригода, що залишила в його душі незатертий слід,

він уявляв, як із кущів виїжджає прекрасна амазонка, як наближається до нього, злізає з коня, походжає і клопочеться біля нього. Він бачив, як з плечей у неї спадає плащ, як її обличчя, постать зникають у сяйві. Всі його юнацькі мрії зійшлися в цьому образі. Йому здавалося, що тепер він побачив на власні очі шляхетну, героїчну Клорінду, знову пригадав хворого королевича, до постелі якого з тихим і скромним жалем наближається прекрасна принцеса.

— Чи не ширяють,— казав він іноді нишком сам до себе,— навколо нас у юності, наче в сні, картини майбутньої долі і чи не бачимо ми їх у передчуттях нашими невинними очима? Чи не сіє доля своєю рукою зародків того, що має з нами трапитись, чи не можна відчутти наперед смак овочу, що його ми сподіваємось зірвати в прийдешньому?

Хворість давала Вільгельмові час тисячі разів передумувати такі сцени. Тисячі разів викликав він у пам'яті звук того солодкого голосу, і як заздрих він Філіні, що цілувала ту доброзичливу руку. Часто вся ця пригода здавалася йому сном, і він вважав би її за казку, якби плащ, залишений у нього, не переконував його, що то був таки справжній факт.

З найбільшою турботою про цей плащ було пов'язане в нього найпалкіше бажання зодягнути його. Щойно він спромігся встати, як накинув його на себе і цілий день боявся, щоб не сплямити або якимсь іншим робом не пошкодити його.

Розділ десятий

Лаерт відвідав свого друга. При тій бурхливій сварці, що зчинилася в заїзді, його не було, він лежав у горішній комірчині. Про свою втрату він зовсім не згадував і втішав себе звичним: "Що ж зробити!" Він розповідав розмаїті сміховинки про трупу, особливо про пані Меліну: вона, мов, оплакує смерть доньки лише тому, що не матиме тепер давньонімецького задоволення охрестити що одну Мехтильду. Що ж до її чоловіка, то виявилось, він мав таки чимало грошей, і та позичка, що він виманив у Вільгельма, була йому зовсім не потрібна, а тепер він має виїхати з першою поштовою каретою і вимагає од Вільгельма рекомендації до його приятеля, директора Зер-ло, у якого хоче влаштуватися, втерпевши власне підприємство.

Мін'йона вже кілька день, як зовсім притихла, і коли її почали розпитувати, що з нею, вона призналась, що звихнула праву руку.

— Сама винна, не будь така одчайдушна,— втрутилась Філіна і розповіла, як дівчина в сутичці вихопила свого ножа і, коли її друг опинився в небезпеці, сміливо кинулась на грабіжника, поки її не схопили за руку і не одіпхнули геть. Її лаяли, чому вона перше не сказала про це, але побачили, що вона боїться хірурга, який досі вважав її за хлопця. Все-таки ввих їй направили, і вона мусила носити руку у черезплічнику. Це завдало їй нових прикростей, бо вона тепер змушена була більшу частину турбот про свого друга передати Філіні, а ця вродлива грішниця заходила ще завзятіше та уважніше коло нього.

Якось вранці, прокинувшись, Вільгельм побачив Філіну аж надто близько біля себе. Неспокійно спавши, він відкотився назад на своїй широкій постелі, Філіна розкинулася

впоперек на другій половині ліжка. Вона, мабуть, читала в постелі і, читаючи, заснула. Книжка випала в неї з рук, вона похилилась навznak, головою притулившись йому до грудей, на які хвилями розсипалось її біляве розпущене волосся. Нелад у сні робив її принаднішою, ніж усякі штучні засоби. Тиха дитяча усмішка блукала на її устах. Він деякий час дивився на неї, здається, сам собі дорікаючи за те задоволення, що відчував, милуючись нею, і ми не знаємо, чи він за те благословляв чи лаяв своє становище, яке зобов'язувало його бути спокійним і поміркованим. Довго він так дивився на неї, аж поки вона не заворушилась. Тоді потихеньку заплющив очі, але не міг втриматись і позирав крізь примружені вії. Нарешті вона прокинулась, причепурилась і вийшла запитати про сніданок.

Потроху всі артисти побували у Вільгельма, вимагаючи від нього нечемно, а дехто й нахабно, рекомендацій і грошей на дорогу, і отримували їх, хоч і проти Філіниної волі. Надаремне доводила вона своєму другові, що егер і їм залишив значну суму і що його лише дурять. Навпаки, це довело їх до міцної сварки, і Вільгельм остаточно зажадав, щоб вона негайно приєдналась до решти трупи і спробувала щастя у Зерло.

Вона лише на хвилинку втратила розважливість, а тоді схаменулась і крикнула:

— Ех, якби коло мене знову був мій білявчик, то наплювала б я на вас усіх.

Вона мала на увазі Фрідріха, який зник під час нападу і більше не з'являвся.

Другого дня вранці Міньйона принесла Вільгельмові звістку, що Філіна виїхала вночі; в сусідній кімнаті вона поскладала в порядку все, що йому належало. Він зразу відчув її відсутність, бо втерав у ній вірну доглядачку, веселу співрозмовницю. Він уже не звик бути самотнім. Але Міньйона скоро заповнила цю прогалину.

Відтоді, як легковажна красуня оточила пораненого своїми приятними турботами, дівчинка якось віддалялась од усіх, стала мовчазна, замкнулась сама в собі; але тепер, коли перед нею відкрилось вільне поле діяльності, вона уважно, з любов'ю виступила вперед, ревно і весело стала йому слугувати і розважати його.

Розділ одинадцятий

Вільгельм швидко став видужувати і за кілька днів сподівався вирушити в дорогу. Він уже тепер не хотів валандатись без плану,— ні, кожний крок на його майбутнім життєвім шляху мав бути доцільним. Найперше він хотів знайти своїх добродійців, щоб скласти їм подяку, потім заїхати до свого друга директора, щоб влаштувати якнайкраще бідолашну трупу, а водночас відвідати і торгових клієнтів, до яких мав листи, і виконати доручені йому справи. Він сподівався, що йому пощастить і в майбутньому так, як щастило досі, і в нього буде ще добра нагода через якийсь вдалий гешефт повернути втрату і поповнити недостачу в своїй касі.

Бажання знову побачити свою рятівницю росло з кожним днем. Щоб визначити свій маршрут, він звернувся за порадою до священика, що був непоганим знавцем географії і статистики і мав добру збірку книжок та май. Почали шукати місце, де шляхетна родина опоселилась на час війни, розшукували відомості і про них самих, однак місця такого не знайшли в жодній географії, ні на жодній мапі, а генеалогічні довідники нічого не говорили про таку родину. Вільгельм стривожився, а коли голосно

висловив свою прикрість, то арфіст відкрив йому ось що: він має підставу думати, що єгер з якоїсь-то причини затаїв їх справжнє ім'я.

Вільгельм, який тепер вважав себе мало не поблизу красуні, сподівався добути деякі вісті про неї, пославши на вивідку арфіста, але й ця надія завела. Хоч як старий намагався що-небудь прознати, він не натрапив на жоден слід. Бо недавно у цій місцевості відбувалися часті і непередбачені марші та пересування військ, отож ніхто не звернув особливої уваги на невеличку групу мандрівців, і посланець, з остраху, щоб його часом не визнали за шпигуна-єврея, мусив вернутися і з'явився до свого папа і друга без оливкової гілки. Він докладно розповів, як виконував доручення, щоб відхилити від себе підозру в недбальстві, і всіляко намагався злагоднити Вільгельмів смуток. Потім пригадав усе, про що довідався від єгеря, висловив кілька здогадів, звідкіль вийшла на яв одна обставина, яка дала можливість Вільгельмові вияснити деякі загадкові слова зниклої красуні.

Річ у тім, що розбишацька банда чигала не на мандрівну трупу, а саме на оте панство, в якого вони могли не без підстав сподіватися і великих грошей та коштовностей і про мандрівку якого вони мали докладні відомості. Не знали тільки, кому приписати грабунок, якомусь волонтерному загонові, чи мародерам, чи звичайним розбишакам. Але досить того, що, на щастя значного і багатого каравану, першими прибули на місце незначні і бідні люди і перейняли на себе удар, приготвлений для інших. Ось до чого стосувалися слова молодої дами, які Вільгельм добре запам'ятав. І коли він тепер міг бути задоволений і щасливий, що передбачливий геній визначив його в "фіру" Щоб урятувати таку досконалу смертну, то був також і близький до розпачу, бо втерав усяку надію знову її віднайти, знову побачити її хоч на мить. Що його особливо схвилювало, то це схожість, яку він, здавалось, відкрив поміж графинею і прекрасною незнайомкою. Вони були подібні одна до одної, як лише можуть бути подібні рідні сестри, з яких і не вгадаєш, котра старша, а котра молодша, бо вони наче близнючки.

Згадка про любу графиню була йому безмежно солодка. Він надто любив викликати в пам'яті її образ. Тільки тепер виступав поміж ними образ шляхетної амазонки, одне видиво змінювалося другим, і він був неспроможний втримати їх обидва в своїй душі.

Але як здивувався він, коли побачив, що й почерки їхні схожі! Бо в ньюіо в записничку збереглася написана рукою графині чудова пісенька, а в плащі він знайшов цидулку, в якій з ніжною турботою запитувано про дядькове здоров'я.

Вільгельм був певен, що цидулка написана рукою його рятівниці, що писалася вопа під час мандрівки десь у заїзді, а послана була з одної кімнати в другу, і, отримавши її, дядько сховав у кишеню. Він тримав перед собою обидва писання, і, коли гарно виведені графинею букви дуже йому подобались, то він вбачав у схожих, але вільніших лініях незнайомки якусь плинну гармонію. Особливого змісту цидулка не мала, та вже самі обриси літер, здавалось йому, підносили його, як раніше присутність красуні. Його охопила мрійна туга, і як же відповідала таким настроям пісня, що саме тої ХВИЛИНИ арфіст і Міньюна зворушливо заспівали вільним дуєтом:

Хто знав журбу, збагне, Як я страждаю. На самоті мене Турбота крає.
Броджу я день за днем Зеленим гаєм. Той, хто любив мене, В світах блукає.
Душа моя вогнем Горить з одчаю. Хто знав журбу, збагне, Як я страждаю.

Розділ дванадцятий

Лагідний поклик доброго охоронця-духа замість того, щоб вивести нашого приятеля на певну дорогу, лише збільшував його тривогу, яку він почував уже передше. Таємний жар вступив у його жили. Виразні і невиразні образи мінялися в його душі і викликали безмежне прагнення. То бажалося йому мати коня, то крила, а що він вважав за неможливе тут залишатися далі, то й замислився тепер, куди ж йому їхати.

Нитки його долі так по-чудернацькому сплелися; він хотів, щоб цей дивний вузол був уже розв'язаний або розрубаний. Часто, почувши, як чвалає кінь або торохтить бричка, він квапливо визирав у вікно в надії, чи то часом не його хто шукає і хоч, може, випадково принесе йому новішу, певність, радість. Він собі вигадував різні пригоди, буцім його друг Вернер приїжджає сюди і вражає звісткою, що ніби має прибути Маріана. Кожного разу звук поштової сурми хвилював його. Він чекав, що Меліна сповістить його про свою долю, а найдужче, чи не вернувся єгер з запрошенням від укоханої красуні.

Та, на жаль, не трапилось нічого, і він мусив, нарешті, залишатися сам із собою, але, переглядаючи знову своє минуле, звернув увагу на одну обставину, і що більше її розглядав та обмірковував, то вона ставала йому все огидніша і нестерпніша. Це було його жалюгідне намагання верховодити, про яке він і згадати не міг без прикrostі. Бо хоч він зразу ж увечері того злочасного дня майже виправдався перед трупою, то сам перед собою не міг заперечити своєї провини. А в хвилини іпохондрії навіть приписував собі всю вину за той випадок.

Наші чесноти, як і хиби, під впливом себелюбства іноді здаються значно більшими, ніж насправді. Він викликав довіру до себе, підкорив собі волю решти і пішов уперед, поклавшись на свою недосвідчену звагу. Їх спіткала небезпека, міцніша за них. Голосні і тихі докори мучили його, і коли він пообіцяв зведеній на манівці трупі після їхніх дошкульних втрат не покидати її, поки він не компенсує цих втрат з верхом, то тепер лаяв себе за те, що нерозважно взяв на свої плечі загальну біду, яка спостигла всіх однаково. То він докоряв собі, що під тиском напруженого моменту дав таку обіцянку, то знову почував, що, простягнувши щиросердо руку, якої ніхто не захотів прийняти, він зробив лише простісіньку формальність проти обітниці свого серця. Він обмірковував засоби, як бути для них корисним і добродійним, і вишукував усі причини, щоб прискорити свій від'їзд до Зерло. Він спакував свої речі і, не чекаючи на повне видужання, не послухавши парохівих і лікарєвих порад, в дивному товаристві Мін'йони і старого арфіста поквапився втекти від байдикування, в якому так довго тримала його доля.

Розділ тринадцятий

Зерло зустрів його з відкритими обіймами, покликнувши:

— Кого я бачу? Чи то справді ви? Та ви ж мало або скорше зовсім не змінились. Чи

ваша любов до най-шляхетпішого мистецтва така само жива й міцна? Я так радію з вашого приїзду, що навіть не відчуваю і недовіри, яку ваші останні листи в мені викликали.

Вільгельм вражено попрохав його з'ясувати свої слова.

— Ви,— мовив Зерло,— поставились до мене не як давній друг. Ви трактуєте мене, наче якогось вельможного пана, що йому можна рекомендувати непотрібних людей. Адже ж наша доля залежить від того, що про нас думає публіка, і я боюся, що вашого добродія Меліну і компанію навряд чи публіка зустріне доброзичливо.

Вільгельм хотів сказати дещо на їхню користь, та Зерло почав так немилосердно шпетити їх, що наш друг дуже зрадів, коли до кімнати ввійшла якась жінка і розмова обірвалась. Це була Зерлова сестра Аврелія, з якою він і познайомив свого друга. Вона поставилась до Вільгельма вельми привітно, і розмова з нею була така приємна, що він навіть і не помітив виразної позначки жури, що робив її розумне обличчя особливо інтересним.

Вперше після довгого часу Вільгельм опинився знову в своїй стихії. Раніше йому важко було знайти доброзичливих слухачів для своїх розмов, тепер же він мав щастя говорити з артистами і знавцями справи, що не лише цілком розуміли його, але могли дати повчальні відповіді. З якою швидкістю обмірковували вони найновіші п'єси! Як впевнено робили висновки! Як вони вміли схопити думку публіки і оцінити її! Як швидко вміли порозумітися одне з одним!

Розмова тепер мусила неодмінно торкнутися і Шекспіра, улюбленого Вільгельмом письменника. Він висловив певну надію, що ті чудесні п'єси створять епоху в Німеччині, і негайно завів розмову про "Гамлета", який так захопив його.

Зерло запевняв, що він давно поставив би цю п'єсу, якби можна було, і що сам він залюбки взяв би роль Полонія. Потім додав усміхаючись:

— І Офелію легко знайшли б, якби тільки мали принца.

Вільгельм не помітив, що Аврелії, здається, не сподобався братів жарт. Навпаки, він, за своєю звичкою, став широко і повчально розводитись про те, в якому б дусі заграв Гамлета. Він докладно сформулював їм свої висновки, що до них, як ми вже бачили, прийшов раніше, і з усієї сили захищав свою думку, хоч Зерло і висував проти цієї гіпотези різні сумніви.

— Ну, гаразд,— сказав нарешті той,— хай буде по-вашому. Що ви тоді далі цим з'ясуєте?

— Багато, все,— сказав Вільгельм.— Уявіть собі тільки принца, як я вам його описав. Батько його несподівано вмирає. Шанолюбство і владолюбство — це не ті пристрасті, якими він захоплюється. Він звик бути сином короля.

Але Тепер уперше МуСИТЬ ПРИДИВИТИСЯ ДО ВІДСТАНІ, ЩО

ділить короля від підданих. Королівська влада була не спадкова, проте, якби довше жив батько, то в його єдиного сина зміцніли б шанси на корону і збільшилася б надія отримати її. А тепер він бачить, що дядько його, незважаючи на явні обіцянки, чи не назавжди усунув його від влади. Він тепер відчуває, що такий бідний на ласку, на

маєтки, такий чужий до того, що з юності звик розглядати, як свою власність. Звідсіль уперше в його душі зароджується смуток. Він почуває, що важить тепер не більше, як звичайний дворянин, а то й менше. Він вдає з себе слугу кожного, він не чемний, не поблажливий,— ні, він занедбаний злидар.

На своє попереднє становище він дивиться, як на зниклу мрію. Надаремне дядько хоче його підбадьорити, показати його становище з іншої точки зору. Почуття своєї нікчемності його не покидає.

Друга недоля, що спостигла його, поранила його ще глибше, зігнула ще більше — це заміжжя матері. У нього, вірного і ніжного сина, після батькової смерті залишалася ще мати; він сподівався, що вкупі зі шляхетною матір'ю буде шанувати героїчний образ того великого небіжчика. Але він теряє і матір, і це гірше, якби навіть смерть зрабувала її в нього. Надійний образ, що створюється у добрих дітей про своїх батьків, зник. Від мертвих — жодної допомоги, а від живих — підтримки. Вона жінка, і загальна вада жіночої статі — слабкість — властива і їй.

Тепер лише він почуває, що зовсім прибитий, що зовсім осиротів, і жодне в світі щастя не може замінити йому того, що він втерав. Не сумовитий, не похмурий з природи, ніс він сум і похмурість, як важкий тягар. Таким ми його бачимо, коли він з'являється на сцені. Я не думаю, що вношу в п'єсу щось своє або перебільшую хоч одну рисочку.

Зерло подивився на свою сестру і сказав:

— А що, хіба не так я описав нашого друга? Він добре почав і багато ще нам розповість, щоб нас умовити.

Вільгельм заприсягнувся на всіх святих, що не хоче їх умовляти, а хоче переконати, і просив лише хвилинку терпіння.

— Уявіть собі гарненько цього юнака, цього королевича, вдумайтесь в його становище, а тоді простежте за ним, коли він прознає, що з'являється тінь його батька, постійте з ним у ту моторошну ніч, коли цей поважний дух з'являється перед ним. Неймовірний жах охоплює його. Він говорить до привида, бачить, як той киває, йде за ним, слухає страшне обвинувачення проти дядька, що лунає в його вухах, кличе до помсти, проймає його раз у раз проханням: "Пам'ятай про мене!"

І коли привид зник, кого ми бачимо перед собою? Юного героя, що горить помстою? Природного короля, який почуває себе щасливим, що має можливість зажадати від узурпатора свою корону? Аж ніяк! Здивування і смуток охоплюють самотника, він зненавиджує своїх лиходіїв з лагідними посмішками. Присягається не забувати небіжчика, кінчає значущим зітханням: "Звихнувся час, лихо мені, народженому для того, щоб його вправляти!"

В цих словах, думаю я, лежить ключ до Гамлетової поведінки, і мені ясно, що хотів Шекспір змалювати: великий подвиг, що вкладений в душу, якій несила його виконати. В цьому дусі, по-моєму, і розроблено всю п'єсу. Тут дуб посаджено в коштовний посуд, в якому зростати може тільки ніжна квітка. Коріння розпирає його, вія знищується.

Ця прекрасна, чиста, шляхетна, високоморальна істота, без душевної сили, котра

тільки й робить героя, гине під тягарем, якого не подужає нести і не може скинути. Кожен обов'язок для нього священний, але цей занадто важкий. Від нього вимагають неможливого, не самого в собі неможливого, а такого, що неможливе для нього. Як він борсається, кидається на всі боки, лякається, то йде вперед, то назад, йому щось нагадують, то він сам згадує і нарешті майже забуває свою мету, але від цього вже не веселішає.

Розділ чотирнадцятий

Розмова обірвалась, коли до кімнати ввійшло кілька осіб. Це були віртуози, які раз на тиждень збирались у Зерло на маленький концерт. Він дуже кохався в музиці і запевняв, що без цього артист ніколи не збагне і не відчує свого мистецтва. Як наші рухи стають значно легші і зграбніші, коли їх супроводить і скеровує мелодія, так і артист ніби повинен у думці скомпонувати свою роль, щоб не торохтіти її одноманітно на свій лад і кшталт, а виконувати з відповідною зміною такту і міри.

Аврелія, здавалось, мало цікавилася всім, що відбувалось, навпаки, вона вивела, нарешті, нашого друга в сусідню кімнату і, підійшовши до вікна та глянувши на зоряне небо, мовила до нього:

— Ви ще багато повинні розказати нам про "Гамлета", я не хочу забігати наперед, я бажаю, щоб і мій брат вислухав усе, що ви маєте розповісти, але тим часом хотіла б почути ваші думки про Офелію.

— Про неї небагато можна сказати,— мовив Вільгельм,— бо її характер змальовано в кількох майстерних рисах. Вся її істота сповнена достиглої солодкої чутливості, її прихильність до принца, на руку якого вона мала надію, така щира, добре серце так уповні віддається своїм прагненням, що і батько, і брат — обидва бояться, обидва просто і без сорому застерігають її. Пристойність, як легкий серпанок на її грудях, не може приховати рухів її серця. Її уява палає, тиха скромність дихає любовною жагою, і хай тільки послужлива богиня — випадковість — струсне дерево, і овоч упаде зразу.

— А тоді,— мовила Аврелія,— коли вона побачила, що її покинуто, відштовхнуто, зневажено, коли в душі її божевільного коханця все найвище повергнуто в безодню, і він, замість солодкого келиха кохання, підносить їй гірку чару страждань...

— Серце її розбивається,— підхопив Вільгельм,— все її існування зрушується в самих підпорах, батькова смерть вривається як буря, і прекрасна будова падає в руїнах.

Вільгельм не помітив, з яким виразом Аврелія вимовила останні слова. Скерувавши увагу тільки на художній твір, на його досконалість і єдність, він і гадки не мав, що Аврелія переживає свою трагедію, що ці драматичні силуети розбуркали в ній власний глибокий біль.

Аврелія довго стояла, обхопивши голову руками, звернувши до неба очі, повні сліз. Нарешті, не маючи сили довше стримувати свій прихований біль, вона схопила за руки свого друга, що стояв здивовано перед нею, і заволатала:

— Простіть, простіть знівеченому серцеві! Ця компанія зв'язує, гнітить мене, я мушу критись від мого немилосердного брата. Тепер ваша присутність ров'язала всі вузли. Мій друже! — вела вона далі.— Всього лиш кілька хвилин, як ми знайомі, а ви

стали вже моїм сповіріш-ком.— Вона ледве могла вимовити ці слова і схилилась йому на плече.— Не думайте поганого про мене,— сказала вона, схлипуючи,— що я вам так швидко відкрилась, що я так розкисла перед вами. Будьте, залиштеся моїм другом, я цього заслуговую.

Він, як міг, щиро її умовляв — надаремне! Сльози текли і глушили її слова.

Тут увійшов Зерло, вельми небажаний цю мить, і зовсім несподівано Філіна, яку він вів за руку.

— Ось вам ваш друг,— сказав він до неї,— він радий буде вас привітати.

— Як! — покликнув здивовано Вільгельм.— Ви тутечки?

Вона скромно й статечно підійшла до нього, поздоровкалась і стала вихвалити Зерлову добрість, який прийняв її без жодних заслуг у свою прекрасну трупку, лише в надії, що вона вимуштується. При тому привітно кланялась Вільгельмові, однак звіддалеку.

Але ця нещирість тривала недовго, лише доти, поки вони не залишились на самоті. Бо коли Аврелія вийшла, щоб приховати свій смуток, а Зерло кудись покликали, Філіна передусім прихопилась до дверей, аби впевнитись, що вони справді вийшли, тоді, наче божевільна, почала гопцювати по кімнаті, сіла на підлогу і мало не заходилася з реготу, потім схопилася, почала ластитись до нашого друга, надзвичайно радіючи, що ось яка вона розумна, забігла наперед, розвідала обставини і зуміла вже тут примоститися.

— Тут розваг не бракує,— сказала вона,— а це саме те, що мені до вподоби. Аврелія мала шури-мури з якимось дворянчиком, непоганою, здається, людиною, я й сама б не від того, щоб хоч разочок з ним побачитись. Він їй залишив гостинчика, якщо не помиляюсь. Тут бігає хлопчина років трьох, гарний як сонечко. Татусь був, мабуть, красунчик. Я взагалі терпіти не можу дітей, але цей хлопчина такий милий. Я вже все вираховувала: смерть її чоловіка, нове знайомство, вік дитини — все збігається до цяти. Тепер її миленький пішов своїм шляхом; вже з рік, як нема про нього звістки. Тому вона аж не тямиться. Дурена! Брат має одну танцюристочку з трупи, за якою упадає, потім одну артисточку, з якою в близьких стосунках, а в місті ще кілька панійок, до яких халявки сма лить, а тепер ще я на черзі у нього в списочку. Дурень! Про решту ти почуєш завтра. А тепер ще слівце про знайому тобі Філіну, справжню дурепищу, яка закохалася в тебе.

Вона присягалася, що це правда, і водночас божилося, що тільки пожартувала. Вона притьмом прохала Вільгельма закохатися в Аврелію.

— От тоді буде справжня гонитва: Аврелія за своїм зрадником, ти за нею, я за тобою, а братик за мною. Коли це не дасть мені розваги хоч на півроку, хай я помру на першому епізоді, який відбудеться в цьому аж вчетверо сплетеному романі.

Філіна благала його не псувати її витівки і виявити до неї хоч стільки пошани, скільки вона заслуговує своєю поведінкою на людях.

Розділ п'ятнадцятий

Вранці другого дня Вільгельм пішов одвідати мадам Меліну. Він не застав її дома,

запитав про інших членів мандрівного товариства і довідався, що Філіна запросила їх на сніданок. З цікавості пішов і він туди і побачив, що всі вельми підбадьорені і втішені. Хитруха збрала їх, почастивала шоколадом і дала їм зрозуміти, що не все ще втрачено, що вона, ніби маючи на директора вплив, не реконає його, як йому вигідно прийняти до своєї трупи таких досвідчених артистів. Вони уважно її слухали, жлуктали шоколад філіжанку за філіжанкою, вбачали в ній зовсім непогану дівчину і ладні були говорити про неї якнайкраще.

— Ви гадаєте,— запитав Вільгельм, залишившись наодинці з Філіною,— що Зерло наважиться залишити усіх наших товаришів?

— Аж ніяк,— відповіла Філіна,— мені зовсім на цьому не залежить; я б хотіла, щоб вони виїхали геть к бісу і що скоріше, то краще. Одного лише Лаерта бажала б я затримати, а решти ми поволеньки б здихались.— І тут дала зрозуміти своєму другові, ніби певна, що він довше не буде закопувати свого таланту, а під керівництвом такої людини, як Зерло, працюватиме в театрі. Вона не могла нахвалитися порядком, смаками, духом, що тут панував, так уміла підлеститись до нашого друга, так вихваляла його талант, що Вільгельмове серце й уява настільки прихилились до цієї пропозиції, наскільки розум і здоровий глузд відштовхували від цього. Свою прихильність він затаїв і від Філіни, і навіть від себе самого, і перебув неспокійний день, не наважуючись піти до своїх торгових кореспондентів і отримати листи, які, певне, чекають на нього. Бо хоч він зараз і добре уявляв неспокій своїх кривих, але й боявся докладно дізнатися про їхні турботні докори, тим більше, що сподівався цього вечора мати велику й чисту насолоду від нової п'єси. Зерло не пустив його на репетицію.

— Спочатку,— сказав він,— узнайте нас із кращого боку, а тоді ми дозволимо вам заглянути в наші карти.

Зате ввечері наш друг з величезним задоволенням дивився виставу. Він уперше бачив таке досконале виконання. Всі артисти відзначалися великим обдарованням, сценічними здібностями і високим, ясним розумінням свого мистецтва, хоч і не всі були однакові, але вони взаємно підтримували один одного, надихали один одного і були в своїй грі виразні і точні. Одразу можна було відчувати, що Зерло душа цілого театру; скрізь він показував себе у вельми вигідному світлі. Його весела вдача, поміркована жвавість, певне почуття міри при великій здібності наслідування дивували кожного, щойно він вступав на сцену, щойно розкривав рота. Внутрішня привабливість його істоти, здавалось, наче ширилась на слухачів, а дотепність, з якою він умів легко й приємно передати найтонші відтінки ролі, справляла тим більше задоволення, що він умів приховати свою майстерність, якої набув тривалими вправами.

Його сестра Аврелія грала не гірше за нього і мала ще більший успіх, зворушуючи людські душі, які він так умів розвеселити і порадувати.

Через кілька день, що минули вельми приємно, Аврелія покликала до себе нашого друга. Вільгельм поспішився до неї. Вона лежала на канапі; їй, здавалось, боліла голова, та й вся вона гарячково тремтіла, чого не могла приховати. Очі її радісно засвітилися, коли вона уздріла його в дверях.

— Пробачте мені! — покликнула вона йому назустріч.—

Довіра, якою вп мене обдарували, зробила мене слабою. Досі я могла нишком переживати свої страждання, вони навіть надавали мені сили і бадьорості. Тепер же,— сама не знаю, як це трапилось,— вузли мовчання розв'язано, і ви, мимо волі своєї, мусите взяти участь у боротьбі, яку я веду проти самої себе.

Вільгельм відповів приязно і ґречно. Він запевняв, що її образ і її страждання ні на мить не виходять з його душі, що він просить її довіряти йому, що він буде її другом.

Говорячи це, він звернув увагу на хлопчика, що сидів на підлозі і бавився іграшками. Йому було, як уже говорила Філіна, років три, і Вільгельм лише тепер зрозумів, чому та легкоумка, що рідко вживала пишномовних слів, порівняла хлопчика з сонечком. Навколо його гарних очей і повного личка вились найпрекрасніші золоті кучерики, на сліпучо-білому чолі м'якою дугою малювались ніжні, темні брови, свіжа барва здоров'я вигравала на його щоках.

— Сідайте біля мене,— сказала Аврелія.— Ви здивовано дивитесь на щасливу дитину? Так, я з радістю взяла його до себе і дбайливо буду його берегти. Тільки на ньому я можу добре спізнати міру своїх страждань, тільки вони зрідка дають відчути вартість такого дарунка.

Дозвольте мені,— вела вона далі,— розповісти вам про себе і свою долю, бо мені вельми залежить на тому, щоб ви не гудили мене. Я, здається, матиму кілька спокійних хвилин, тому й покликала вас. Тепер ви тут, а я втратила нитку розмови. "Одним покинутим створінням більше в світі",—скажете ви. Ви — чоловічина і думаєте: як вона маніриться, дурненька, страждаючи від чоловічої зради, неминучого зла, що певніше, ніж смерть, ширяє над жінками! О мій друже, якби моя доля була звичайна, то я радо стерпіла б звичайне горе. Але вона така незвичайна! Чому я не можу показати її вам у дзеркалі, не можу нікому доручити розповісти про неї! О, якби, якби я була зведениця, захоплена зненацька, а потім покинута, тоді я знайшла б утіху в цьому розпачі. Але в мене справа куди гірша, я сама себе підманула, сама себе несвідомо, безглуздо підвела — ось чого я собі ніколи не пробачу.

— Мавши такі шляхетні переконання, як ваші,— мовив наш друг,— ви не можете бути зовсім нещасні.

— А знаєте, кому я завдячую свої переконання? — запитала Аврелія.— Найпоганшому вихованню, яким тільки й можна розбестити дівчину, найгіршим прикладам, здатним зіпсувати почуття й нахили.

Як померла передчасно моя мати, я найкращі для виховання роки провела в одній тітки, яка поставила собі за закон зневажати закони пристойності. Нестямно віддавалась вона своїм нахилам, однаково могла й панувати над своїм коханим і бути його рабою, аби лиш до самозабуття поринути у дику насолоду.

Яке ж уявлення ми, діти, з чистим ясним поглядом невинності могли тоді мати про чоловічу статть? Які тупі, настирливі, нахабні, незграбні були всі, кого вона приваблювала, і які ситі, бундючні, порожні, безглузді вони ставали, свої схотінки вдовольнивши! Отож я бачила ту жінку, як вона цілими роками підкорялась найгіршим

чоловікам і плазувала перед ними. Чого тільки не витерпіла вона від них! А з яким чолом зустрічала вона свою долю, з яким виглядом носила свої ганебні кайдани!

Отак я й пригледілась до вашої статі, мій друже, і як же я зненавиділа її, коли помітила, що й непогані мужчини в стосунках до жінок, здається, відмовляються від усіх добрих почуттів, якими природа власкавилася ще їх наділити.

На жаль, саме на таких випадках зробила я багато сумних відкриттів щодо моєї власної статі, бо таки справді, дівчиною в шістнадцять років була я розумніша, ніж тепер,— тепер, коли я сама себе ледве розумію. Чому ми, як молоді, такі розумні, що господи, а що далі, то стаємо дурніші!

Хлопець зчинив лемент. Аврелія нетерпляче подзвонила. Ввійшла стара жінка, щоб забрати його.

— У тебе ще й досі зуби болять? — запитала Аврелія стару, яка мала перев'язане обличчя.

— Аж витерпу нема,— відповіла стара приглушеним голосом, взяла на руки хлопця, що, здається, радо пішов до неї, і понесла його.

Ледве вона з дитиною вийшла, як Аврелія почала гірко плакати.

— Я тільки й можу, що лементувати й скаржитись,— покликнула вона,— і мені сором лежати перед вами, отак, наче нікчемний хробак. Моя розсудливість уже зникла, і я не можу вам навіть нічого й розповісти.— Вона затнулась і змовкла. Її друг, який не хотів сказати чогось банального і не спромігся на щось щиросерде, потиснув їй руку і деякий час дивився на неї. Потім узяв збентежено якусь книжку, що лежала перед ним на столику. Це були п'єси Шекспіра, розгорнуті на "Гамлеті".

Зерло, увійшовши саме в кімнату, запитав сестру про здоров'я, подивився в книжку, що її держав наш друг, і скрикнув:

— Отакої! Ви знову над вашим "Гамлетом"! Ну то знайте, у мене виникли деякі сумніви, що, здається, вельми зменшать канонічний вигляд, якого ви так хочете надати вашій п'єсі. Хіба не самі англійці визнали, що головний інтерес її кінчається з третім актом, а останні два акти лише абияк зв'язані з цілим; бо таки й справді, вкінці п'єси ні сюди ні туди ані руш.

— Це дуже можливо,— сказав Вільгельм,— що деякі члени нації, котра створила стільки шедеврів, через упередження та обмеженість і прийшли до фальшивого висновку, але це нам не завадить дивитися власними очима і бути справедливими. Я дуже далекий від того, щоб гудити план п'єси, а навпаки, гадаю, що величнішого й видумати годі. Та він і справді не видуманий. Це нестемно так!

— Як же ви це доведете? — запитав Зерло.

— Я не хочу нічого доводити,— відповів Вільгельм,— я хочу тільки викласти свою думку.

Аврелія підвелася зі своєї подушки, сперлась па руку і дивилась на нашого друга, який з великою впевненістю, що на його боці правда, вів далі:

— Нам так подобається, нас так тішить бачити героя, котрий, самотійно діючи, любить і ненавидить, як йому серце його скаже, береться за справу і виконує її, усуває

всі перешкоди і досягає великої мети. Історик і поет вельми хотіли б нас переконати, що такий гордий жереб може випасти па долю людині. А тут ми бачимо інше: у героя немає жодного плану, але в п'єсі все йде послідовно, за планом. Тут злочинця покарано не за принципом неодмінної і нехибно проведеної ідеї помсти, ні, тут відбувається страшна дія, вона розгортається в усіх своїх skutках, пориває з собою невинних. Злочинець, як видно, намагається уникнути вготованої йому безодні, проте летить у неї саме тоді, коли думає, що досягнув назнамено-ваної мети. Бо така вже властивість переступу, що зло переходить і на невинних, так само, як і вплив доброго вчинку дає вигоди й для тих, що їх не заслуговують, тоді як справжні призвідці того і другого часто залишаються і не покарані і не нагороджені. Це так дивує в нашій п'єсі! Чистилище посилає свого духа і вимагає помсти,— надаремне! Ні земній, ні підземній силі не вдасться те, що підвладне лише долі. Надходить час розплати. Злочинець гине вкупі з добродієм. Одне покоління скошено, друге проростає.

Деякий час вони мовчали, дивлячись одне на одного, а тоді Зерло взяв слово:

— Ви не робите провидінню особливого комплімента, коли так вихваляєте поета; а потім, здається мені, ви на честь свого поета, як інші на честь провидіння, накидаєте йому кінцеву мету і плани, про які він і не думав.

Розділ шістнадцятий

— Дозвольте мені,— сказала Аврелія,— задати вам ще одне питання. Я знову проглянула роль Офелії, вельми нею задоволена і наважусь за деяких обставин грати її. Але скажіть мені, невже поет не міг вкласти в уста своєї причинної іншої пісеньки? Вибрати уривок з якоїсь меланхолійної балади, чи що? Що повинні означати двозначності та сластолюбні дурниці в устах цієї шляхетної дівчини?

— Милий друже! — мовив на те Вільгельм.— І тут я не можу вам поступитися ні на йоту. Навіть і в цій дивниці, навіть і в цій нібито непристойності маємо глибокий сенс. Ми знаємо вже на початку п'єси, чим захоплена душа цієї доброї дитини. Тихо жила вона собі, ледве стримуючи свої прагнення, свою тугу. В душі її таємно звучали струни сластолюбства, і як часто вона намагалася, наче необережна доглядачка, приспати свою чуттєвість пісеньками, які ще більше збуджували її. Нарешті, коли вона остаточно втратила владу над собою, тоді в неї, що було на серці, те й вийшло на язик. Цей язик її й зраджує, і вона в божевільній невинності, в присутності короля і королеви, тішить себе відлунням своїх улюблених пісеньок: то про зведену дівчину, то про дівчину, що потаємно прокрадається до хлопця тощо.

Не встиг ще він докінчити своєї думки, як нараз перед його очима виникла дивовижна сцена, якої він в жодний спосіб не міг собі з'ясувати. Зерло, кілька разів пройшовшись, наче знічев'я, по кімнаті, раптом підійшов до туалетного столика, хутко схопив там щось і квапливо подався до дверей. Аврелія, помітивши це, негайно схопилась, заступила йому дорогу, з неймовірною палкістю напала на нього і досить вдало схопила зрабовану річ за кінець. Вони дуже вперто боролися і борюкалися, круtilись одне навколо одного, і, коли Вільгельм підбіг, щоб їх розборонити і примирити, він побачив, що Аврелія відскочила вбік з голим кинджалом у руці, а Зерло

з досадою кинув на підлогу піхви, що залишились у нього. Вільгельм здивовано відступив і в німому зачудованні наче питався, яка ж причина цієї дивної суперечки між ними за таку незвичну домашню річ.

— Розсудіть нас,— мовив Зерло.— Нащо їй цей гострий кинджал? Хай вона його вам покаже. Він не потрібен жодній артистці: тонкий і гострий, як голка і ніж! Що за жарти? Така гаряча, як вона, може ще наробити собі коли-небудь якого лиха. Я почуваю найглибшу огиду до такого дивацтва. Тут треба дурному бути, щоб і подумати про це серйозно, а тримати таку небезпечну іграшку — справжнє безглуздя.

— Він знову в мене! — вигукнула Аврелія, піднявши блискуче лезо вгору.— Тепер я краще буду глядіти мого вірного друга! Пробач мені,— покликнула вона, цілуючи сталь,— що я була така недбала до тебе!

Зерло, здається, таки добре розсердився.

— Сприймай це як хочеш, брате,— мовила вона далі,— але як тобі знати, може, в цій формі зберігається коштовний талісман? Можливо, я знаходжу в цьому поміч і пораду в найгірші хвилини? Хіба конче шкідливе те, що має небезпечний вигляд?

— Від такого дурного патякання можна з глузду з'їхати,— кинув Зерло і з прихованим гнівом вийшов з кімнати.

Аврелія старанно вклала кинджал у піхви і сховала на собі.

— А тепер продовжимо нашу розмову, яку обірвав мій бідолашний брат,— перебила вона Вільгельма, коли той хотів ще дещо запитати про цю дивну суперечку.

— Я згодна з вашим тлумаченням Офелії,— вела вона далі,— визнаю також і поетові наміри, хоч і більше жалкую їх, ніж їм співчую. Тепер дозвольте висловити одне спостереження, до якого ви часто давали мені привід за цей короткий час. Мене вражає в вас глибокий і правильний погляд, з яким ви міркуєте про поезію і особливо про драматичну поезію. Ви прозираєте найглибші безодні вимислу і помічаєте найтонші риси виконання. Не бачивши ніколи предмета в природі, ви пізнаєте правду в образі; здається, в вас лежить передчуття цілого світу, яке збуджується і розвивається через гармонійний дотик поезії. Бо справді-таки,— вела вона далі,— ззовні до вас нічого не входить. Я рідко зустрічала чоловіка, щоб, живучи серед людей, так мало знав їх, так ґрунтовно помилявся, як ви. Дозвольте мені сказати ось що: коли слухаєш, як ви ясуєте Шекспіра, то здається, ви щойно прийшли з наради богів і чули там їхні міркування про те, як створити людину. Коли ж бачиш вас серед людей, то здається, що ви перший з-поміж них народжений дорослим син творіння, який з величезним здивуванням і повчальною добрودушністю дивиться на левів та мавп, овець та слонів і щиро з ними, наче з подібними до себе, розмовляє, бо й вони живуть і рухаються.

— Почувати себе учнем, ласкава пані,— мовив він,— для мене часто обтяжливо, і я буду вам вдячний, коли ви допоможете мені хоч трохи краще збагнути світ. Я з молодих років більше звертав свій погляд всередину, ніж назовні, і тому дуже природно, що до певної міри вивчив окрему людину, але і в найменшій мірі не розумію і не збагну людей.

— Далебі,— сказала Аврелія,— коли я прочитала вашого листа, де ви так вихваляли

людей, яких прислали до мого брата, то, побачивши, чого вони варті, в мене виникла підозра, що ви хочете з нас пожартувати.

Це дружнє зауваження, хоч яке воно було справедливе і хоч Вільгельм і визнавав за собою таку хибу, мало в собі щось гнітюче, навіть образливе, тому він замовк, набираючись зваги, щоб вона не помітила його образи, а також, щоб зважити в душі, чи справедливий був докір.

— Вас не повинно це сприкрити,— сказала далі Аврелія,— просвітити розум завжди нам удасться, але повноти серця ніхто не може дати. Якщо вам призначено бути митцем, то ви не зможете довго витримати цього незнання і невинності; це чудова оболонка для молодії бруньки.

Лихо, коли ми завчасу виростаємо з неї. Звичайно, добре, що ми не завжди знаємо тих, на кого працюємо.

О, і я раніш була в цьому щасливому стані, коли з найвищою думкою про себе і про свою націю вступила на сцену. Ким тільки не були німці в моїй уяві, ким тільки не могли бути! Я говорила до цієї нації, над якою мене підносив невеликий поміст, від якої мене ділив ряд ламп, що їх кіптява й чад не давали мені ясно бачити речі передо мною. І який приємний був для мене звук оплесків, що лунав із натовпу. З якою вдячністю сприймала я цей дарунок, що його одностайне підносила мені ця безліч рук! Довго я втішалася тим. Як впливала я на глядачів, так і вони впливали на мене. Я була в найкращій згоді зі своєю публікою. Мені здавалося, що між нами повна гармонія і що я завжди бачу перед собою найшляхетніших і найкращих представників нації.

На великий жаль, друзів театру цікавила не лише майстерність та обдарованість артистки, вони виявляли претензії і на молоду, вродливу дівчину. Вони мені досить ясно давали зрозуміти, що мій обов'язок — і особисто ділити з ними почуття, які я в них викликала. На жаль, це було не в моїй натурі; я бажала підносити їхні душі, але на те, що вони звали своїм серцем, я не мала й найменших претензій, і ось тоді всі, хоч якого вони були стану, віку, характеру, стали для мене тягарем і найприкріше мені було те, що я не могла, як інші чесні дівчата, замкнутися в своїй кімнаті і уникнути всякого клопоту.

Чоловіки були здебільшого такі самі, яких я звикла бачити у моєї тітки, вони й цього разу викликали б у мене тільки огиду, якби мене не тішили їхні властивості та глупота. А що я не могла їх обминати, бо доводилося бачити і в театрі, і в публічних місцях, і дома, то я вирішила хоч вивчити добре їх усіх, і мій брат вельми допоміг мені в цьому.

І коли ви подумаєте, що передо мною пройшли всі вони один за одним — від пронози-прпкажчика і пихатого купецького синка до спритного і розважливого світовця, від сміливого жовніра до моторного принца, і кожен на свій штиб намагався зав'язати зі мною роман, то пробачите мені, коли я скажу, що уявила, ніби добре ознайомилася зі своєю нацією.

Фантастично кострубатого студента, смиренно гордого незграбу-науковця, самовдоволеного, не твердого на ногах

каноніка, скупого, обережного гешефтьяра, невігласа-поміщика, люб'язного, гладко-плаского придворного, поважного, але спритного на спекуляції купця — всіх я бачила, всі пройшли передо мною і — їй же богу! — мало знайшла між ними таких, що могли викликати в мене хоч незначний інтерес, навпаки, мені було до краю прикро з труднощами і нудьгою здобувати у цих дурнів успіх, що в цілому був для мене вельми приємний і що його від маси я так радо сприймала.

Коли я сподівалася на розумний комплімент за свою гру, коли надіялась, що вони похвалять автора, якого я високо цінувала, тоді вони робили безглузді зауваження про інших і називали пустопорожню п'єсу, в якій би хотіли бачити мою гру. Коли я прислухалася серед публіки, чи не запала кому-небудь у душу хоч невеличка шляхетна, розумна, дотепна риска, що потім у слухний час могла б виявитись, я рідко натрапляла на який-небудь слід. Помилка у вимові або провінціалізм були для них головними пунктами, за які вони міцно чіплялися, від яких не могли одступитися. Я не знала вже, нарешті, де мені дітися; вони вважали себе великими розумами, щоб дозволити себе розважати, і думали, що аж надто мене розважають, коли упадали біля мене. Я просто почала їх зневажати; мені здавалося, що вся нація в особі оцих своїх представників навмисне зібралась до мене, щоб проституювати. Вся вона, здавалось мені, така незграбна, так зле вихована, так погано освічена, така неввічлива і без усякого смаку, що я часто волила: "Та жодний же німець не годен і черевика зашнурувати, якщо не навчиться цього в інших націй".

Отож ви бачите, яка я була засліплена, яка іпохондрично несправедлива, і що довше це тривало, то погіршувалася ота хвороба. Я ладна була руки накласти на себе, але вкинулась у другу крайність: вийшла заміж чи скорше дозволила видати себе заміж. Мій брат, що саме орендував театр, хотів мати помічника. Його вибір упав на одного молодика, що й мені не був осоружний, але якому бракувало всього, що посідав мій брат: таланту, життя, натхнення, жвавості натури, зате у нього було все, чого бракувало братові: любов до порядку, ретельність, дорожочінна властивість — уміння господарювати і порядкувати грішми.

От він і став моїм чоловіком, сама й не знаю як; ми жили вкупі не збагну й досі чому. Досить того, що справи наші пішли добре. Ми заробляли багато завдяки діяльності мого брата і не знали злиднів — завдяки заслугам мого чоловіка. Я більше не думала про світ і націю. Зі світом ділити мені було нічого, а поняття нації я втратила. Коли я виступала, то робила це, щоб жити. Я відкривала рота тому, що не можна було мовчати, бо виходила для того, щоб говорити.

Але скажу не перебільшуючи, я цілком здалась на братову волю. Для нього аби був успіх і гроші. Бо, між нами, він дуже любить похвалу і багато витрачає на свої потреби. Я грала тепер не за своїм почуттям, не за своїм переконанням, а як він вказував, і коли щастило догодити йому, то була задоволена. Він керувався смаками публіки; грошей було повно, він міг задовольняти свої забаганки, і нам жилося з ним добре.

Отак мене й затягнуло в цю ремісничу рутину. Мої дні минали без радощів і співчуття, заміжжя було бездітне і тривало недовго. Чоловік заслаб і вочевидь занепадав на силі, турботи про нього розбуркали мене. Тоді саме я й завела нове знайомство, що з нього почалось для мене нове життя, нове і швидкіше, бо воно скоро дійде кінця.

Вона трохи помовчала, тоді почала знову:

— Мені якось раптом перехотілось правити оці розде-бенді, і я не наважуюсь більше розкрити рота. Хай я трохи відпочину. Ви не йдіть, не вислухавши докладно моїх лихих пригод. Тим часом покличте Міньюону, запитайте, чого вона хоче.

Дівчинка під час Авреліїної розповіді кілька разів заходила до кімнати. А що кожен раз, побачивши її, вони починали говорити нишком, то Міньюона знову виходила, сиділа тихенько в залі і чекала. А як її покликали, вона внесла книгу — з палітурки і формату можна було впізнати, що то маленький географічний атлас... Дорогою вона у пароха з великим здивуванням уперше побачила мапу, багато розпитувала його, що воно таке, і дещо вивчила, скільки було змоги. Через оці нові знання її бажання трохи підучитись стало, здається, ще палкіше. Вона водно просила Вільгельма — купити їй книжку, навіть залишила в заставу за неї у книгаря свої великі срібні пряжки, пообіцявши завтра вранці викупити їх, бо тоді ввечері було вже пізно. Прохання її вдовольнили, тоді вона почала розказувати все, що знала і, за своїм звичаєм, задавала найдивніші питання. Тут знову можна було помітити, що при великій напрузі вона засвоювала важко і через силу. Так було і з почерком, виправляючи який, вона докладала багато зусиль. Міньюона все ще розмовляла ламаною німецькою мовою, і тільки спів і цигра були для неї єдиними засобами розкрити і виявити свою душу.

Заговоривши зараз про неї, ми мусимо нагадати і про те, що останнім часом вона не раз сильно бентежила нашого друга. Коли вона входила, казала йому "доброго ранку" або "на добраніч", то так міцно його обіймала, так палко цілувала, що цей запал її натури, яка саме почала прокидатися, лякав і тривожив його. Запальність її поведінки, здавалося, збільшувалася з кожним днем, вся її істота увесь час тихо і невпинно аж тріпотіла; вона не могла всидіти спокійно, то вертіла в руках бинду, то м'яла хусточку, то гризла клаптик паперу або яку трісочку. В кожній грі ніби виливалось її сильне внутрішнє зворушення. Єдине, що ніби давало їй певну втіху,— це бути поблизу маленького Фелікса, з яким вона вміла дуже гарно бавитись.

Аврелія, трохи відпочивши, намірилась розповісти своєму другові все, що так тяжіло їй на серці, але цього разу дівчинка вперто залишалася з ними. Аврелія нетерпляче дала їй зрозуміти, щоб вона вийшла, а коли це не допомогло, то без церемонії вислала її геть.

— Тепер або ніколи,— сказала Аврелія,— мушу я вам розповісти решту моєї історії. Якби мій ніжно коханий, несправедливий друг був за кілька миль звідсіль, то я б сказала: "Сідайте на коня, їдьте і хоч би там що познайомтеся з ним",— і, вернувшись, ви, напевне, пробачили б мене і щиро пожаліли. Тепер я можу вам лише сказати словами, який він був милий і як я кохала його.

Я познайомилася з ним саме в ту важку, критичну годину, коли мусила турбуватися про життя свого чоловіка. Він щойно вернувся з Америки, де в товаристві кількох французів вельми відзначився, служивши під прапором Сполучених Штатів.

Він зустрів мене з спокійною гідністю, говорив про мене, про мов становище, мою гру, як давній знайомий, так зрозуміло, так співчутливо, що я вперше зраділа, бачивши своє буття так ясно віддзеркалене в іншій істоті. Його міркування були правильні, але не нав'язливі, влучні, але не жорстокі. Він не виявляв суворості, навіть його жарти були приємні. Він, либонь, мав успіх у жінок, тому я стала з ним обережна, але не був і підлесним та настирливим, і це зробило мене безпечною.

В місті він знався з небагатьма, здебільшого їздив верхи, відвідував численних знайомих в околиці і порався коло своїх справ. А вертаючись, заїжджав до нас, виявляв теплу турботу про мого чоловіка, через одного знаючого лікаря полегшував його страждання і, беручи участь у всьому, що торкалося мене, спонукав і мене проїнятися участю до нього. Він розповів мені історію своїх походів, говорив про непереможний потяг до військових справ, про своє родинне становище, сповірявся мені в своїх теперішніх ділах. Одне слово, він не мав таємниць від мене, розкрив свою душу, дозволив зазирнути в найпотаємніші її куточки. Я вивчила його здібності, його пристрасті. Вперше в своєму житті я втішалася такими щирими, розумними стосунками. Мене потягло до нього, я захопилася ним перше, ніж могла опам'ятатися.

Тим часом я втратила чоловіка, приблизно так само, як і знайшла його. Увесь тягар театральних справ ліг тепер на мене. Брат мій, незаступний у театрі, був зовсім нездатний до господарства. Я турбувалася за все і водночас ретельніше, ніж передше, вивчала свої ролі. Я знову грала, як колись, але геть з іншим завзяттям, з новим життям і тільки заради нього і для нього. Правда, не завжди мені вдавалось найкраще, особливо, коли я знала, що на виставі с мій шляхетний друг, але кілька разів він слухав мене непомітно, і можете собі уявити, як приємно вразили мене його несподівані оплески.

Далебі, я дивне створіння. В кожній ролі, яку я грала, я ночувала себе добре лише тоді, коли немовби хвалила його, говорила для нього, бо такий був настрій мого серця, а слова могли бути хоч які.

Коли я знала, що він серед слухачів, я не одважувалась грати на повну силу, наче не хотіла висловити перед ним свого кохання, своєї похвали просто йому в обличчя. А коли його не було, я намагалась грати якнайкраще і грала вільно, з певним супокоем, з невимовним задоволенням. Успіх знову тішив мене і, справляючи глядачам задоволення, я ладна була гукнути до них: "Дякуйте за це ЙохМу!"

І ось, ніби якимсь чудом змінилось і моє ставлення до публіки*, до нації. Вона з'явилась передо мною в найвигіднішому світлі, і я здивувалась непомалу, що досі так була засліплена.

"Як нерозумно,— казала я часто сама до себе,— ти раніше лаяла націю лише за те, що вона нація. Хіба ж окремі люди можуть чи повинні бути такі ж інтересні? Ні в якому разі! Тоді постає питання, чи не розподілена в масі вся ота безліч сил, здібностей,

талантів, які, розвинувшись у сприятливих обставинах, можуть бути доведені видатними людьми до загальної кінцевої мети?" Тепер я раділа, що знаходжу жало видатних оригінальностей серед своїх земляків, я раділа, що вони не соромляться отримувати керівництво іззовні; раділа, що знайшла керівника.

Лотар — дозвольте мені назвати свого друга його улюбленим ім'ям — завжди виставляв мені німців з боку їхньої хоробрості і казав, що нема в світі хоробрішої нації, якщо нею правильно керувати, і мені сором, що я ніколи й разу не подумала про цю першу властивість народу. Він знав історію і мав стосунки з найвидатнішими людьми своєї доби. Хоч він був і молодий, а проте мав пильне око на зростаючу багатонадійну молодь своєї вітчизни, на скромну працю діяльних людей різних фахів. Він зробив загальний огляд Німеччини, показав, яка вона є і яка могла б бути, і мені соромно стало, що я робила висновки про націю з того непутящого натовпу, який товкся в театральній гардеробній. Він поставив мені за обов'язок бути правдивою, працювати натхненно, надихати інших. І тепер, здавалось, на мене сходило натхнення, тільки-но я ступала на сцену. Всяка, навіть незначна, роль ставала в моїх устах золотом. І коли б мені тоді який-небудь поет допоміг, дав слушну пораду, то я б, здається, досягла нечуваного успіху.

Так жила молода удова місяцями. Він не міг обійтися без мене, і я була вельми нещасна без нього. Він показував мені листи своїх кривих, своєї прекрасної сестри, входив у всі найдрібніші обставини мого життя. Щиріше, повніше єднання важко навіть і уявити. Слово "кохаю" не було сказане. Він ходив і ходив, приходив і відходив,— а тепер, мій друже, давно вже пора піти і вам.

Розділ сімнадцятий

Тепер Вільгельм конче мусив відвідати своїх торгових знайомих, далі не можна було зволікати. Йшов він трохи збентежено, бо знав, що застане там листи від кривих. Він боявся докорів, які мусили в них бути, і, крім того, г. торговому домі вже напевне відомо, як стурбовані кривні його мовчаням. Після стількох лицарських авантур він боявся з'явитися туди з виглядом школяра, а тому поклав поводитись зухвало, щоб таким робом приховати своє збентеження.

Проте, на його великий подив, усе над сподівання пройшло вельми добре. У просторій, повній ділової метушні конторі ледве мали час відшукати йому листи, а про його довгу відсутність згадали тільки побіжно. І коли він відкрив листи від батька та від свого друга Вернера, то побачив, що зміст їхній був для нього зовсім непоганий. Старий, сподіваючись від нього докладного щоденника, якого він, прощаючись, наполегливо рекомендував йому писати, давши для нього навіть і схему, спочатку, здається, був спокійний, незважаючи на синову мовчанку, і лише був стурбований загадковістю першого і єдиного листа, що був посланий з графського замка. Вернер жартував на свій манір, розповідав веселі міські історії і прохав написати про своїх друзів і знайомих, яких Вільгельм тепер, либонь, має цілу купу в такому великому місті. Наш друг, надзвичайно зрадівши, що так дешево відбувся, негайно ж написав кілька великих листів і пообіцяв батькові, що писатиме журнал своєї мандрівки з усіма

географічними, статистичними, торговими примітками. Він-бо чимало бачив у своїй мандрівці і сподівається списати грубого зошита. Проте і не помітив, що був майже у такому становищі, як і тоді, коли, не написавши п'єси і не вивчивши ролей, засвітив свічки і скликав глядачів на виставу. І тепер, коли справді почав писати, то відчув, що може розводитись на всі лади про свої почуття й думки, досвід свого серця й розуму, але не про зовнішні речі, на котрі він, як аж тепер побачив, не звернув і найменшої уваги.

У цій скруті дуже стали йому в пригоді знання його приятеля Лаерта. Звичка з'єднала наших молодих друзів, таких не схожих один на одного, бо Лаерт, при всіх своїх вадах, з усіма своїми химерами, був таки справді цікава людина. Обдарований веселою щасливою вдачею, він, мабуть, і до старих літ не замислився б над своїм становищем. Але його лихо, його хворість зрабували в нього чисті юнацькі почуття, відкривши, проте, йому очі на марність, дріб'язковість нашого існування. Звідсіля виникла його вередлива, уривчаста манера думання про речі, або краще сказати, висловлювати безпосередні враження від них. Він не любив бути на самоті, тинявся по всіх кав'ярнях, по всіх заїздах, а коли залишався дома, то найлюбішим, ба навіть єдиним читанням для нього були описи мандрівок. Такої лектури він мав до любої вподоби, бо в місті була велика публічна бібліотека, і невдовзі він убгав у свою молодечу пам'ять мало не півсвіту. Тож він легко міг підбадьорити свого друга, коли той сповірявся йому, що зовсім не має матеріалу написати урочисто обіцяну реляцію.

— Ми з тобою вступимо такого щоденника,— сказав він,— що ну! Чи ж Німеччина не сходжена, не з'їжджена вздовж і впоперед і з кінця в кінець! І хто з німецьких мандрівників не користувався з нагоди повернути свої подорожні витрати, малі чи великі, за рахунок публіки? Дай мені лише твій маршрут до того, як ти приєднався до нас, решту я вже знаю. Я знайду тобі всі джерела і посібники до твого твору. У нас не бракуватиме ні квадратних миль, яких ніхто не міряв, ні людності, якої ніхто не лічив. Прибутки країн ми візьмемо з кишенькових довідників і таблиць, бо, як відомо, це найпевніші документи. На цьому обґрунтуємо наші політичні міркування. Не буде також бракувати і побіжних міркувань про урядування. Одного, двох князів ми змалюємо, як справжніх батьків вітчизни, а коли покритикуємо інших, то нам ще більше йнятимуть віри. Якщо нам не доведеться проїжджати через міста, де мешкають знакомиті особи, то ми зустрінемося з ними десь у заїзді, де вони в довірливій розмові можуть наговорити нам всіляких небилиць. Обов'язково мусимо приплести й любовну пригоду з яким-небудь наївним дівчиськом, і вийде такий твір, що не тільки тато з мамою захопляться, а й кожен книгар радо тобі заплатить.

Обидва наші друга взялися до діла, і ця робота дуже їх тішила. Вечорами Вільгельм ходив до театру і велико втішався товариством Зерло та Аврелії, а його думки, довго стіснені в вузькому колі, тепер що не день, то сягали все ширше.

Розділ вісімнадцятий

З величезним інтересом слухав він, як Зерло уривками розповідав історію свого життя, бо не звик цей рідкісний чоловік говорити про що-небудь у послідовному

зв'язку. Він був, можна сказати, у театрі народжений і викоханий. Ще малою дитиною буди, він лише своєю присутністю зворушував глядачів, бо вже й тоді драматургам відомий був цей натуральний і невинний допоміжний засіб, і його перші "тату" чи "мамо" давали йому величезний успіх, перше ніж він прознав, що таке оплески. Як амур він не раз, тремтячи зі страху, спускався на літальних приладах додолу, як арлекін виходив з яйця і як маленький сажотрус рано навчився витинати різні штуки.

На жаль, за успіхи, що випадали йому на блискучих виставах, він мусив дуже дорого платити дома. Батько його, переконаний буди, що дитячу увагу можна викликати і втримати лише прочуханами, міцно лупцював його при вивченні кожної нової ролі, не тому, що дитина була незграбою, а тому, щоб він певніше й довше міг бути спритним. Так робилося в давні часи: коли позначали кордони володінь, то дітлахам, що збиралися навколо, давали добрих запотиличників, щоб вони до старих літ пам'ятали те місце, де лежить межовий камінь.

Він виріс і виявив надзвичайні духовні й фізичні здібності, а також і велику гнучкість як у способі виконання, так і в дії та жестах. Його здібність наслідувати була неймовірна. Вже хлопчиком він умів так перекривити різних осіб, що їх, наче живих, бачили перед собою, хоч вони постаттю, і віком, і вдачею зовсім різнилися один від одного. До того ж йому не бракувало хисту влаштуватися в житті, і як-но він трохи вбився в колодочки, то поклав, що найкраще буде чкурнути від батька, який, незважаючи на те, що розум у сина зростав, а майстерність збільшувалася, водно намагався вчити його прочуханами.

Який же щасливий був у вільному світі гольтіпака, що всюди міг знайти добру зустріч своїми вптівками-жартамп. Щаслива зірка привела його спочатку на масляну до одного кляштора, де саме переставився патер, який керував діями і звеселяв християнський люд духовними виставами. Його там зустріли як рятівного янгола-хранителя. Він негайно взяв на себе роль Гавриїла в благовіщенні і сподобався вродливенькій дівчині, що в ролі Марії велико смиренно і з внутрішньою гордістю прийняла його благу вість. Потім успішно грав найголовніші ролі у всіх містері ял і запишався непомаду, коли паскінчу як спаситель світу прийняв наругу, був побитий і розп'ятий на хресті.

Деякі воїни при цьому занадто натурально виконували свої ролі, тому він при виставі страшного суду, щоб як слід помститися на них, повбирав їх у розкішні царські та королівські шати і, коли ті, сильне пишаючись своїми ролями, попереду всіх спрямували кроки свої просто на небо, він зненацька в вигляді диявола заступив їм дорогу і пекельними вилами, на превелику радість усього поспільства і старців, завдав їм доброго чосу і немилосердно струтив їх назад у пекло, де на них вельми непривітно шугонули омахи вогню пекельного.

Він мав досить глузду в голові, щоб змикитити, що ті короновані голови не пробачать йому такої нахабної вихватки і не матимуть жодного решпекту до його уприві-лейованого стану вивідувача та шпига, і якнайтіхіше накивав звідсіль п'ятами, не чекаючи й тисячолітнього царства, і був прийнятий в сусідньому місті з розкритими

обіймами в одну трупу, яку тоді звали "Діти радощів". Це були розумні, дотепні, жваві люди, які добре бачили, що сума існувань ніколи не ділиться рівно на розум, бо завжди залишиться якась чудернацька решта. Отої шкідливої, а як розкидати на всю масу, то навіть і небезпечної решти намагались вони час від часу позбутися. Всі вони раз на тиждень вдавали з себе цілковитих блазнів і того дня через алегоричну виставу карали взаємно все блазнівське, що помічали за тиждень у собі та в інших. Якщо цей спосіб удосконалення і був грубіший, ніж наслідки правильного виховання, коли статечна людина може щодня слідкувати за собою, попереджувати себе, карати, то зате він був веселіший і певніший, бо хоч вони і не заперечували, що в кожній людині сидить якийсь блазень, проте визнавали його за те, чим він був, тоді як іншим шляхом, з допомогою самоощуканства, він часто стає в домі господарем, потаємці опановує розум, що уявляє, ніби давно здихався його. Блазенська машкара ходила в товаристві кругом, і кожному дозволялося у призначений для нього день прикрашати її власними чи позиченими атрибутами. Під час карнавалу вони дозволяли собі найбільшу вільність і змаїалпся з духівництвом в зусиллях, щоб якнайкраще звеселити народ і привабити його до себе. Урочисті алегоричні процесії чеснот і пороків, мистецтв і наук, частин світу і пір року уособлювали народові безліч понять і давали йому уяву про далекі речі, отже, ці фрашки були не безкорисні, тоді як, з другого боку, духовні лицедійства тільки зміцнювали простацькі забобони.

Молодий Зерло і тут був у своїй стихії. Власної винахідливості в нього не було, зате він вельми майстерно умів скористатися з того, що мав перед собою, поставити його як слід і зробити помітним. Його вигадки, хист до наслідування, ба навіть кусючі дотепи, які він принаймні раз на тиждень цілком вільно міг уживати навіть і проти своїх добродійців, робили його для всієї трупи цінним, навіть необхідним.

Але неспокійна вдача погнала його незабаром з цього вигідного становища в інші місця вітчизни, де він мусив пройти нову школу. Він потрапив у ту окультурену, але незугарну частину Німеччини, де для вшанування добра і краси бракує часом не тільки правди, але й духу. Він не міг нічого вдіяти зі своїми масками і мусив впливати на серце і душу. Не що й довго пробув він у малих і великих трупах, але при цій нагоді підмітив особливості усіх п'єс та артистів. Монотонність, що панувала тоді в німецькому театрі, недоречні спади і підвищення голосу в олександрійському віршові, напушистоплаский діалог, сухі й простацькі безпосередні повчання — все це він скоро схопив, а також і помітив, що зворушує глядачів і подобається їм.

Нін зовсім легко міг запам'ятати не лише одну якусь роль у популярній п'єсі, але цілком усю п'єсу, а разом із тим і особливий тон артистів, що заживали в ній успіху. І ось випадково, як він блукав без шеляга в кишені, спало якось йому на думку самому заграти всю п'єсу, особливо в шляхетських маєтках та селах, де він негайно знаходив собі і харч, і притулок. В кожному шинку, в кожній кімнаті або в саду він міг в одну мить відкрити театр. З шельмівською поважністю, з удаваним ентузіазмом він умів так заволодіти уявою своїх глядачів, так затуманити їхні почуття, що якась стара шафа на їх очах ніби здавалась їм замком, а вахляр — кинджалом. Його юнацька палкість

заміняла йому брак почуття, його завзяття здавалося силою, а підлесність — ніжністю. Тим, хто вже був знайомий з театром, він нагадував про все, що вони бачили й чули, і решти викликав передчуття чогось чудесного і бажання ближче з ним познайомитися. Що подобалось в одному місці, те він повторяв і в другому і щиро зловтішався, коли міг в однаковій мірі всіх пошити в дурні.

Маючи дух жвавий і вільний, якому ніщо не стояло на перешкоді, часто повторяючи п'єси і ролі, він дуже швидко удосконалювався і незабаром став декламувати й грати правильніше, аніж ті майстри, яких він спочатку наслідував. Таким робом він дійшов поволеньки до того, що почав грати натурально, не забуваючи й на мить, що мусить прикидатися. Він удавав захоплення і в той же час пильно стежив за ефектом, і найбільше втішався, коли поступово доводив публіку до хвилювання. Проте навіжене ремесло, яке він справував, скоро примусило його до певної поміркованості, і він, трохи з потреби, а трохи з інстинкту, навчився того, про що мають уяву небагато з артистів: бути економним у жестах і голосі.

Він умів приборкати і зацікавити своєю особою навіть грубих, непривітних людей. Маючи скрізь добру їжу і притулок, вдячно приймаючи кожний подарунок, який йому давали, він іноді відмовлявся навіть і від грошей, коли вважав, що їх у нього досить, а тому легко діставав рекомендаційні листи, з якими довго мандрував від одного маєтку до другого, де вмів догодити іншим, не забував і себе і де потрапляв у найприємніші авантури.

Маючи холодну вдачу, він, власне, не любив нікого, маючи ясний погляд — не міг нікого поважати, бо помічав лише зовнішні властивості людей і вносив їх у свою мімічну колекцію. Але самолюбство його бувало вкрай ображене, якщо він не кожному подобався і не скрізь мав успіх. А як того успіху зажити, він поволеньки укмітив і так вигострив свій розум, що не тільки на сцені, але й у щоденному житті не міг обійтися без лестощів. Так його вдача, його таланти, його триб життя взаємно доповнювались, і він непомітно для себе став досконалим артистом. Еге ж, через дивну на вигляд, але цілком природну дію і протидію, через міркування і вправи його дикція, декламація, міміка піднялись на високий ступінь правдивості, свободи, щирості, тоді як у житті і в стосунках з людьми він, здавалося, ставав що далі, то потайніший, штучніший, навіть нещирий і недовірливий.

Про його долю та пригоди ми, можливо, поговоримо в іншому місці, а зараз додамо лише, що пізніше, ставши вже цілком змужнілою людиною, маючи добре ім'я і вельми добре, хоч і не стало становище, він привик у розмові тонко, напівіронічно-напівглузливо вдавати софіста і таким чином руйнувати кожну серйозну розмову. Особливо любив він вживати цієї манери проти Вільгельма, як-но той, за своєю звичкою, заводив загальну теоретичну розмову. Але, незважаючи на те, вони радо зустрічались і провадили вельми жваві суперечки, хоч і думали по-різному. Вільгельм любив розвивати все з понять, якими вже оволодів, хотів трактувати мистецтво в стислій системі. Він хотів закріпити тверді правила, визначити, що слушне, гарне, добре і що заслуговує на успіх; одне слово, трактував усе якнайсерйозніше. А Зерло,

навпаки, сприймав усі речі дуже легковажно, ніколи не відповідав на питання прямо і в найприємніший спосіб умів з'ясувати суть справи якоюсь баєчкою чи жартом, водночас і повчаючи своїх послухачів і розважаючи їх.

Розділ дев'ятнадцятий

Тимчасом як у Вільгельма в такий спосіб дуже приємно минали дні, у Меліні та інших артистів становище було вельми приkre. Іноді вони здавалися нашому другові злими духами і чинили йому прикrostі не лише своєю присутністю, але часто й похмурими обличчями та докірливою мовою. Зерло ні разу не допустив їх до гастролей, не кажучи вже про те, що не давав жодної надії на ангажемент, але, незважаючи на те, він помаленьку виявив усі їхні здібності. Коли артисти збиралися в нього, він мав звичку влаштовувати читання, а часом і сам читав з ними. Він вибирав п'єси, які ще не ставились або які вже ставились давно, правда, здебільшого в уривках. Також і після вистави він велів повторяти ті місця, в яких хотів щось пригадати, розвиваючи в такий спосіб увагу артистів і вміння безпомилково знайти слушний тон. І як невеликий, але ясний розум може принести більше задоволення іншим, ніж безладний, зіпсутий геній, так і він, створюючи непомітно своїм ясним розумінням правильні погляди, підіймав посередні таланти до подиву гідних висот. Чимало тут допомагало й те, що він давав їм читати вірші і підтримував у них почуття чарівності, яке викликає в нашій душі добре дотриманий ритм, замість того, щоб, як в інших театральних трупах стяло яличкою, читати лише таку прозу, що кожному була до снаги.

Ось за таких обставин він добре ознайомився з усіма новоприбулими артистами, з тим, що вони зараз становили собою і чого можна було від них сподіватися, і плекав таємну надію використати їхні таланти в майбутньому на випадок революції, що загрожувала його трупі.

Деякий час він про це і не чичиркнув, відхиляв усі Вільгельмові клопотання, здвигуючи лише плечима, поки не діждався слушного часу, коли зовсім несподівано запропонував своєму юному другові, щоб той ішов до нього на сцену; з такою лише умовою він ангажує і решту.

— Отже, ці люди зовсім не такі вже нездари, якими ви їх досі виставляли передо мною,— мовив тоді Вільгельм,— коли раптом тепер їх можна всіх прийняти; мені здається, що їхні таланти і без мене залишаться такі ж самі.

Тоді Зерло під великим секретом сповірився йому в своєму становищі: його перший коханець зазнався і при відновленні контракту напевне зажадає прибавки, а він не думає потурати йому, бо й публіка не така вже прихильна тепер до нього. А якщо його пустити, то за ним підуть і всі його прибічники, через що трупа втратить кілька хороших, а разом з ними і кілька посередніх артистів. Тут він показав Вільгельмові, що зате чимало і виграє, прийнявши його, Лаерта, старого крикуна і навіть пані Меліну. Атож, він обіцяв створити справжній успіх бідному педантові в ролі єврея, міністра і взагалі лиходія.

Вільгельм збентежився, і не без тривоги вислухав цю пропозицію, і, передихнувши, сказав, аби не мовчати:

— Ви говорите вельми привітно про те добре, що в нас вбачаєте і на що сподіваєтесь; а як ви дивитесь на наші слабкі сторони, що, напевне, не сховалися од вашого гострою ока?

— їх ми ретельністю, вправами, міркуваннями не забаримось переробити на сильні сторони,— відповів Зерло.— Хоч ви зараз усі гамузом — сировина, партачі, але між вами нема зовсім безнадійних, бо наскільки я можу міркувати про всіх, то серед них нема жодного бовдура, а тільки бовдури й бувають невинуваті, бо вони тупі, негнучкі, однаково чи від пихи, глупоти, чи примхи.

Потім Зерло виклав у кількох словах свої умови, які може і хоче запропонувати, просив Вільгельма скоріше наважитися і пішов, збентеживши його непомалу.

Завдяки чудернацькій і неначе в жарт розпочатій роботі над вигаданою мандрівкою, яку вони писали вдвох з Лаер-том, Вільгельм став значно уважніший до обставин щоденного життя, ніж був досі. Він лише тепер зрозумів батькові наміри, чого той так палко рекомендував писати щоденника. Він уперше відчув, як приємно бути посередником у різних промислах і потребах і сприяти поширенню життя і діяльності в найдальші закутки гір і лісів. Метушливе торговельне місто, де він зараз мешкав, при неспокійній вдачі Лаерта, який всюди тягав його за собою, давало Вільгельмові найяснішу уяву про великий центр, звідкіль усе витікає і куди все повертається, і вперше він по-справжньому звеселився, дивлячись на таку бурхливу діяльність.

Ось у такому становищі будучи, і отримав він пропозицію від Зерло, і його знову сильно схвилювали бажання, нахили, віра в природжений талант, обов'язок до безпорадної трупи.

"Тепер ось,— сказав він сам до себе,— я вдруге стою на роздоріжжі поміж двох жінок, які з'явилися мені в юності моїй. Одна має вже не такий жалюгідний вигляд, як колись, а друга не такий вельможний. Ти відчуваєш внутрішній покликання іти й за тою, і за другою і до обох тебе однаково сильно тягне; тобі здається, що ти не можеш зважитись, ти хочеш, щоб якийсь зовнішній поштовх визначив твій вибір, і проте, коли як слід поміркуєш, то і вийде, що лише зовнішні обставини викликають у тобі прихильність до ремесла, збагачення, власності, але твоя найщиріша потреба створює і плекає бажання якнайбільше розвинути й удосконалити приховані в тобі нахили до добра і краси, духовної чи фізичної. І як же мені не шанувати долі, яка без моєї участі привела мене сюди, до мети моїх бажань. Г>о хіба ж не випадково, без мене, здійснюється тепер усе те, що я колись задумав і поклав виконати? Дуже дивно! Здається, людина найкраще знає свої надії і бажання, які давно плекає і береже в серці своєму, а проте, здибавшись із ними, коли вони ніби нав'язуються самі, їх не впізнає і сахається від них. Все, про що я міг лише мріяти до тої нещасливої ночі, котра мене з Маріаною розлучила, стоїть передо мною і саме себе накидає. Я хотів сюди тікати і сам опинився тут, не знаючи як. В Зерло я хотів шукати пристановища, а він сам шукає мене, та ще й пропонує умови, на які я, початківець, ніколи й не сподівався.

Невже це кохання до Маріанп прикувало мене до театру? Чи, може, навпаки, любов до мистецтва так прив'язала мене до дівчини? А може, лише перспектива, шлях до

театру вабили безладну, неспокійну людину, що бажала провадити таке життя, якого йому не дозволило б міщанське оточення? Чи, може, все було по-іншому, чистіше, гідніше? І що тебе примусило змінити свої попередні переконання? Чи ти ж не йшов досі, несвідомо навіть, за своїм планом? І чи не слід тепер цей останній крок ще більше схвалити, бо в цій грі нема побічних міркувань і тим самим ти зможеш додержати свого слова, урочисто даного, і шляхетно спокутувати свою тяжку провину?"

Все, що ворушилося у нього на серці та в уяві, безнастанно зміняло одне друге. Той факт, що він зможе втримати при собі Міньйону, що не відштовхне від себе арфіста, не малим тягарем лягло на шалю ваги, а проте вона хиталася з боку на бік, поки нарешті він, за своїм звичаєм, не пішов на пораду до свого друга Аврелії.

Розділ двадцятий

Вільгельм застав її на канапі; вона, здавалось, була спокійна.

— То ви гадаєте, що завтра зможете грати? — запитав він.

— Аякже,— відповіла вона жваво.— Ви ж знаєте, мені тут нічого не перешкодить. Коли б я тільки знала засіб, як уникнути оплесків партера. Вони бажать мені добра, але доконають мене. Позавчора я думала, що серце мені розірветься! Раніше я могла це стерпіти, коли сама собі подобалась; коли довго вчила роль і готувалась, то мене тішило, як звідусіль лунали оплески, бо вони показували, що роль мені вдалася. А тепер я говорю не те що хочу, не так як хочу, я захоплююсь, плутаюсь, і моя гра робить куди більше враження. Оплески стають голосніші, і я думаю: "Коли б ви знали, що вас захоплює! Захоплюють вас темні, могутні звуки, вони примушують вас дивуватись, а ви й не відчуваєте, що це болючий стогін нещасниці, яку її вшанували своєю прихильністю".

Сьогодні вранці я вивчила роль, а зараз ось повторила і спробувала грати. Я втомлена, розбита, а завтра почнеться все знову. Завтра ввечері треба грати. Отак я й нудж-світом, мені невесело вставати і прикро лягати. Все в мені йде по якомусь вічному колу. То приходить до мене жалюгідна втіха, то я відкидаю і проклинаю її. Я не хочу піддатися необхідності,— чому повинно бути необхідне те, що штовхає мене до загибелі? Хіба не могло б бути по-іншому? Я мушу розплатитися за те, що я німкеня; така вже натура у німців, що їм від усього важко і що все стає важким, до чого вони втрутаються.

— О друже мій,— перебив її Вільгельм,— перестаньте гострити кинджал, котрим ви раз у раз себе раните! Хіба вам нічого не залишилось? Та хіба ж ваша краса, ваша молодість, ваше здоров'я, ваш талант — це ніщо? Коли ви Етеряєте одне благо не з своєї вини, то невже повинні через це відкинути всі інші? Хіба це потрібно?

Вона помовчала хвилику, а потім заводала:

— Я добре знаю, що кохання — це марна витрата часу, нічого більше, як марна витрата часу. Скільки б я могла зробити! Скільки повинна була б зробити! І тепер усе чистісінько пішло нанівець. Я лише бідне, закохане створіння, лише закохане і нічого більше. На бога, пожалійте мене, нещасницю!

Вона замислилась і по короткій паузі палко скрикнула:

— Ви звикли, щоб вам усі вішалися на шию! Ні, ви не можете цього відчувати. Жоден чоловік не годен відчувати вартості жінки, яка вміє себе поважати! Поміж усіх янголів небесних, поміж усіх образів блаженства, які створює чисте, щире серце, нема нічого вищого за жіночу істоту, що віддається коханому чоловікові! Ми холодні, горді, бундючні, ясні, розумні, коли заслуговуємо того, щоб жінками зватись. І всі ці переваги ми кладемо до ваших ніг, як тільки покохаємо, як сподіваємось одвітного кохання. О, як свідомо, доброхітно відкинула я все своє існування! Але тепер я зневірюсь, нарочито зневірюсь. Кожна краплина крові повинна бути в мені покарана, кожна жилка буде в мене знівечена. Смійтеся, смійтеся над театральним розтринькуванням пристрасті.

Але нашому другові було зовсім не до сміху. Жахливий стан його приятельки, почасти природний, почасти вимушений, завдавав йому тяжкої муки. Він разом з нею переживав торттури її болісного напруження. Його мозок мало не розпадався, кров гарячково струмувала.

Вона встала і пройшла по кімнаті.

— Я не раз уже казала сама собі,— скрикнула вона,— що не повинна була його кохати, бо він цього не вартий; намагаюсь думати про щось інше, якомога розважити себе. То візьмусь за роль, якої ніколи не гратиму, то повторюю старі, хоч і знаю все до словечка, і вчу, вчу. Мій друже, мій щирий друже, яка це жахлива праця — змусити себе віддалитися від себе. Мій розум такий напружений, що аж мозок терпне. Щоб урятуватись від божевілля, я віддаюся знову почуттям, ніби його кохаю. Так, я його кохаю, кохаю,— скрикнула вона, заливаючись сльозами,— я кохаю його, хоч би навіть і вмерти!

Він схопив її за руку і став вельми просити не роз'ятрювати самої себе.

— О,— сказав він,— як дивно, що людині наказано не тільки неможливе, але також і багато можливого. Вам не судилося знайти вірне серце, яке могло б створити вам повне блаженство в житті. А мені довелося зв'язати все благо мого життя з одною нещасницею, яку я, ніби очеретину, пригнув до землі, а може, й зламав тягарем своєї вірності.

Він розповідав уже Аврелії свою історію з Маріаною, отже міг тепер на неї послатися. Вона пильно подивилася йому в очі і запитала:

— А ви можете сказати, що ніколи не підманули жінки, що ні в одній з них не пробували досягнути прихил ь-ності через легковажне залицяння, безсоромні обіцянки, звабліві присягання?

— Можу,— сказав Вільгельм,— без усяких хвастощів можу. Бо життя моє було дуже просте, і я рідко впадав у спокусу спокушати. І якою пересторогою, мій прекрасний, мій благородний друже, є для мене ваше сучасне сум-пе становище. Візьміть з мене цілком відповідну моєму серцеві обітницю, яка через зворушення, викликане вами, перетворилася у мені в мову і форму і цією хвилиною освятилася: буду уникати всяких легковажних зальотів і навіть найсерйозніші почуття притлумлю в грудях своїх. Жодна жінка не почує з уст моїх освідчення в коханні, якщо я не зможу їй присвятити всього свого життя!

Вона дивилась на нього з якоюсь дикою непритомністю і відступила кілька кроків, коли він подав їй руку.

— Не в цьому річ! — скрикнула вона. — Кілька жіночих сліз більше або менше — моря цим не долити. Але, — вела вона далі, — але поміж тисячами одну врятувати — це вже

чогось варте. З-поміж тисяч одну чесну знайти — це вж*з дпбре. Чи знаєте ви, що обіцяєте?

— Знаю, — сказав Вільгельм, усміхаючись, і подав їй руку.

— Приймаю, — мовила вона, зробивши такий рух правицею, що йому видалось, ніби вона хоче подати свою. Але вона швидко сягнула рукою до кишені, блискавично вихопила кинджал і вістрям порізала йому долоню. Вій швидко відсмикнув руку, але запізно, кров уже потекла.

— Вас, мужчин, треба гостро значити, щоб пам'ятали! — вигукнула вона з якоюсь дикою радістю, що скоро перейшла в жваву діяльність. Вона взяла свого носовичка і зав'язала йому руку, щоб зупинити кров, що текла з рани. — Пробачте напівбожевільній, — скрикнула вона, — і не жалкуйте цих краплин крові! Я примирилася, я знову отямилась. Я навколішках прохатиму у вас пробачення. Зробіть мені таку втіху, дозвольте лікувати вас.

Вона кинулась до своєї шафи, дістала полотна і деякі причандали, зупинила кров і старанно оглянула рану. Розріз ішов по долоні, від великого пальця через лінію життя аж до мізинця. Вона мовчки перев'язала руку і поринула в глибокий роздум. Вільгельм кілька разів її запитав:

— Дорога, як ви могли поранити свого друга?

— Мовчіть, — сказала вона, приклавши до уст пальця, — мовчіть!

КНИГА П'ЯТА

Розділ перший

Ось такечки Вільгельм до своїх двох ран, що ледь загоїлись, придбав ще й третю, яка завдавала йому чималого клопоту. Аврелія нізащо не згоджувалась, щоб він користувався послугами лікаря. Вона сама перев'язувала його з різними примовками, церемоніями, замовами і тим ставила його в дуже прикре становище. Але не тільки він один, а й всі близькі до неї терпіли від її неспокійної, дивацької вдачі. Проте нікому так не перепало, як маленькому Феліксові. Під її гнітом жвава дитина геть знервувалась, і що більше вона лаяла та напучувала хлопчину, то все неслухняніший він ставав.

Іноді на хлопчика находив особливий настрій, який звикли називати пустотливим, а вона пустошам ніяк не потурала. Йому, наприклад, краще смакувало нити з пляшки, а не з склянки, або їсти з каструлі, а не з тарілки. Такої невихованості вона не вибачала. Коли Фелікс залишав двері відчинені навстіж, чи грюкав ними, або, отримавши якогось наказу, і з місця не рушав, чи, мов несамовитий, зривався виконувати його, то мусив вислухувати довгу нотацію, яка на нього анітрішечки не впливала. Навпаки, його прихильність до Аврелії що день, то меншала, в голосі його не чуто було ніжності, коли називав її мамою, зате він палко прив'язався до старої няньки, яка, звичайно,

потурала йому у всім.

Але незабаром і няня так захворіла, що її мусили перемістити в спокійніше помешкання, і Фелікс залишився б зовсім самотній, якби не Міньюна, яка щиро любила його і стала для нього наче янгол-охоронець. Цих двійко дітей жили у найлюбішій згоді. Вона вчила його пісеньок, а він, вельми гостру пам'ять мавши, часто їх декламував, дивуючи слухачів. Вона хотіла також з'ясувати йому ландкарти, в яких все ще велико кохалася, хоч і не можна сказати, що вона вживала при цьому найкращий метод, бо, власне, кожна країна цікавила її лише одним: холодно там чи тепло. Вона вміла вельми докладно розповісти про земні полюси, про тамтешню жахливу кригу і як зростає тепло, коли віддалятися від полюсів. Коли хто їхав у подорож, то вона лише питала — їдуть на південь чи на північ, і намагалася визначити їх маршрут па своїй маленькій мапі. Особливо ж ставала вона уважною, коли Вільгельм починав говорити про подорожі, здавалося, завжди смутніла, як-но розмова переходила на іншу тему. Її нізащо не можна було вмовити, щоб вона вивчила якусь роль або хоч піти в театр подивитись на виставу. Зате вона ретельно і залюбки вивчала напам'ять різні оди і пісні і, коли несподівано, ніби експромтом, декламувала якогось вірша серйозного, урочистого характеру, то непомалу всіх дивувала.

Зерло, який звик укмічати найменші прояви таланту, намагався сприяти її розвиткові; найбільше дівчинка сподобалась йому своїм лагідним, розмаїтим, а іноді й веселим співом, і за те ж саме досягнув його прихильності й арфіст.

Зерло, не маючи сам музикального таланту і не граючи на жодному з інструментів, високо, проте, цінував музику, любив часто її слухати і задоволення від неї ставив понад усі інші. Раз на тиждень він споряджав концерти, а тепер з Міньюни, арфіста і Лаерта, що непогано грав на скрипку, у нього утворилась чудова домашня капела.

Він любив говорити: "Людина така схильна до простацького, її розум і почуття так легко тупіють до вражень від прекрасного й досконалого, що ми повинні всіляко берегти нашу здібність сприймати ці враження. Бо ніхто цілком не може обійтись без такої насолоди, і тільки незвичка втішатися прекрасним є причиною того, що багато людей знаходять задоволення в дурному і паскудному, аби лиш воно було новинкою. Треба,— казав він,— щодня послухати принаймні хоч одну пісеньку, прочитати хоч одного доброго вірша, подивитись гарну картину, а коли б можна було, то й сказати кілька розумних слів".

При таких поглядах, що до певної міри були природними для Зерло, особи, які його оточували, не залишалися без приємних розваг. В розповні таких утіх принесли Вільгельмові одного разу листа, чорним сургучем запечатаного. Вер-перова печатка мала ознаймити сумну звістку, і він злякався непомалу, довідавшись з кількох рядків листа, що вмер його батько. Після несподіваної, короткої хвороби пішов він з цього світу, залишивши усі земні свої діла в повному порядку.

Ця несподівана звістка вразила Вільгельма в саме серце. Він глибоко відчув, як часто ми не дбаємо про друзів і кривих, поки вони тішаються земними радощами, і лише тоді схаменемося й жалкуємо, коли вже позбавлені, принаймні на цей раз, їх

чудового товариства. Смуток його від дочасної втрати тої славної людини полегшувався тільки почуттям, що батько мало що любив і мало чим утішався на цьому світі.

Скоро думки Вільгельмові звернулися до власних справ, і він сильно занепокоївся. Людина потрапляє в дуже небезпечне становище, коли зовнішні обставини спричиняються до великих змін у її житті, до яких вона не підготовлена ні думкою, ні почуттям. Тоді настає, так би мовити, епоха без епохи і виникає тим більший розгاردіяш, що менше вона помічає свою непристосованість до нового оточення.

Вільгельм відчув себе вільним у такий час, коли ще не міг прийти до згоди з самим собою. Його переконання були шляхетні, його наміри чисті, його думки не безчесні. Все це він з деякою певністю міг у собі визнати, однак мав не раз нагоду помітити, що йому бракує досвіду, і через те він надає великого значення досвідів інших і висновкам, які вони вельми впевнено з нього робили, через що допускався ще більших хиб. Те, чого йому бракувало, він думав, що в першу чергу здобуде з книжок і розмов, коли збере все, гідне уваги. Тому він почав записувати і свої і чужі думки та ідеї, а то й цілі розмови, які цікавили його, але при цьому фіксував і правду і неправду, надовго чіплявся до якоїсь ідеї чи сентенції, втрачав свій природний спосіб думання і дії, йдучи за чужим провідним світлом. Злостивість Аврелії і холодна зневага до людей його друга Лаерта частенько впливали на його власні міркування. Але щодо цього найнебезпечніший був Ярно, ясний розум якого виносив правильний і суворий присуд про сучасні речі, який, проте, допускався одної хиби, що надавала цим окремим присудам всезагального значення, тоді як такі судження розуму мають силу на один раз і лише для певного випадку, а для іншого випадку вже негодящі.

Ось так Вільгельм, намагаючись прийти до згоди з самим собою, все далі відбігав рятівної єдності, а при такому хитанні пристрастям легко було запанувати над його намірами і погматати все, що він мав на думці зробити.

Зерло обернув звістку про смерть Вільгельмового батька собі на користь, бо й справді, що не день, то він мав усе більше причин думати, як би по-іншому організувати свій театр. Він мусив або відновити старі контракти, до чого не надто прагнув, бо кілька артистів, що вважали себе незаступними, ставали дедалі все нестерпніші, або мусив надати трупі зовсім іншої форми, чого й сам бажав.

Не наполягаючи особливо на Вільгельма, він впливав на нього через Аврелію й Філіну. Не давали йому одгалу й інші артисти, котрі бажали отримати ангажемент, тож він і опинився на роздоріжжі, у великому збентеженні. І хто б міг подумати, що лист од Вернера, написаний з зовсім іншою метою, штовхне його, нарешті, до протилежного рішення. Нижче ми подаємо цього листа з невеликими змінами, відкинувши вступ.

Розділ другий

"...Так було і так мусить бути, щоб кожний за всяких обставин був при своєму ремеслі і при своїй роботі. Ледве добрий старий переставився, як у наступну чвертьгодинку все пішло вже не так, як раніше. Приятелі, знайомі, кривні тиснулися скрізь, а особливо ті з них, що в таких випадках сподіваються щось вирвати для себе. Приносили, виносили, лічили, писали, вираховували; ті діставали вино й пироги, інші

пили і їли; але найбільше були заклопотані жінки, вибираючи собі жалобу.

Отже, ти мені пробачиш, мій дорогий, що я при таких обставинах подумав і про себе: помагаючи якомога ретельніше твоїй сестрі, я натякнув їй, вигодивши хвилю, що тепер уже в нашій волі прискорити шлюб, який наші батьки з надто великої розважливості все відкладали.

Ти, проте, не думай, що ми плекаємо думку заволодіти великим порожнім будинком: ми скромніші й розумніші, і ти повинен знати наш план. Твоя сестра одразу ж після шлюбу опоселиться в нашому домі, навіть забере і твою матір.

"Як це можливо? — вигукнеш ти.— Ви ж у своєму кублі самі не маєте де повернутися". В тім-то й майстерність, мій друже! Треба вміти влаштуватися! Ти й не повіриш, скільки місця можна знайти, коли задовольнятися малим. Великий дім ми продамо, до чого зараз є й добра нагода, а одержані гроші дадуть сто відсотків прибутку. Сподіваюсі, що ти погодишся па це; так би хотілось, щоб ти нічого не успадкував з порожніх марень твого батька й діда. Дід вбачав найвищу втіху в купі мізерних утворів мистецтва, якими ніхто — сміливо можу сказати,— ніхто разом з ним не міг втішатися, а батько жив серед розкішної обстави, з якої ніхто з ним не міг користатися. Ми зробимо по-іншому, і я сподіваюсь на твою згоду.

Воно правда, що мені самому в нашому домі немає місця, хіба що сидіти біля бюро, і зараз я навіть не бачу, де в майбутньому можна буде поставити колиску; але зате є більше ніж досить місця поза домом: кав'ярня і клуби для чоловіка, прогулянки й катання для жінки і прекрасні місця розваг для обох за містом. Тут іще матимем величезну вигоду, що за нашим круглим столом всі місця будуть зайняті, і батько не зможе бачити своїх друзів, які тим більше його зневажали, що більше він намагався їм догодити.

Тільки нічого зайвого в домі! Без зайвих меблів, начиння, без коней і карет! Нічого, крім грошей, а тоді розумно розважайся хоч кожен день, до любої вподоби. Жодного гардероба, одягайся завжди лише в найкраще, в нове. Чоловік скидає сурдут, а жінка продає свої сукні, як-но вони хоч трохи вийдуть з моди. Терпіти не можу старого мотлоху. Та нехай би мені подарували і найкоштовніший камінь з умовою носити його щодня, я не прийняв би такого подарунка. Бо як при мертвому капіталі можна думати про якусь радість? В цьому й полягає моє веселе кредо: провадь свої гешефти, здобувай гроші, розважайся весело з приятелями, а про решту в світі дбай лише стільки, скільки воно буде корисне для тебе.

Ну тепер-то ти й скажеш: "А чи думали вони про мене в своїх чудових планах? Де ж я житиму, коли вони продадуть батьківський дім, а в вашому й найменшої місцини немає для мене?"

Це, звичайно, найголовніший пункт, братику, і тут я хочу тобі в пригоді стати, але спочатку віддам належну тобі хвалу за те, що ти чудово умів використати час.

Скажи, будь ласка, як ти зміг за кілька тижнів стати таким знавцем всіляких корисних і цікавих речей? Хоч я добре знаю твої здібності, але такої пильності і уваги не сподівався від тебе. Твій щоденник нас переконав, яка була для тебе корисна

мандрівка. Опис залізо— і мідно-плавильних заводів чудовий і показує твоє глибоке розуміння справи. Я колись також їх відвідував, але мої реляції, як порівняти з твоєю, зовсім нікудишні. Увесь лист про виробництво полотна вельми повчальний, а твої зауваження до конкуренції дуже влучні. Подекуди ти помилився в додаванні, та це можна пробачити.

Але що мене з батьком найбільше потішило, то це твої ґрунтовні погляди на господарство, а особливо на поліпшення земельного господарювання. Ми маємо намір купити в дуже родючій місцевості великий маєток, що лежить у секвестрі. Ми вкладемо в нього гроші, які отримаємо від продажу батьківського дому. Частину його візьмемо в борг, а частину сплатимо. Ми розраховуємо на тебе, що ти, розуміючись на поліпшеннях, поїдеш туди, будеш за всім слідкувати, і за кілька років, щоб не казати зайвого, маєток підвищиться в ціні принаймні на одну третину, тоді продамо його, купимо більший, упорядкуємо той і продамо знову; ти — найдогідніша для цього особа. Дома також ми не ловитимемо гав, і незабаром наші справи будуть у найкращому стані.

А тепер прощай! Мандруючи, уживай світа, поки літа, їдь, куди вважаєш приємніше і корисніше. На перше півріччя ти нам не знадобишся, отже, можеш поблукати по світі, де твоя вподоба. Бо найкраща освіта для тямущої людини — це мандрівка. Бувай здоров, я радий, що ми так близько з тобою породичалися, а ще радніший, що з'єдналися і в діяльності".

Хоч як добре був написаний цей лист і хоч які економічні істини містив у собі, проте він не сподобався Вільгельмові з кількох причин. Перш за все, німим докором була для нього похвала його статистичних, технологічних, агрономічних знань, яких насправді в нього не було. Аж ніяк не сподобався йому також і намальований швагром ідеал міщанського щастя, навпаки, якийсь таємний дух відпору нестримно тягнув його в протилежний бік. Він переконався, що тільки в театрі може закінчити бажану освіту, і зміцнювався в своєму переконанні тим більше, що більше Вернер, не знаючи того, ставав супроти. Він зібрав докупи всі свої аргументи і остаточно став на тій думці, що " вже досить причин написати в сприятливому світлі про все це розумному Вернерові. Таким ось робом і виникла відповідь, яку ми також нижче подаємо.

Розд іл третій

"Твій лист так добре написаний, так складно і розумно обдуманий, що до нього нічого й додати. Але ти мені пробачиш, коли я скажу, що можна якраз і думати, і твердити, і робити навпаки, і мати слухність. У тебе в житті лише одна думка — як би необмежено збагатіти та легко й весело пожити. Чи й слід казати, що в цьому я не вбачаю нічого привабливого.

На великий жаль, я найперше повинен признатися, що склав щоденника за допомогою приятеля з кількох книжок, бо мусив догодити батькові. І хоч я знаю все, про що там писано, та навіть і більше того, але зовсім цього не розумію, та й не хочу з ним морочитися. Що мені з того, коли я вмітиму варити залізо, тоді як усередині в мене самі шлаки? Або коли наладнаю маєток, тоді як сам розладнаний?

Все скажу тобі одним словом: з самої юності моїм невиразним бажанням, моїм наміром було утворити з себе те, що я зараз є. Я й досі плекаю в собі ті самі думки, лише яспіші стали мені засоби, за допомогою яких можна їх здійснити. Я більше побачив світу, ніж ти уявляєш, і краще з цього скористався, ніж ти думаєш. Тому прислухайся уважніше до моїх слів, хоч вони, може, і не припадуть тобі до вподоби.

Коли б я був дворянин, то наша спірка хутко б закінчилась; але я тільки бюргер, тому й повинен іти власним шляхом, і я хочу, щоб ти мене зрозумів. Не знаю, як в інших країнах, але в Німеччині лише для дворянина можливе якесь там загальне, особисте виховання. Бюргер може відзначатися заслугами і навіть просвітити свій дух, але його особистість гине, хоч би він як старався. Коли дворянинові, що має стосунки з найзपाкомітшими людьми, ставиться в обов'язок прибрати сановиту поставу, коли ця постава, що перед нею не замикаються ні двері, ні брами, стає в нього вільною манерою, бо він мусить своєю сановитістю, своєю персоною розплачуватися скрізь — і при дворі, і в армії, то він і має причину за неї триматися і показувати, що її шанує. Йому дуже личить певна урочиста грація у звичайних умовах, якась легкодумна вишуканість в серйозних, поважних справах, бо показує, що він урівноважений. Він помітна персона, і що вишуканіші його рухи, що гучніший голос, що стриманіша і ритмічніша вся його істота, то він досконаліший. Якщо він і до високих і до нижчих, до друзів і кривих завжди однаковий, то йому нічого закинути, від нього кращого й бажати не можна. Хай він холодний, але й розважний, хай нещирий, але розумний. І коли він на вигляд кожної хвилини свого життя вміє володіти собою, то більшого ніхто вже кимагати від нього не може, а решта, що в нього є,— здібності, таланти, багатство — все це лише додатки.

А тепер уяви собі бюргера, якому б заманулося претендувати на такі привілеї; безумовно, йому не пощастить, і тим більше не пощастить, що більший потяг і хист до цього життя дала йому природа.

Коли дворянин у своєму житті не знає жодної межі, коли з нього можна створити короля або якусь подібну постать, то він може зі спокійним сумлінням з'являтися перед собою подібними; він всюди може просунути вперед, тоді як бюргерові личить тільки скромно і точно держатися накресленої йому межі. Він не сміє питати: "Хто ти такий?" — а лише: "Що ти маєш? Який розум, які знання, який хист, які статки-маєтки?" Коли дворянин своєю особою становить усе, то бюргер своєю персоною не становить нічого і не повинен становити. Перший може і повинен видавати себе за щось, а другий повинен залишатися тільки тим, що він є, і коли виставлятиме себе за щось інше, то буде тільки смішний і безглуздий. Перший повинен діяти, справувати, другий виробляти, добувати, повинен розвивати в собі деякі здібності, щоб стати придатним до чого-небудь, і вже наперед припускається, що жодної гармонії в його естві бути не може, бо щоб зробити себе здатним до чогось одного, треба занедбати все інше.

В цій різниці винні не тільки домагання дворян і поступливість бюргерів, але й державний устрій. Чи зміниться тут що, і що саме зміниться — це мало мене турбує; досить мені при теперішньому становищі і свого клопоту, а саме: як би врятувати і

розвинути те, що є для мене кінцевою потребою.

У мене тепер непереможний потяг до того гармонійного розвитку моєї натури, в якому відмовило мені моє народження.

Відколи я тебе покинув, я багато досягнув через фізичні вправи. Я майже позбувся своєї сором'язливості і вмію себе показати. Також я розвинув свою мову і голос і можу без похвальби сказати, що подобаюсь у товаристві. І не буду таїти від тебе, що з кожним днем я все більше прагну стати помітною персоною, подобатися і діяти в широкому колі. Цьому сприяє і мій нахил до поезії і до всього, що з нею поєднане, а також і потреба розвинути свій дух і смаки, щоб поволеньки в тих утіхах, в яких не можна собі відмовити, міг я сприймати добре за справді добре і прекрасне за прекрасне. Отож ти бачиш, що всього цього можна досягти лише в театрі, і тільки в цій єдиній стихії можу я рухатись і розвиватись так, як бажаю. На сцені освічена людина виступає з таким самим блиском своєї особи, як і вищі класи. Дух і тіло повинні завжди йти в один крок, і тут я матиму таку ж саму змогу бути і здаватись, як і деінде. А коли до того треба буде ще якого заняття, то на сцені є чимало механічних труднощів, і для свого терпіння я можу створити щоденні вправи.

Не сперечайся зі мною про це, бо перше ніж ти напишеш, крок буде вже зроблений. Скоряючись пануючим передсудам, я зміню своє ім'я, бо й без того соромлюсь виступати як Майстер. Прощай. Наші статки в таких певних руках, що я анітрішечки про них не турбуюсь. Що мені потрібно буде, я при нагоді напишу тобі; вимагатиму я небагато, бо сподіваюсь, що моє мистецтво мене прогодує".

Ледве лист був посланий, як Вільгельм негайно додержав слова і, на великий подив Зерло та інших, раптом оголосив, що присвячує себе сцені і ладен підписати контракт на скромних умовах. Згоди дійшли вони дуже скоро, бо Зерло ще передше поставив такі умови, що Вільгельм і решта артистів могли бути цілком задоволені. Злощасна тупа, якою ми так бідкались, була раптом прийнята вся гамузом, але ніхто, крім Лаерта, і не подумав виявити до Вільгельма вдячності. Як вони раніш вимагали без довіри, так тепер і прийняли без подяки. Більшість навіть приписували свій ангажемент впливові Філіни, то й дякували їй за це. Тим часом заготовлені контракти були підписані, і коли Вільгельм підписував своє вигадане ім'я, в його уяві з якогось нез'ясовного плетива ідей виникла враз картина лісової галявинки, де він поранений лежав на колінах у Філіни. На білому коні виїхала з кущів прекрасна амазонка, наблизилась до нього і злізла з коня. В гуманному хвилюванні вона походжала біля нього, нарешті стала перед ним. Плащ упав з її плечей, обличчя і вся її постать засязали. І раптом вона зникла. Він механічно підписував своє ім'я, не усвідомлюючи, що робить, і лише, підписавшись, відчув, що Мінйона стоїть біля нього, держить його за руку і лагідно намагається відтягнути її геть.

Розділ четвертий

Лише одну умову, яку Вільгельм поставив, даючи згоду вступити на сцену, Зерло прийняв не без певного застереження. Вільгельм вимагав, щоб "Гамлет" був поставлений цілком, без купюр, а Зерло сказав, що цю дивну вимогу виконає лише тоді,

як до цього буде можливість. Про це вони й раніше сперечалися, бо були супротивної думки, що можливе, а що неможливе і що можна викинути, а чого не можна.

Вільгельм був ще в тому щасливому віці, коли ще не розуміють, що і в коханої дівчини, і в улюбленого поета можуть також бути хиби. Наша уява про них така цілісна, така сама з собою узгоджена, що ми в них хочемо вбачати таку саму досконалу гармонію. Зерло ж, навпаки, любив роз'єднувати і, може, навіть занадто. Гострий розум його вбачав звичайно в художньому творі лише більш або менш недосконале ціле. Він гадав, що хоч би там яка була п'єса, а з нею нічого церемонитися, не виняток і Шекспірові п'єси, отже, і "Гамлета" треба добре обчикрижити.

Вільгельм же не хотів і слухати, коли той говорив, що треба одвіяти половину від пшениці. "Це зовсім не половина з пшеницею,— волав він,— це стовбур, віти, галуззя, листя, бруньки, квітки, овочі. Хіба ж усе воно не з'єднане, не походить одне з одного?" А Зерло відповідав, що не принесеш же цілий стовбур на стіл. Митець подає своїм гостям золоті яблука на срібній таці. Вони вишукували різних порівнянь, і їхні думки, здавалося, все більше розходились.

І вже наш друг зовсім був зневірився, коли одного разу, після довгої суперечки, Зерло запропонував йому найпростіший метод розв'язати це питання, а саме: взяти перо і викреслити з трагедії все, що важко або зовсім неможливо виконати, кілька дійових осіб з'єднати в одну і, якщо він з такою роботою не досить знайомий або серце не лежить

до неї, нехай покладеться на нього, він швидко з нею впорається.

— Це суперечить нашій умові,— сказав Вільгельм.— Як ви можете з вашим смаком бути таким легковажним?

— Мій друже,— покликнув Зерло,— і ви такий будете. Я знаю, гидка ця манера, вона, може, ще не застосована в жодному театрі в світі, але де ви знайдете таку занедбану сцену, як наша? До цього паскудного калічення примушують нас автори, а публіка це дозволяє. Чи багато в нас є п'єс, в яких не перебрано міри щодо кількості дійових осіб, декорацій, театральної техніки, в тривалості вистави, в діалогах, які б не переходили фізичних сил артистів? Проте ми мусимо грати, грати й грати! То чому ж нам не триматися своєї вигоди, коли зі скороченою п'єсою ми домагаємось того, що й з цілою? Нас же сама публіка штовхає на це. Мало німців, а то, може, взагалі, мало людей усіх націй мають почуття естетичного цілого; вони хвалять або ганяють лише окремі місця, і захоплюють їх також лише окремі місця, а хто ж від цього найбільше повинен радіти, як не артист, бо театр завжди залишається і збірним, і роз'єднаним еством.

— Залишається,— мовив Вільгельм,— але чи повинен таким залишатися, чи все повинно в ньому залишатися так, як є? Ви не переконаєте мене, що маєте рацію, бо жодна сила в світі не примусить мене дотримуватись контракту, який я підписав, найгрубіше помиляючись.

Зерло звернув розмову на жарт і ще раз попросив Вільгельма обміркувати як слід їх попередні розмови про "Гамлета" і самому спробувати якнайкраще обробити п'єсу.

Кілька днів Вільгельм пробув на самоті, а тоді веселий знову з'явився до Зерло.

— Я не помилюся,— покликнув він,— коли скажу, що добрав способу зарадити всій справі. Еге ж, я переконаний, що й сам Шекспір зробив би те ж саме, якби його геній не був скерований виключно на головний сюжет та не звели на манівці новели, які він обробляв у п'єси.

— Що ж, послухаємо,— сказав Зерло, поважно сідаючи на канапу.— Я спокійно слухатиму, але суворо судитиму.

Вільгельм промовив:

— Мені не страшно. Слухайте лишень. Найдокладніше дослідивши і найсуворіше обмірковуючи п'єсу, я вбачаю в її композиції два боки: по-перше, великий внутрішній зв'язок осіб і подій, могутня чинність, що виникає з характерів і вчинків головних фігур, кожна з яких чудова, і послідовності, в якій вони виступають, виправляти не можна. Жодним трактуванням їх не можна знищити або викривити. Вони такі, що їх бажає кожний бачити, до яких ніхто не наважиться торкнутися, які глибоко западають у душу і, як я чув, майже всі виведені на німецькій сцені. Тільки, на мою думку, тут ось яка хиба,— і це друге, що я маю зауважити до цієї п'єси,— я думаю про зовнішні стосунки осіб, через що вони переїжджають з місця на місце або в той чи інший спосіб входять у стосунки між собою,— все це вважають за незначне, говорять про це лише побіжно, або й зовсім відкидають. Звичайно, ці нитки дуже тонкі і неміцні, але вони йдуть крізь усю п'єсу, з'єднують те, що інакше розсипалось би і справді-бо таки розсипається, коли їх обрізують і думають, що впоралися з ділом, залишивши кінці.

До цих зовнішніх обставин я зараховую заворушення в Норвегії, війну з молодим Фортінбрасом, посольство до старого дядька, улагоджену сварку, похід молодого Фортін-браса в Польщу і його повернення вкінці, а також повернення Горацію з Віттенберга, Гамлетове бажання поїхати туди, Лаертова подорож до Франції, його повернення, вислання Гамлета в Англію, взяття його в полон морськими піратами, смерть обох царедворців через зрадницький лист,— все це обставини і події, яких би вистачило на цілий роман, але які надзвичайно шкодять цілісності п'єси, особливо й тому, що герой не має жодного плану.

— О, я радий чути від вас таке! — вигукнув Зерло.

— Не перебивайте мене,— мовив Вільгельм,— і поки що не поспішайте хвалити. Ці хиби є наче тимчасові підпірки в будівлі, яких не можна витягати, поки не буде підмурована міцна стіна. Отже, моя пропозиція — нічого не чіпати в перших, великих ситуаціях і якомога берегти їх і в цілому, і в окремих місцях, але ці зовнішні, окремі, розсипані мотиви, і ті, що розсипаються,— всі зразу відкинути і замінити одним єдиним.

— А чим саме? — запитав Зерло, підводячись зі свого іридобного місця.

— Воно лежить у самій п'єсі,— відповів Вільгельм,— мені треба тільки правильно його застосувати. Це заворушення в Норвегії. Ось тут і беріть мій план на випробу.

Після смерті старого Гамлета серед недавно завойованих норвежців починаються заворушення. Тамтешній намісник посилає свого сина Горацію, давнього Гамлетового

товариша по школі, який хоробрістю і життєвим досвідом значно перевищує всіх інших, в Данію прискорити спорядження флоту, яке за нового короля-гульвіси посувалося дуже поволі. Горацію знав старого короля, бо брав участь в його останніх битвах, здобув у короля прихильність, і тому першої сцени з привидам не можна знехтувати. Новий король дає потім Горацію аудієнцію і посилає Лаерта в Норвегію з повідомленням, що флот скоро прибуде, тимчасом як Горацію отримує наказа прискорити його спорядження, але мати не згодна відпустити сина в море з Горацією, хоч Гамлет і бажає цього.

— Ну, дякувати господеві,— покликнув Зерло,— тоді ми здихаємось Віттенберга та його високої школи, яка завжди стояла на заваді. Я вважаю вашу думку за цілком слушну, бо, крім двох окремих далеких картин Норвегії та флоту, глядач ні про що не мусить думати. Все інше він бачить, замість того щоб, як раніше, гасати уявою по всьому світі.

— Ви тепер ясно бачите,— сказав Вільгельм,— як я з'єднав усе інше в одне ціле. Коли Гамлет відкриває Горацію злочин свого вітчима, той радить йому поїхати з ним у Норвегію, забезпечити собі підтримку армії і вернутися зі зброєю в руках. А що Гамлет стає надто небезпечний для короля і королеви, то вони не мають кращого засобу здихатися його, як послати у флот, а наглядачами за ним посилають Розенкранца і Гільденстерна. Тим часом вертається Лаерт, і цього юнака, що палає жадобою помсти, шлють навздогін за ним. Флот через несприятливий вітер залишається в гавані. Гамлет ще раз вертається, і його прогулянку по цвинтарю можна легко вмотивувати. Його зустріч з Лаертом біля могили Офелії — це величний, неминучий момент. Після неї в короля виникає думка, що з Гамлетом найкраще розрахуватися тут, на місці. Перед від'їздом справляють урочистий бенкет, відбувається вдаване примирення з Лаертом, влаштовують турнір, на якому Лаерт із Гамлетом шермують. Без чотирьох трупів я не можу закінчити п'єси, ніхто не повинен залишитись живий. А що виборче право народу знову відновлюється, то Гамлет, умираючи, передає свій голос Горацію.

— Тоді швиденько сідайте,— мовив Зерло,— і обробляйте п'єсу— Вашу ідею я цілком схвалюю, лиш би не пройшла охота.

Розділ п'я т и й

Вільгельм давно вже перекладав "Гамлета", при чому користувався талановитою працею Віланда, через яку взагалі познайомився з Шекспіром. Все, що в нього було випущене, він додав і таким чином мав повний текст на ту мить, коли домовився з Зерло щодо опрацювання. Отож, згідно зі своїм планом, він почав випускати і вставляти, роз'єднувати і з'єднувати, змінювати і часом знову відновляти, бо хоч вельми був задоволений зі своєї ідеї, та при роботі йому все здавалось, що він лише псує оригінал.

Закінчивши працю, він прочитав її перед Зерло та рештою трупи. Всі були дуже задоволені, особливо Зерло не шкодував похвальних зауважень.

— Ви,— сказав він між іншим,— дуже правильно відчували, що зовнішні обставини супроводять усю п'єсу, але вони мусять бути простіші, ніж їх подав нам великий поет.

Те, що відбувається поза театром, чого глядач не бачить, що мусить лише уявити собі, є ніби тло, на якому рухаються фігури артистів. Широка, проста перспектива флоту і Норвегії, буде в п'єсі вельми до ладу. Якщо її викинути, то залишиться тільки сімейна сцена, і великий задум загибелі цілого королівського дому через внутрішні переступи і розпутність не буде показаний у всій своїй величі. А якщо тло залишиться розмаїтим, рухомим, заплутаним, і о це завдасть шкоди враженню від гри артистів.

Вільгельм тепер знову став на бік Шекспіра і доводив, що він писав це для остров'ян, для англійців, які на тлі звикли бачити лише кораблі та морські мандрівки, береги Франції та капери, і те, що для них є річ найзвичайніша, нас уже розважає і заплутує.

Зерло мусив поступитись, і обидва погодилися на тому, Що раз п'єса ставиться на німецькій сцені, то найкраще буде для нашої уяви пасувати поважне, просте тло.

Ролі були вже розподілені раніше: Полонія взяв Зерло, Офелію — Аврелія, Лаерт визначався вже своїм ім'ям, роль Гораціо отримав молодий, присадкуватий, жвавий, недавно прибулий юнак, а щодо короля і привида, то виникли деякі труднощі. Для обох цих ролей залишився тільки старий крикун. Зерло запропонував роль короля дати педантові, але Вільгельм рішуче запротестував. Так вони і не могли дійти згоди.

Далі Вільгельм у п'єсі залишив обидві ролі, Розелкранца і Гільденстерна.

— Чому ви їх не з'єднали в одну? — запитав Зерло. — Адже ж це скорочення так легко зробити.

— Хай біг мене боронить від таких скорочень, які заразом нівечать і сенс, і ефект, — мовив Вільгельм. — Те, що цих двоє добродіїв являють собою і що чинять, не може бути показане в одному. В таких дрібницях і виявляється Шекспірова велич: ця тиха хода, це лакузництво та угинання, це підтакування, ця підлесність і підлабузництво, ця пронозливість, це викручування хвостом, ця всезагальність і порожнеча, ця щира підлота, ця нездарність — як хможна все це вмістити в одну особу? їх мусило б бути принаймні з дюжину, якби можна було стільки знайти; бо вони тільки в суспільстві становлять щось, вони самі суспільство, і Шекспір був дуже скромний і мудрий, що показав тільки двох таких представників. Крім того, в моїй обробці вони мені потрібні як пара, що контрастує з одним славним Гораціо.

— Я розумію вас, — мовив Зерло, — і ми цьому допоможемо. Роль одного з них ми дамо Ельмірі (так звалася старша донька крикуна), адже не пошкодить, коли вони будуть вродливі, а я так вистрою і вимуштрую наших ляльок, що любо буде глянути.

Філіна надзвичайно раділа, що буде грати герцогиню в маленькій комедії.

— Я тут натурально покажу, — покликнула вона, — як в одну мить вийти заміж за другого, щиро любивши першого. Я сподіваюсь на великий успіх, і в кожного з чоловіків виникне бажання бути третім.

Аврелія аж зморщилась від таких слів. Її ворожість до Філіни дедалі зростала.

— Вельми шкода, — мовив Зерло, — що в нас нема балета, а то б ви мені з вашим першим та другим чоловіком затанцювали па-де-де, старий під музику заснув би, а ваші ніжки та литочки якраз би пасували до дитячого театру.

— Про мої ж литочки ви нічого не знаєте,— задерикувато мовила Філіна,— а щодо моїх ніжок,— гукнула вона і, хутко сягнувши рукою під стіл, зняла свої черевички та поставила їх перед Зерло,— то ось мої ходачки, прошу вас, чи знайдете кращі? ^

— Справді-бо! — сказав вїй, розглядаючи пречудові черевички.— Далебі, чи й побачиш де кращі!

Черевички були паризької роботи. Філіна отримала їх у подарунок від графині, дами, що славилась гарненькими ніжками.

— Чудова річ! — скрикнув Зерло.— Аж серце тремтить, як дивишся на них.

— А чого ж йому тремтіти? — запитала Філіна.

— Е, тут йдеться не про пару черевичків, хоч би які вони були гарні,— скрикнув Зерло,— їх стукіт іще принагідніший, ніж вигляд.— Він трохи підняв їх і кілька разів по одному кинув на стіл.

— А це ж що має значити? Давайте вже їх сюди,— покликнула Філіна.

— Дозвольте сказати,— відповів він з удаваною скромністю і лукавою серйозністю,— ми, холостяки, залишаючись вночі здебільшого самі, звичайно, як і всі люди, боїмося темряви і прагнемо товариства, особливо в готелях, в чужому місці, де трохи-таки й моторошно, ми тоді буваємо втішені, коли якесь щире дівчатко прийде і розважить нас своїм товариством. Ніч, лежиш у ліжкові, чуєш шурхіт, шелест, раптом двері відчиняються, впізнаєш любий, тихесенький шепіт, щось підкрадається, завісочка шурхотить, туп-туп! Черевички падають і — пурх — ти вже більше не сам. Ах, любий, неповторний звук! Ах, найлюбі-ший, наймиліший — оцей тупіт каблучків по підлозі! Що вони кращі, то ніжніше стукотять. Базікають про соловейків, про журкітливі струмки, про шум вітру, про звуки розмаїтих інструментів. А для мене наймиліше — оце туп-туп! Туп-туп — це найкраща тема для рондо, яке завжди слухав би і не наслуховався б.

Філіна відібрала від нього черевички і сказала:

— Як я їх викривила! Вони трохи завеликі на мене. Потім погралась ними і стала терти підошвами один об одного.

— Які вони стали гарячі! — скрикнула вона, приклавши підошву до щоки. Потім знову потерла і подала одного Зерло.

Він досить добродушно хотів спробувати, чи справді гарячі, і раптом:

— Туп-туп! — вигукнула вона і так хльоснула його каблучками, що він аж скрикнув і відсмикнув руку.—Я навчу вас про мої черевички думати інакше! — додала, сміючись, Філіна.

— А я навчу тебе, як підманювати старих людей, наче дітей! — скрикнув Зерло, підскачив, міцно схопив її і зра-бував у неї кілька поцілунків, кожен з яких діставався йому з серйозним, хоч і удаваним опором з її боку. В боротьбі довгі її коси розсипались, завились навколо їх обох, стілець перекинувся, а Аврелія встала, сприкрена, глибоко обурена цим бешкетом.

Розділ шостий

Хоча при новому обробленні "Гамлета" чимало дійових осіб були викинуті, проте їх

залишилось стільки, що трупи не вистачало.

— Якщо так і далі піде,— сказав Зерло,— то й наш суфлер муситиме вийти зі своєї діри та вештатися поміж нами в якійсь ролі.

— Я вже не раз дивувався, чого він сидить там,— додав Вільгельм.

— Я думаю, що ніде нема кращого помічника,— сказав Зерло.— Жоден глядач його не чує, а ми на сцені чуємо кожен його звук. Він наче виробив у собі окремий орган і, як добрий геній, в скрутну хвилину посилає нам виразний шепіт. Він відчуває, яку частину своєї ролі артист засвоїв досконало і заздалегідь передбачає, коли його зраджує пам'ять. Іноді, бувало, ледве прочитаєш роль, а граєш добре, бо проказуєш за ним слово в слово; тільки в нього є одна особливість, яка іншого зробила б зовсім негідним до цієї справи, а саме: він з таким запалом бере участь у п'єсі, що в патетичних місцях не тільки підказує, а й декламує. Ця його звичка збивала мене кілька разів з пан-телику.

— І мене також він ставив у небезпечне становище,— впала в мову Аврелія,— але іншою особливістю.

— Як же це при його уважності можливо? — запитав Вільгельм.

— Він,— вела далі Аврелія,— в деяких місцях так сильно зворушується, що аж гарячі сльози проливає і на кілька хвилин просто не володіє собою. І доходить до такого стану якраз не в так званих зворушливих місцях, а, ясніше сказати, в прекрасних, з яких чистий поетів дух визирає ясними, відкритими очима, в місцях, якими решта людей захоплюється дуже рідко, яких тисячі людей навіть і не помічають.

— А чому ж він, маючи таку чутливу душу, не з'являється на сцені?

— Хрипкий голос і незграбні рухи виключають його зі сцени, а іпохондрична вдача — з товариства,— вихопився Зерло.— Скільки зусиль я приклав, щоб призвичаїти його до себе! Але надаремне. Читає він чудово, я ніколи не чув, щоб хто ще так гарно читав; ніхто не вміє так тонко відчувати різницю між декламацією та пристрасним речитативом.

— Знайшов! — скрикнув Вільгельм.— Знайшов! Яке ж щасливе відкриття! Тепер у нас є артист, який прочитає місце про суворого Пірра!

— Треба мати таку пристрасну натуру, як ваша,— мовив Зерло,— щоб усе використати для своєї кінцевої мети.

— Звичайно, я був у великій скруті,— вигукнув Вільгельм,— і думав, що й те місце змушений буду викинути, скалічивши тіш п'єсу.

— Але я цього не бачу,— втруtilась Аврелія.

— Сподіваюсь, що ви скоро погодитеся з моєю думкою,— промовив Вільгельм.— Шекспір вводить прибулих артистів з подвійною метою. По-перше, артист, що з таким хвилюванням сповіщає про смерть Пріамову, робить велике враження на самого принца. Він ятрить сумління нерішучого юнака, і таким чином ця сцена стає прелюдією до тої, в якій інтермедія справляє таке велике враження на короля. Гамлет почуває себе присоромленим від цього артиста, що бере таку велику участь у чужому уявному горі, в нього негайно ж виникає думка в такий самий спосіб випробувати свого вітчима.

А який чудовий монолог у кінці другого акту! Я такий радий, що буду його декламувати:

"О, який я негідний, який я підлий раб! Хіба ж то не жахливо, що цей артист лише силою вигадки, силою пристрасної мрії так підкоряє свою душу своїй волі, що під її впливом аж міниться на обличчі. Сльози в очах! Збентежена поведінка. Тремтячий голос! Все єство пройняте одним лише почуттям! І все через ніщо — через Гекубу! А що йому Гекуба? Чи він для Гекуби, що плакати мусить за нею?"

— Якби ж то тільки можна було пустити на сцену цього добродія! — мовила Аврелія.

— Ми повинні,— сказав Зерло,— помаленьку привчити його. На репетиціях він читатиме нам ті місця, ми скажемо, що чекаємо артиста, який має грати цю роль, а там побачимо, як підійти ближче.

Погодившись па цьому, вони звели розмову на привида. Вільгельм не міг зважитись віддати роль живого короля педантові, щоб крикун грав привида, бо хотів почекати, чи не нагодяться ще артисти, щоб з-поміж них вибрати підходящу людину.

Можна собі уявити, як здивувався Вільгельм, коли ввечері у себе на столі знайшов запечатаного листа, написаного чудернацьким почерком, з адресою на його театральний псевдонім:

"Нам відомо, що ти, о дивний юначе, перебуваєш у великій скруті. Ти ледве знаходиш людей для свого "Гамлета", а про тінь і мови нема. Твій запал заслуговує чуда; чуда ми не зробимо, але щось чудне счиниться. Якщо довіришся нам, то в слухний час привид з'явиться. Будь мужній і міцно тримайся! Жодної відповіді не треба, твоє рішення буде нам відоме".

З цим дивним листом він побіг до Зерло. Той прочитав раз, прочитав другий і нарешті замислено сказав:

— Річ вельми важлива, це треба добре розжувати, чи можна і чи слід на це зважитись.

Вони заговорили про те про се. Аврелія мовчала і тільки час від часу усміхалась, а коли за кілька днів про це знову зайшла мова, вона досить ясно дала зрозуміти, що вважає це за жарт самого Зерло, тому прохала Вільгельма відкинути всі турботи і терпеливо чекати привида.

Взагалі Зерло був у напрочуд гарному гуморі, бо артисти, що мали його покинути, намагалися грати якомога краще, щоб дошкульніше дати йому відчутти свою відсутність, а від зацікавлення публіки до нового складу трупи він сподівався чималих зборів.

Навіть самі стосунки з Вільгельмом зробили на нього деякий вплив. Він почав більше говорити про мистецтво, бо, зрештою, був німцем, а ця нація охоче здає собі справу з того, що робить. Вільгельм записав чимало таких його міркувань, але ми, щоб часто не переривати нашої оповістки, подамо при іншій нагоді ці драматичні спроби для тих наших читальників, що зацікавляються ними.

Особливо Зерло був веселий одного вечора, коли говорив про те, як він розуміє

роль Полонія.

— Цього разу я обіцяю,— сказав він,— добре покіп-ся з поважної, гідної людини і лагідно виставити там, де слід, його спокій і певність, порожнечу і значущість, привітність і банальність його ества, свавільність і обережність, щирі хитрощі і нещирю правду. Я хочу вивести і якнайчемніше показати того сивого, чесного напів-шельму, що вміє пристосуватися, виждати слушного часу, і до цього добре мені прислужаться різкі, грубі мазки нашого автора. Я говоритиму, як книга, коли підготуюсь, і як блазень, коли буду при доброму гуморі. Я буду підлабузою, як треба, підтакуватиму і буду настільки хитрий, щоб не помічати, якщо з мене сміятимуться. Мало коли брався я за роль так охоче і з таким завзяттям.

— Якби ж і я могла сподіватися від своєї ролі такого,— сказала Аврелія.— Але в мені нема вже ні молодості, ні ніжності, щоб відчувати в собі цей характер. На жаль, я знаю лише одне: почуття, що запаморочило Офелії голову, не покидає і мене.

— Не будемо брати цього так близько до серця,— сказав Вільгельм,— бо, власне, моє бажання заграти Гам-лета зводило мене геть на манівці, хоч як я намагався вивчити п'єсу. Що більше я вивчаю роль, то більше бачу, що в цілій моїй постаті нема жодної риси того образу, який Шекспір надає своєму Гамлетові. І коли як слід поміркую про надзвичайну цілісність тієї ролі, то аж не віриться, чи зможу справити хоч поганеньке враження.

— Ви надто сумлінно взялися до своєї справи,— мовив Зерло.— Артист пристосовується до ролі, як може, а роль мусить пристосуватись до артиста. Але як же Шекспір змалював свого Гамлета? Невже він такий на вас не схожий?

— По-перше, Гамлет білявий,— сказав Вільгельм.

— От тобі й маєш! — втрутилася Аврелія.— Звідкіля ви це взяли?

— Як данець, як мешканець півночі, він з народження має бути білявий і з блакитними очима.

— Таж у Шекспіра й згадки нема про це!

— Виразно він цього ніде не каже, але в зв'язку з ін-ніпми місцями це здається мені безперечним. Його втомлює шермування, піт очі заливає, і королева говорить: "Він гладкий, хай трішки відпочине". То хіба ж його можна уявити інакше, ніж білявим та огрядним? Бо чорняві замолоду рідко бувають такими. І хіба ж його хистка меланхолія, його лагідна жура не більше пасують до такого образу, ніж до стрункого, чорнявого юнака, від котрого ми чекаємо більше рішучості і спритності?

— Ви геть псуєте мені уяву вашим гладким Гамлетом! — покликнула Аврелія.— Не показуйте нам вашого огрядного принца! Дайте нам краще якесь *qui pro quo*, аби лиш воно чарувало нас і зворушувало. Наше задоволення дорожче для нас, ніж авторові наміри, і ми бажаємо чарівності, яка була б із нами співзвучна.

Розділ сьомий

Одного вечора артисти засперечалися, що важливіше — роман чи драма. Зерло запевняв, що це марна, безглузда суперечка: і роман, і драма — прекрасні речі, аби лиш вони трималися свого жанру.

— Мені це ще не зовсім ясно,— зауважив Вільгельм.

— А кому воно ясно? — мовив Зерло.— Проте не завадило б трохи ближче з цим ознайомитись.

Довго вони топталися навколо цього питання і нарешті прийшли до такого висновку:

В романі, як і в драмі, ми бачимо людську натуру і людські вчинки. Різниця обох цих жанрів лежить не тільки в зовнішній формі і не в тому, що в драмі дійові особи промовляють самі, а в романі про них розповідають. На жаль, багато драм — це лише романи в діалогах, і цілком можливо написати драму в листах.

В романі повинні даватись переважно думки і події, в драмі характери і вчинки. В романі дія розвивається поволі, і наміри головної особи доконечне мусять стримувати прагнення цілого до розвитку. Драма ж повинна поспішати, характер дійової особи мусить прямувати до кінця і його треба стримувати. Герой роману мусить бути пасивний або принаймні не надто вже діяльний, від драматичного ж героя вимагаються дія і вчинки. Гранді-сон, Кларісса, Памела, векфільдський священик, навіть Том Джонс — все це, коли не пасивні, то особи, що стримують дію, і всі події, так би мовити, формуються згідно з їхніми намірами. В драмі герой нічого не формує посвоєму, все повстає проти нього, і він або усуває всі перешкоди, або підкоряється їм.

Погодилися також і на тому, що в романі може грати чималу роль і випадок, проте він мусить бути скерований по певному шляху переконаннями дійових осіб, і, навпаки, що для долі, яка штовхає людей без їхньої участі лише силою не зв'язаних між собою зовнішніх обставин до непередбаченої катастрофи, для долі місце тільки в драмі. Випадок може утворити лише патетичні і ні в якому разі не драматичні ситуації; доля, навпаки, завжди мусить бути жахлива і стає аж надто трагічна, коли доводить до нещасливого зв'язку і злочинні і невинні, незалежні один від одного, вчинки.

Ці міркування знову привели до дивного "Гамлета" та до властивостей цієї п'єси. У героя, казали вони, ми бачимо самі лише умонастрої. Він натрапляє тільки на вчинки, і тому п'єса трохи скидається на розтягнутий роман, але тому, що доля вже визначила план, тому, що п'єса виходить з жахливого злочину, а героя тягне все вперед до страшного вчинку, то п'єса в найвищій мірі трагічна і не може мати іншого кінця, ніж трагічний.

Тепер мало відбутися пробне читання, на яке Вільгельм дивився просто як на свято. Він наперед звірив усі ролі, отже, з цього боку не було замішки. Всі артисти вже ознайомилися з п'єсою, і він до початку намагався тільки переконати їх в важливості пробного читання. Як від кожного музиканта вимагається, щоб він міг до певної міри грати з листа, так і кожний артист, ба навіть і кожна вихована людина повинні навчитися, читаючи з листа чи то драму, чи вірша, чи оповідання, зразу ж схопити їхній характер і відтворити в інтонації. Ніяке заучування напам'ять не допоможе, якщо артист насамперед не збагне духу і сенсу хорошого письменника. Сама буква нічого тут не варта.

Зерло запевняв, що він пробному читанню, коли воно проведено як слід, надає

більшої ваги, ніж усякій іншій репетиції, навіть і генеральній.

— Нема-бо нічого веселішого,— сказав він,— як розмови артистів про студіювання п'єси. Для мене це однаково, як би вільні каменярі заговорили про роботу.

Пробне читання пройшло вдало, і можна сказати, що ці кілька корисних годин стали ґрунтом для популярності і добрих зборів трупи.

— Ви непогано зробили, мій друже,— сказав Зерло, залишившись з Вільгельмом на самоті,— що так серйозно поговорили з нашими колегами, хоч я й боюсь, чи виправдають вони ваші сподівання.

— А чому? — запитав Вільгельм.

— Я вже впевнився,— вів далі Зерло,— що хоч і легко розворушити в людей уяву, хоч і залюбки вони слухають казки, але рідко можна здибати у них продуктивну уяву. А в артистів то й поготів. Кожен радо візьметься за гарну, гідну, блискучу роль, але всяк про те лише мріє, щоб самозадоволено поставити себе на місце героя, нітрі-щечки не турбуючись, чи його хто-небудь вважатиме за такого. І небагато хто з них виразно уявляє, що автор хотів показати в п'єсі, скільки треба вкласти своєї індивідуальності, щоб добре виконати свою роль, як силою власного переконання переконати глядача, що ти став зовсім іншою людиною, як внутрішньою правдою своєї гри перетворити цю дощану буду на храм, ці лаштунки на ліс. Хто має уяву про цю силу духу, що саме і вводить глядача в оману, про цю вигадану правду, що саме і справляє враження, через яку і досягають ілюзії?

Тож дозвольте нам не так надто вже наполягати на дух і на почуття! Найпевніше буде, коли ми спочатку спокійно з'ясуємо нашим друзям буквальний сенс п'єси і розкриємо її значення. Хто має хист, той і сам знайде розумне і зворушливе виконання; а хто його не має, той принаймні не зовсім фальшиво буде грати і декламувати. Але я не знаходив і в артистів, і взагалі у всіх, гіршого зухвальства, як намагання збагнути одразу дух, не зрозумівши ясно і остаточно букви твору.

Розділ восьмий

Бі.імельм прийшов на першу репетицію дуже рано і опинився на сцені сам-один. Помешкання захопило його і збудило в ньому найчудесніші спогади. Декорації села і лісу стояли достоту так, як на сцені його рідного міста на тій репетиції, коли одного ранку Маріана схвильовано призналась, що кохає його, і обіцяла першу щасливу ніч. Хатки в театрі були схожі одна на одну, як і в селі. Вранішнє сонце освітлювало крізь нанівзачинену віконницю скрайок лави, німічно прибитої коло дверей. Тільки, на жаль, тепер воно вже не світило, як тоді, на Маріа-нині коліна і груди. Він сів на лаву, замислився над тдм, що все так дивно схоже на тодішнє, і йому вдалось, ніби він скоро побачить тут і Маріану. Та ба! Це були тільки декорації до епілога, що тоді часто ставили на німецькій сцені, і нічого більше!

Ці спогади його були порушені прибуттям решти артистів, з якими разом прийшли і двоє аматорів театру та акторських гардеробних. Вони з ентузіазмом привітали Вільгельма. Один із них був наче пажем при особі мадам Меліни, другий — справжній прихильник театрального мистецтва, а обидва разом належали до таких друзів театру,

які були б бажані в кожній трупі. Важко було сказати, чи вони більше знали театр, чи любили його. Вони надто його любили, щоб добре його знати, і досить його знали, щоб цінувати все гарне і відкидати погане. Але при своїй прихильності вони терпляче ставились і до посереднього виконання, зате годі й казати, яку мали величезну насолоду і до і після доброї вистави. Технічний бік втішав їх, духовний захоплював, і їхня прихильність була така велика, що навіть репетиції уривків могли для них створити певну ілюзію. Здавалось, хиби для них кожного разу відступали геть, а все гарне щиро їх зворушувало. Одне слово, це були аматори, яких кожен митець міг би собі побажати. Найлюбіша їх мандрівка була з-за лаштунків у партер і з партеру за лаштунки, найприємніші посиденьки — в гардеробній, найбільший клопіт — хоч трохи виправити поставу, одяг, виразність декламації артистів; найулюбленіші розмови були про успіх вистави. Вони турбувались, щоб артист завжди був уважний, активний, точний, намагалися зробити йому щось корисне і без зайвих витрат справити трупі якусь приємність. Обидва вони мали виключне право з'являтися в театрі під час репетицій та вистав. Щодо "Гамлета" вони не скрізь були згодні з Вільгельмом.' Подекуди він поступався, але здебільшого обстоював свою думку, а в цілому такі розмови дуже сприяли розвитку його смаку. Вільгельм хотів, щоб його друзі бачили, як високо він їх цінує, а ті, в свою чергу, пророкували, що з їхніх спільних зусиль виникне нова доба в німецькому театрі.

Присутність на репетиціях обох цих аматорів була дуже корисна. Вони особливо переконували наших артистів, що на репетиціях треба позу і гру пов'язувати з мовою так само, як це має робитися і на виставі, а все разом повинно об'єднатися механічною звичкою. Особливо на репетиціях трагедій не можна дозволяти собі жодних звичайних рухів. Артист-трагик, котрий на репетиції нюхає табаку, збуджує в них страх, бо дуже ймовірно, що й на виставі у тому самому місці йому захочеться понюхати. Вони стояли навіть на тому, що ніхто не сміє бути на репетиції в чоботях, якщо на виставі треба грати в черевиках. Але ніщо так їх не болить, запевняли вони, як те, що жінки на репетиціях ховають руки в фалди своєї одежі.

Крім того, поради цих аматорів мали ще один дуже добрий вплив, а саме: всі чоловіки почали навчатися військової муштри. "В театрі так часто артисти грають військових,— казали вони,— але нічого сумнішого нема, як бачити на сцені в формі капітана чи майора людину без найменшої військової виправки".

Вільгельм і Лаерт перші зважились на унтер-офіцер-ську муштру і, крім того, дуже ретельно взялися знову за свої справи з шермицерії.

Багато зусиль поклали обидва аматори на розвиток трупи, що утворилася так щасливо. Вони дбали про те, щоб трупа у майбутньому сподобалась публіці, хоч та при нагоді й кепкувала з їх надмірної прихильності до театру. Артисти не знали, чи слід їм дякувати за їхні вказівки, а особливо за те, що ті не пропускали нагоди підкреслити головний пункт акторського обов'язку — голосно і виразно промовляти. Тут натрапили вони на більший опір і незадоволення артистів, ніж думали спочатку. Більшість акторів хотіли, щоб їх слухали так, як вони взагалі говорять, і лише небагато намагались

вимовляти так, щоб їх було чути. Одні складали вину на помешкання, інші казали, що не можуть кричати, коли треба говорити натурально — нишком або ніжно.

Наші театральні, маючи невимовне терпіння, всяким робом намагалися подолати цю хибу, перемогти цю впертість. Вони не шкодували ні доказів, ні лестоців і наскін-чу таки домоглися свого. Тут їм особливо допоміг добрий Вільгельмів приклад: він попросив їх сісти під час репетиції в найдальшому кутку і, як тільки його буде невиразно чути, постукати ключем по лаві. Вільгельм добре артикулював, говорив помірно, підіймав тон поволі і навіть у найпалкіших місцях не зривався з голосу. З кожною репетицією все менше було чути стукіт ключа. Ця операція потроху сподобалась і іншим, і можна було сподіватись, що п'єсу, нарешті, буде чути в усіх закутках театру.

На цьому прикладі видно, як люди люблять доходити мети лише своїми власними засобами, скільки зусиль треба докласти, щоб розтлумачити їм те, що зрозуміле саме від себе, і як важко людину, що бажає досягнути чого-небудь, привести до усвідомлення найголовніших умов, при яких лише і можливе виконання її задумів.

Розділ де в'я т и й

До вистави готували також декорації, костюми і все потрібне. Щодо окремих сцен і місць у Вільгельма були свої забаганки, і Зерло цьому не перечив почасти з огляду на контракт, а почасти з переконання, бо сподівався цією поступкою догодити йому, щоб потім легше прихилити до своїх поглядів.

Так, наприклад, король і королева повинні були па першій аудієнції сидіти на троні, а придворні стояти по боках, і між ними непомітно мав стояти Гамлет. Гамлет, казав він, мусить поводитись спокійно; чорна одіж досить вже виділяє його. Він мусить скорше ховатися, ніж висуватися наперед. Лише тоді, коли аудієнція закінчиться і король заговорить з ним як із сином, тоді він може виступити, і сцена знову піде своїм шляхом

Великого ще клопоту завдавали також і два портрети, на які Гамлет у сцені зі своєю матір'ю так палко посилається.

— По-моєму,— казав Вільгельм,— ці портрети, в зріст людини, повинні висіти на видноті в глибині кімнати біля головного входу, причому портрет старого короля в повному риштункові повинен висіти з того боку, де з'явиться привид. Мені б хотілося, щоб на портреті король правицею робив владний жест, трохи повернувшись і дивлячись через плече, щоб цілком бути схожим на привида, коли він виходить у двері. Це зробить дуже великий ефект, коли саме тоді Гамлет буде дивитися на привида, а королева на портрет. Вітчима треба показати в королівських шатах, але не в таких пишних, як небіжчика.

Були ще й інші пункти, про які, можливо, ми поговоримо при нагоді.

— Чи ви непохитно стоїте на тому, що Гамлет вкінці мусить вмерти? — запитав Зерло.

— Як же я можу зберегти йому життя,— сказав Вільгельм,— коли вся п'єса тягне його до смерті? Адже ж ми про це багато говорили.

— Але ж публіка бажає, щоб він жив!

— Я краще йому зроблю яку хочете послугу, але цього не можу. Ми іноді також хочемо, щоб якась славна, корисна людина, що вмирає від тривалої хвороби, довше пожила. Родина плаче, благає лікаря, а він не може його врятувати, отож, як лікар не може перемогти природної необхідності, так і ми не можемо порушити визнаної художньої необхідності. Це буде лише марна поступливість юрбі, коли ми будемо викликати в неї почуття, які вона бажає, а не ті, які вона повинна переживати.

— Але ж хто платить гроші, той вибирає товар по своїй уподобі.

— Тільки до певної міри; бо велика публіка заслуговує, щоб її поважали, а не мали за малу дитину, в якій хочуть виманити гроші. За її добре ми розвинемо в ній добрі почуття й смаки, і вона залюбки віддасть нам свої гроші, бо тоді ні розважливість, ні розум не докорятимуть за цю витрату. Їй можна лестити як улюбленій дитині, лестити, щоб потім направити, просвітити, а не так, як вельможним і багатим, яким потурають у вадах, щоб мати з того користь.

Вони довго ще міркували, особливо про те, що можна ще змінити в п'єсі і що повинно залишитись недоторканим.

Ми не будемо вдаватись у це глибше, бо, гадаємо, запропонувати в майбутньому нове опрацювання "Гамлета", особливо тій частині наших читальників, які, можливо, зацікавляться ним.

Розділ десятий

Відбулася генеральна репетиція. Вона тривала дуже довго. Зерло і Вільгельм багато ще мали клопоту. Бо хоч готувалися й довгенько, а проте чимало конче потрібного відкладалося до останньої хвилини.

Так, наприклад, не були ще готові портрети обох королів, а сцена між Гамлетом і матір'ю, від якої сподівалися великого ефекту, виглядала вельми жалюгідно, бо ні привида, ні його портрета ще не було. Зерло, жартуючи з цього приводу, сказав:

— Будуть нам непереливки, якщо привид не з'явиться і вартовим доведеться махати мечами в повітрі, а нашому суфлерові замість привида декламувати промову з-за лаштунків.

— Не будемо ображати дивного друга нашим недовір'ям,— сказав Вільгельм,— він, напевне, з'явиться потрібної хвилини і здивує і нас, і публіку.

— Авжеж,— покликнув Зерло,— я буду вельми радий, коли завтра відбудемо виставу, вона завдала нам більше мороки, ніж я сподівався.

— Але ніхто в світі не радітиме більше, ніж я, коли п'єса буде поставлена,— зауважила Філіна,— хоч роль моя і зовсім не важка. Бо завжди і всюди слухати мову про одну і ту саму річ, з якої нічого більше й не вийде, як одна вистава, котра скоро піде в непам'ять, як і сотні інших,— на це в мене терпець увірветься. Ради бога, не робіть собі з цього стільки клопоту! Гості, встаючи з-за столу, завжди можуть огудити кожну страву і, слухаючи їхні розмови дома, важко й збагнути, як вони могли витримати таку гостину.

— Дозвольте мені, люба голубко, вжити ваше порівняння на свою користь,—

промовив Вільгельм.— Подумайте лишень, що мусить створити вкупі природа і мистецтво, торгівля, і ремесла, і промисловість, щоб можна було влаштувати бенкет. Скільки років мусить пробути в лісі олень, риба в річці або в морі, щоб заслужити шани потрапити на ваш стіл, а скільки ще має роботи господиня або куховарка на кухні, поки все зготує? З яким недбальством поглинають гості за десертом працю далекого виноградаря, корабельника, господаря винарні, наче так воно й повинно бути! І невже всі ці люди не повинні працювати, не повинні творити, заготовляти, а господар не повинен усе те старанно зібрати і зберігати лише тому, що, зрештою, кожна насолода скороминуща? Але нема скороминущих насолод, бо враження, яке вони справляють, залишається в нас, і те, що робиться пильно і напружено, надає навіть глядачеві певної прихованої сили, впливу якої ми не можемо й збагнути.

— Мені байдуже,— сказала на те Філіна,— але я мушу й цього разу визнати, що чоловіки завжди самі собі суперечать. Хоч ви й як сумлінно намагаєтесь не спотворити великого автора, одначе пропустили найпрекрасні-шу думку в п'єсі.

— Найпрекраснішу? — скрикнув Вільгельм.

— Авжеж, найпрекраснішу, якою і сам Гамлет пишається.

— А саме? — скрикнув Зерло.

— Якби ви носили перуку,— мовила Філіна,— то я б її гарненько здерла, бо, здається мені, вам не завадило б просвіжити мозок.

Розмова на цьому обірвалась. Усі замислено встали і хотіли розійтись, бо було вже пізно. Покіль вони стояли у ваганні, Філіна заспівала пісеньку на чудесний, приемний мотив:

Не співайте сумовито Опівнічну самоту, Любі, п'тьмою повито Мить єднання золоту,

Жінка — краща половина Чоловіча. Так і ніч — Половина віку плинна І найкраща, певна річ.

Насолодам на заваді Осоружний день стає, Хоч і в ньому є відрада: День спочинути дає.

Та коли при сьйві свічки Темінь цідиться густа, Личко горнеться до личка І бажають уст уста.

І коли пустун крилатий, Купідон о тій порі 'Замість пристрастю налляти Віддається мирній грі,

Коли з співом солов'їним Мить кохання настає, Що самотнім і провинним Тільки жалю завдає,

Хто б, довірившись дзиґарям, Опівнічний слухав бій, Що дванадцятим ударом Сповідчають супокій!

Хай минає дня докука, Знай же, серденья моє, В кожному дні своя є мука, В кожній ночі радість є.

Пісенька скінчилась, і Зерло голосно крикнув їй: "Браво",— а вона, легенько вклонившись, скочила до дверей і, сміючись, швидко вибігла. Тільки чутно було на сходах її спів та цокотіння каблучків.

Зерло пішов у прилеглу кімнату, а Аврелія, залишившись із Вільгельмом, який уже сказав був їй на добраніч, промовила до нього:

— Терпіти її не можу! Мене аж верне від неї! Вона гидка мені до найменших дрібниць. Її прямі, темні виї і біляве волосся брат мій вважає за чарівні, а мені глянути гидко. Ще й до того шрам на лобі — це щось таке огидне, таке нице, що аж хочеться на десять кроків сахнутися від неї. Недавно вона жартома оповідала, що в дитинстві батько жбурнув їй тарілкою в голову, і цей знак є в неї й досі на лобі коло ока. Мабуть, не дурно вона й позначена, щоб її береглися!

Вільгельм не відповів нічого, а Аврелія вела далі, сильно сприкрена:

— Я так її ненавиджу, що не можу промовити до неї й слова ласкавого, привітного, а проте вона така підлесна. Я так би хотіла, щоб її здихатись. І ви, мій друже, прихильні до цього створіння. Ваші стосунки з нею, що мені аж серце ятрять, ваша уважність, що мало не з пошаною межує,— далебі, вона цього не заслуговує.

— Хоч яка вона є, а я їй вдячний,— мовив на те Вільгельм,— її поведінку можна зганити, але її характерові треба признати справедливність.

— Характерові? — споклинула Аврелія. — То ви думаєте, що в тієї негідниці є якийсь характер? О ви, чоловіки, пізнаю я вас у цьому! Таких жінок ви й варті!

— То ви на мене маєте підозру, мій друже? — стенив-ся Вільгельм.— Я можу вам дати звіт за кожну хвилину, яку я з нею пробавив.

— Ну, ну, гаразд,— сказала Аврелія,— вже пізно, не будемо сперечатися. Всі, як один, один, як усі! На добраніч, мій друже! На добраніч, моя файна райська пташко!

Вільгельм запитав, чим він заслужив на такий титул.

— Іншим разом,— відповіла вона,— іншим разом! Кажуть, вони не мають ніг і безнастанно ширяють у повітрі, а споживають лише ефір. Та це лише казка,— вела вона далі,— поетична вигадка. На добраніч, хай вам присниться щось прекрасне, коли вам щастить!

Вона пішла до своєї кімнати, а Вільгельм, залишившись сам, пішов також до себе.

Незадоволено походжав він по своїй кімнаті. Жартівливий, але рішучий тон Аврелії образив його: він глибоко відчував, яку вона прикрість йому вчинила. До Філіни він не міг ставитись вороже, непривітно. Вона перед ним ні в чому не завинила, крім того, він був такий далекий від усякої прихильності до неї, що міг цілком гордо й сміливо на цьому стояти.

Він уже хотів був роздягнутися, розсунути ліжкову запону і лягати спати, коли раптом на величезне своє здивовання зуздрів коло ліжка пару жіночих черевиків — один стояв, другий лежав. Це були Філініні черевички, він їх добре знав. Йому видалось, що й запона не в порядку, ба навіть що вона ніби й ворухиться. Він стояв, не зводячи з неї очей.

Нове почуття якоїсь прикрості перехопило йому подих, і по короткій паузі, трохи отямившись, він рішуче гукнув:

— Вставайте, Філіно! Що це таке? Де ваш розум, ваша добра поведінка? Ви що ж, може, хочете, щоб уранці ми стали сміховиськом усього дому?

Ніщо не ворухнулось.

— Я не жартую,— гукав він далі,— такі витівки мені зовсім не до вподоби!

Жодного звуку! Жодного руху!

Рішуче і роздратовано він підійшов нарешті до ліжка і розсунув запону.

— Ану вставайте,— крикнув він,— не підумайте ж я через вас ночувати кудись-інде.

На великий подив, він побачив, що ліжко порожнє, подушки і ковдра в найкращому порядку. Віп озирнувся, став шукати, обшукав кожний закуток і не знайшов сліду пустухи. За ліжком, за грубкою, шафою — ніде нікого. Він став шукати ще ретельніше. Злорадний спостерігач подумав би, що він шукає, щоб таки знайти.

Про сон годі було й думати. Він поставив черевики на стіл, походив трохи, зупинився кілька разів біля столу, і пустотливий геній, що назирав за ним, запевняє, що він більшу частину ночі пробавився з цими любимими ходач-ками. Він не без цікавості розглядав їх, обмацував, бавився ними і лише аж удосвіта, не роздягаючись, унав на ліжко і заснув під впливом найрозмаїтіших фантазій.

Спав він доти, аж поки Зерло не ввійшов і не скрикнув:

— Де ви там? Ще спите? Неймовірно! А я вас шукав у театрі, де ще стільки роботи!

Розділ одинадцятий

Швидко минула дообідня і пообідня година. Театр був уже повний, і Вільгельм поквапився одягатися. Тепер він не так легко накладав на себе грим, як то бувало перше. Він зодягнувся, щоб бути готовим, і коли увійшов до кімнати, де зібралися жінки, вони одностайне закричали, що на ньому все погано сидить: гарне перо похилилось, пряжка не пасує, і почали наново все пороти, шити, сколювати шпильками. Вже почалася увертюра, а тим часом Філіна стала поправляти брижі, Аврелія ганила плащ.

— Залиште мене, діточки! — спокликнув він.— Ці недогляди тільки й зроблять мене справжнім Гамлетом.

Але жінки не відставали і чепурили його й далі. Увертюра скінчилась, і вистава почалась. Він оглянув себе в дзеркало, насунув глибше капелюха на обличчя і підновив грим.

Саме тої хвилі хтось влетів і закричав: "Привид, привид!"

Вільгельм за цілісінький день не мав часу й подумати про головне: з'явиться привид чи ні. Тепер нічого вже було турбуватись, треба було чекати того пайднвнішого гастролера. Увійшов театральний майстер і запитав про те про се. Вільгельм не мав часу подивитись на привида і тільки поквапився стати біля трону, де в пишних уборах, оточені придворними, сиділи король і королева. Він лише почув останні слова Гораціо, що, злякавшись появи привида, переплутав свою роль і, здається, геть її забув.

Завіса знялась угору, і він побачив перед собою повнісіньку залу. Після того, як Гораціо сказав свою промову і був відпущений королем, він кинувся до Гамлета, і, ніби презентуючись йому, як принцові, сказав:

— Це якийсь дідько в панцері. Він нагнав такого страху на всіх нас.

Тим часом за лаштунками видно було лише два високих чоловіки в білих плащах з каптурами. Вільгельм, неспокійний, збентежений, неуважний, вирішив, що з першим монологом йому не пощастило, хоч, виходячи, і чув юлосні оплески, і тепер, вступивши в цю моторошну, итмову ніч, він справді почував себе вельми непривітно. Однак набрався духу і вельми доречно в цьому місці, з належною байдужістю, почав розповідати про гулянки та пиятики мешканців півночі, забувши разом з глядачами про привида, а тому добре-таки злякався, коли Гораціо скрикнув:

— Дивіться, він іде!

Він швидко обернувся. Шляхетна, велична постать привида, тиха, нечутна хода, легкі рухи в важкому риштункові справили на нього таке сильне враження, що він наче закам'янів на місці і тільки стиха й спромігся покликнути: "Ви, янголи, і всі сили небесні, охороніте нас!" Він втупився в привида, передихнув кілька разів і звернувся до нього з промовою так схвильовано, уривчасто, злякано, що й найвище мистецтво не могло б знайти кращого виразу.

Вельми вдалий був його переклад цього місця. Він близько додержувався первотвору, де розміщення слів, як йому здавалось, найкраще передавало настрій враженої, заляканої, жахом охопленої душі.

"Чи добрий ти дух, чи проклятий демон, несеш ти пахощі неба чи пекельний сопух, добро чи зло звістує твоє прибуття — ти з'являєшся в такій достойній постаті, що я наважуюсь до тебе говорити, звати тебе Гамлетом, королем, батьком! О, дай мені відповідь!"

Почувалось, що це справило на публіку сильне враження. Привид кивнув йому, принц пішов за ним під бурхливі оплески.

Сцена змінилась, і коли вони пішли в найдавший куток, привид несподівано став і обернувся, і Гамлет опинився трохи ближче до нього. З палкою цікавістю зазирнув він за спущене забороло, але зміг побачити лише глибоко запалі очі та шляхетний ніс. Боязко вдивляючись, стояв він перед ним, та коли з-під шолома пролунали перші слова, коли приємний, трохи хрипкий голос промовив: "Я дух твого батька", Гамлет боязко сахнувся на кілька кроків. Вся публіка аж здригнулась. Голос усім видався знайомий, а Вільгельмові примарилось навіть, що він ніби схожий на батьків голос. Ці дивні почуття і спогади, прагнення відкрити загадкового друга, не образивши його, і неможливість йому як артистові в цій ситуації підійти ближче — все це аж роздирало його. Він так часто міняв свою позу під час довгої розповіді привида, здавався таким нерішучим і збентеженим, таким уважним і розгубленим, що своєю грою справляв загальне захоплення, а привид — загальний жах. Дух говорив скоріше з глибоким почуттям прикрості, ніж горя, але прикрості духовної, тривалої, безмежної. Це було невдоволення великої душі, що звільнилася від усього земного і одна терпить безмежні муки. Нарешті привид зник під землею, але також у дивний спосіб: з отвору знявся над ним легкий, сірий, прозорий димок, наче пара, обгорнув його і потягнув із собою вниз.

Тоді вернулися Гамлетові друзі і поклялися на мечях. А старий кріт, той, що зник під землею, був такий спритний, що хоч би де вони стали, то він у них під ногами волав:

"Клянїться". Тоді вони, наче земля під ними горіла, швидко переходили на інше місце. І там, де вони щойно стояли, здіймалося з-під землі полум'я, збільшуючи ефект і справляючи на всіх глядачів найглибше враження.

П'єса без зупинки йшла повним ходом вперед, все добре вдавалось. Публіка виявляла своє задоволення. Артисти раділи, їх бадьорість зростала з кожною сценою.

Розділ дванадцятий

Завіса впала, і голосні оплески залунали з усіх кінців зали. Чотири високородних трупи спритно схопилися з землі і радісно обнялися. Полоній і Офелія також встали з могил і з великим задоволенням слухали бурхливі оплески, якими публіка зустріла Горацію, що вийшов оголосити наступну виставу. Йому не давали й слова сказати про іншу виставу, лише голосно вимагали повторити сьогоднішню.

— Ми перемогли! — скрикнув Зерло. — І сьогодні ввечері — геть розумні речі! Все залежить від першого враження. Жодному артистові не можна поставити за зле, коли він на своєму дебюті буде обережний та примхливий.

Прийшов скарбник і передав йому важкеньку касу.

— Ми добре дебютували, — вигукнув він, — і забобон піде нам на пожиток. А де ж обіцяна вечеря? Нам не гріх сьогодні й побенкетувати.

Вони домовились не розходитись і, не здіймаючи театральних костюмів, добре гульнути. Вільгельм узявся знайти помешкання, а мадам Меліна подбати про вечерю.

Кімната, де колись малювали декорації, була гарненько прибранна, обставлена різними невеликими декораціями і так прикрашена, що скидалася на якийсь сад чи колонаду. Артистам аж очі засліпило сяйво безлічі свічок, що крізь дим запахущих курінь, яких сьогодні не пожалкували, по-святковому лилося на гарно оздоблений і заставлений наїдками стіл. Гості голосно хвалили порядок і стали поважно сідати за стіл; здавалось, наче тут у царстві духів зібралась королівська родина. Вільгельм сидів між Аврелією і мадам Меліною. Зерло — між Філіною і Ельмірою. Всі були задоволені і своїм місцем, і собою.

Були тут і обидва аматори театру, від чого в товаристві стало ще веселіше. Вони кілька разів під час вистави приходили на сцену і не могли наговоритися і про задоволення публіки, і про своє власне, а тепер перейшли до кожного зокрема, і кожний отримав свою частку похвали.

З неймовірною палкістю почали вони вихваляти достоїнства гри в цілому і виконання окремих сцен. Суфлер, що скромно сидів кінець столу, заробив великої хвали за свого суворого Пірра; шермицерію між Гамлетом і Лаертом хвалили не знати й як, смуток Офеліїн був невимовно прекрасний і благородний. Про гру Полонія й говорити годі. Кожний з присутніх слухав похвалу від сусіда і хвалив сусіда в свою чергу.

Але й неприсутній дух отримав свою частку похвали й захоплення. Він проказав свою роль вельми вдалим голосом і з великим почуттям, а найдивніше те, що добре знав, що робиться в театрі. Він до цяти був схожий на свій портрет, немовби маляр з нього малював. Обидва театрали не могли надивуватись, який моторошний вигляд був

у нього, коли він з'явився недалеко від портрета і пройшов повз нього. Правдивість і хибність при цьому так дивно перемішались, що можна було справді подумати, ніби королева не бачить одної з постатей. З цього приводу вельми хвалили мадам Меліну, що в цьому місці втупилась очима вгору, тоді як Гамлет показував донизу, на привида.

Стали допитуватись, як привид міг дістатися в театр, і дізналися від театрального майстра, що затильні двері, завжди захаращені декораціями, цього вечора були звільнені, бо потрібен був готичний зал, і крізь них увійшли дві великі постаті в білих плащах з каптурами, вельми схожі одна на одну, і по закінченні третього акту вони, мабуть, тудою й вийшли назад.

Зерло особливо хвалив привида за те, що він не скиглив, як боягуз, а вкінці додав навіть від себе фразу, що дуже личила цьому великому героєві і мусила ще більше запалити його сина. Вільгельм запам'ятав її і обіцяв записати в свій записник.

Всі весело бенкетували, і ніхто не помітив, що нема дітей та арфіста. Але незабаром і вони з'явилися в найприємнішому вигляді. Увійшли вони всі разом у мальовничому вбранні. Фелікс видзвонював у трикутник, Мінь-йона біла в тамбурин, а старий, повісивши важку арфу на плече, ніс її перед собою і грав. Вони обійшли кругом столу, співаючи різних пісень. їм дали їсти і досхочу напоїли солодким вином, бо гадали, що тим зроблять для них найбільшу приємність. Та й усі нині не шкодували коштовних трунків, бо їм цього вечора аматори прислали в подарунок аж кілька кошиків вина. Діти співали, стрибали, а особливо Міньйона розійшлася, як ніколи, її ще такою й не бачили. Вона біла в тамбурин з надзвичайною граціозністю і жвавістю, то деренчала, натиснувши пальцем на шкіру і провівши ним туди й сюди, то стукала тильною стороною руки, то бряжчала кісточками, то змінним ритмом біла об коліно, то об голову, або, струснувши, заставляла брязкотіти самі бубонці, в такий ось спосіб з найпростішого інструмента добуваючи розмаїті звуки. Нашумівши доволі, вони вмостились у кріслі, що стояло порожнє біля столу якраз насупроти Вільгельма.

— Ану геть з крісла,— гукнув Зерло,— воно, мабуть, стоїть для привида; як він прийде, то лихо вам буде!

— Я його не боюся,— скрикнула Міньйона,— як він прийде, то ми встанемо. Це мій дядько і не зробить мені лиха.

Цих слів не зрозумів ніхто, крім тих, хто знав, що вона звала свого вигаданого батька Великий Диявол.

Артисти ззирнулися і ще більше впевнилися в підозрі, що Зерло знає про появу привида. Всі їли, гомоніли, а дівчата час від часу боязко позирали на двері.

Діти сиділи в кріслі, наче ляльки в ящиківі, і, виглядаючи поверх столу, почали грати й відповідну сценку. Міньйона вельми вдало заговорила мимравим голосом, а потім вони так сильно буцнулися лобами і стукнулися об край столу, як можуть стукнутись лише дерев'яні ляльки. Міньйона розвеселилась до нестями, і дорослі, які спочатку тішились з її жартів, мусили тепер її спиняти. Але вмовляння мало допомагали, бо вона раптом схопилася і з тамбурином у руках помчала кругом столу. Її волосся розпустилось, вона ніби летіла в повітрі, схожа до менад, які на старовинних

монументах дивують нас своїми дикими несамовитими позами.

Зворушені талантами дітей та їхнім гармидером, всі тепер намагалися що-небудь і від себе додати на розвагу товариства. Жінки заспівали кілька канонів, Лаерт защебетав соловейком, а педант виконав концерт піаніссімо на дримбі. Тим часом сусіди і сусідки завели різні ігри, де руки зустрічаються з руками; не бракувало й таких парочок, що тиснули одне одному руки з багатозначною ніжністю. Мадам Меліна вочевидь не могла приховати своєї прихильності до Вільгельма. Була вже пізня ніч, коли Аврелія, яка, здається, лише одна ще володіла собою, встала і нагадала всім іншим, що пора вже розходитись.

Зерло на прощання пустив ще фейерверка, надзвичайно точно наслідуючи ротом звуки ракет, вертушок, вогняних коліс. Досить було тільки заплющити очі, і ілюзія була повна. Тим часом усі повставали; дамам подали руки, щоб їх відпровадити додому. Вільгельм пішов останній з Аврелією. На сходах їх перестрів майстер сцени і сказав:

— Ось серпанок, в якому зник привид! Він висів у дірі, ми його там і знайшли.

— Дивна реліквія,— мовив Вільгельм і забрав його з собою.

Раптом його хтось ухопив за ліву руку, і ту ж мить він відчув у руці сильний біль. Це була Міньюна, що, причаївшись, схопила його за руку і вкусила. Потім промайнула по сходах униз і зникла.

Вийшовши надвір на свіже повітря, всі помітили, що цього вечора аж надто зажили веселощів і, не прощаючись, розійшлися.

Вільгельм, ледве діставшись до своєї кімнати, роздягнувся, загасив свічку і впав на ліжку. Сон уже ладен був прийняти його в свої обійми, але він почув за грубкою якусь шамотню і насторожився. В його палкій фантазії вже постав образ короля в панцері. Він підвівся, щоб заговорити з привидом, коли раптом опинився в ніжних обіймах, на губах відчув гарячі поцілунки, а на своїх грудях чийсь перса, які він не мав зваги відштовхнути.

Розділ тринадцятий

Вранці другого дня Вільгельм прокинувся з неприємним почуттям і побачив, що ліжка порожнє. Він ще не зовсім проспався після вчорашньої п'ятики, в голові шуміло, і згадка про невідомий нічний візит тривожила його.

Перша підозра впала на Філіну, але прекрасне тіло, яке він стискав у своїх обіймах, здавалось йому, не їй належало. Після палких пестоців наш друг зйснув біля дивної незнайомої гості, а тепер від неї й сліду не залишилось. Він схопився і, одягаючись, помітив, що двері, які він завжди звик засувати, були тепер лише причинені, і не міг пригадати, чи зачиняв їх учора ввечері.

Але найдавнішим йому видалось те, що він знайшов на ліжкові привидів серпанок, якого приніс із собою і, мабуть, сам його тут кинув. Це був сірий флер, вишитий по краю чорними буквами. Розгорнувши його, він прочитав слова: "Вперше і востаннє! Утікай, юначе, утікай!" Він був приголомшений і не знав, що й подумати.

Ту мить увійшла Міньюна, несучи йому сніданок. Вільгельм був здивований або, краще сказати, наляканий її виглядом. Дівчина, здавалось, виросла за цю ніч. Вона

стала перед ним в якійсь величній, шляхетній поставі і так поважно глянула йому в очі, що він не міг витримати її погляду. Вона й не торкнулась до нього, як бувало раніше, коли тиснула йому руку або цілувала в щоку, в уста, в руку чи в плече, а, поприбиравши його речі, вийшла з кімнати.

Прийшов час репетиції, артисти зібрались, але після вчорашнього бенкету всі були в поганому настрої. Вільгельм узяв себе в руки, як лише міг, щоб не стати одразу всупереч своїм принципам, які він так палко проголошував. До цього він був добре при звичаєний, бо вправа і звичка в кожному мистецтві заповнюють прогалину, яку так часто нехтують геній і примха.

А проте з цього приводу саме й слід зробити слушне зауваження, що жодної справи, якщо вона має тривати довго або навіть має стати покликанням, трибом життя, не можна починати з бенкету. Бенкетуй, коли закінчив справу. Всякі ж церемонії напочатку виснажують сили і охо-чість, які повинні викликати прагнення і допомагати нам у наших подальших зусиллях. З-поміж усіх бенкетів весільний бенкет найнедоречніший, бо жодне з свят не повинно відзначатись так тихо, скромно, з добрими надіями, як це.

Так і далі повзли години, і Вільгельмові здавалось, що ніколи ще не було дня, буденнішого за цей. Ввечері, замість звичайних розмов, стали позіхати. Інтерес до "Гам-лета" був вичерпаний, і артистам здавалось, що ставити його вдруге наступного вечора якось навіть і незручно. Вільгельм показав привидів серпанок. З цього можна було зробити висновок, що він більше не з'явиться. Зерло особливо підкреслював цю думку. Здавалось, ніби він був добре ознайомлений з намірами дивного привида. Але тоді не можна було з'ясувати слів: "Утікай, юначе, утікай!"

Як міг Зерло прийти до згоди з невідомим, що мав намір позбавити трупу найкращого артиста.

Тепер довелось віддати роль привида крикуну, а короля — педантові. Обидва вони оголосили, що вже вивчили ці ролі, і тут не було нічого дивного, бо, завдяки частим репетиціям і докладним обмірковуванням, п'єсу всі добре знали і легко могли мінятися ролями. Проте дещо нашвидку повторили, і, коли вже пізенько-таки почали розходитись, Філіна, прощаючись, шепнула нишком Вільгельмові:

— Мені треба забрати свої черевички, ти ж не засунеш дверей?

Прийшовши до себе в кімнату, він сильно збентежився від цих слів, бо вони збільшили підозру, що вчора вночі до нього приходила таки Філіна. Ми також мусимо обстоювати цю думку, бо не можемо знайти причини, чому ж тут у самого Вільгельма виникли сумніви та інші дивні підозри. Він кілька разів неспокійно пройшовся по кімнаті і справді поки що не засував дверей.

Раптом у кімнату влетіла Мін'йона, вчепилася в нього і закричала:

— Майстере! Рятуй хату, горить!

Вільгельм вискочив у двері. Густий дим війнув йому назустріч з верхніх сходів. На вулиці чутно було крики, згори крізь дим, ледве дихаючи, спускався арфіст з арфою в руках. Аврелія вибігла зі своєї кімнати і кинула маленького Фелікса Вільгельмові на

руки.

— Рятуйте дитину! — крикнула вона.— А ми повитягуємо все інше.

Вільгельм, вважаючи, що небезпека не така вже велика, думав спочатку з'ясувати причину пожежі, щоб у зародку загасити її. Він дав старому дитину і наказав хутко спускатися надвір крученими кам'яними сходами, що вели через невелику садову комору в сад, і там залишатися. Мінйона взяла свічку, щоб посвітити йому. Тоді Вільгельм порадив Аврелії тим самим ходом рятувати і свої речі, а сам крізь дим кинувся нагору. Але надаремне він себе наражав на небезпеку. Полум'я, певне, перекинулось із сусіднього дому і вже охопило крокви на горищі і легкі сходи. Люди, що прибігли на допомогу, терпіли від чаду і жару так само, як і Вільгельм. Проте він їх підбадьорював і кричав, щоб давали воду, благав лише крок за кроком відступати перед полум'ям і обіцяв бути з ними.

Тут раптом прибігла знизу Мінйона і закричала:

— Майстере! Рятуй свого Фелікса! Старий збожеволів! Він хоче його вбити!

Вільгельм, не стямившись, кинувся вниз по сходах, а Мінйона вслід за ним.

На останніх сходах, що вели до садової комори, він зупинився від жаху. Великі в'язки соломи та хмизу, там нагромаджені, палали ясним полум'ям. Фелікс лежав на землі і репетував. Старий мовчки стояв збоку біля стіни, понуривши голову.

— Що ти робиш, божевільний? — скрикнув Вільгельм.

Старий мовчав. Мінйона підняла Фелікса і ледве затигла його в сад, а тим часом Вільгельм порозкидав хмиз і почав гасити вогонь, але полум'я тільки сильніше запалахкотіло. Нарешті, обсмаливши собі вії та волосся, він мусив утікати в сад, тягнучи за собою старого з обсмаленою бородою, який не дуже охоче йшов за ним.

Вільгельм негайно почав шукати в саду дітей. Він знайшов їх оподаль на порозі одної альтанки. Мінйона докладала всіх зусиль, щоб заспокоїти малого. Вільгельм узяв його на руки, розпитував його, обмацував, але не міг добути від обох жодного виразного слова.

А тим часом вогонь гвалтовно підсилювався, охопив кілька будівель і освітив усе навколо. Вільгельм обдивився скрізь дитину при червоному світлі пожежі, але не знайшов ні рани, ні крові, ні синяків, її ніде й не боліло, і тоді, трохи заспокоївшись, почав дивитись на омахи полум'я, ба навіть замилювався, як гарно одна за одною, наче на ілюмінації, загоряються крокви і бантини.

Вільгельм і не думав про свою одіж і все, що міг врятувати. Він лише відчув, які дорогі стали йому ці двоєчко людських створінь, що вирвалися з такої небезпеки. Він притиснув маляtko з зовсім новим почуттям до свого серця і хотів також лагідно пригорнути Мінйону, але вона легенько ухилилась, взяла його за руку і міцно стиснула її.

— Майстере! — сказала вона (ще ніколи до цього вечора вона так не зверталась до нього, бо спочатку кликала "пане", а потім "тату").— Майстере! Ми уникли великої небезпеки: твій Фелікс був на волосину від смерті.

Лише після довгих розпитувань довідався, нарешті, Вільгельм, що, прийшовши до

садової комори, арфіст вирвав у неї з рук свічку і підпалив соломі. Тоді посадовив на землю Фелікса, дивно викривляючись, положив йому на голову руки і витяг ножа, наче хотів принести його в жертву. Вона прискочила, вихопила йому з рук ножа та й почала кричати. Тоді з дому прибіг один із тих, що рятували майно, але в сум'ятті, мабуть, знову їх покинув, і старий залишився з дитиною сам.

Два чи й три будинки стояли в полум'ї. До саду ніхто вже врятуватися не міг, бо горіла садова комора. Вільгельм більше турбувався за своїх друзів, ніж за речі. Він не наважувався покинути дітей, бо бачив, що лихо все збільшується.

В такому жахливому становищі пройшло кілька годин. Фелікс заснув у нього на руках, Міньйона лежала поруч, міцно тримаючись за його руку. Нарешті рішучими заходами вогонь пощастило подолати. Обгорілі будівлі завалились; настав ранок, діти почали мерзнути, та й сам він в легкій одежині аж тремтів од ранкової вільгості. Він повів дітей на згарище, і біля одної купи вугілля і приску вони знайшли приємне тепло.

Настав день, і всі друзі й знайомі помаленьку зібралися до купи. Всі врятувалися, ніхто навіть не зазнав великої шкоди.

Вільгельмів куфер також знайшовся, а Зерло так близько десятої години почав квапити всіх на репетицію "Гамлета", принаймні хоч на кілька сцен, де повинні були виступати нові артисти. Після цього він мав іще суперечки з поліцією. Духівництво вимагало, щоб після такої кари божої театр закрити, а Зерло переконував, що поставити зараз цікаву п'єсу необхідно більше, ніж коли, щоб підбадьорити наляканих громадян, а також щоб компенсувати те, що цієї ночі втрачено. Остання думка взяла верх, і ввечері театр був повний. Артисти грали з незвичайним запалом і з більшою свободою та пристрастю, ніж першого разу. Глядачі, почуття яких після жахливих пічних подій загострились, а через нудоту розбитого і зіпсованого дня прагнення до розваги збільшилось, були сприйнятливіші до всього надзвичайного. Цього разу в театрі було більшість нових глядачів, яких приваблено чутками про хорошу п'єсу, тому вони не могли зробити жодного порівняння з попередньою виставою. Крикун грав цілком у дусі невідомого привида, а педант добре підійшов у ролі до свого попередника. Тут саме вельми доречний був його жалюгідний вигляд, і Гамлет мав рацію, коли облаяв його королем, зшитим з лахміття, хоч на ньому й була пурпурова мантия з горностаєвим коміром.

Дивнішого короля, ніж він, мабуть, ніколи на троні не бувало, і хоча інші, особливо Філіна, вельми кепкували з його нової гідності, проте він зауважив, що ще граф, великий знавець, з першого погляду передрікав йому такий, а то, може, й більший успіх. Але Філіна радила йому вгамувати свою пиху і запевняла, що при нагоді напудрить йому рукави, щоб він не забував тої нещасливої ночі в замку і скромніше носив корону.

Розділ чотирнадцятий

Для артистів довелось негайно шукати помешкання, і трупа через те дуже розпорошилась. Вільгельмові припав до смаку павільйон у саду, де він перебував з дітьми ніч. Він легко дістав ключі від нього і влаштувався там. А що в Аврелії нове

помешкання було затісне, то він мусив узяти до себе Фелікса, та й Міньйона не хотіла залишати дитини.

Діти оселились у привітній кімнаті на першому поверсі, а Вільгельм влаштувався в долішній залі. Діти спали, а він не міг знайти собі спокою.

Поруч із гарним садочком, над яким щойно зійшов повний місяць і чудесно освітив його, стояли сумні руїни; подекуди з них ішов ще дим. Повітря було приємне, ніч надзвичайно гарна. Виходячи з театру, Філіна зачепила його ліктем і шепнула кілька слів, але він їх не розібрав. Збентежений і сприкрений, він не знав, що робити, чого чекати. Філіна ось уже кілька днів уникала його і лише цього вечора знову дала йому знак. На жаль, двері, які він не повинен був замикати, згоріли, а разом з ними і черевички. Як красуня дістанеться в сад, коли такі були її наміри, він не уявляв. Він не хотів її бачити, і в той же час треба було з нею порозумітися.

Але що найтяжче лягло йому на серце, то це доля арфіста, якого відтоді ніхто не бачив, де він подівся. Вільгельм потерпав, чи не загинув часом він під руїнами згарищ. Він од усіх таїв підозру, що це старий зчинив пожежу. Він-бо перший попався йому назустріч із горища, яке було вже охоплене димом і полум'ям, і його відчай у садовій коморі був, либонь, наслідком того нещасливого випадку. Однак при поліційному розслідуванні ніби виявилось, що пожежа почалася не в тому домі, де вони мешкали, а в третьому від нього, і вогонь зразу шугнув попід дахами. Міркуючи про все це в павільйоні, Вільгельм раптом почув у прилеглій алеї чийсь обережні кроки. З сумної пісні, яка тут же залунала, він упізнав арфіста. Пісня, яку він добре розібрав, містила в собі слова розради нещасному, що почував себе близько до божевілля. На жаль, Вільгельм запам'ятав лише останню строфу:

Попід двері сиротливо йду, зігнувшись од нещастя,
Щось рука благочестива
Перехожому подасть. В щасті хто на мене гляне,
Лиш з'явлюсь його очам,
Той одразу плакати стане,
А чого — не знаю й сам.

З цими словами він підійшов до садової хвіртки, що вела па безлюдну вулицю. Побачивши, що вона зачинена, арфіст хотів перелізти через штахети, однак Вільгельм стримав його і привітливо заговорив з ним. Старий просив відчинити хвіртку, бо йому, мов, треба утікати. Вільгельм почав його вмовляти, що він може вийти з саду, але не повинен тікати з міста, і вказав на те, яку підозру викличе він до себе таким кроком. Все марне! Старий стояв на своєму. Вільгельм не поступався і, нарешті, майже силою зтягнув його до павільйону, замкнувся з ним і завів довгу розмову, про яку нам краще змовчати, аніж докладно розповідати, щоб не мучити наших читальників безладними ідеями і моторошними почуттями.

Розділ п'ятнадцятий

З великого клопоту, в якому опинився Вільгельм, не знаючи, що робити з бідолашним старим, який виявляв ясні ознаки божевілля, вивів його Лаерт ще того ж самого ранку. Він-бо, давно звикнувши всюди вештатися, здивався в одній із кав'ярень з одним добродієм, який незадовго до того терпів від страшених нападів меланхолії. Бідолаху доручили одному сільському панотцеві, що став фахівцем у лікуванні подібних

хворих, і той вилікував його. Він ще тут, у місті, і родина вилікуваного дуже його шанує.

Вільгельм негайно знайшов того панотця, розповів йому всю справу і дійшов із ним згоди. Потім, вигадавши різні причини, він зумів відпровадити до нього арфіста. Розлука з ним велико засмутила Вільгельма, бо він при звичаївся бачити коло себе цю людину, слухати його натхненну, щиру музику. Тільки надія побачити його здоровим до певної міри втішала його. Арфа старого згоріла, йому знайшли другу і дали на дорогу.

Вогонь знищив також і невеличкий Мінйонпн гардероб, і, коли їй заходилися справляти нову одіж, Аврелія запропонувала зодягнути її нарешті дівчиною.

— Нізащо! — скрикнула Мінйона і так палко стояла за своє попереднє вбрання, що мусили задовольнити її бажання.

Артисти не мали часу довго думати, бо вистави йшли своїм ходом.

Вільгельм часто прислухався, що говорить публіка, і лише зрідка чув бажані для себе речі. Здебільшого ж траплялося чути таке, що завдавало йому лише прикrostі або смутку. Так, наприклад, зразу ж після першої вистави "Гамлета" він почув, що один молодик з великим запалом розводився про те, який він задоволений з учорашньої вистави. Вільгельм прислухався і почув на великий свій сором, що молодик сидів на виставі в капелюхові, і на зло тим, що сиділи позад нього, цілий вечір не скидав його, і про цей геройський вчинок він з найбільшим задоволенням і згадував тепер.

А другий запевняв, що Вільгельм дуже добре виконав роль Лаерта, тоді як про артиста, що грав Гамлета, цього

не можна сказати. В такій помилці не було нічого дивного, бо Вільгельм і Лаерт були трохи схожі, хоч і дуже мало.

Третій вельми гаряче вихваляв його гру, особливо в сцені з матір'ю, лише жалкував, що в цей патетичний момент йому з-під камізельки висунулася якась біла стрічка, і це геть зіпсувало враження.

Тим часом у самій трупі відбувалися різні зміни. Філіна з того вечора після пожежі не звертала на Вільгельма й найменшої уваги. Вона, здавалось, навмисне найняла далеко помешкання, здружилася з Ельмірою і рідко ходила до Зерло, з чого Аврелія була дуже задоволена. Зерло, прихильний до неї, відвідував її іноді, особливо коли сподівався там застати Ельміру, і взяв одного вечора з собою й Вільгельма. Увійшовши до неї, вони були сильно здивовані, заставши Філіну в другій кімнаті в обіймах молодого офіцера в червоному мундирі і білих рейтузах. Обличчя його вони не могли розгледіти, бо той одвернувся від них. Філіна вийшла до гостей у передпокій і зачинила за собою двері.

— Ви застукали мене на дивній пригоді! — покликнула вона.

— Вона не надто вже й дивна,— мовив Зерло,— але дайте нам подивитися на вашого прекрасного, молодого, заздрощів вартного друга. Ви вже нас так вимуштрували, що ми не посміємо ревнувати.

— Я мушу залишити вас у цій підозрі ще деякий час,— сказала жартівливо Філіна,— але можу вас запевнити, що то лише моя добра приятелька, яка хоче пробути кілька днів у мене так, щоб її ніхто не знав. Про її долю ви довідаєтесь пізніше, а може, й

познайомитесь навіть з гарненькою дівчиною, і тоді, мабуть, я матиму нагоду виявити причину своєї скромності і поблажливості, бо боюсь, щоб ви, панове, через нове знайомство не забули своєї давньої приятельки.

Вільгельм став як закам'янілий, бо зразу ж, з першого погляду червона уніформа нагадала йому улюблений Ма-ріаною мундир. Це була її постать, її біляве волосся, тільки цей офіцер видався йому трохи вищий на зріст.

— Бога ради,— покликнув він,— розкажіть нам докладніше про вашу приятельку, дозвольте хоч спозирнутий па перевдягнену дівчину. Ми тут, співучасники вашої таємниці, даємо слово, присягаємось не зрадити її, тільки покажіть дівчину!

— О, як він запалився — скрикнула Філіна.— Заспокойтесь, потерпіте, сьогодні ви нічого не дізнаєтесь.

— То дозвольте нам хоч узнати її прізвище! — вигукнув Вільгельм.

— Добра б це була таємниця! — мовила Філіна.

— То хоч ім'я!

— Якщо вгадаєте, то про мене. Вгадуйте тричі, але не більше, бо інакше мені доведеться вислухати цілий календар.

— Добре,— мовив Вільгельм,— отже, Цецілія?

— Зовсім ні!

— Генрієтта?

— Аж ніяк! Уважніше, а то ваша цікавість повинна буде спочатку виспатись.

Вільгельм затримався і аж тремтів. Він уже розтулив рота, але не міг промовити.

— Маріана? — прошептав нарешті він.— Маріана!

— Браво! — гукнула Філіна.— Влучив! — І за своєю звичкою крутнулась на закаблуках.

Вільгельм не міг більше вимовити й слова, а Зерло, не помічаючи його хвилювання, наполягав, щоб Філіна відчинила двері.

Як же вони здивувались обоє, коли ,раптом Вільгельм припинив їх жарти, упав Філіні до ніг і з найпалкішим виразом пристрасті почав її благати й заклинати:

— Покажіть мені дівчину,— волав він,— це моя Маріана! Вона, до котрої я прагнув усі дні мого життя, вона, що дорожча мені від усіх жінок на світі! Ідіть принаймні до неї, скажіть їй, що я тут, що тут той чоловік, у котрого перше кохання і все юнацьке щастя зв'язане з нею. Він хоче виправдатися в тому, що так невдячно покинув її, він хоче благати в неї пробачення, він хоче простити їй усе, яка б не була її провина, він не буде пред'являти на неї жодних прав, тільки б побачити, що вона жива й щаслива!

Філіна покрутила головою і сказала:

— Мій друже, говоріть тихше! Не будемо вводити себе в оману. Якщо та жінка справді ваша подруга, то ми повинні її пожаліти, бо вона ж і гадки не має, що може тут вас побачити. Її привели сюди зовсім інші справи, а ви ж добре знаєте, що краще побачити якого привида, аніж колишнього коханця неслухної хвилини. Я запитаю її, я її підготую, і ми розміркуємо, що робити. Я завтра напишу вам записку, на яку годину вам прийти і чи можна вам прийти, і слухайтеся мене у всьому, бо присягаюсь, без моєї

зі оди і згоди моєї подруги ніхто не побачить цього урочого створіння. Свої двері я замкну міцніше, а з сокирою та ломом ви ж не прийдете до мене в гості.

Вільгельм благав її, Зерло умовляв — надаремне! Обидва друга мусили, нарешті, підкоритись і піти додому.

Яка тривожна була ця ніч для Вільгельма, можна тільки уявити. Як довго тягнувся день, коли Вільгельм чекав гучні писки, легко збагнути. На лихо, він мусив цього вечора грати, більших мук він не переживав ніколи. По закінченні п'єси він поспішився до Філіни, не поцікавившись навіть, чи його запрошували. Але її двері були замкнені, а сусіди сказали йому: "Мадемуазель сьогодні вранці виїхала з молодим офіцером. Правда, вона сказала, що за кілька день вернеться, але щось не віриться, бо вона цілком розплатилась і забрала з собою всі свої речі".

Вільгельм аж нестямився від цієї звістки. Він кинувся до Лаерта і попросив його їхати з ним навздогін і хоч би там що, а добути певні відомості про її супутника. Лаерт же, навпаки, дорікнув своєму другові за його гарячковість і легковірність.

— Присягаюсь,— сказав він,— що то ніхто інший, як Фрідріх. Цей юнак — статечних батьків дитина, я це знаю напевне. Він шалено закоханий у цю дівчину і, мабуть, виманивши чимало грошей у кривих, хоче якийсь час пожити з нею.

Ці докази не переконали Вільгельма, хоч і заронили деякі сумніви. Лаерт довів, яка неймовірна була видумана Філіною казочка, що і постать, і волосся офіцера теке ж, як і в Фрідріха, що вони вже виїхали дванадцять годин тому і їх не так легко наздогнати, що Зерло без жодного з них не зможе на виставі обійтись.

Перекоаний цими доводами, Вільгельм нарешті сам відмовився від погоні. А Лаертowi того ж таки вечора пощастило знайти здібного хлопа, якому можна було доручити цю справу. Це був статечний чоловік, що служив у різних панів кур'єром та провідником і саме був без роботи. Дали йому грошей, розтлумачили всю справу і наказали вистежити і наздогнати втікачів, не спускати їх з ока і негайно сповістити наших друзів, де і як він їх знайде. Він ту ж мить сів на коня і рушив за непевною парочкою. Вільгельма ці заходи принаймні хоч трохи заспокоїли.

Розділ шістнадцятий

Філінина втеча не зчинила жодної сенсації ні в театрі, ні серед публіки. Вона взагалі була у всьому мало серйозна, жінки геть її не любили, а чоловіки воліли бачитися з нею на самоті, ніж у театрі, і тому її прекрасний і щедрий сценічний талант пішов намарне. Зате інші члени трупи стали докладати ще більших зусиль. А мадам Меліна особливо відзначилася своєю ретельністю і увагою. Вона, як і завжди, прислухалась до Вільгельмових поглядів, керувалась його теорією і прикладом, і останнім часом в ній з'явилося щось таке, що зробило її якоюсь цікавішою. Небавом вона навчилася добре грати і досконало засвоїла натуральний розмовний тон, навіть до певної міри з виразом почуття. Вона вміла пристосуватись до Зерлових настроїв і, щоб догодити йому, вчилася співати, в чому досягла таких успіхів, що могла навіть розважати співом товариство.

Щоб поповнити трупу, до її складу прийняли ще кілька нових артистів, і тоді як

Вільгельм і Зерло працювали кожний у своїй галузі, один — намагаючись збагнути в іГесі суть і тон цілого, другий — обробляючи сумлінно окремі деталі, то й інших артистів також охопила похвальна ретельність до театральної справи, через що і публіка була до них вельми прихильна.

— Ми на доброму шляху,— сказав якимось Зерло,— і коли так підемо й далі, то й публіка незабаром стане на правильну стежку. Людей дуже легко можна збити з пантели-ку безглуздими і непристойними виставами, та коли показати їм щось розумне і гідне уваги в цікавій формі, то вони безумовно привернуться до цього.

Чого нашому театрові головне бракує і що ні артистам, ні глядачам не спадає на думку, це те, що в цілому у нього строкатий вигляд і що ніде немає межі, на якій можна було б зупинити свою думку. Мені здається, нема жодної вигоди від того, що ми розширили наш театр до безмежних розмірів природної арени; тепер ні директор, ні артисти не можуть увійти в вужчі рамці, і, можливо, лише згодом смак нації накреслить правильні межі. Кожне добре суспільство може існувати лише при певних умовах, як і добрий театр. Є певні жести і вирази, певні сюжети і манери, що повинні бути виключені з поведінки. Коли звужують своє господарство, то від цього не бідніють.

З усім тим вони більш-менш і погоджувались, і не погоджувались. Вільгельм і більшість артистів стояли за англійський театр, Зерло і дехто з його прихильників — за французький.

Стали на тому, щоб вільного часу, якого, на жаль, в артистів було так багато, ознайомити труп з найвідомішими п'єсами обох театрів і вибрати кращі з них і гідні вистави. Почали вони з кількох французьких п'єс. І кожен раз, скоро починали читати, Аврелія виходила. Спочатку вважали, що вона хвора, але одного разу Вільгельм запитав її, яка цьому причина.

— Я не буду присутня на жодному читанні,— мовила вона,— бо як я можу слухати і що можу сказати, коли мені аж серце розривається? Я ненавиджу французьку мову до глибини душі.

— Як можна ненавидіти мову,— покликнув Вільгельм,— що їй ми зобов'язані більшою частиною своєї освіти, та й ще будемо багато чим зобов'язані, поки наша нація не набуде власного кшталту?

— Це не забобон! — відповіла Аврелія.— Важке враження, ненависний спогад про мого зрадливого друга зра-бували мені любов до цієї прекрасної, розвинутої мови. Як я тепер палко ненавиджу її! Під час наших дружніх стосунків він писав мені по-німецькому, як щиро, правдиво, суто по-німецькому! А коли захотів здихатись мене, то почав писати по-французькому, що раніше траплялося зрідка і лише в жарт. Я дочувала, я бачила, до чого воно йдеться. Що він своєю рідною мовою соромився написати, писав без сорому французькою. Для недомовок, двозначностей, брехні — це прекрасна мова. Це мова *perfide*. Слава госпо-деві, я не знаю жодного німецького слова, яке б уповні вмі-етило всі значення французького *perfide*. Наше мізерне "зрадливий" — це невинна дитина супроти нього. *Per N de* — це значить зрадливий злорадно, пихато, з насолодою. О, можна позаздрити високому розвиткові нації, яка в

одному слові могла дати такі тонкі відтінки. Французька мова — це справжня світська мова, гідна стати мовою загальною, щоб нею можна було добре брехати і обдурювати одне одного. Його французькі листи все ще приємно було читати. При бажанні можна було б уявити, що й звучали вони тепло й пристрасно, але як придивитись пильніше, то це були тільки фрази, прокляті фрази. Він знищив у мені всю любов до цієї мови, до французької літератури, навіть прекрасні вишукані вияви почуттів шляхетних душ на цьому наріччі, і ті стали мені осоружні. Я аж здригаюсь, коли почую хоч одне французьке слово.

Ось так могла вона годинами виливати свою прикрість і перебивати всяку іншу розмову. Часом Зерло обривав її примхливу балаканину яким-небудь в'їдливим дотепом. Але, як звичайно, бесіда була зіпсована на цілий вечір.

На жаль, завжди буває так, що все, створене групою людей при певних обставинах, ніяк не може повністю довго тривати. В театральній трупі, як, приміром, у державі, як у товариському колі або в армії, настає час, коли вона досягає вищого ступеня своєї досконалості, однастайності, свого задоволення і діяльності, але часом склад трупи раптом змінюється, вступають нові члени, склад уже не пасує до обставин, обставини до складу, все міняється, і, що раніше було з'єднане, тепер розпадається. Можна сказати, що трупа Зерло певного часу досягла такої досконалості, якою чи й могла б похвалитися інша німецька трупа. Більшість артистів були на своїх місцях, всі мали що робити і працювали охоче. Особисті стосунки між артистами були задовільні, і кожний, здавалось, мав досягнути в своїй майстерності великих успіхів, бо кожний брався до діла з запалом і бадьорістю. Та скоро виявилось, що частина артистів — це тільки автомати, які можуть грати лише там, де не треба почуття; потім до справи скоро замішалися пристрасті, які завжди стоять на шляху всякої доброї справи і легко руйнують усе, що розумні й статечні люди намагаються створити і втримати.

Відсутність Філіни також почувалась більше, ніж того сподівались. Вона надзвичайно вміла розважати Зерло та більш-менш улещувати інших, вельми терпляче зносила Авреліїну запальність, але щонайбільше — намагалась підлеститись до Вільгельма. Вона була начеб зв'язком поміж усіма, і всі незабаром мусили відчувати її втрату.

Зерло жити не міг без якоїсь, хоч маленької, любовної пригоди. Ельміра, що за короткий час вилюдніла і, можна сказати, навіть стала гарнесенькою, вже давно привернула до себе його увагу, а Філіна була досить розумна, щоб їм не сприяти, як-но вона це помітила. "Треба завчасу,— казала вона,— готуватися в звідниці, на старість це буде як знахідка, бо нічого іншого нам тоді не залишиться". Через те Зерло з Ельмірою так зблизились, що скоро після Філіниної втечі зовсім поєднались, і цей маленький роман захопив їх тим більше, що вони мусили таїтися від старого, бо коли б він дізнався про таку розпусту, то були б їм непереливки.

Ельмірина сестра була з нею в змові, і тому Зерло мусив багато вибачати обом дівчатам. Головна їхня вада була надмірна ласовитість, чи, просто сказати, ненажерливість, і в цьому вони велико різнилися від Філіни, яка здавалась ще

привабнішою від того, що жила в ніби одним повітрям, їла дуже мало, а п'ючи шампанське, наче тільки делікатно пригублювала піну.

Тепер же Зерло, щоб догодити своїй красуні, мусив по сніданкові незабаром і обідати, а там, зразу після підвечір-ка, сідати й до вечері. Крім того, Зерло мав план, виконання якого непомалу його турбувало. Йому здавалось, що він помітив взаємну прихильність між Вільгельмом та Авре-лією, і вельми бажав, щоб вона переросла в поважне почуття. Він сподівався всю технічну частину театрального господарства навалити на Вільгельма і знайти в ньому, як і в першому швагрові, вірного і ретельного виконавця. Він уже потроху переклав на нього більшу частину турбот, Аврелія вела касу, а сам Зерло жив знову, як і передше, цілком по своїй уподобі. Однак було щось таке, що таємно завдавало прикrostі і йому, і його сестрі.

Стосунки публіки до громадських діячів з визнаними заслугами мають особливий характер. Вона потроху байдужіє до них і прихиляється хоч і до менших, зате нових талантів; від перших вона вимагає надто багато, а в тих їй подобається все.

Зерло і Аврелія мали достатню нагоду зробити відповідні спостереження. Нові прибувці, особливо молоді і рродливі, притягнули до себе всю увагу, всі оплески, а Зерло з сестрою, хоч і як старалися, мусили йти зі сцени без бажаних оплесків. Звичайно, до цього були особливі причини. Бундючність Аврелії усім впадала в око, і про її презирство до публіки добре знали. Зерло, хоч і був улесливий до кожного зокрема, але його уїдливі зауваження щодо публіки в цілому часто ширились, і повторялись, і були всім відомі. Нові ж артисти, навпаки, були сторонські, ні з ким не знайомі, здебільшого молоді, привітні, потребували підтримки, і тому всі знайшли собі протекцію.

А там почалися внутрішні незгоди й незадоволення, бо як-но помітили, що Вільгельм узяв на себе обов'язки режисера, то більшість артистів стали поводитись ще гірше, він-бо за своїм звичаєм намагався запровадити у всьому більше порядку і точності, особливо стояв на тому, щоб у першу чергу всі технічні вимоги виконувались точно і як слід.

Отож невдовзі всі стосунки, що їх одного часу справді можна було вважати за ідеальні, упали так низько, наче в якійсь бродячій трупі. І, на жаль, саме тоді, коли Вільгельм з великим зусиллям, ретельністю і напругою ознайомився з усіма вимогами цього ремесла, уповні пристосувався до нього свою особистість і свою діяльність, йому стало здаватися в важкі години, що цей факх менше ніж який інший заслуговує на таку витрату часу і сили. Праця була важка, а винагорода мала. Він радніше взявся б за будь-яке інше діло, ніж за оце, бо після праці тоді можна було б відпочити душею, а тепер, подолавши технічні труднощі, досягаєш мети своєї діяльності лише через найвищу напругу розуму й почуття. Він мусив вислуховувати Авре-ліїні скарги на братове марнотратство, мусив пускати повз вуха Зерлові натяки, коли той здалеку заводив розмову, чи не слід йому одружитися з його сестрою. Ще й на додачу треба було таїти й своє горе, що тяжко гнітило його. Бо гонець, посланий у погоню за підозрілим офіцером, ще не вернувся і навіть звістки не подав про себе, і наш герой

боявся вдруге втратити свою Маріану.

Саме того часу, з приводу загальної жалоби, довелося на кілька тижнів закрити театр, і Вільгельм скористався перервою, щоб відвідати панотця, в якого мешкав арфіст. Він знайшов його в гарній місцевості, і перше, що побачив на попівському обійсті, був старий арфіст, який вчив одного хлопця грати на своєму інструменті. Старий вельми зрадив, побачивши Вільгельма, встав, подав йому руку і сказав:

— Ось бачите, я хо'ч на що-небудь здатний ще на цьому світі. Дозвольте мені робити своє, бо години в мене розподілені.

Панотець якнайприязніше привітався з Вільгельмом і розповів йому, що старий почав одужувати і є надія, що незабаром зовсім видужає.

Їх розмова, звісно, перейшла на методи лікування божевільних.

— Якщо не брати фізичних проявів,— мовив панотець,— що часто ставлять на нашому шляху непереможні труднощі і через що я мушу викликати тямущого лікаря, я вважаю, що засоби лікування божевільних дуже прості. Це саме ті засоби, які здоровим людям не дають збожеволіти. Треба збуджувати в них самодіяльність, привчати до порядку, викликати в них думку, що їх існування і доля такі самі, як і в багатьох інших людей, що визначний талант, велике щастя або нещастя — це лише невеликі відхилення від норми, тоді до них не вповзе божевілля, а якщо і вповзе, то помаленьку й зникне. Я розподілив години старого, він навчає кількох дітей грати на арфі, помагає працювати в саду і тепер уже значно веселіший. Він має надію спожити ще капусту, яку насадив, хоче навчити мого сина добре грати на арфі, яку навіть заповів йому на випадок своєї смерті. Як пастор я намагаюся менше говорити з ним про його дивачну скруху, але життя несе з собою стільки подій, що він скоро мусить відчувати, що різні сумніви можна усунути лише діяльністю. Я делікатно підходжу до діла; та якби мені пощастило вмовити його остригти бороду і скинути свою рясу, то я б досягнув багато, бо нічого не приводить нас так близько до божевілля, як намагання відрізнятися від інших, і ніщо так не підтримує нашого звичайного розуму, як життя з усіма людьми в звичайних умовах. Але, на жаль, в наших громадських і виконавчих установах є ще багато такого, що штовхає нас і наших дітей до божевілля.

Вільгельм пробув кілька днів у цієї розумної людини і почув від неї вельми цікаві історії не тільки про божевільних, але й про таких, що їх звикли за розумних, ба навіть за мудрих вважати, тимчасом як їхні примхи межують з божевіллям.

Але розмова чи не втричі пожвавішала, коли прийшов лікар, який часто відвідував свого друга пастора і допомагав йому в його гуманній роботі. Це вже був літній добродій, який, незважаючи на своє кволе здоров'я, багато років присвятив виконанню цих найблагородніших обов'язків. Він вельми любив сільське життя і майже не міг собі уявити життя не на вільному повітрі. До того ж він був чоловік надзвичайно товариський, діяльний і вже багато років виявляв великий нахил до дружби з сільськими панотцями. Він всіляко допомагав кожному, хто вмів робити щось корисне; а в тих, у кого нахили ще не виявились, намагався викликати любов до якоїсь справи, а що він мав зв'язки і з дворянством, і з чиновництвом, і з суддями, то за двадцять років

своєї праці встиг без галасу багато зробити для розвитку деяких галузей сільського господарства, пустив у рух все, що сприяло полям, тваринам, людям, і таким чином сіяв справжню освіту. Для людини, казав він, може бути лише одне нещастя — коли вона захопиться якоюсь ідеєю, що не має жодного впливу на трудове життя або тягне її на шлях неробства.

— Саме зараз,— сказав він,— я й маю такий випадок, що трапився з одним високородним і багатим подружжям, де мені й досі не допомогла вся моя справність. Випадок належить до вашої компетенції, любий панотче, а цей молодик про нього нікому не розповість.

Під час відсутності одного вельможного пана його челядинці перевдягнули жартома, не що й з похвальною метою, одного юнака в одіж господаря дому, щоб таким робом підманути його дружину. І хоч мені розповідали про це як про жарт, але я вельми потерпаю, що тут був намір звести цю шляхетну, милу даму з праведної путі. Аж тут несподівано вертається чоловік, входить у свою кімнату, бачить, як йому здається, самого себе і з того часу впадає в меланхолію, яка привела його до твердої думки, що він скоро вмере...

Його оточили люди, що лестощами підтримують в ньому релігійні ідеї, і я не знаю, як його вдержати, щоб він зі своєю дружиною не вступив до громади гернгутерів і не позбавив кривих — бо дітей у нього нема — більшої частини своїх статків.

— Зі своєю дружиною? — рвучко скрикнув Вільгельм, непомалу злякавшись цієї розповіді.

— На жаль,— мовив лікар, вважаючи Вільгельмів вигук лише за вияв гуманного співчуття,— ця дама пригнічена ще й глибшим смутком, що навіває їй думку покинути світське життя. Отож цей молодик прощається з нею. Вона не досить обережна, щоб приховати свою прихильність до нього, яка в ній зародилась. Він набирається зваги і міцно обіймає даму, притискаючи до її грудей великий, діамантами оздоблений портрет її чоловіка. Вона відчуває сильний біль, який, правда, помалу проходить, але залишає спочатку маленьку червону плямку. Потім всякий слід зникає. Як людина, я певен, що вона нічого більше закинути собі не може, а як лікар — знаю, що цей натиск не матиме поганих наслідків, але її в цьому не переконаєш, і вона думає, що на грудях у неї лишилось затвердіння. Коли ж обмацуванням намагаєшся звільнити її від цієї химери, то вона запевняє, що тільки цю мить нічого не відчувається, і твердо переконана, що це лихо перейде в ракову пухлину, і її молодість, її краса і для неї, і для інших назавжди змарнована.

— О, я нещасний! — скрикнув Вільгельм, схопившись за голову, і кинувся від них у поле. Ніколи не був ще він у такому стані. Лікар і пастор надзвичайно здивувалися, побачивши таке явище, і ввечері мали досить клопоту з ним, коли він вернувся і, розповівши їм про все, став гірко собі дорікати, та, в важкому настрої буди, чорними фарбами змалював своє становище. Обидва вони сильно затурбувалися про нього.

Другого дня лікар не заставив себе довго припрохувати, щоб поїхати з ним до міста допомогти Аврелії, яку Вільгельм лишив у небезпечному стані.

І справді, вони застали її навіть тяжче хворою, ніж сподівалися. В неї було щось на зразок переміжної пропасниці, яку вельми важко було лікувати, бо сама хвора ніби навмисне підтримувала і підсилювала її напади. Незнайомець був їй представлений не як лікар і тримався дуже ґречно й розумно. Говорили про її фізичний і духовний стан, і новий друг розповів чимало випадків, коли люди з таким саме здоров'ям, як у неї, доживали до глибокої старості. Але в таких випадках гіршого нема нічого, як навмисне роз'ятрювати свої рани. Він особливо підкреслював, що вважає щасливими тих людей, які при невеличких хворобах здатні розвинути в собі щирі релігійні почуття. Він говорив про це вельми скромно, в формі розповіді і обіцяв дати своїм новим друзям дуже цікавий рукопис, якого дістав від одної приятельки.

— Цей рукопис неоцінений для мене,— сказав він,— я даю вам оригінал. Своєю рукою я написав лише заголовок: "Визнання прекрасної душі".

Щодо дієти та ліків для нещасної, знервованої Авре лії лікар дав Вільгельмові багато добрих порад, обіцяв писати і по можливості навідуватись.

А тим часом, поки Вільгельм був відсутній, в театрі сталися зміни, про які він і подумати не міг. Бувши за режисера, Вільгельм вів усі справи з певним лібералізмом і свободою, переважно звертав увагу на матеріальний бік, особливо намагався забезпечити театр пристойними костюмами, декораціями, реквізитом, а щоб заохотити артистів до справи, вабив їх особистою користю, якщо не вдавалось прихилити шляхетнішими мотивами. Він вважав, що має на це право, бо сам Зерло аж ніяк не претендував на роль хазяйновитого господаря, любив слухати, як вихваляли пишність його театру і був задоволений, коли Аврелія, порядкуючи домашнім господарством, запевняла його, що, виплативши все належне, вона не має боргів, та ще й давала йому на його видатки, яких у нього було чимало через щедрі витрати на своїх коханок та на себе.

Холодний і підступний Меліна, завідувач гардероба, нищечком придивлявся до справи і, скориставшись тим, що Вільгельма не було, а Аврелія ставала все немічнішою, дав зрозуміти Зерло, що можна було б, власне, і більше заробляти, і менше витрачати, а лишок грошей або відкладати, або, зрештою, ще веселіше їх витрачати. Зерло слухав це залюбки, і Меліна наважився викласти йому свій план.

— Я не кажу,— мовив він,— що хтось із артистів отримує зараз більше ніж слід, це все вельми гідні люди, і їх би скрізь радо привітали; та як узяти прибуток, що ми від них маємо, то вони отримують забагато. Я пропонував би створити оперу, а про драму ось моя думка: ви така людина, що сам-один варті цілої трупи. Чи ви ще не впевнилися, що ваші заслуги не визнаються? Вашого надзвичайного таланту вже більше не цінують як слід, і не тому, що ваші артисти грають краще за вас, а тому, що вони просто добрі.

Поставте себе так, як колись бувало, пошукайте абияких, хоч би й поганеньких артистів на невелику платню, вимуштруйте їх з технічного боку так, як це ви вмієте, а решту все зверніть на оперу, тоді побачите, що при тих самих зусиллях і коштах ви і сподобаєтесь більше публіці, і грошей зароблятимете набагато більше, ніж досі.

Ця підлесливість дуже сподобалась Зерло, тож віп і не виставляв жодних

заперечень. Він охоче признався Меліні, що дуже кохається в музиці і давно вже мріє про щось подібне, але боїться, щоб не збити публіку з пуття, бо при такому мішаному театрі — напівопері-напівдрамі — публіка втратить і рештки смаку до певних викінчених художніх утворів.

Меліна не зовсім чемно покепкував з Вільгельмових педантичних ідеалів, з його намагань учить публіку, замість самому вчитися від неї, і обидва одностайно погодилися на думці, що працювати варто лише для того, щоб заробляти гроші, розбагатіти і весело ПОЖИТИ, і майже не ховали один від одного, що хотіли б здихатися тих осіб, які стоять на перешкоді їхнім планам. Меліна жалкував, що Авреліїне кволе здоров'я не обіцяє їй довгих років життя, але в думці радів із цього. Зерло, здавалось, і жалкував, що Вільгельм не співець, але дав зрозуміти, що незабаром він буде йому непотрібний. Меліна виступив з цілим реєстром економічних заощаджень, і Зерло побачив, що він у цих справах тричі заткне за пояс його першого швагра. Вони розуміли, що про цю домовленість тим часом треба мовчати, і це ще більше їх зв'язувало, обидва при кожній нагоді потаємно міркували про все, що трапилось, а що робили Аврелія і Вільгельм — те ганили, і все більше розробляли у думках новий план.

Але хоч як мовчали вони про свій план, хоч як намагалися не проговоритись, а були вони поганими політиками і не змогли приховати своїх настроїв. Меліна суперечив Вільгельмові щоразу, коли той втручався в його справи, а Зерло, який взагалі не відзначався делікатністю до своєї сестри, ставав тим грубіший до неї, що більше посилювалась її хворість і що більше її поривчаста, пристрасна натура вимагала лагідного до неї ставлення.

Саме того часу взялися за "Емілію Галотті". Ролі розподілили вельми вдало, і в обмежених рямцях цієї трагедії кожен зміг показати свій хист у грі. Зерло в ролі Маріnellі був на своєму місці, Одоардо теж був не згірший. Мадам Меліна грала Еміліїну матір з великим розумінням ролі. Ельміра дуже відзначилася в ролі Емілії, Лаерт гідно виступив як Аппіані, а Вільгельм кілька місяців студіював роль принца. В зв'язку з цим він не раз і сам, і вкупі з Зерло та Аврелією обмірковував питання: яка різниця між поведінкою шляхетної людини і вельможної і наскільки вельможна людина буває шляхетна, хоч шляхетна може бути і не високородна.

Зерло, який в Маріnellі дав чистий, не карикатурний образ придворного, висловив з цього приводу чимало слухних думок.

— Сановитість людини високого роду, — казав він, — важко наслідувати, бо це, власне, негативне явище і вимагає довгих вправ. В поведінці вельможної людини не можна виставляти напоказ її достоїнства, бо тоді можна легко впасти в формальну пихатість; тут по змозі треба уникати всього негідного, простацького; ніколи не треба забуватися,

завжди уважно слідкувати за собою і за іншими, нічого собі не прощати, в стосунках з іншими бути поміркованим, не показувати, що ти чим-небудь зворушений чи схвилюваний, ніколи не квапитись, кожної хвилини вміти себе стримати і таким

робом вдержувати зовнішню рівновагу, хоч би як бурхало в душі. Шляхетний чоловік може часом допуститися недбальства, вельможний — ніколи. Бо вельможний подібен до ошатно вдягненого чоловіка: і він ні до чого не сміє притулитися, і інші варуються до нього торкнутися. Він виділяє себе з-поміж інших і в той же час не сміє залишатися на самоті. Бо як у кожному мистецтві, так і в цьому найтрудніше повинно виконуватися легко. Отож вельможний, незважаючи на всю свою відокремленість, мусить показувати, що завжди зв'язаний з іншими, скрізь повинен бути невимушеним, спритним, завжди вдавати з себе першого, хоча сам уперед не повинен пхатися. Отже, як бачите, щоб вдавати вельможного, треба й справді бути вельможним. Звідсіля зрозуміло, чому жінки в загальному скоріше набирають такого вигляду, ніж чоловіки, чому придворним і жовнірам найшвидше вдається засвоїти таку поставу.

Вільгельм мало до розпачу не доходив від своєї ролі, але Зерло допоміг йому знову, зробивши кілька тонких зауважень, і домігся-такп того, що він принаймні в очах натовпу виглядав як справжній принц.

Зерло пообіцяв йому після вистави поділитися своїми зауваженнями, які він міг би зробити з приводу його гри, але неприємна суперечка з сестрою перешкодила цьому критичному обговоренню. Аврелія так виконала роль Ор-сіни, як, мабуть, ніколи вдруге не доведеться бачити. Свою роль вона взагалі знала дуже добре, але на репетиціях виконувала її абияк, а на спектаклі вона, можна сказати, розкрила всі шлюзи свого особистого горя і дійшла такої майстерності виконання, якої жодний поет не годен був би уявити навіть у запалі першого натхнення. Бурхливі оплески публіки були нагородою за її болісні намагання. Коли ж її почали шукати після вистави, то знайшли напівнепритомною в кріслі.

Зерло вже й передше висловлював своє незадоволення від її перебільшеної, як він казав, гри, від її оголювання свого внутрішнього горя перед публікою, якій і так до певної міри була відома її фатальна історія. Він, як завжди в гніві, аж скреготів зубами і тупотів ногами.

— Залиште її! — скрикнув він до артистів, що оточили її крісло.— Вона колись ще вибіжить на сцену зовсім гола, от тоді збере собі всі оплески.

— Невдячнику! — покликнула вона. — Жорстокий нелюде! Мене скоро понесуть голою туди, куди жодні оплески не доходять більше до наших вух! — на цьому слові вона схопилась і вибігла надвір.

Службка не встигла принести їй плаща, портшеза не було; йшов дощ, вулицею дув холодний вітер. Надаремне її умовляли не йти, бо вона занадто розпалилась; вона ж навмисне йшла помалу і хвалила прохолоду, яку, здавалось, жадібно впивала в себе. Ледве прийшла вона додому, як уже так охрипла, що майже й слова не могла вимовити, але не призналась, спина й потилиця їй наче геть втерпли. Невдовзі сталося в неї щось ніби на зразок параліча язика, і вона замість потрібного слова говорила зовсім інше. Її поклали в постіль і, давши ліки, швидко подолали одну хворість, а тоді виявилась інша. Її хопи-лась сильна пропасниця, стан її був небезпечний.

Ранком їй стало на часинку легше. Вона звеліла покликати Вільгельма і передала

йому листа.

— Цей лист,— сказала вона,— чекає вже давно слухної хвилини. Я почуваю, що кінець мій близько. Пообіцяйте мені, що ви самі передасте йому цього листа і кількома словами помститеся на зрадникові за мої страждання. Він не бездушний, хай моя смерть принаймні хоч на хвилину вчинить йому прикрість.

Вільгельм узяв листа, але почав її втішати, намагаючись відігнати від неї думку про смерть.

— Ні,— мовила вона,— не відбирайте від мене останньої надії. Я вже давно чекаю смерті і радо прийму її в свої обійми.

Скоро по тому прийшов од лікаря обіцяний рукопис. Вона попрохала Вільгельма прочитати його вголос, а про враження, яке він зробив, читальник найкраще зміркує, коли познайомиться з наступною книгою. Палка, але вперта вдача нашої бідолашної приятельки якось раптом злагідніла. Вона взяла назад свого листа і написала другого, як здавалось, в вельми лагідному тоні, а також прохала Вільгельма, що коли її друг буде хоч трохи засмучений звісткою про її смерть, утішити його, запевнити, що вона йому все простила і бажає всілякого в житті щастя.

З того часу вона зовсім стихла і, здавалось, захопилася лише кількома думками, які намагалась засвоїти з рукопису, що його Вільгельм час від часу читав їй вголос. Сили її непомітно згасали, і одного ранку Вільгельм застав її мертвою.

Вільгельм дуже болісно відчував цю втрату, бо вельми поважав її і звик до неї. Це була єдина особа, що справді бажала йому добра, бо Зерлову холодність він добре відчував останнім часом. Тому він поспішав виконати її прохання і взагалі виїхати на деякий час. З другого боку, для Меліни його від'їзд був вельми бажаний, бо він, завівши широке листування, вже запросив одного співака і співачку, які, виступаючи тим часом в інтермедіях, повинні були підготувати публіку до майбутньої опери. Таким чином втрату Аврелії і Вільгельмів від'їзд можна було поки що заповнити, і наш друг був радий-з усього, що полегшувало йому відпустку на кілька тижнів.

Своєму дорученню він надавав великої ваги. Смерть приятельки глибоко його зворушила, а те, що вона так передчасно зійшла зі сцени, мусило його вороже настроїти проти того, хто вкоротив їй віку і зробив це недовге життя таким болісним.

Незважаючи на останні лагідні слова небіжчиці, він став на тому, щоб, віддаючи листа, суворо осудити цього зрадливого друга, а що не хотів покладатись на випадковий настрій, то надумав скласти промову, яка в готовому вигляді мала скорше патетичний характер, аніж стосовний до випадку.

Впевнившись остаточно, що твір цей добре скомпоновано, і вивчивши його напам'ять, він почав лаштуватися в дорогу. Міньйона, що була тоді біля нього, запитала, куди він рихтується, на південь чи на північ. І коли почула, що на північ, то сказала:

— Тоді я тут чекатиму тебе.

Вона попрохала в нього Маріаніне перлове намисто, і він не міг відмовити цій любій дитині. Хустину вона вже раніше дістала. Зате вона всунула йому в валізку при-

видове покривало, хоч він одразу сказав їй, що ця річ йому зовсім не потрібна.

Меліна взяв на себе режисуру, а пані Меліна пообіцяла по-материнському доглядати дітей, з якими Вільгельм неохоче розлучався. Фелікс був при прощанні дуже веселий, і, коли його запитали, що йому привезти, він сказав:

— Слухайте! Привезіть мені татка!

На прощання Міньйона взяла його за руку, і, сп'явшись навшпиньки, щиро і гаряче поцілувала його в уста, однак без особливої ніжності, і сказала:

— Майстере! Не забувай нас і скоріше повертайся! Тож залишимо і ми нашого друга з тисячами думок і

переживань на його дорозі і запишемо на закінчення вірша, якого Міньйона з великим почуттям декламувала вже кілька разів, але ми ніяк не могли його навести через тиск таких дивних подій:

Нікому не скажу ні слова, Хоч таїна мене болить, Тобі всю душу звірити готова, Однак доля не велить.

Виходить сонце в визначений час, І тьма нічна від світла геть втікає, І скеля, розтуливши груди, враз з глибин водою землю напуває.

Ті, кого дружба поріднить свята, Звіряють один одному тривогу, Мені ж склепляє присяга уста, її повідать можу тільки богу.

КНИГА ШОСТА

Визнання прекрасної душі

До восьми років я була зовсім здорова, але про ті часи т.-к мало пам'ятаю, як і про день свого народження. На початку восьмого року в мене з горла почала йти кров, і ;{ того часу вся душа моя перетворилась у почуття і пам'ять. Найменші подробиці того випадку стоять і досі перед моїми очима, наче все це сталося вчора.

Дев'ять місяців я хворіла, і під час мого лежання, яке я терпляче зносила, і були, здається мені, закладені основи мого способу думання, а дух мій отримав перші допоміжні засоби, щоб розвиватися на власний кшталт.

Я страждала і любила — така була властивість мого серця. Під час нападів жадливого кашлю і виснажливої лихоманки я була тиха, як равлик, що сховався у свою хатку, але щойно мені легшало, як я вже хотіла відчувати щось приємне, а що всі втіхи були мені заборонені, то я надолужувала очима і вухами. Мені понаносили ляльок і книжок з малюнками, і хто тільки сідав біля мого ліжка, той мусив мені що-небудь розказати.

Від своєї матусі я залюбки слухала біблійні історії, батько ж розповідав про природу. У нього був пристойний кабінет. Звідтіль він при нагоді приносив одну шухляду за одною, показував мені різні речі, пояснював їхнє значення. Висушені рослини, комахи і різні анатомічні препарати, людська шкіра, кістки, мумії тощо з'являлися на постелі хворої дитини. Птахів і звірів, яких він убивав на полюванні, спочатку показували мені, перше ніж їх одіслати на кухню. А щоб і володар всесвіту мав у цьому зборі голос, то тітка розповідала мені любовні історії і чарівні казки. Я все сприймала, все пускало в мені коріння. Часом я цілими годинами жваво розмовляла з

невидимими істотами і ще й досі пам'ятаю кілька віршів, що їх тоді продиктувала матері для запису.

Часто я переповідала батькові те, чого від нього навчилась. Я не приймала ліків, не запитавши: "Де ростуть трави, з яких воно зроблене? Який вони мають вигляд? Як звучать?" Але розповіді моєї тітки також не на камінь падали. Я мріяла, як, ошатно вбравшись, здибаю прекрасних принців, котрі ні спокою, ні відпочинку не матимуть, поки не прознають, що ж це за одна, ота незнайома красуня. Про таку пригоду з чарівним янголятком у білому вбранні з золотими крилечками, що вельми упадав біля мене, я мріяла доти, поки образ його не став у моїй уяві наче якесь видиво.

За рік я таки добре оклигнула. Але в мені вже не стало анітрохи дитячої жвавості. Мене вже не тішили ляльки, я прагнула до створінь, які відповідали б на мою ласку до них. Собаки, кицьки, розмаїті пташки, яких мій батько годував, дуже мене розважали, але чого б я не дала, щоб володіти створінням, яке в одній казці моєї тітки відігравало таку важливу роль. Це було ягнятко, яке впіймала і вигодувала одна селянська дівчина, а в цьому любу ягняткові сидів зачарований принц, що таки на-скінчу знову з'явився в вигляді прекрасного юнака і власною рукою винагородив свою добродійницю. Ось таке ягнятко я б дуже хотіла мати!

Але його-то й не можна було знайти! Все навкруг мене йшло, як заведено в природі, отже, надія — мати таку коштовну річ — потроху майже зникла. Я тим часом утішилась читанням таких книг, де були описані дивні пригоди. Серед них найлюбішою була книга "Німецький Гер-кулес-християнин". Ця побожна любовна історія була цілком у моєму дусі. Коли з його Валіскою що траплялось, а траплялися з нею жахливі речі, то він спочатку молився, перше ніж їй до помочі стати, і ці молитви геть усі були виписані в книзі. Як же мені це подобалось! Мій потяг до незримого, якого я завжди неявно при собі відчувала, ставав через те ще сильніший, моїм сповірником раз і назавжди мусив бути бог.

Коли я трохи підросла, то читала бозна й що, все поспіль, але над усе сподобалася мені "Римлянка Октавія">>. Переслідування перших християн, описані в формі роману, збуджували в мені найпалкіший інтерес.

А тоді мати почала мене картати за те, що я так вкинулася в читання. Батько на догоду їй відбирав у мене книжки, але другого дня віддавав їх назад. Він був досить розумний, тямив, що так нічого не доскочиш, і вимагав лише, щоб я так само пильно читала й біблію. До цього також не треба було мене примушувати, бо я залюбки читала святе письмо. Моя мати дуже пильно слідувала, щоб мені до рук не попала яка спокуслива книжка, але я й сама відкинула б кожную негодящу книжку, бо всі мої принци й пршщеси були надзвичайно цнотливі, хоча, між іншим, я знала про природу людей більше, ніж виявляла> і ці відомості я здебільшого вишукала в біблійі. Сумнівні місця я намагалась порівняти з тим, що бачила й чула, і, при моїй жадобі до знання та догадливості, я доскіпувалась правди. Коли б я почула про відьом, то постаралась би познайомитись і з чаклуванням.

Моїй матері і цій жадобі знань я завдячую також, що при великому захопленні

книжками я ще навчилась і куховарити. Але тут було на що дивитися. Зарізати півня або порося — це було для мене свято. Нутрощі я приносила батькові. Він пояснював мені все, наче молодому студентові, і, щиро радіючи, називав мене своїм невдалим сином.

Аж ось минуло мені й дванадцять років. Вчили мене французької мови, танців, малювання, ну і, як заведено, закону божого. Цей останній збуджував у мені багато переживань і думок, які, щоправда, не мали стосунку до мого сучасного стану. Я любила слухати розмови про бога і була думна з того, що можу краще говорити про нього, ніж мої подруги. Я ретельно читала різні книжки, які давали можливість міркувати про релігію, але мені й на думку ніколи не спадало, що ж то таке я сама, чи моя душа така, як і в інших, чи вона схожа на свічадо, яке може відбити вічне сонце. Все це я вже раз і назавжди визначила наперед.

Французьку мову я вчила запопадливо. Мій учитель був тямуща людина, не легковажний емпірик, не сухий граматист. Він мав і знання, він і світу побачив, і разом з навчанням мови всіляко задовольняв мою жадобу знань. Я так його любила, що, чекаючи його приходу, аж тремтіла серцем. Малювання давалось мені не важко, і я багато б досягнула, якби учитель малювання мав знання в голові. Але він мав лише руки і вправність.

Танці спочатку найменше мене тішили. Я була кволенька і вчилася танцювати лише з сестрою. Але нашому танцмейстерові спало якось на думку влаштувати для своїх учнів бал, і відтоді у мене прокинулась охота до цих вправ.

З-поміж багатьох хлопчаків і дівчаток вирізнялись двоє маршалкових синків: молодший мого віку, а другий на два роки старший, діти такої краси, що, на загальну думку, їм ніхто не міг дорівнятися. Отож і я, тільки-но їх побачила, то вже не дивилася ні на кого в цьому натовпі. Відтоді я почала танцювати уважно і забагла танцювати гарно. Як сталося, що ті хлопчаки з-поміж усіх інших вирізнили тільки мене? Одне слово, ми вже на першій годині стали найкращими друзями, і ще наша невеличка забава не дійшла кінця, а ми вже домовились, де побачитися знову. Велика радість для мене! Але я була вкрай захоплена, коли вранці другого дня вони обидва прислали люб'язні записки з букетами, де питалися, як я себе почуваю. Почувала я себе так, як ніколи більше! На привіт я відповіла привітом, на листа — листом. Церква і прогулянки були відтепер місцем наших зустрічей. Наші юні знайомі щоразу запрошували усіх нас, але ми були досить хитрі, щоб одразу відкритися, і батьки знали про це стільки, скільки ми вважали за потрібне.

Таким чином я придбала собі одразу двох милоданів. На жодному з них я не могла зупинитися, обидва подобались мені, і ми були в найкращих стосунках. Але раптом старший захворів. Я сама бувала часто хвора і знала, як полегшуються страждання хворого, коли виявити до нього увагу або послати дозволені лагоминки, що я і робила. Батьки його були дуже вдячні за увагу, і коли він видужав, послушались прохання улюбленого сина, запросили мене з сестрами до себе. Ніжність, з якою він мене зустрів, була не дитячою, і з того часу я й прихилилась до нього. Він одразу попередив

мене, щоб я таїлася від брата, але вогню вже не можна було приховати, і ревності молодшого доповнили роман. Він всіляко інтригував проти нас, радо псував наші втіхи і через те ще збільшував нашу пристрасть, яку хотів згасити.

Тепер я справді-таки знайшла упрагнене ягнятко, і ця пристрасть, як передше хворість, так сильно вплинула на мене, що я стала тиха і почала уникати галасливих розваг. Я була самотня, зворушена, і бог знову прийшов у мою душу. Він став моїм повірником, і лише я знаю, скільки сліз я пролила в молитвах за хлопця, який всо ще хворів.

Хоч у наших стосунках було багато дитячого, проте це сприяло розвиткові мого серця. Нашому французові ми повинні були щодня замість звичайних перекладів писати листи про свої переживання. Я описала історію свого кохання під іменами Філіди і Дамона. Старий скоро догадався, про що йдеться, і, щоб викликати мене на щирі розмови, вельми почав вихвалити мою роботу. Я ставала все сміливіша, аж поки щиросердо не визнала всю правду у всіх деталях. Я вже не знаю, коли саме він мені сказав: "Як це гарно, як природно! Але добра Філіда мусить бути обачна, бо скоро може дійти й до серйозного".

Мені стало прикро, що він моє почуття вважає за несерйозне, і я ображено запитала його, що він розуміє під серйозним. Він не примусив себе двічі питати і розтлумачив це так ясно, що я ледве могла стримати свій ляк. Одначе мене знову взяла досада. Я ображено запитала, як він може таке думати, і, підбадьорившись, поклала захищати свою красуню і сказала, спалахнувши на обличчі: "Але ж, добродію, моя Філіда — цнотлива дівчина".

А він без жалю викпив мене з моєю цнотливою героїнею та, перейшовши на французьку мову, почав грати словом *honnête*, щоб провести Філідину чесність крізь усі значення. Я відчувала щось смішне в своєму становищі і була до краю збентежена. Він, щоб не залякати мене, обірвав розмову, але при іншій нагоді завів знову про це саме. П'єси і невеличкі оповідання, які я при ньому читала і перекладала, давали часто йому привід зауважити, який неміцний захист є для нас так звана чеснота проти вимог пристрасті. Я більше не перечила йому, але потихеньку сердилась на нього, і його зауваження стали для мене обтяжливими.

Наша дружба з добрим Дамоном поволі розладналась. Інтриги молодшого брата розірвали наш зв'язок. А незабаром обидва юнаки повмирали в розповні молодих літ. Це завдало мені жалю, а проте я скоро їх забула.

Філіда швидко росла, тішилася добрим здоров'ям і нарешті побачила світ. Наслідний принц одружився і скоро після батькової смерті успадкував трон. Заворушилися і двір, і місто. Тепер моя цікавість дістала розмаїтий споживок. Пішли вистави, бали і всілякі розваги, і хоч батьки якнайдовше хотіли втримати нас, проте мусили з'явитися при дворі, куди була введена і я. Іноземці лавою сунули звідусіль, по всіх домах — тиск вельможного панства, ото ж і в нас було кілька кавалерів, а в дядьковім домі можна було здібати представників усіх націй.

Мій чесний ментор і далі скромно, але влучно попереджував мене, а я все нишком

сердилася за це на нього. Я аж ніяк не була переконана в правдивості його тверджень, і, можливо, я тоді мала рацію, а не він, що вважав жінок за всіх обставин слабкими. Але він так твердо стояв на своєму, що мені одного разу аж лячно стало: а може, він і має слухність. І тоді я вельми палко сказала йому: "Коли небезпека така велика, а людське серце таке слабке, то я благатиму бога, щоб він мене беріг".

Ця наївна відповідь, здається, втішила його, і він похвалив мій намір. Але це були тільки порожні слова, а не щось серйозне, бо почуття незримого давно вже в мені згасло. Великий шарварок, котрий мене оточував, розважав мене і поривав за собою, немов бурхливий потік. Це були найпорожніші роки мого життя. Цілими днями ні про що не говорити, не мати жодної здорової думки і лише мріяти — тільки й було мого діла. Навіть своїх улюблених книжок я ні разу не згадала. Люди, які мене оточували, не мали жодної уяви про науку. Це були німецькі придворні, а цей клас був тоді найнекультурніший.

Таке життя, можна думати, припровадило б мене до загибелі. Я жила тільки веселими розвагами, ніколи не зосереджувалась, не молилась, не думала ні про себе, ні про бога; але я вбачаю божественне провидіння в тому, що з тої тичби вродливих, багатих, ошатних людей ніхто мені не сподобався. Вони були розпусні і не соромились цього, і це мене й лякало. Свою мову вони пересипали двозначностями, а це мене ображало, і я тримала себе холодно з ними. Їх непристойності бували іноді неймовірні, і я дозволяла собі бути з ними нечемною.

Крім того, мій старий відкрив мені під секретом, що більшість із цих нікчемних дженджиків можуть наразити на небезпеку не тільки цноту, але й здоров'я дівчини. Мене аж нудило від них, і я просто боялась, коли хто з них хоч наближався до мене. Я береглася склянок і філіжанок, з яких вони пили, не сідала на стільці, з яких вони встали. Таким чином я була морально і фізично ізольована, і всі ті люб'язності, які мені говорено, я сприймала думно, як належний фіміам.

Серед сторонських, що тоді у нас пробували, особливо вирізнявся один молодик, якого ми жартома прозвали Нарцисом. Він добре відзначився на дипломатичній ниві, а за частих змін, що відбувалися при нашому новому дворі, сподівався на добру посаду. Незабаром він ввійшов у знайомство з моїм батьком, а його знання і вміння поводитись відкрили йому шлях до замкнутого кола найзнакоміших людей. Батько мій вельми вихваляв Нарциса. Своєю вродливістю він би робив ще більше враження, якби у всій його істоті не відчувалось певного самозадоволення. Я бачила його, він мені сподобався, але ми ніколи з ним не розмовляли.

На одному великому балу, де був і він, ми танцювали з ним менует, проте наше знайомство поки що далі цього не пішло. Коли почалися швидкі танці, яких я намагалась уникати, щоб догодити батькові, бо він потерпав за моє здоров'я, я пішла у прилеглу кімнату порозмовляти зі старшими подругами, що засіли до гри.

Нарцис, трохи покрутившись у танцях, раптом зайшов до кімнати, де була я, і, оклигнувши трохи від кровотечі з носа, що почалася під час танців, став розмовляти зі мною про всяку всячину. За півгодини розмова наша стала така цікава, хоч і без

жодних ніжностей, що про танці ми вже й не думали. Інші почали навіть кепкувати з нас, але ми не вельми на те й зважали. Другого вечора у нас знову зав'язалася розмова. Ми не танцювали, бо берегли своє здоров'я.

Так ми й познайомились. Нарцис розважав мене й моїх сестер, і тільки тепер я знову стала виявляти те, що знала, що пережила, передумала і про що вміла розповісти. Мій новий друг бував у найкращому товаристві, досконало знав історію і політику, а крім того, мав ще широкі знання з літератури, і жодна новинка, особливо з Франції, не проходила не помічена від нього. Він приносив і присилав мені чимало цікавих книжок, але я мусила це таїти більше, ніж заборонені вияви кохання. Бо з учених жінок глузували тоді страшенно, та й просто не терпіли освічених, мабуть, тому, що вважалось за непристойність осоромити цим таку безліч невігласів-чоловіків. Навіть мій батько, якому ця нагода — розвинути мій дух — вельми сподобалась, рішуче вимагав, щоб я свої літературні студії тримала в таїні.

Таке становище тривало майже рік, і я не можу сказати, щоб Нарцис виявляв до мене якесь кохання чи ніжність. Він був чемний і люб'язний, але не більше, бо, здається, не залишався байдужим до вроди моєї молодшої сестри, яка, підрісши, стала надзвичайно гарна. Він жартома надавав їй всіляких ніжних імен з чужоземних мов, що па кількох із них дуже добре розмовляв і в свою німецьку мову охоче вставляв оригінальні звороти з них.

Вона те що й приязно відповідала на його зальоти, бо в неї був інший на думці, і взагалі була бистра, иоривчаста, а він вразливий, тому у них через кожну дрібницю майже до сварки доходило. Він зумів сподобатись моїй матері і тіткам і таким чином помалу-малу став членом нашої родини.

Хто зна, чи довго б воно так тривало, якби не один надзвичайний випадок, що раптом змінив наші стосунки. Мене з сестрою запросили в один дім, куди я не любила ходити, бо товариство збиралось там дуже мішане. Отож зійшлися розмаїті гості, поміж якими трапились люди якщо й не вкрай брутальні, то вельми простацького гатунку. Цього разу був запрошений і Нарцис, а заради нього пішла й я, будучи певна, що побачуся з людиною, з якою можна буде поговорити по ширості. Уже за столом довелося нам чимало витерпіти, бо деякі з чоловіків міцно повпивалися. Після обіду надумали гріатися в фанти. Гра йшла вельми шумливо і жваво. Один фант припав Нарцисові. Йому присудили сказати на вухо кожному щось приємне. Він трохи забарився біля моєї сусідки, капітанової дружини. Раптом капітан, її чоловік, дав йому такого ляпаса, що мені, а сиділа я поруч, аж пудра посипалася в обличчя. Витерши очі і трохи отямившись, я побачила обох з голими шпагами. Нарцис був закривавлений, капітан, в нестямі од вина, гніву і ревності, виривався від решти гостей, які ледве його стримували. Я схопила Нарциса за руку і потягнула по сходах нагору, в другу кімнату. Потерпаючи, щоб той несамовитий супротивник не переслідував мого друга, я негайно замкнула двері.

Нам обом рана видалась незначною, бо ми помітили неглибокий поріз тільки на руці, але скоро побачили, що й по спині тече струмок крові з великої ранн на голові. Я

злякалась і вибігла з кімнати, щоб покликати кого на поміч, але нікого не було видно, бо всі залишились внизу, щоб угамувати оскаженілого капітана. Нарешті прибігла одна з господаревих дочок, але ця реготуха просто налякала мене, бо вона як не лопала зо сміху від цієї дикої сцени і проклятої комедії. Я рішуче попросила її викликати хірурга, і вона, за своєю звичкою, кинулася сходами вниз по лікаря.-

Я знову вернулась до свого пораненого, перев'язала йому руку своїм носовичком і голову рушніком, що висів біля дверей. Кров текла все сильніше, лікар не приходив, поранений бліднув і, здавалось, ось-ось знепритомніє. Нікого не було поблизу, хто б міг мені допомогти. Я, не соромлячись, обійняла його і намагалася пестошами і жартами підбадьорити його. І, здавалося, цей морально-ліку-вальний засіб таки допоміг: він не зомлів, але сидів блідий як крейда.

Нарешті прийшла заклопотана господиня. І як же вона злякалася, коли побачила мого друга в такому становищі на моїх руках, а нас обох закривавлених. Бо ніхто й не уявляв собі, що Нарциса поранено, всі думали, що мені пощастило його врятувати.

Тепер з'явилось вино, запахуща вода і різні ліки, що ними освіжають і підбадьорюють. Прийшов також і хірург, і я могла б уже й піти, але Нарцис міцно тримав мене за руку, та я й без того сама радо залишилась би. Поки його перев'язували, я водно розтирала його вином і зовсім не зважала на те, що всі гості обступили нас. Лікар закінчив перев'язку, поранений мовчки і вдячно попрощався зі мною і був відправлений додому.

Тоді господиня повела мене в свою спальню. Вона мусила зовсім роздягнути мене, і я не можу змовчати, що, коли з мого тіла змивали кров і я випадково позирнула в свічадо, то вперше побачила, що й гола можу вважати себе за гарну. Нічого зі своєї одежі я не могла вже вдягнути, а що всі жінки в цьому домі були або нижчі, або товщі за мене, то я прийшла додому в чудернацькому вбранні, що сильно здивувало моїх батьків. Їх прикро вразило і моє хвилювання, і Нарцисова рана, і капітанова несамовитість, і взагалі ця вся пригода. Мій батько хотів був негайно помститися на капітанові за свого друга і викликати його на дуель. Він лаяв решту присутніх чоловіків, які там же, на місці, не покарали його за цей підлий вчинок, бо ясно ж було, як день, що капітан, вдаривши Нарциса, вихопив шпагу і поранив його ззаду, а удар по руці зроблено тоді, коли вже Нарцис обернувся і теж видобув шпагу. Я була невимовно обурена й схвилювана, не знаю, як його й висловитись. Пристрасть, що десь глибоко жевріла в моєму серці, вибухнула, як полум'я від свіжого повітря. І коли радість або веселощі здатні викликати кохання і потаймиру його жити, то це почуття, у своїй природі жалісливе, під впливом ляку одразу стало рішучим і відвертим. Доньку положили в постіль і дали їй ліків. Рано-вранці батько мій поспішився до пораненого друга, що лежав хворий у сильній гарячці.

Батько небагато говорив про те, яку мав з ним розмову, і лише намагався мене заспокоїти щодо наслідків, які міг цей випадок мати. Мова йшла про те, чи досить задовольнитися самим вибаченням, чи, може, справу подати до суду і таке інше. Я дуже добре знала свого батька, щоб повірити йому, боцімто він цю справу хоче

владнати без двобою, але мовчала, бо батько завжди був такої думки, що жінки до подібних справ не повинні втручатися. Правда, не видно було, щоб між ними заходила мова про мене, але скоро батько розповів матері, про що вони говорили. Нарцис, казав він, до краю зворушений моєю допомогою, обійняв його, сказав, що вічно буде мені зобов'язаний, ознаймив, що не хоче жодного щастя, коли не поділить його зі мною, і просив дозволу вважати його за свого батька. Мама щиро все це розповіла мені, але доброзичливо просила пам'ятати, що ці слова вихопились у нього в першому запалі і на них не слід звертати особливої уваги. "Звичайно",— відповіла я з удаваною байдужістю, але бог один знає, що я при цьому відчувала.

Нарцис хворів два місяці і через поранену правицю не міг навіть писати, але всіляко намагався виявити до мене свою вдячність і увагу. Всі ці більш як звичайні чемності я співставляла з тими, про які довідалась від матері, і голова моя була повна мрій. У місті тільки й мови було, що про цю подію. Зі мною говорили про це в якомусь особливому тоні, робили з цього різні висновки, дуже для мене приємні, хоч я їх намагалась відхилити. Що раніш було жартом і звичкою, тепер перейшло в поважність і прихильність. Неспокій, в якому я жила, ставав тим більший, що більше я намагалась приховати його від людей. Думка, що я можу втратити його, лякала мене, а можливість ближчого зв'язку примушувала мене тремтіти, бо перспектива заміжжя для дурненької дівчини завжди жахлива.

Ці сильні зворушення примусили мене знову подумати про саму себе. Барвисті картини веселого життя, що переділе і вдень і вночі ширяли в мене перед очима, враз як вітром здуло. Моя душа знову заворушилась, але зв'язок, так раптово перерваний з незримим другом, не легко було відновити. Ми все ще були досить далеко одне від одного; дещо стало на своє місце, але проти колишнього різниця була велика.

Поединок, на якому капітан був важко поранений, відбувся так, що я й не знала, і загальна думка одностайне схилилась на бік мого коханого, який, нарешті, знову з'явився на сцені. Насамперед він, з пов'язаною головою і обмотаною рукою, звелів нести себе до нас. Як же забилося тоді моє серце! Зібралась уся наша родина. Посипалися взаємні подяки і люб'язності, одначе він потаємці вигодив хвилю і мені виявити знаки своєї ніжності, і через те ще збільшив мій неспокій. Видужавши уповні, він цілу зиму відвідував нас, як і раніше, але, незважаючи на всі знаки прихильності і кохання, які він виявляв до мене крадькома, стосунки між нами залишились невиясненими.

Таким чином я перебувала у постійній непевності. Я не могла нікому сповіритись, а від бога відійшла надто далеко, бо зовсім забула його за ці чотири шалених роки. Часом я згадувала про нього, але стосунки наші з богом охолонули. Це були тільки самі церемонії, на які я з'являлася гарно вбраною, самовдоволено виставляла напоказ свої чесноти, поважність, переваги, які я ніби мала перед іншими, а він, здавалось, наче й не помічав мене в цих шатах.

Царедворець, який чекає ласки від свого князя, дуже засмутився б, якби князь поставився до нього так, як бог до мене, а мені було байдужісінько. Я мала все, що

потрібно: здоров'я, різні придоби; якщо подобаються богові мої молитви — добре, а як ні, то я вважала, що як слід виконала свій обов'язок перед ним, і годі.

Я, звичайно, не мала себе на увазі, але така вже була моя душа. Проте вже наближались події, що мали змінити і очистити мої думки.

Прийшла весна, і Нарцис одного разу несподівано, не заповістившись, завітав до мене, коли я була зовсім сама в домі. Тепер він прийшов як мій милодан і запитав мене, чи віддам я йому своє серце, а коли дістане високу посаду і добру платню, то й руку.

Правда, його вже прийняли у нас на службу, але спочатку відсували скорше назад, аніж просували вперед, боячись його честолюбства, і тримали на маленькій платні, бо він мав власні достатки.

При всій своїй прихильності до нього, я знала, що він не така людина, з якою можна говорити цілком одверто. Тому я стримаю себе і відіслала його до батька, у згоді якого він, здається, не сумнівався, але хотів спершу дістати мою згоду. Нарешті я сказала "так", конче поставивши умовою згоду моїх батьків.

Тоді він формально поговорив з ними. Вони виявили своє задоволення, дали свою згоду, хай лише дочекається підвищення по службі. Повідомили про це сестер і тіток, наказавши їм найсуворіше тримати все в таємниці.

Ось так він тепер із милодана став нареченим. Різниця між ними виявилась дуже велика. Якби хто зумів перетворити милоданів усіх добродішних дівчат на наречених, то вчинив би цим величезне добродійство для всієї жіночої статі, хоч би справа й не завжди кінчалась одруженням. Кохання між двома особами від цього не зменшується, лише стає розумніше. Незчисленні дрібні дурощі, кокетування, примхи одразу відпадають. Коли наречений скаже, що ми йому більше подобаємось у ранковому чепчикові, аніж з найкращою зачіскою, то розсудлива дівчина одразу стане байдужою до фризур, і нема нічого при-роднішого, як те, що в нього солідний смак і що він воліє мати в домі добру господиню, аніж виводити в світ вичепурену ляльку. Так воно буває скрізь і завжди.

Якщо такій дівчині при цьому пощастить, що жених її буде розумний і знаючий, то вона навчиться більше, ніж їй дати можуть вищі школи і різні заграниці. Вона не тільки радо засвоює всі знання, які він їй дає, але намагається все далі йти таким шляхом. Кохання робить можливим багато неможливого і нарешті розвиває у жіночої статі таку потрібну і приналежну їй покірливість. Жених не наказує як чоловік, він лише просить, а його кохана намагається прикмітити, чого він бажає, і попередити його бажання.

Так досвід навчив мене того, без чого я сама не могла обійтись. Я була щаслива, справді-таки щаслива, як тільки можна бути на цьому світі, себто недовгий час.

Пройшло літечко в цих тихих радощах. Я не мала від Нарциса і найменшої прикrostі, він ставав мені все ми-ішій, я щирим серцем горнулась до нього. Він це добре шав і вмів шанувати. А тим часом з незначних дрібниць Щось таке сплелось, що непомітно зіпсувало наші взаємини.

Нарцис обіходився зі мною як жених, але ніколи не наважувався побажати того, що для нас було ще заборонене. Однак про межі добродішності і моральності ми були

різної думки. Я хотіла бути спокійна і не дозволяла жодної вільності, про яку не могли б знати всі. Він, звикнувши до лагоминок, вважав, що ця дієта занадто сувора, і тут завжди входив у суперечності з самим собою: хвалив мою стриманість і намагався зламати мою непохитність.

Тут я знову згадала те "серйозне", про яке говорив мій учитель, а також і засіб, який тоді проти цього вживала, і знову щиріше вдалася до бога. Він дарував мені такого милого жениха, і за це я була йому вдячна. Земне кохання навіть зосередило мій дух і зворушило його, і моє ставлення до бога не суперечило цьому. Цілком природно, я скаржилась йому на те, чого боялася, не помічаючи, що сама і бажаю, і прагну того, що мене лякає. Я вважала себе за дуже сильну і не молилася: "Не введи мене в спокусу". Від спокуси думки мої були ще далеко.

У цій порожній фальші власної чесноти я насмілювалась з'являтися перед богом. Він не відштовхував мене. Найменше поривання до нього залишало в душі моїй лагідне розчулення, яке заохочувало мене раз у раз до нього звертатися.

Цілий світ без Нарциса здавався мені мертвий, ніщо, крім нього, не приваблювало мене. Навіть у вбранні кохалася я тільки з одною метою: сподобатись йому. Коли я знала, що він не бачить мене, то була байдужа до вбрання. Я залюбки танцювала, та коли його не було, то мені здавалось, що цих рухів я терпіти не можу. До одного бучного свята, на якому його не було, я не могла ні придумати нового вбрання, ні перекроїти навіть старе по-модному. Всі були для мене однакові, або, краще сказати, всі мені сприяли. Я думала, що найкраще буде цей вечір просидіти зі старшими особами при якійсь грі, хоч раніше я не мала до цього й найменшої охоти, і коли один давній добрий приятель покепкував з цього, то я чи не вперше усміхнулася за весь вечір. Так бувало і на прогулянках, і на всіх спільних розвагах, які лише можна собі уявити.

Я вибрала його одного
І більш не прагнула нічого,
Як наші душі поріднить.

Я частенько була в товаристві самотня, і повна самотність була для мене здебільшого найприємніша. Але мій діяльний дух не міг ні спати, ні мріяти. Я відчувала, я думала і помаленьку набула здібності розмовляти з богом про свої почуття і думки. Тоді в душі моїй виникли почуття іншого роду, хоч вони й не суперечили першим. Бо моє кохання до Нарциса відповідало загальному плану світостворення і ніде не порушувало моїх обов'язків. Ці почуття не перечили одне одному, а проте були безмежно відмінні. Нарцис — ось єдиний образ, що стояв передо мною, на якому зосередилось усе моє кохання. Друге ж почуття не стосувалось до жодного образу і було невимовно солодке. Тепер його вже немає в мене і ніколи не може бути.

Мій коханий, що взагалі знав усі мої таємниці, про це не відав нічого. Невдовзі я помітила, що й думки в нього інші. Він часом давав мені твори, які всіма засобами заперечували геть усе, що можна було назвати зв'язком із пезримим. Я читала ті книжки, бо вони були від нього, але наскінчу в моїй голові не лишалося жодного слова

з того, що там було написано.

Щодо науки та знання справа також не обійшлася без суперечностей. Він, як і всі чоловіки, висміював учених жінок, а сам водно намагався мене просвітити. Він любив говорити зі мною про все, за винятком юриспруденції, приносив мені різні книжки, проте часто повторяв сумнівний афоризм: жінка повинна таїти свою вченість більше, ніж кальвініст свою віру в католицькій країні. І тоді, коли я справді, цілком природно не любила показувати перед людьми, що розумніша й освіченіша, ніж вони думають, то він перший при нагоді, лише для марної похвальби, не міг вдержатися, щоб не поговорити про мої переваги.

Один знакомий світовець, велико поважаний за свої впливи, таланти, розум, зажив великого успіху при нашому дворі. Він дуже прихилився до Нарциса і наблизив його до себе. Іноді у них заходила мова і про жіночі чесноти. Нарцис докладно передавав мені зміст цих розмов. Я докинула трохи і своїх зауважень до цього, і мій друг забажав, щоб я виклала їх на папері. Я досить вільно писала по-французькому, бо наш француз заклав для цього добрий ґрунт. Листування зі своїм другом я провадила Цією мовою, і взагалі за тих часів витончену освіту можна було отримати лише з французьких книжок. Мій виклад сподобався графові; я мусила показати і кілька пісень, які незадовго перед тим склала. Одне слово, Нарцис, здається, напропале вихваляв свою наречену, і вся історія закінчилася, на його велику втіху, дотепним листом у французьких віршах, якого послав йому граф перед своїм від'їздом. В цьому листі граф згадував дружню суперечку і вкінці віншував його, що після стількох сумнівів і помилок він в обіймах такої урочої і цнотливої дружини найпевніше довідається, що таке чеснота.

Цього вірша насамперед він показав мені, а потім майже всім, і кожний про нього що хотів, те й думав. Так трапилось у кількох випадках, і таким чином всі чужоземці, яких він шанував, познайомилися з нами.

Одна графська родина, лікуючись у нашого тямущого лікаря, затрималась тут досить довго. Нарциса в цьому домі вважали просто за сина. Він і мене туди ввів. З гідними мешканцями цього дому можна було провадити приємні для ума і серця розмови, і навіть звичайні товариські забави здавались тут не такі порожні, як деінде. Всі знали, в яких ми стосунках, і з нами поводились, як того вимагали обставини, не торкаючись головного. Я згадую про це знайомство тому, що воно пізніше зробило чималий вплив на моє життя.

Уплинув майже рік від наших заручин, а разом із ним минулася й наша весна. Настало літо, і справи набули поважнішого й гарячішого характеру.

Несподівано померло кілька чиновників і звільнилась посада, на яку претендував Нарцис. Наближалась хвилина, яка повинна була вирішити мою долю. Нарцис та його друзі докладали всіх зусиль, щоб згладити при дворі певне несприятливе враження про нього і щоб добути для нього бажану посаду, а я звернулась до свого незримого друга з молитвами. Я була так ласкаво прийнята, що радо стала сюди приходити частіше. Я щиро призналася богові, що бажаю бачити Нарциса на цій посаді, але мої прохання не

були настирливі, і я не вимагала, щоб усе сталося так, як просила в молитвах.

Посада дісталась куди гіршому конкурентові. Я жажнулася цієї звістки, побігла в свою кімнату і міцно замкнула за собою двері. Перший біль вилився в сльозах, а далі я й подумала: це ж трапилось не випадково, і я змирилась; хай буде вже так, як бо навіть, якщо це й лихо,

то воно прислужиться мені до справжнього добра. І я пройнялась лагідним розчуленням, яке розігнало всі хмари мого смутку; я почувала, що з такою допомогою все можна витерпіти, і весело вийшла до столу на великий подив усіх домашніх.

Нарцис виявив себе слабкішим від мене, і мені довелося його втішати. До того ж і в родині у нього трапились неприємності, що дуже його пригнітили. Тому, при тій справжній довірі, що існувала між нами, він сповірявся мені у всьому. Його переговори — піти на іноземну службу — також не були щасливіші. Все це я глибоко переживала і за нього, і за себе, і все, нарешті, відносила туди, де так зичливо були прийняті мої молитви.

Що солодші були ці переживання, то частіше я намагалася їх відновити, а також і знайти втіху там, де так часто її знаходила, хоч і не завжди мені в цьому щастило. Зі мною було таке, як з людиною, що хоче погрітись на сонці, але не може, бо щось стоїть спереду і кидає тінь. "Що це таке?" — питалася я сама себе. Я ретельно досліджувала справу і ясно побачила, що все залежить від стану моєї душі. Коли вона не зверталась прямим шляхом до бога, я залишалась холодна; я не помічала його впливу на мене і не могла почути його відповіді. Тоді вставало друге питання: що заважає мені йти цим шляхом? Тут відкривалось передо мною широке поле, і я плуталась у пошуках, що тривали майже увесь другий рік моєї любовної історії. Я могла б і раніше це скінчити, бо напала на слід, але не хотіла сама собі признатись і шукала тисячі викруток.

Я дуже скоро впевнилась, що прямий шлях моєї душі порушується безглуздими розвагами та моїми негідними вчинками. Питання "як" і "що" незабаром стали мені досить зрозумілі. Але як вийти з такого становища в світі, де все байдуже або несамолюбиве? Я радо залишила б усе так, як воно є, і жила б, ні про що не думаючи, як і всі інші люди, котрих я навкруги бачила у статках-до-статках, але не могла так: душа моя часто повставала проти цього. Я хотіла покинути товариство та змінити мої стосунки і не могла. Я опинилась в замкнутому колі. Деяких зв'язків я не могла нехтувати, і ось у такій важливій для мене справі все більше зосереджувалось і нагромаджувалось фатальних обставин. Часто в сльозах я лягала на свою постіль і після безсонної ночі в сльозах і вставала. Мені потрібна була міцна підтримка, а бог не давав її, покінь я метушилася в блазенському каптурі.

Тепер я почала зважувати всі мої вчинки загалом і кожний зокрема. Танці і забави підпали найперше під розгляд. Все, що лише було за чи проти цих речей сказано, думано чи написано, — геть усе я розшукала, обмірковувала, прочитала, зважила, перебільшувала, відкидала і нечувано себе мучила. Закинути ці розваги — значить, напевне образити Нарциса, бо він дуже боявся опинитися перед людьми в смішному вигляді, якого надає нам боязка сумлінність. А що я лише на догоду йому, а не з

власної забаганки робила те, що вважала за дурниці, ще й до того шкідливі дурниці, то все це стало мені жахливо осоружне.

Без неприємних подробиць і повторень я не змогла б описати, яких зусиль мусила вживати, аби так налагодити мої заняття; які колись мене розважали і порушували мій внутрішній спокій, щоб серце моє стало приступне впливу незримої істоти, і як боляче мені було відчувати, що в такий спосіб не уладнати мені суперечки. Бо як тільки я надягала одягу глунства, то ставала не лише дурна на вигляд,— глупота проймала мене всю наскрізь.

Чи смію я тут порушити закон чисто історичного викладу і зробити кілька зауважень про те, що діялося в душі моїй? Що ж могло змінити так мої смаки і спосіб думання, що я на двадцять другому році свого життя, ба й раніше, не мала жодного задоволення з речей, якими люди мого віку невинно втішаються? Чому вони для мене не були невинні? Ну, то дозвольте відповісти: саме тому не були вони для мене невинні, що я знала свою душу не так, як інші, мені подібні. Ні, я знала з досвіду, якого не шукаючи набула, що існують вищі почуття, які дають нам справжню втіху, і тої втіхи ми надаремне шукали б у розвагах, а в тих вищих радощах є також і таємний скарб, що підтримує нас у нещастях.

Але товариські втіхи і розривки молодих літ були вельми привабливі, і я не могла вдавати, що вони мені байдужі. Коли б я тільки хотіла, то могла б тепер вельми тверезо робити те, що колись збивало мене з пантелику, ба навіть погрожувало запанувати наді мною. Тут не можна було йти серединкою, я мусила зректися або звабливих утіх, або солодких внутрішніх почуттів.

Але ця суперечка вирішувалась в моїй душі без мого відома. Коли що-небудь і прагнуло в мені земних насолод, то я все одно не могла їх уживати. Хоч би як хто любив вино, та коли його посадити біля повних бочок у льоху, де від важкого повітря можна задихнутись, у того пропаде хіть до пиття. Чисте повітря краще за вино, це я дуже добре відчувала і одразу з самого початку не довго б міркувала, щоб віддати перевагу добру над задоволенням, якби не боялася втратити прихильність Нарцисову. Та коли після нескінченних вагань, після безконечних міркувань я пильніше споглянула на зв'язки, що тримають мене біля нього, то відкрила, що вони не міцні, їх можна легко порвати. Я раптом зрозуміла, що нуджуся під скляним ковпаком у безповітряному просторі, треба тільки міцніше штовхнути, щоб розбити його, і ти врятована!

Задумала — одважилась! Я скинула маску і стала завжди чинити те, що було на серці. Нарциса, як і досі, я ніжно любила, але термометр, що був перше в гарячій воді, висів тепер на вільному повітрі і не міг піднятися вище навколишньої температури.

На жаль, вона дуже похолоділа. Нарцис почав віддалятися і якось цуратися мене. В цьому він був вільний, і мій термометр падав у міру того, як він віддалявся. В сім'ї це помітили, допитувалися причини, дивувалися. Я твердо наважилась оголосити, що досить уже принесла жертв, що ладна і далі до кінця життя свого ділити з ним усі злигодні, але вимагаю повної волі для своїх дій, що мої вчинки повинні залежати тільки від моїх переконань, що я, правда, ніколи не буду вперто наполягати на своєму і буду

прислухатись до всяких доводів, але щодо мого власного щастя, то рішення залежатиме тільки від мене і жодної принуки я тут не потерплю. Коли б я на досвіді дізналась, що якась поживна і від усіх улюблена їжа мені шкодить, наприклад, кава, то навіть і найзнакоміший лікар мало б мене переконав, щоб її споживати. Так же мало, а може, й ще менше я вважала для себе морально дозволеними дії, які могли б мене збентежити.

Через те, що я нишком давно вже до цього підготувалась, то суперечки про це були для мене скоріш приємні, аніж прикрі. Я дала волю своєму серцеві і відчула в ю важливість мого рішення. Я не поступалася й на волосину і шорстко збувалася тих, кого не зобов'язана була родинному шанувати. У себе дома я хутко перемогла.

Моя мати ще за молодих літ була таких само поглядів, тільки вони в неї не достигли: злигодні не гнітили її і не розвинули в ній мужності відстояти свої переконання. Вона раділа, бачивши здійснення в мені своїх потаємних бажань. Молодша сестра, здається, приєдналась до мене, друга насторожилась і притихла. Найбільше перечила тітка. Докази, які вона наводила, здавались їй невідпорними. Вони й справді були такі, бо були надзвичайно простацькі. Нарешті я мусила їй нагадати, що в цій справі вона не має права голосу, і відтоді вона лише зрідка давала зрозуміти, що все-таки стоїть на своєму. Тільки вона одна, близько до цієї справи будучи, і могла залишитись зовсім байдужою до неї. Не буде також перебільшенням, коли я скажу, що то була істота зовсім бездушна і до краю обмежена.

Батько поставився до мене цілком у своєму дусі. Він говорив зі мною про цю справу менше, але частіше, його доводи були розумні і, здавалось йому, незаперечні, і лише глибоке почуття своєї правоти давало мені сили сперечатися з ним. Але незабаром становище змінилось; я мусила звернутися до його серця. Притиснута його розумними доводами, я вдалася до найпевнішого захисту — почуття. Я дала волю своєму языку і сльозам і показала йому, як люблю Нарциса і як гнітила себе майже два роки, як певна того, що роблю правильно і що ладна за цю певність втратити коханого жениха і майбутнє щастя, ба навіть, коли потрібно буде, то й рішитися всього, що я скорше покину вітчизну, батьків, друзів, на чужині зароблятиму хліб, аніж чинитиму супроти своїх поглядів. Батько був зворушений, хоч і не показав цього, помовчав трохи і, нарешті, одверто оголосив себе на моєму боці.

З того часу Нарцис уникав нашого дому, та й батько мій перестав ходити на щотижневі вечірки, де бував Нар-і ис. На це звернули увагу при дворі і в місті. Балакали про це багато, як звичайно полюбляють у таких випадках, в яких публіка бере найжвавішу участь, звикнувши впливати на рішення слабівільних людей. Я досить вивчила світ і знала, що люди часто кепкують з інших за те, до чого самі їх підмовляють. Але й без того тепер при моєму внутрішньому стані всі оці скоромпнущі думки не мали для мене жодного значення.

Проте я не відмовлялась від свого кохання до Нарциса. Хоч я його тепер і не бачила, та серце моє до нього не змінилось. Я ніжно любила його, але якось по-новому, поважніше, ніж досі. Якщо він не буде порушувати моїх переконань, то я буду його. Без

цієї умови я відштовхнула б його навіть з цілим царством. Кілька місяців носила я в собі ті почуття і думки, і коли, нарешті, відчула себе досить спокійною і сильною, щоб тихо і поважно підійти до діла, то написала йому чемного, без ніжності листа, в якому питалася, чому він до мене не приходить.

Знаючи його манеру неохоче виправдуватись навіть і в дрібницях, а нишком робити так, як йому заманеться, я рішуче вимагала тепер від нього пояснень. Отримала я довгу і, як мені здається, банальну відповідь у велемовному стилі з незначущих фраз: він, мов, не може влаштуватись на добру посаду, а тому не сміє пропонувати мені свою руку, і я це знаю краще за всіх, як йому досі не щастило, що його довге і марне залицання може пошкодити моїй репутації, і просить дозволу залишитися, як і досі, вдалині від мене, а як-но він матиме змогу зробити мене щасливою, то свято додержить даного мені слова.

Я негайно відповіла йому, що наші, мов, стосунки давно відомі всім, і, мабуть, уже запізно турбуватися про мою репутацію, найпевнішим захистом для неї буде моє сумління і моя невинність, а йому я без вагання вертаю назад слово і бажаю всілякого щастя. Тієї ж години я отримала коротку відповідь, яка в основному збігалася, з першою. Він стояв на тому, що як отримає посаду, то запитає мене, чи я згодна буду поділити з ним щастя.

Для мене ця відповідь була все одно, що нічого. Я сказала своїм кривим і знайомим, що між нами все скінчено, і так воно й було справді. Бо коли дев'ять місяців по тому він доскочив бажаної посади і ще раз запропонував мені свою руку, то, звичайно, з умовою, що я, як дружина чоловіка, який мусить влаштувати свій дім, повинна буду змінити свої переконання. Я грічно подякувала і поспішила серцем і розумом геть від цієї історії, як ми поспішаємо з театру, коли вже завіса впала. А що незабаром він знайшов собі багату і значну партію, бо тепер йому легко було це зробити, і я знала, що він по-своєму Щасливий, то й цілком заспокоїлась.

Не можу збути мовчанням і того, що ще тоді, як він не мав посади, та й потім мені кілька разів робили добрі пропозиції, але я, не вагаючись, відхиляла їх, хоч батьки і бажали більшої поступливості від мене.

Тепер, після буряного березня і квітня, чудовий травень, здається, подарував мені найпрекраснішу годину. Я, при доброму здоров'ї бувши, тішилась невимовним душевним супокоем. Хоч би з якого боку подивитись, то виходило, що при моїй втраті я ще й виграла. Я була молода й чутлива, і світ здавався мені тисячу разів кращий, ніж досі, коли я мусила ходити на бали та забави, аби тільки не нудитись у моєму прекрасному саду. Тепер я не соромилася своєї побожності і не таїла, що люблю від щирого серця науки і мистецтва. Я малювала, читала і знаходила досить людей, які мене підтримували. Замість великого світу, який я покинула, чи, може, він мене покинув, я утворила вкруг себе менший, що був куди багатший і змістовніший. Я любила громадське життя і скажу одверто, що боялась самотності, коли позбулась своїх давніх знайомих. Але тепер вважала, що досить, а може, й гойно винагороджена. Бо лише тепер у мене стало багато знайомих, і не тільки серед своїх, що були

однакових переконань зі мною, а й серед іноземців. Моя історія стала широко відома, і багато людей цікаві були побачити дівчину, яка бога шанувала більше, ніж жениха. Тоді взагалі в Німеччині спостерігались релігійні настрої. У багатьох князівських і графських домах виявляли велику турботу про спасіння душі. Не бракувало й серед дворянства таких, що плекали ці почуття, а серед поспільства вони були поширені скрізь.

Тепер я увійшла в ближче знайомство з графською родиною, про яку згадувала вище. Вона стала численніша, бо до міста переїхали деякі їхні родичі. Ці шановні особи шукали мого товариства, як і я їхнього. Вони мали широкі родинні зв'язки, і я познайомилася тут з більшістю князів, графів і вельмож нашої держави. Мої переконання ні для кого не були таємницею, і їх шанували чи, може, тільки стереглися, проте я досягла мети і не зустрічала нападок.

Ще і в інший спосіб я була введена в світ. Саме тоді гостював у нас батьків зведений брат, який раніше бував лише наїздом. Заживши при своєму дворі пошани і маючи великий вплив, він залишив там службу лише тому, що не все робилося так, як йому бажалось. Мав він твердий характер і здоровий глузд і в цьому був дуже схожий на мого батька. Лише батько мав трохи лагіднішу вдачу і в справах легше міг поступатися, не проти своїх переконань, а просто дивився крізь пальці, і лише опісля, нишком наодинці або в сімейному колі виливав свою досаду. Мій дядько був набагато молодший від батька і самотійністю своєї поведінки завдячував зовнішнім обставинам. Мати його була дуже багата, та й від своїх близьких і далеких кривних міг він сподіватися великого спадку. Йому непотрібна була жодна інша Підтримка, тоді як мій батько при своїх невеликих статках міцно залежав від служби, отримуючи платню.

Сімейне горе, що спостигло мого дядька, зробило його вдачу ще твердішою. Він рано втратив укохану дружину і багатонадійного сина і відтоді, здається, відкаснувся од усього, що не залежало від його волі.

У нас в родині часом з певним самозадоволенням шеп-тались, що він, мабуть, не буде вдруге женитися, і нас, дітей, вже можна було вважати за спадкоємців його великого статку. Я на це не вельми зважала; однак поведінка інших у великій мірі ґрунтувалася на таких сподіванках. Хоч дядько мав і тверду вдачу, а проте в розмовах звик не перечити нікому, ласкаво вислухував кожную думку, ще й підтримував своїх співрозмовників власними аргументами і прикладами. Хто не знав його, то міг подумати, що дядько однакових із ним поглядів, бо добрий розум мавши, він міг стати хоч на яку точку зору. Зі мною йому не так пощастило, бо тут ішлося про почуття, про які він ніколи й не чував, і хоч як обережно, співчутливо і розумно розмовляв зі мною про мої переконання, але мене здивувало, що він не мав і найменшої уяви про те, що лежало в основі моїх вчинків.

Хоч як він таївся, а проте незабаром кінцева мета його надзвичайно довгого перебування в нас стала відома. Як нарешті виявилось, він вибрав з-поміж нас наймолодшу сестру, щоб її віддати заміж і цілком її вщасливити. Бой справді, взявши до уваги її фізичні і духовні якості та поклавши на шалю ще й значне віно, вона могла

претендувати на найкращу партію. Свою турботу про мене він, нікому не мовивши й слова, виявив у тому, що дістав мені посаду каноніси, з якої я незабаром і почала отримувати прибуток. Але сестра моя була не така задоволена і не така вдячна за його турботи, як я. Вона сповірилась мені у своєму коханні, яке, вельми розумно роблячи, досі таїла, боячись, що я всіяко буду відмовляти їй вийти заміж за людину, їй не до пари, що й справді сталося.

Я зробила все можливе і досягла свого. Дядькові наміри були надто серйозні і надто ясні, а перспектива для моєї сестри при її світських нахилах надто приваблива, щоб вона не знайшла в собі сили відмовитись від прихильності, якої не дуже схвалював навіть її власний розум.

А що вона тепер більше не уникала, як передше, лагідного дядькового керівництва, то незабаром був покладений і ґрунт для виконання його плану. Вона стала гоф-дамою при одному з сусідніх дворів, де він припоручив їй на догляд і виховання своїй приятельці, що в чині обергофмейстерини була при дворі у великій пошані. Я супроводила її до місця нового призначення. Ми обидві були дуже задоволені з того, як нас зустріли й привітали, і тепер я не раз мусила нишком сама з себе посміятися, що грала в світі роль каноніси, молодії, побожної каноніси.

Раніше це велико мене збентежило б, а то й збаламутило б, а тепер я збайдужіла до всього, що мене оточувало. Я дозволяла, не пустивши й пари з уст, по дві години себе зачісувати і вбирати і ні про що більш не думала, як про те, що тепер у моєму становищі мушу носити оцю парадну ліврею. В переповнених залах я розмовляла з ким попадає, і жодна фігура, жодна істота не справляли на мене якогось сильного враження. Коли я приходила додому, то, крім утоми в ногах, я більш нічого не відчувала. Але для мого розуму була корисна та безліч людей, з якими я бачилась. А зразок усіх людських чеснот, доброї і шляхетної поведінки я вбачала в кількох жінках, особливо в обергофмейстерині, у якої мала щастя виховуватись моя сестра.

Однак, вернувшись додому, я не відчула надто сприятливих наслідків від своєї подорожі. Я звикла до найбільшої здержливості і суворості дієти, а при дворі не могла розпоряджатися своїм часом і силами, як мені хотілось. їжа, прогулянки, вставання, лягання спати, одягання, виїзди не залежали там, як удома, від моєї волі і мого настрою. В течії придворного життя не можна було відставати, це вважалось би за нечемність, тому я охоче виконувала все потрібне, бо вважала це за свій обов'язок, бо знала, що все це швидко минеться, бо почувала себе здоровішою, ніж будь-коли. І все-таки це неспокійне, чуже для мене життя вплинуло на мене сильніше, ніж я гадала, бо ледве я приїхала додому і потішила батьків своєю розповіддю, як у мене пішла горлом кров, і хоч це тривало недовго і не було небезпечне, проте на довгий час залишило в мені помітну кволість.

Я мусила зробити відповідні висновки і зробила це з радістю. Ніщо не в'язало мене зі світом, я була переконана, що ніколи тут не знайду правди, а тому була вельми весела, спокійна і, таким чином зрікшись життя, я втримала його.

Незабаром спостигло мене знову горе. Мати моя, що тяжко хворіла вже п'ять років,

віддала, нарешті, борг природі. Чимало тоді довелося мені витерпіти. Часто при сильних нападах страху вона скликала до себе вночі всіх нас, щоб наша присутність принаймні хоч трохи її потішила, коли не могла полегшити мук. Ще важчим, майже нестерпним став гніт, як захворів і мій батько. Часто ще за молодих літ йому сильно боліла голова, правда, біль тривав щонайдовше півтори доби. Тепер же голова йому боліла безперестанку, і коли біль дійшов найвищого ступеня, то мені серце краялось від горя. В цих життєвих бурях я найбільше почувала свою тілесну кволість, бо вона заважала мені виконувати мої найсвятіші, найлюбі-ші обов'язки або до краю утрудняла їх виконання.

Тепер я могла перевірити, правда чи фантазія спровадили мене на ту дорогу, яку я вибрала, чи була я під впливом чужих думок, чи предмет моєї віри являє якусь реальність, і на велику свою втіху переконалася в останньому. Безпосереднє звернення мого серця до бога, єднання з *beloved ones* 1 — ось чого я шукала і знайшла, і це полегшило мені все інше. Як мандрівець поспішає в холодок, так і душа моя поспішала до цього притулку, коли мене гнітили зовнішні обставини, і я ніколи не верталась без отухи.

В останні часи деякі оборонці релігії, охоплені більш фанатизмом, ніж почуттям віри, вимагали від своїх одновірців справжніх прикладів того, що їх молитовні прохання вислухані і виконані богом, бо їм потрібні були, мабуть, письмові документальні докази, щоб дипломатично і юридично схопити своїх супротивників за горло. Як далеко вони від справдешньої віри, як мало в них щирого почуття!

Улюблені брати во Христі (англ.).

Смію сказати, коли я в хвилини лиха і скрухи волала до бога, то ніколи не лишалась невтішена. Цим незмірно багато сказано, а більше сказати не можу, сказати не смію. Хоч би який важливий був мій кожний досвід у кожную критичну хвилину, проте, коли б я захотіла навести окремі випадки, то розповідь була б невиразна, бліда, малоймовірна. Яка я була щаслива, що тисячі дрібних випадків показували мені з такою певністю, що я на світі живу не без бога, з якою дихання свідчить, що я взагалі живу. Бог був коло мене, я була перед ним. Ось що тільки з найщирішою правдивістю можу я сказати, навмисне уникаючи мови теологічних систем.

Як мені вже й тоді хотілось обійтися без жодних систем! Але хто ж замолоду мав таке щастя спізнати самого себе без чужих зразків у всіх своїх проявах? Мені було досить свого блаженства. Я покірно довірилася чужим поглядам і цілком віддалася галлівській системі навертання, тоді як усе моє єство не хотіло визнавати жодних систем.

Згідно з цим ученням зміни в серці повинні початися з глибокого жаху перед гріхом. Серце мусить тут визнати в більшій або в меншій мірі необхідність кари за провину і заздалегідь відчувати смак пекла, що згірчить втіху від гріха. Нарешті треба міцно відчувати впевненість у милосерді, яка, проте, надалі часто зникає, і, щоб віднайти її знову, мусимо прикласти великих зусиль.

Все це мене нітрохи не торкалось. Коли я щиро шукала бога, він дозволяв себе

знайти і не дорікав мені за минуле. Згодом я добре відчувала, де була недостойна, і знала також, в чому зараз грішна, але усвідомлення своїх переступів не викликало в мені жаху. Ні на одну мить страх пекла не охоплював мене, бо навіть сама ідея злого духа і місця кари і тортур після смерті ніяким робом не могла увійти в мою уяву. Людей, які живуть без бога, серце яких замкнено для довіри і любові до незримого, я вважала такими нещасними, що пекло і зовнішні кари, здавалося мені, скорше обіцяють їм полегшення, аніж загрожують збільшенням кари. Я посміла глянути на людей світу сього, які в серці своїм дають місце почуттям зненависті, які всіляко уникають добра, хочуть себе й інших ввергнути в зло, які радше вдень заплющують очі, аби мати змогу сказати, що сонце не дає світла,— і якими ж невимовно жалюгідними видались мені ці люди! Хто може створити пекло, яке б ще погіршило їхнє становище?

В такому душевному стані жила я день у день протягом десяти років і витримала важкі випробування, навіть біля смертної постелі моєї улюбленої матусі. Я була досить одверта і не ховала від затужавілих у своїй побожності людей, що і в цьому випадкові тішуся добрим настроєм, за що мусила вислухати чимало дружніх докорів. Вони вважали, що саме тепер слід мені нагадати, скільки треба серйозності, щоб закласти добрий ґрунт для прийдешнього, поки ми тішимося добрим здоров'ям.

Мені й самій хотілось бути серйозною. На якийсь час я дозволила себе переконати і ладна була терпіти смуток і страх за своє життя. Але як я здивувалася, коли це для мене раз і назавжди стало неможливе. Коли я думала про бога, тоді була весела і задоволена; навіть стражденний кінець моєї матері не викликав у мене страху перед смертю. Але в ці великі хвилини я пізнала багато речей і зовсім інших, ніж думали мої непрохані навчителі.

Помаленьку і полегеньку я піддала сумніву погляди багатьох велико знайомих людей, але своїх думок не виявляла. Одна приятелька, якій я спочатку надто довіряла, надумала втручатися в мої справи. Я змушена була звільнитися від неї, рішуче сказавши їй, що вона може не турбуватися про мене, я не потребую її порад, я знаю тільки бога, і тільки він один буде мені керівником. Вона дуже образилась і, здається, ніколи мені цього не пробачила.

Це рішення — уникати в духовних справах порад і впливу друзів — мало наслідком те, що я наважилась іти своїм шляхом і в мирських справах. Без допомоги мого вірного незримого керівника було б мені погано, і я ще й досі дивуюся з його мудрого і доброго керівництва. Ніхто не знав як слід, що діється зі мною, та й сама я цього не відала.

Я зовсім ще не знала того й досі не з'ясованою зла, що відділяє нас від істоти, якій ми завдячуємо своє життя, від істоти, котрою держиться все, що життям назвати можна, не знала тої речі, що зветься гріхом

У спілкуванні з моїм незримим другом я найсолодше відчувала повноту всіх моїх життєвих сил. Прагнення завжди тішитися цим щастям було таке велике, що я радо відмовилась від усього, що стає йому на перешкоді, і тут найкращим вчителем був мені досвід. Одначе зі мною сталося таке, як часом буває з хворими, котрі не мають жодних ліків і намагаються допомогти собі самою дієтою. Воно трохи й допомагає, але не

надовго.

Я не завжди могла бути на самоті, хоча тільки в самотності знаходила найкращий засіб проти такої мені властивої неухвалюваності в думках. Коли я попадала в натовп, то він робив на мене тим більший вплив. Любов до тиші була моя найголовніша перевага, і я завжди верталася до тихого, спокійного життя. Наче в якомусь тумані, я відчувала свою кволість і намагалась допомогти собі тим, що берегла себе, що ніде не вихоплювалась наперед.

Сім років додержувалась я своєї дієти. Я не почувала себе погано і вважала своє становище бажаним. Якби не виникло особливих обставин і відносин, то я на цьому ступні й зупинилась би, але я пішла далі особливою дорогою. Наперекір порадам усіх друзів я зав'язала нову дружбу, їхні втручання спочатку були збентежили мене, але я негайно звернулась до свого незримого провідника, а що він прихилився до мене, то я без вагання пішла далі своїм шляхом.

Опоселився біля нас один чоловік, обдарований розумом, серцем, талантом. Серед моїх нових знайомих був також він і його родина. Ми були схожі і вдачею, і домашнім устроєм, і звичаями і тому незабаром заприятелювали.

Філон — так я буду його звати — був уже в літах і вельми став у пригоді моєму батькові, що вже почав підупадати на силі. Незабаром він став щирим другом нашого дому, а що в мені він знайшов, за його словами, особу, в якій не вбачав ні розпусти, ні порожнечі вищого світу, ні сухості й боязкості "тихої селянки", то ми невдовзі стали щирими друзями.

Хоча я не мала й найменшого бажання втручатися у великосвітські справи і не домагалася впливу на них, проте рада була про них чути і знала все, що діється навкруги. Я любила скласти собі ясне уявлення про світські справи. А почуття, щирість, прихильність я берегла для бога, для моїх кривих, для друзів.

Останні, коли смію так висловитись, приревнували мене до нового зв'язку з Філоном і таки мали рацію, роблячи мені попередження щодо нього. Я потоймиру вельми страждала, бо не могла назвати їх докорів ні безглуздими, пі своєкорисливими. Я вже давно звикла панувати над своїми поглядами, але цього разу мої переконання взяли гору.

Я звернулась до бога, щоб він і тут мене вберіг, втрутився, напутив, а що серце моє і цього разу не збентежилось, то я спокійно пішла далі у свою тропу.

Філон у загальному трохи був схожий до Нарциса, лише побожне виховання більше стримувало і оживляло його почуття. В ньому було менше марнославства, більше твердості, і коли Нарцис був у світських справах тонкий, точний, стриманий, невтомний, то цей був ясний, гострий, бистрий і працював з неймовірною легкістю. Через нього я знала інтимні стосунки майже всіх значних персон, про яких чула в товаристві, і була рада, що зі свого поста можу здалека оглянути натовп. Філон вже нічого не приховував од мене. Він потроху відкривав мені свої інтимні зв'язки. Я боялася за нього, бо вбачала певні перешкоди і ускладнення. Біда прийшла швидше, ніж можна було сподіватися, бо він все-таки дечого не казав мені і лише наостанку

відкрив таке, що я могла чекати найгіршого.

Як же вразилося серце моє від того! Мене спостигли випробування, зовсім нові для мене. З невимовним смутком я бачила перед собою Агатона, який, в Дельфійських гаях вихований будучи, ще не заплатив за науку і тепер платити мусив борг з важкими відсотками. І цей Агатон — мій найближчий друг. Моє співчуття до нього було найіскренніше, найщиріше. Я страждала вкупі з ним, і ми обоє були в найдивнішому стані.

Я довго міркувала про його душевний стан, аж нарешті звернула увагу й на саму себе. Думка: "Ти ж не краща за нього" — свінула в мені, наче хмарка, все більше опановувала мене і, нарешті, затьмарила всю мою душу.

Тепер я не тільки думала: "Ти не краща за нього", — тепер я відчувала це, відчувала так, що не хотіла б удруге відчувати. І це не був раптовий перехід. Більше року мучилась я думкою, що коли б мене не стримала незрима рука, я могла б стати Жераром, Картушем, Дамьєном і бозна-яким ще чудищем. Нахил до цього я виразно відчувала в серці своєму. Боже, яке відкриття!

Коли я досі не почувала за собою й найменшого гріха, то тепер з жахом побачила, що він можливий, проте я ще не знала зла, а тільки боялась його. Я відчувала, що можу завинити, але не знала, в чому себе обвинуватити.

Хоч і як глибоко була я переконана, що такий душевний стан, який я в собі відчувала, не може сприяти з'єднанню з вищою істотою, на яке я сподівалася після смерті, проте нітрохи не боялась такого розриву. Незважаючи на все зло, яке я в собі відкрила, я любила його і ненавиділа те, що в собі відчувала, ба навіть прагнула ще гірше ненавидіти, і єдине моє бажання було — звільнитися від цієї хвороби і від нахилу до неї, — і я була певна, що великий лікар не відмовить мені у своїй допомозі.

І стало тепер найголовніше питання: як вилікувати цю хворість? Вправами в чеснотах? Про них я не могла й згадати, бо вже ось десять років я вправлялась лише в чеснотах, а виявилось, що стільки гидоти лежало в глибині моєї душі! Чи не могла вона вибухнути, як колись у Давида, коли він побачив Вірсавію? А хіба ж він не був у дружніх стосунках з богом, і хіба не щиро я переконана, що бог мені друг?

Невже не можна усунути в людині цієї вади? Чи можна терпіти таке, щоб наші пристрасті панували над нами? Невже при всьому доброму бажанні нам не залишається нічого, як жахатися нашого падіння і при схожому випадкові знову падати?

З науки про мораль я не могла почерпнути жодної розради. Ні її суворість, якою намагається вона підкорити собі наші нахили, ні поблажливість, якою хоче перетворити їх на чесноти, не могли мене задовольнити. Основні принципи, котрі я засвоїла від спілкування з моїм незримим другом, мали для мене значно більшу вартість.

Вивчаючи одного разу пісні, Давидом складені після тої гидкої катастрофи, мене вразило те, що зло, яке в ньому жило, він угледів у самій матерії, з котрої був створений, але хотів звільнитися від гріха і ревне молився за чистоту свого серця.

Але як цього досягнути? Відповіді символічних книг я добре знала. Знала також і

біблійну істину, що кров Ісуса Христа очищає нас від усіх гріхів. Але тільки тепер помітила, що цього так часто повторюваного виразу я ніколи не розуміла. Питання: "Що ж воно таке? Як це повинно статися?"—ні вдень ні вночі не давали мені спокою. Нарешті видалось мені, наче в якомусь мареві, що те, чого я шукала, знайти можна у втіленні вічного слова, котрим створено все, а також і ми. Що передвічний прийшов на цей паділ, де ми животіємо, як простий мешканець, прозирнув його, охопив поглядом і пройшов з нами зі ступеня на ступінь, від зачаття і народження до могили, щоб через цей дивний манівець вознестися знову у світлі високості, де й ми також повинні жити, щоб досягнути блаженства. Все це відкрилось мені наче в далекому мареві.

О, для чого ми, говорячи про такі справи, мусимо вживати образів, які можуть показати лише зовнішній стан? Що перед ним високе чи глибоке, темне чи світле? Це ж тільки для нас є верх і низ, день і ніч. Саме тому він і став до нас подібний, бо ми інакше і не можемо мати своєї частки в ньому.

Але як же ми можемо взяти участь у цій безцінній благодаті? "Через віру",— відповідає нам святе письмо. Тоді що ж таке віра? Вважати за правду якусь притчу,— що мені це допоможе? Я повинна проїнятися її впливом, її наслідками. Ця проймаюча віра повинна бути особливим станом духу, невластивим для звичайної людини.

"Тоді, всемогутній, дай мені віру!"— благала я в хвилини найбільшої скрухи. Я схилилась на столик, біля якого сиділа, і руками затулила обличчя, зрошене сльозами. Я була в такому стані, в якому треба бути, щоб бог вислухав наші благання, і в якому рідко буваєш.

О, хто б міг описати, що я відчувала! Невідома сила потягла мене до хреста, на якому вмер колись Ісус Христос. Цю силу не можна інакше назвати, як потяг, вона цілком подібна до тої, котра тягне нашу душу до далекого укоханого; і ця сила, мабуть, куди міцніша і щиріша, ніж ми собі уявляємо. Так наблизилась душа моя до того, хто став людиною і вмер на хресті, і тоді тільки я збагнула, що таке віра.

"Це віра!" — скрикнула я і схопилась ніби злякана. Я бажала переконатися в своєму почутті, в своєму прозрінні і незабаром упевнилась, що дух мій набув здатності злинути в високості, зовсім для нього нові.

При таких відчуттях нас покидають слова. Я могла цілком ясно відрізнити ці відчуття од усіх фантазій. Тут не було ні фантазій, ні образів, а проте вони давали таку саму певність речі, до якої належали, як і уява, коли вона малює перед нами риси відсутнього коханого.

Коли минувся перший захват, я помітила, що такий стан душі був уже і перше мені відомий, але я ніколи не переживала його так сильно. Ніколи не щастило мені його втримати, зберегти засвоєним. Я взагалі думаю, що кожна людська душа іноді відчуває щось подібне. Без сумніву, це і є той душевний стан, який навчає кожного, що бог існує.

Цією силою, що час від часу находила на мене, я була досі вельми задоволена, і коли б нещаслива доля моя більш як рік тому не послала на мене нового несподіваного лиха, коли б я до того ж не зневірилась остаточно в своїх силах і здібностях, то я,

мабуть, назавжди залишилась би вдоволена.

Але з того великого моменту я отримала крила. Я тепер могла підвестись над тим, що мені колись загрожувало, легко злинути, як пташка над бистрим потоком, біля якого боязко зупиниться і скарчатиме цуценя.

Моя радість була невимовна, і хоч я спочатку нікому нічого не відкрила, проте наші помітили в мені якусь надзвичайну веселість, не розуміючи, яка причина мого задоволення. О, якби ж я завжди мовчала і зберігала в душі своїй ці чисті настрої! Якби ж то не обставини, під впливом яких я зрадила свою таємницю! Тоді б я не змушена була ще раз іти далекими манівцями.

Через те, що в моєму десятирічному служінні Христу в моїй душі не було цієї доконечної сили, то я опинилася в такому стані, як і інші чесні люди; я задовольнялася тим, що завжди заповняла свою фантазію образами, які мали відношення до бога, і це таки справді корисно, бо відганяє шкідливі картини і їхні лихі наслідки. Тоді душа наша сприймає той чи інший духовний образ і з ним ширяє на певній висоті, наче молода пташка, що перелітає з гілки на гілку. Не маючи нічого кращого, не можна і цією вправою зовсім нехтувати.

Враження і картини, що мають на меті бога, створюються через церковні обряди, дзвони, органи, співи, а особливо через казання наших навчителів. Я невимовно прагнула до цього. Жодна негода чи нездужання не могли втримати мене, щоб я не пішла до церкви, і коли я лежала хвора, то тільки недільний дзвін викликав у мені нетерпіння. Нашого придворного казнодія — чудову людину — я слухала вельми радо. Його колеги були також гідні уваги, і я вміла вибирати золоті яблука божественних слів з-поміж звичайного овочу навіть і з глиняного посуду.

Крім публічних набоженств, додати треба ще й приватні напучення, як їх називають, що також живили мою фантазію і тендітну чутливість. Я так звикла до цього життя, так його любила, що й тепер нічого вищого не можу собі уявити. Бо душа моя мала тільки мацаки, а не очі, вона відчувала дотиком, а не бачила. Ах! Якби вона мала очі і могла дивитись!

Я й тепер вельми радо ходила на проповіді, але — ах! — що сталося мені! Я вже не знаходила того, що передше. Ці казнодії ламали зуби на лушпинні, тоді як я споживала зерно. Вони втомлювали мене, я була надто розпещена, щоб задовольнитись лише тим, що могла знайти в собі. Мені потрібні були образи, зовнішні враження, а здавалося, що я відчувала тільки духовну потребу.

Філонові батьки були зв'язані з громадою гернгутерів. У його книгозбірні було чимало графових писань. Він кілька разів вельми ясно і розумно говорив про це і хотів, щоб деякі з тих писань я проглянула хоч би для того, щоб познайомитися з цікавим психологічним феноменом. Але я вважала графа за запеклого єретика; також не заглядала я і в "Книгу Еберсдорфських псалмоспівів", яку мій друг накинув мені з такими само намірами.

Не маючи жодних зовнішніх засобів підбадьорення, я ніби ненароком взялась за згадану книжку псалмоспівів і, па мій великий подив, знайшла там пісні, що були ніби

співзвучні моїм переживанням, правда, в вельми дивній формі. Оригінальність і наївність викладу захопила мене. Здавалось, я читала свої власні почуття, висловлені в якійсь особливій формі. Тут не було жодної повчальної термінології, яка нагадувала б про щось зашкарубле або простацьке. Я впевнилася, що інші люди відчують те ж саме, що відчуваю і я, і була дуже щаслива, коли вивчала напам'ять якогось віршика, з котрим носилася кілька днів.

З тої хвилини, як мені була дарована істина, уплинуло таким робом місяців зо три, і я, нарешті, вирішила відкрити все моєму другові Філону та попросити в нього творів, якими я надзвичайно зацікавилася. Я так і справді зробила, хоча в моєму серці щось серйозно повстало проти цього.

Я докладно розповіла Філонові всю історію, а що він сам був у ній головною особою і моя розповідь була най-суворішою сповіддю, то це до краю вразило і зворушило його. Він залився слізьми. Я раділа, гадаючи, що викликала в ньому повну душевну зміну.

Він давав мені всі бажані твори, і тепер я мала аж надто поживи для своєї фантазії. Я зробила великі успіхи в цінцендорфській манері мислення і мовлення. Хай не думають, що я вже не шаную графових творів. Я віддаю йому певну справедливість. Він не химерний фантаст, він говорить про великі істини сміливим летом уяви, і ті, хто ганьбить його, не вміють ні оцінити, ні збагнути його властивостей.

Я дуже полюбила його. Коли б я була сама собі пан, то напевне покинула б і батьківщину, і друзів і поїхала б до нього. Ми безперечно порозумілися б, але навряд чи довго витримали б одне одного.

Дяка моєму доброму генію, що тоді втримав мене в межах домашнього побуту! Бо вийти в садок і то вже була для мене велика мандрівка. Я мала досить роботи, доглядаючи старого і немічного батька, і лише в години відпочинку віддавалась шляхетним мріям. Єдиний чоловік, з яким мені доводилось бачитись, був Філон. Мій батько дуже його любив, але щирість відносин між нами через останню розмову трохи постраждала. Його розчуленість була не глибока, а що йому не вдалася спроба заговорити моєю мовою, то він уникав цієї матерії. Зробити це було йому не важко, бо завдяки своїм широким знанням він легко міг знайти нові теми для розмови.

Отже, я стала сестрою гернгутерів, хоч і на свій лад, і цей новий поворот моєї душі і моїх нахилів я мусила ретельно таїти, особливо від придворного казнодія, котрого повинна була шанувати, як свого сповідника, з багатьох причин, бо хоч він і вкрай негативно ставився до громади гернгутерів, а проте це й тепер не знижує його великих заслуг у моїх очах. На жаль, цей поштивий чоловік мусив витерпіти чимало неприємностей за мене та інших.

Кілька років тому він познайомився за кордоном з одним чесним, побожним кавалером, з яким увесь час листувався як з людиною, що серйозно шукала бога. І як же прикро було його духовному керівникові, коли цей кавалер згодом перекинувся до громади гернгутерів і довго перебував серед їхньої братії; та було йому і велико приємно, коли його друг знову відійшов од цих братів, опоселив-ся по сусідству з ним і віддався уповні під його провід.

Так ось новий прибувець був з тріумфом дредставлений усім особливо любленим овечкам нашого головного пастиря. Тільки до нас у дім він не був введений, бо мій батько нікого більше не хотів бачити. Кавалер зажив великого успіху. В ньому була і придворна гречність, і герн-гутерська привабливість, ще й до того багато прекрасних природних властивостей, і тому він скоро став улюбленцем усіх, хто лише його знав. Це дуже потішило духовного провідника. На жаль, він посварився з громадою гернгутерів лише з незначних зовнішніх причин, хоч у серці залишався гернгутером. Він справді був прихильником самої суті справи. Однак і йому вельми припала до вподоби вся ця тандита, якою граф супроводив свої казання. Він звик уже до тих форм думки і мовлення, і коли мусив добре таїтися перед своїм старим другом, то, опинившись у гуртку довірених осіб, відчув непереможну потребу виступити перед ними зі своїми віршами, літаніями, малюночками і мав при тому, як можна собі уявити, великий успіх.

Я нічого про все це не знала і тішилася собі й далі по своїй уподобі. Довго ми були не знайомі.

Одного разу я відвідала на дозвіллі хвору приятельку і зустріла тут кілька знайомих, але скоро помітила, що стала на заваді їхній розмові. Я на це не звернула була уваги, та, на превелике моє здивовання, побачила на стінах кілька гернгутерських картин у гарних рямцях. Я швидко втямила, що могло статися в домі за час моєї відсутності, і привітала цю нову переміну кількома відповідними віршами.

Можна уявити собі, як здивувалися мої приятельки. Ми порозумілися і з тої пори стали довірливими і близькими друзями.

Тепер я частіше стала шукати нагоди вийти з дому. Та, на жаль, виходити можна було хіба раз на два-три тижні; але я зазнайомилася з їхнім видатним проповідником, а там поволі і з усією таємною громадою. Як тільки була можливість, я відвідувала їхні зібрання, і при моїй товариській вдачі мені було надзвичайно приємно довідатись про інших та розповісти іншим про те, що я досі на самоті переживала в своїй душі.

Я не настільки була захоплена, щоб не помітити, що мало хто відчуває зміст солодких слів і виразів і вони впливають на них не більше, ніж колись церковна символічна мова. Але я й далі не поривала з ними зв'язків, сама ж не давалася ввести себе в омил. Я міркувала собі, Що не покликана для розслідувань і випробів серця, бо всілякими невинними вправами була підготовлена до кращого. Я йшла своїм шляхом, і коли доводилось говорити, то натискала на суть, яка в таких тонких предметах швидше ховається за словами, ніж пояснюється нилш, а зрештою, я спокійно і терпеливо давала можливість кожному думати й робити що хотя.

Але незабаром минулися спокійні часи таємних товариських утіх, і пішли бурі публічних суперечок і чвар, які і при дворі, і в місті викликали велике хвилювання, ба навіть, можна б сказати, спричинилися до скандалів. Настав час, коли наш головний придворний казnodій, цей запеклий ворог гернгутерської громади, на велику ганьбу свою, довідався, що його кращі й найретельніші слухачі гуртом перейшли на бік гернгутерів. Він вельми засмутився, першої хвилини забув усяку міру, а потім, вже й хотівши, не міг себе стримати. Почалися бурхливі дебати, в яких, на моє щастя, не

згадувано мене, бо я тільки випадково брала участь у так зненавиджених від нього зібраннях, а мій ревливий провідник не міг обійтися в громадських справах без мого батька і мого друга. Я держалась нейтралітету і нишком раділа, бо для мене прикро було міркувати про такі почуття і справи навіть із статечними людьми, коли вони не годні збагнути глибокого сенсу, а лише плавають на поверхні по плиткому. Тепер мені здавалося зовсім зайвим і навіть згубним сперечатися з супротивниками про те, в чому і друзі ледве можуть порозумітися, бо я скоро зуздріла, що добрі, шляхетні люди, які в подібних випадках не можуть поскромити в серці своєму осоруги і зненависті, дуже скоро переходять до не-< праведливості і, щоб захистити зовнішню форму, майже руйнують внутрішню суть.

Хоч і як цей достойний чоловік винний був у цьому випадкові і хоч як намагалися мене проти нього настроїти, я, проте, не могла відмовити йому щирої поваги. Я добре його знала. Мені легко було зрозуміти його погляди на ці справи. Я ніколи не бачила людини без вад, у видатних людей вони лише помітніші. Ми бажали б раз назавше, щоб люди, так упривілейовані, не платили жодної данини, жодного податку. Я поважала його, як чудову людину, і сподівалася вжити вплив свого тихого нейтралітету коли не для миру, то хоч для перемир'я. Не знаю, чи мені б це пощастило. Бог поклав край цій справі і взяв його до себе. Коло його труни плакали всі, хто ще недавно сперечався з ним за слова. В його прямодушності, в його побожності ніхто ніколи не сумнівався.

Також і я мусила в ті часи закинути свої іграшки, що через ці суперечки з'явилися мені в зовсім іншому світлі.

Дядько потихеньку привів до skutku свої плани щодо моєї сестри. Він їй представив жениха, маєтного молодика значного роду, і призначив багатий посаг, як і сподівалися від нього. Мій батько з радістю дав згоду. Сестра була вільна і підготовлена і залюбки вийшла заміж. Весілля справляли в дядьковому замку, запросили всіх кривних і друзів, і ми всі прийшли з веселим настроєм.

Вперше в моєму житті я здивувалася, входячи в дім. Мені часто доводилося чути про дядькові Смаки, про його італійського архітектора, про його колекції, бібліотеку, але все це я порівнювала з тим, що вже бачила, і з усього склала в думках своїх дуже строкату картину. Як же я була здивована поважним, гармонійним враженням, яке відчула, увійшовши в дім, і яке збільшувалось у кожній залі і кімнаті. Коли пишнота і оздоба раніше тільки розважали мене, то тут я почувала себе зосередженою, зібраною в самій собі. Навіть саме готування до урочистостей і свят вражало блиском і гідністю і викликало тихе задоволення. Я не могла збагнути ні того, як одна людина могла все це придумати і впорядкувати, ні того, як кілька людей могли об'єднатися, щоб виконати таке величне, спільне діло. І попри все те і господар, і челядинці поводитися вельми природно, не помітно було в них жодної бундючності, ні порожніх церемоній.

Саме вінчання набрало несподівано якоїсь щирості. Нас вразив чудовий спів, а священник умів надати цій церемонії всієї урочистості правди. Я стояла поруч із Філоном, і, замість того щоб повіншувати мене, він, глибоко зітхнувши, сказав: "Коли я побачив, як ваша сестра подавала руку, мене ніби окропом ошпарило".—"Чого ж це?" —

запитала я. "Зі мною щоразу буває таке, коли я бачу шлюб",— мовив він. Я посміялася з нього, а опісля не раз згадувала ці слова.

Веселий настрій товариства, серед якого було багато молоді, ще, здавалось, був щиріший від того, що все навколо нас мало статечний, серйозний вигляд. Всеньке домашнє начиння, столова білизна, сервізи, посуд — все гармоніювало з цілим, і коли раніше мені здавалося, що архітектори і кондитори наче виходили з однієї школи, то тут кондитор і маршалок паче вчилися у архітектора.

Через те, що весілля тривало кілька днів, дотепний і кмітливий господар потурбувався про всілякі розваги для гостей. Тут я не зауважила такого сумного явища, котре часто в житті спостерігала, як погано почуває себе велике мішане товариство, будучи залишене саме на себе. Воно буває примушене взятися за найбанальніші розваги, при чому скорше хороші, аніж погані люди почувають брак приємних розваг.

Зовсім по-іншому влаштував усе дядько. В нього було два чи три маршалки, якщо їх можна так назвати; один турбувався про розваги молоді: танці, прогулянки, дрібні забави — все це було його справою і підлягало його керівництву, а що молодь любить вільне повітря і не боїться протягів, то їм віддали сад і великий павільйон, до якого з цієї нагоди приробили ще кілька галерей і альтанок, щоправда лише з тертиць, оббитих полотном, але так майстерно, що можна було подумати, ніби вони зроблені з каменю й мармуру.

Як рідко бувають учти, на котрих господар вважає за свій обов'язок потурбуватися про розваги і потреби гостей!

Полювання і карти, короткі прогулянки, куточки для довірливих інтимних розмов — все це було влаштоване для осіб старшого віку, а тих, хто зарання лягав спати, помістили оддалік від усякого гармидеру.

Завдяки такому розподілові замок, в якому ми зібралися, перетворився на маленький світ, а проте він був невеличкий і, не знаючи його докладно, без кмітливості господареві важко було б розмістити в ньому таку силу гостей, та ще й кожному догодити.

Як нам приємно бачити вродливу людину, так і приємно дивитися на гарне устаткування, в якому відчувається рука розумної, розсудливої істоти. Любо увійти до чистенької хати, хоч би вона була збудована і прибрана без особливого смаку, бо це показує нам присутність освічених принаймні з одного боку людей. Але вдвічі приємніше нам бачити помешкання людини, відзначене духом вищої, хоч би навіть почуттєвої культури.

Особливо ясно побачила я це в замку мого дядька. Я багато чула й читала про мистецтво. Сам Філон був великий amator картин і мав чудову колекцію; я також багато малювала, але почасти була заклопотана своїми переживаннями і найперше намагалась упорядкувати те, що єдино потрібне, почасти ж усі речі, які я бачила, тільки мене розважали, як і решта світських речей. Тепер же вперше через зовнішні враження я зосередилася сама в собі і з великим здивуванням зрозуміла різницю між

природним прекрасним соловейковим співом і чотириголосним алілуя, що лине з розчулених людських уст.

Щодо цих нових поглядів, я не ховала своїх радощів від мого дядька, котрий, як, бувало, всі розійдуться, особливо любив зі мною поговорити. Він з великою скромністю розповідав про те, що мав і що створив, і вельми впевнено пояснював, чим керувався, збираючи і виставляючи ці скарби, і тепер я добре могла помітити, що він у розмові виявляв до мене пошану, бо за своєю давньою звичкою всі скарби, якими володів і порядкував, ставив нижче того, що я вважала за справедливе і краще.

— Коли ми,— сказав він одного разу,— вважаємо за можливе, що сам творець світу міг прийняти образ свого створіння і жити деякий час у світі його життям, то це створіння повинно бути безмежно досконале, бо творець сам тісно з'єднався з ним. Отже, в понятті людини не може бути суперечності з поняттям божества, і коли ми часто відчуваємо певну несхожість і віддалення від нього, го в цьому винні тільки ми, бо ми завжди, наче адвокати злого духа, дивимось лише на хиби і вади нашої натури, тоді як скорше повинні вишукуватись її досконалості, через які ми можемо претендувати на схожість з богом.

Я засміялась і промовила:

— Не бентежте мене занадто, любий дядечку, своєю люб'язністю, намагаючись говорити моєю мовою! Те, що ви маєте мені сказати, таке для мене важливе, що я бажала б вислухати його вашою найвластивішою мовою, і вже потім те, чого б не дорозуміла, перекласти на свою.

— Я можу,— сказав він на те,— продовжити розмову і на свій власний лад, не змінюючи тону. Найвищою заслугою людини буде, мабуть, те, що вона якнайбільше визначає обставини і якнайменше дає їм можливості визначати себе. Увесь світ лежить перед нами, як велетенська каменярня перед будівничим, який лише тоді заслуговує на своє ім'я, коли з випадкових природних брил най-економніше, найдоцільніше і найміцніше утворить прообраз, що виник в його душі. Все, що поза нами, і все, що в нас,— то стихія, смію сказати; але глибоко в нас лежить творча сила, котра може творити те, що повинно бути, і котра не дає нам ні відпочинку, ні спокою, поки ми в якийсь спосіб не виявимо її в собі чи поза собою. Ви, люба небожечко, вибрали чи не найкращу частку. Ви подбали про те, щоб погодити свою цнотливу вдачу з собою і з вищим еством, але і нас також не можна ганити, коли ми намагаємось пізнати всебічно людину з усіма її почуттями і діяльно привести її до єдності.

В таких розмовах ми стали потроху довірливішими одне до одного, і я забажала від нього, щоб він розмовляв зі мною, як із самим собою, без усякої поблажливості.

— Не думайте,— сказав мені дядько,— що я вам лещу, коли хвалю ваш спосіб мислення і ваші вчинки. Я поважаю людину, яка ясно знає, чого хоче, безупинно йде вперед, знає засоби, якими досягне мети, і вміє знайти і вживати їх. А яка його мета — велика чи мала, заслуговує на похвалу чи на догану, це я розглядаю пізніше. Повірте мені, моя люба, більша частина лиха і того, що звуть у світі злом, виникає тому, що люди надто недбайливо ставляться до своєї мети і не знають її, а якщо й знають, то не

вельми поважно прагнуть її досягнути. Вони подібні до людей, які можуть і мусять будувати вежу, а на фундамент уживають стільки каменю й праці, як на якусь хижу. Коли б ви, моя люба, маючи за найвищу потребу досягнення чистоти своєї внутрішньої цнотливої натури, замість великих і сміливих офір лише пристосовувались у своїй родині до нареченого або до чоловіка, то ви були б у вічній суперечності з собою і не мали б ніколи й хвилини задоволення.

— Ви вжили,—перебила я його,—слово "офіра"; я іноді думала над тим, що ми приносимо в жертву вищим намірам, ніби якомусь божеству, все незначне, хоч, може, воно й близьке нам до серця, на зразок того, як, не жаліючи, привели б до вівтаря улюблену овечку, аби тільки видужав коханий батько.

— Хоч би що нам наказувало,— мовив він,— розум чи почуття, жертвувати одне за одного, дати перевагу одному перед другим, то, на мою думку, найбільше в людині гідні пошани рішучість і послідовність. Не можна мати разом і товар, і гроші! Однаково погано і тому, хто заздрить на крам, не маючи зваги віддати гроші, як і тому, хто жалкує, що купив товар, коли він уже в нього в руках. Але я далекий від того, щоб гудити за це людей. Бо вони ж, власне, не винні, винувате заплутане становище, в якому вони опинились і в якому не здатні дати собі ради. Так, наприклад, ви знайдете менше поганих господарів на селі, ніж у місті, і, знову ж таки, менше в невеликому місті, ніж у великому. А чому? Людина народжується з обмеженими здібностями. Вона може зрозуміти просту, близьку, левиу мету, звикає вживати засоби, що близько під руками, але, вийшовши на широке поле, вона вже не знає ні чого хоче, ні що повинна робити, і тоді їй все одно, чи безліч речей її розважає, чи велич і гідність цих речей її приголомшує. Для неї завжди нещастя, коли вона примушена прагнути до чогось такого, з чим не зв'язана правильною самодіяльністю.

Справді,— вів він далі,— без серйозності ніщо в світі неможливе, і поміж тими, кого ми називаємо освіченими людьми, небагато знайдемо серйозності. Вони, я б сказав, Перуться до роботи і до справ, до мистецтва, ба навіть до розваг з якимось почуттям самозахисту; живуть, немов читають пачку газет, аби здихатися, і мені завжди пригадується один молодий англієць у Римі, що ввечері в компанії, вельми задоволено розповідав, як сьогодні він спекався шістьох церков і двох галерей. Людина багато хоче знати, і саме того, що найменше її торкається, не помічаючи, що не можна вгамувати голоду, хапаючи саме повітря. Коли я знайомлюся з людиною, то найперше питаю, що вона робить. І з відповіді на це питання виникає і моє ставлення до неї на все життя.

— Ви, любий дядечку,— мовила на це я,— можливо, надто суворі і не хочете простягнути руку допомоги деяким добрим людям, що їм вона могла б корисною бути.

— А чи можна ж за це ремствувати на того,— сказав він,— хто так довго і марне працював над ними і заради них. Як тяжко ми страждаємо за молодих років через людей, які думають, що запросили нас на веселу гульку, а вводять у товариство Данаїд або Сізіфа. Дякувати богам, я здихався їх, і, як хто з них при нещасливій нагоді й потрапить до мене, я намагаюсь якнайчемніше його випроводити, бо саме від них і чуєш найгірші скарги па заплутаність світових відносин, на поверховість науки, на

легкодумність артистів, на порожнечу поетів і на все в світі. Вони найменше думають про те, що саме такої книги, яка була б написана за їх вимогами, не читали б ні вони, ні безліч подібних до них, що справжня поезія чужа їм, що навіть хороші твори мистецтва заслужили б їхньої похвали тільки через упередження. Але годі вже про це. Зараз не час сваритися і скаржитися.

Він звернув мою увагу на розмаїті картини, що висіли на стінах. Деякі з них були вельми привабливі виконанням або поважним змістом. Він дав мені можливість якусь хвилину подивитися, а потім сказав:

— А погляньте, будьте ласкаві, на генія, що створив цю картину. Добрі душі так радо вбачають перст божий у природі, то чому ж не приділити уваги руці наслідувача божого?

Він звернув мою увагу на непоказні картини і спробував мені пояснити, що тільки історія мистецтва і може нам розтлумачити цінність і гарні якості твору мистецтва, що спочатку треба познайомитися з усіма важкими шаблями цієї техніки й ремесла, якими пройшов талант людини протягом століть, щоб збагнути, як це стало можливим, щоб він вільно і легко досягнув такої високості, від якої в нас, лише спозирнувши на неї, наморочиться в голові.

Він у такому ж дусі розвинув ще цілий ряд прекрасних думок, а я під час викладу не могла втриматися, щоб не уявити перед собою для порівняння і моральної досконалості. Коли я сказала йому, про що думала, він відповів:

— Ви маєте цілковиту рацію і з цього бачите, що не гаразд буває, коли людина замикається в собі, дбає лише про своє моральне удосконалення. Швидше ми зустрічаємо таке, що той, чий дух прагне до моральної культурності, має всі причини розвивати в собі субтельність почуття, щоб не стати перед небезпекою впасти додолу зі своєї моральної високості і, звабившись, принадами неприборканої фантазії, не зганьбити своєї шляхетної вдачі прихильністю до простацьких розваг, а може, й ще до чого гіршого.

Я не мала такої думки, що він цілить у мій бік, але відчула, що влучив у мене, бо пригадала, що серед пісень, якими я втішалась, могло бути чимало й банальних, а малюночки, що відповідали моїм духовним ідеям, навряд чи в дядькових очах знайшли б гідну оцінку.

Тим часом Філон довго затримувався в бібліотеці і одного разу й мене повів туди. Ми дивувались вибору і величезній кількості книжок. Вони були так підібрані, що майже всі вели нас до ясного пізнання або вчили доброго порядку, ще інші давали потрібні відомості чи переконували в єдності нашого духу.

Я в своєму житті і не сказати, як багато читала, і в деяких галузях для мене майже не було незнайомої книжки. Тим приємніше було для мене тут оглянути й обміркувати все в цілому, помітити прогалини там, де передше вбачала обмежену гматанину або безмежну розлеглість.

Того 2К часу ми познайомилися з одним дуже інтересним, скромним добродієм. Це був лікар і природознавець і належав скорше до поважаних друзів цього дому, аніж до

челядинців. Він показав нам природничий кабінет, стіни котрого, як і в бібліотеці, були обставлені позамиканими шафами, що надавали шляхетної окраси кімнаті, не захаращуючи її. Я з радістю пригадала тут свою молодість і показала батькові кілька речей, що їх він колись приніс на ліжечко своєї хворої донечки, яка щойно побачила світ. Лікар як зараз, так і в подальших розмовах не таїв, що нарочито заводить зі мною мову на релігійні теми, надзвичайно хвалив дядька за його толерантність і вміння цінити все, що свідчить про єдність і вартість людської натури і їй сприяє, але він, звичайно, вимагає того самого і від інших людей і нічого так не картає і не уникає, як індивідуальної бундючності і виключної обмеженості.

З часу сестриноного вінчання радість світилася з дядькових очей, і він кілька разів заводив зі мною розмову про те, що думає зробити для неї і для її дітей. У нього були чудові маєтки, де він господарював сам і які сподівався передати своїм небожам у найкращому стані. Що ж до невеличкого маєтку, в якому ми пробували, то він, здається, плекав особливі думки. "Я,— сказав він,— запишу його тому, хто розумітиме, цінуватиме і вмітиме уживати того, що в ньому згромаджено, і хто зрозуміє, що багата й вельможна людина, особливо в Німеччині, має чимало причин створити щось зразкове".

Більшість гостей помалу вже роз'їхались. Ми також готувалися до від'їзду і думали, що всі урочистості на цьому й скінчаться, коли несподівано були вражені новим проявом уваги до нас, що велико нас потішило. Ми не могли приховати від дядька нашого захоплення, яке на сестриному вінчанні справив на нас чоловічий хор, що співав без інструментального супроводу, і тоді ж таки дали йому на розум, що хотіли б мати ще раз таку втіху. Він наче й не звернув на це уваги. І як же ми здивувалися, коли раз увечері почули таке:

— Весільні музики вже поїхали, спритне юнацтво нас покинуло, молодий і молода стали поважніші, ніж кілька Днів тому, а що нам надходить пора розпрощатися і, можливо, назавжди, а як і побачимось, то, напевне, в інших умовах, тому, здається мені, наш урочистий настрій нічим не можна краще підживити, як співом, що його вам хотілось раніше послухати ще раз.

І ось виступив хор, який ще більше зміцнів і нишком удосконалився, і заспівав нам пісень на чотири і на вісім голосів, і, смію сказати, ми зазнали невимовної насолоди. Досі мені доводилось чути лише побожні співи, коли добрі душі часто хрипкими горлянками співали, як лісові птахи, і думали, що хвалять бога, бо самі втішались своїм співом; потім пустопорожню концертну музику, під час якої слухачі хіба що лише дивуються з музикальних талантів, проте рідко коли зазнають хоч би скороминущого задоволення. Тепер же я почула музику, яка виходила з найглибшого почуття чудової людської натури, яка через певні вправні органи гармонійною єдністю промовляє до найглибших, найкращих почуттів людини і примушує її в такі хвилини жвавіше відчувати, що вона справді подібна до бога. Викопувались латинські духовні співи, які вирізнялися від звичайних, наче коштовні камені у золотому персні побожної світської громади, а мене, без претензій на повчання, духовно звищували і сповняли щастям.

Перед від'їздом всі ми були обдаровані коштовними подарунками. Мені дядько вручив орденський хрест моєї установи, мистецьки зроблений і емальований по-давньому. Він висів на великому діаманті, що був причеплений до бинди. Дядько прохав прийняти цей діамант як найкоштовніший камінь природничої колекції.

Моя сестра поїхала з чоловіком у його маєток, а ми всі пороз'їжджалися по домівках і, як глянути збоку, наче верталися в найзвичайніше життя, наче були перенесені з чарівного замка на буденну землю і мушили знову влаштовуватись, як хто міг.

Все, що я зазнала надзвичайного в новому колі, справило на мене прекрасне враження, проте воно не довго залишалось у повній свіжості, хоч дядько і намагався його підтримати і відновити, присилаючи мені час від часу свої кращі, улюблені твори мистецтва, і, давши можливість навіщатися ними, заміняв їх іншими.

Я надто звикла цікавитись сама собою, доводити до ладу справи свого серця і своїх почуттів, розмовляти про них з людьми однакових зі мною думок і тому не могла уважно розглядати твори мистецтва, щоб тут же не звернутись до самої себе. Я звикла дивитись на картину чи на гравюру, як на літери в книзі. Гарний друк, безумовно, подобається, але хто візьме книжку в руки заради самого друку? Так і картинне зображення повинно було щось мені сказати, чогось навчити, зворушити, удосконалити. І хоч би що писав мій дядько у своїх листах, в яких давав пояснення мистецьких утворів, я залишалась при своїх думках.

Але більше, ніж моя власна вдача, відтягували мене від таких споглядань, а деякий час навіть і від мене самої, зовнішні обставини, зміни в нашій родині; я мусила терпіти і робити більше, ніж дозволяли мої слабкі сили.

Моя незаміжня сестра була досі моєю правицею. Здорова, міцна і невимовно добра, вона взяла на себе турботу про домашнє господарство, а я доглядала старого батька. Раптом вона захворіла на катар, що перейшов у сухоти, і за три тижні лягла в могилу. Її смерть завдала мені так\$ рану, що ятриться й досі.

Я захворіла перше ніж її поховали, давня хворість у моїх грудях прокинулась, здається, знову, я сильно кашляла і так охрипла, що не могла вимовити голосно жодного звука.

Заміжня сестра моя від ляку і смутку дочасно привела дитину. Мій старий батько потерпав, що може втратити нараз і дітей, і надію мати нащадків. Його справедливі сльози тільки збільшували моє горе. Я молила бога вернути мені трохи здоров'я, благала продовжити моє життя хоч до батькової смерті. І я видужала, почувала себе по-своєму добре і могла знову хоч сяк-так виконувати свої обов'язки.

Моя сестра була знову при надії. Всілякі турботи, що в таких випадках покладаються на матір, перейшли тепер на мене. Вона жила не зовсім щасливо з чоловіком, і це треба було приховати від батька. Я мусила бути посередницею між ними, тим більше, що мій швагер довіряв мені. Насправді обоє вони були славні люди, біда лише в тому, Що замість поступатися одне одному, вони сперечалися і, бажаючи прийти до повної згоди, ніяк не могли порозумітися. Але тепер я добре навчилась

розуміти мирянські справи і на ділі виконувала те, про що раніше тільки говорила.

Нарешті сестра породила сина. Нездужання мого батька не завадило йому поїхати до неї. Побачивши дитину, він вельми звеселився і зрадів, а під час хрестин видався мені якимось незвично натхненним, можу навіть сказати, немовби генієм з двома обличчями. Одним він радісно дивився в ті далекості, куди скоро надіявся пересолитися, другим — у нове, повне сподівань земне життя, що відродилось у дитині, його нащадкові. Ідучи назад, у нього тільки й мови було, що про дитину, про її вигляд, здоров'я, а потім він висловив побажання, щоб здібності цього нового громадянина світу щасливо розвивались. Він не переставав про це говорити й дома, і лише згодом, через кілька днів, помітили в нього якусь лихоманку, особливо післяобід, коли без зимниці його обсіпало виснажливим жаром. Але він не ліг у постіль; вранці вставав, виконував свої службові обов'язки, аж поки наскінчу тривалі, серйозні симптоми не примусили його злягти.

Ніколи я не забуду того душевного спокою, тої чіткості і ясності, з якими він найретельніше упорядковував справи свого дому, турбувався про свій похорон, так наче це торкалося іншої людини.

З якоюсь веселістю, що раніше була йому не властива, а тепер піднялася до палкої радості, говорив він мені: "Де дівся страх перед смертю, який раніше я так відчував? Чого мені боятися смерті? Зі мною милосердний бог, могила не викликає в мене жаху, я заживу вічного життя".

В моїй самотині згадувати обставини батькової смерті, що незабаром прийшла до нього, було найприємніше, а що в цьому вочевидь проявилася вища сила, того я певна.

Смерть мого любого татка змінила все моє дотеперішнє життя. З найсуворішого послуху, з найбільшого обмеження я потрапила в найповнішу свободу, тому й накинулась на неї, як на лагоминку, котрої довго не давали. Перше я рідко виходила з дому довше як на дві години, а тепер я лише інколи бувала в своїй кімнаті. Мої приятелі, яких я раніше могла відвідати лише похапцем, хотіли тепер якнайдовше втішатися моєю присутністю, так само як і я їхньою. Мене часто запрошували на обіди, прогулянки, невеличкі пікніки, і я ніколи не відмовлялась. Та коли я зігнала цю оскому, то побачила, що дорогоцінне щастя свободи полягає не в тому, щоб робити все, що заманеться і до чого нас тягнуть обставини, а в тому, щоб без перешкод і без упину прямувати своїм шляхом до того, що вважаєш за справедливе і доречне. Я вже була в такому віці, що могла й сама, не плативши за науку, дійти до таких прекрасних висновків.

Чаго я не могла собі відмовити, то це якнайскорше від-повити зв'язки з гернгутерською громадою і міцніше їх зав'язати. Я поспішила відвідати одну з їхніх найближчих установ, але й там не знайшла нічогоісінько з того, що собі уроїла. Я була досить чесна, щоб не висловити про це своєї думки, але мене знову стали переконувати, що ця установа зовсім ніщо проти правильно влаштованих громад. Я могла б і примиритися, але проте була переконана, що справжній дух повинен так само добре проявлятися в малій установі, як і в великій.

Один з їхніх біскупів, що був присутній при цьому, безпосередній графів учень, заповідливо заходився коло мене. Він досконало розмовляв по-англійському, а що трохи і я знала цю мову, то він вбачив у цьому знак того, що ми зійдемося. Але я цього аж ніяк не думала. Його поведження анітрохи мені не подобалось. Він виробляв ножі, був з походження морав'янин і в способі думання не міг позбутися ремісничості. Краще я порозумілася з паном фон Л, майором французької служби, але до такої покори, як він виявляв до свого керівника, я ніколи б не дійшла, і коли майорша та інші поважні жінки цьому біскупові цілували руку, то мені наче хто ляпаса давав. Тим часом домовились про поїздку в Голландію, яка, проте, на моє щастя, не відбулася.

Моя сестра породила доньку, і тепер дійшла черга і на нас, жінок, радіти і подумати, як би то її згодом виховати по-нашому. Та коли через рік народилася знову дівчинка, то мій швагер, навпаки, був вельми невдоволений. При своїх великих мастках він бажав би навколо себе бачити хлопчаків, які згодом стали б йому до помічі.

При моєму кволі здоров'ї жила я тихо, спокійно, і це урівноважувало мене. Смерті я не боялась, ба навіть бажала її, але потаємно відчувала, що бог дає мені час дослідити мою душу і все більше до нього наблизитись. Часто безсонними ночами я відчувала таке, що й сама не могла б ясно цього описати.

Мріялось мені, буцім душа моя думає сама, без участі тіла. Вона дивилася на тіло, як на сторонню річ, як дивляться на одіж. З надзвичайною ясністю уявила вона минулі часи, події і відчула наперед, що буде в майбутньому. Всі ті часи минули, прийде те також промайне, тіло порветься, як одіж, але Я, отес добре знайоме Я, Я існую. .

I2 9-426

Один шляхетний друг, що все більше заходив у дружбу зі мною, радив мені не піддаватися цим великим, високим, втішним почуттям. Це був лікар, з яким я познайомилася в свого дядька і який досконало знав стан і мого здоров'я, і мого духу. Він довів мені, як такі почуття сильно пустошать нас і підкопують ґрунт нашого існування, коли ми їх плекаємо в своєму нутрі, незалежно від зовнішніх обставин. "Бути діяльним, — сказав він, — ось головне призначення людини, а в перервах, коли вона змушена відпочивати, людина хай набуває чітких знань зовнішніх речей, щоб згодом полегшити її діяльність".

Через те, що друг знав мою звичку — дивитись на власне тіло, як на якусь сторонню річ, — знав, що мені досить відома будова мого тіла, мої хвороби, медичні засоби, бо й справді, через тривалі власні і чужі хвороби я стала наполовину лікарем, то він скерував мою увагу від знання людського тіла і різних ліків на решту суміжних речей світу і водив мене скрізь, наче по раю, і, смію дозволити собі моє порівняння далі, лише наскінчу дав мені здалеку відчути творця, що мандрував по саду в вечірній прохолоді.

З якою радістю я бачила в природі бога, котрого так упевнено носила в серці своїм! Які цікаві були мені творіння рук його і яка я вдячна була йому, що він подихом уст своїх оживив мене!

Ми знову вкупі з сестрою сподівалися від неї хлопчика, якого мій швагер так

прагнув, але, на жаль, до його народження не дожив. Він умер, нещасливо впавши з коня, а сестра моя пішла услід за ним, привівши на світ хорошого сина. З великого жалю я ледве могла дивитися на четверо осиротілих діток. Стільки здорових людей переставилось поперед мене, хворої, невже ж доведеться мені побачити ще втрату когось із цих багатонадійних квітів? Я добре збагнула світ і розуміла, серед яких небезпек зростає дитина, особливо вищого стану, і мені здавалося, що від часів моєї юності ці небезпеки в теперішньому світі ще збільшились.

Я почувала, що з моїм кволим здоров'ям не в стані зробити для дітей нічого або дуже мало, і тим відрадніше було для мене дядькове рішення, яке природно впливало з його переконань, — всю свою увагу присвятити вихованню цих любих створінь. І безумовно, вони цього заслуговували, були доброї постави і, хоч і велико різнилися між собою, всі подавали наДію бути статечними і розумними людьми.

З того часу, як мій добрий лікар навчив мене бути уважною, я радо вишукувала в дітях родинні подібності. Мій батько дбайливо зберігав портрети своїх предків, замовляв непоганим майстрам малювати портрети свої і своїх дітей, не забував також моєї матері і її кривних. Ми добре знали характерні риси всієї нашої родини і, часто порівнюючи їх між собою, стали тепер і в дітей шукати зовнішньої і внутрішньої схожості. Старший син моєї сестри був ніби схожий на діда по батькові, юнацький портрет якого, дуже добре намальований, висів у дядьковій колекції. Він, як і дід, що був колись бравим офіцером, нічого так не любив, як зброю, якою тільки й бавився, коли бував у мене. Мій батько залишив після себе прекрасну колекцію зброї, і малюк одгалу мені не давав, поки я не подарувала йому пару пістолів і мисливську рушницю і поки не втямив, як зводити курок. А втім, у своїх вчинках і в усій своїй натурі він зовсім не був грубий, а скорше лагідний і кмітливий.

Вся моя прихильність перейшла тепер на старшу доньку, можливо, тому, що вона була схожа на мене і з усіх чотирьох найбільше до мене прихилилась. Але можу прямо сказати, що більше я придивлялась до неї, коли вона піростала, то більше їй дивувалась, ба навіть поважала. Не легко було знайти шляхетнішу постать, спокійнішу натуру і завжди однакову, нічим не обмежену діяльність. Жодної хвилини в житті вона не марнувала, і кожна робота в її руках набирала гідності. Вона ні на що не зважала, коли робила те, що було на часі і до діла, і так само терпеливо зносила хвилини, коли нічого було робити. Такої запопадливої діяльності я ніколи в своєму житті більше не бачила. Незвичайним було з юних років і її відношення до тих, хто страждав і потребував допомоги. Мушу визнати, що я ніколи не вміла створити собі з добродчинності заняття. Я не була скупа до бідних, як на мої статки, то я давала часом і забагато, але це робилось так, між іншим, аби спекатись, свої ж турботи я спрямовувала тільки на родичів. Зовсім іншою була моя небога. Я ніколи не бачила, щоб вона давала бідним гроші, а на ті, що отримувала від мене на бідних, купувала найпотрібніше для них. Ніколи не здавалась вона милішою мені, як тоді, коли плюндрувала мої шафи з одягом та білизною, завжди знаходячи там щось таке, чого я пе посила, що було мені непотрібне, і ці старі речі перешивала і зодягала яку-побудь

обірвану дитину, почувавши в цьому найбільшу втіху.

Її сестра була зовсім іншої вдачі. Вона скидалася на матір, обіцяла зарання стати дуже гарною і привабливою, і, здається, додержить обіцянки; вона вельми дбає про свою зовнішність і вже змалку вміє так причепуритись і вбратись, що це одразу впадає в очі. Я їй досі пам'ятаю, з яким захватом вона, ще малою дитиною будучи, крутилась перед свічадом, коли упросила мене почепити їй намисто з пре-* красних перлів, яке залишилось мені після матері і яке вона випадково знайшла у мене.

Спостерігаючи ці різні нахили, мені приємно було думати, що моє добро після смерті буде поділене і знову оживе. Я вже бачила, як батькова мисливська рушниця знову мандрує по полях за плечима мого небожа і як з його ягдташа звисають куропатки; бачила, як весь мій гардероб на великодній конфірмації, припасований до хмаленьких дівчат, виходить із церкви, бачила і кращі свої сукні на скромних міщанських дівчатах у день їхнього весілля, бо На-талія вельми любила зодягати таких дітей і чесних бідних дівчат, хоча мушу тут зауважити, я не помітила, щоб вона виявляла особливу любов чи, так би мовити, потребу в прихильності до якоїсь видимої чи невидимої істоти, що так палко почувала я у дні своєї молодості.

Коли Я тепер думала, що наймолодша в один із таких днів понесе мої перли й коштовності до двору, то була спокійна за свій набуток, що, подібно моєму тілу, вернеться у свою стихію.

Діти вирости і, на мою превелику радість, стали здоровими, гарними створіннями. Я не ремствую, що дядько тримає їх далеко від мене, зрідка бачуся з ними, коли вони бувають десь поблизу або навіть і в місті.

Догляд над усіма дітьми, які виховуються в різних місцях і живуть в різних пансіонах, має один добродій, якого вважають за французького абата, хоча ніхто докладно не знає, звідкіля він.

Я не вбачала спочатку жодного плану в цьому вихованні, поки мені лікар не з'ясував такого: абат переконав дядька, що коли ми хочемо виховати людину, то мусимо спочатку придивитися, куди спрямовані її нахили й бажання. Потім поставити її в такі умови, які могли б задовольнити геть усі її забаганки, щоб вона якнайшвидше досяг-

ігула до того, чого прагне, і коли вона зблудить, щоб завчасно могла спостерегти, що вона на хибному шляху, а коли потрапить на добру путь, щоб міцніше трималася її і йшла нею вперед. Я бажала б, щоб цей дивний досвід удався. З такими хорошими натурами це, мабуть, можливо.

Але чого я не можу в цих вихователях схвалити, це того, що всі вони намагаються віддалити од дітей все, що може заглибити їх у самих себе і наблизити до незримого, єдиного вірного друга. Еге ж, мені прикро, що дядько навіть і тут вважає мене за небезпечну для дітей. В дійсності в житті нема толерантної людини. Навіть той, хто запевняє, що ладен дати кожному повну волю переконань, намагатиметься заборонити діяльність тим, хто думатиме не так, як він.

Це бажання віддалити од мене дітей засмучує мене тим більше, що більше я

впевнююсь у реальності моєї віри. Чому вона не може бути божественного походження, не може мати реального предмета, коли виявляє на практиці свої впливи? Коли ми лише на практиці переконуємось у нашому власному існуванні, то чому не переконатися таким же робом в існуванні істоти, яка напучує нас до всього доброго? І коли я завжди йду вперед і ніколи назад, коли мої вчинки все більше наближаються до ідеї досконалості, створеної мною, коли я кожного дня почуваю, що мені все легше стає робити те, що я вважаю за справедливе, навіть незважаючи на моє немічне тіло, через яке я так багато втрачаю, то хіба ж можна все це з'ясувати лише людською природою, тлінність якої я так глибоко збагнула? По-моєму, аж ніяк.

Я чи й пам'ятаю хоч одну заповідь, нічого не уявляю собі в формі закону; мене тягне якийсь потяг, що завжди скеровує на правильну путь; я вільно йду за своїми переконаннями і відчуваю так же мало обмежень, як і каяття. Хвала богам, що я знаю, кому зобов'язана за те щастя й переваги, про які скромно сміла тільки думати. Я ніколи не впаду в небезпеку бундючитися своїми силами й здібностями, бо збагнула, яких чудись може людина виплекати й виховати в своїх грудях, якщо не вбереже нас вища сита.

КНИГА СЬОМА

Розділ перший

Прийшла весна у повній красі. Рання гроза, що збиралася цілий день, бурхливо спала на гори і обмила дощем землю, сонце заблисло знову, і на сивому тлі неба з'явилась прекрасна веселка. Вільгельм їхав назустріч їй і сумно дивився на неї.

"Ах,— сказав він подумки,— чи не так само й нам з'являються найкращі барви життя лише на темному тлі? Падають лише краплинами, коли ми аж захлинаємось від захоплення. Веселий день все одно, що й сірий, коли ми байдуже дивимось на нього в смутку, і що ж може найкраще нас зворушити, як не тиха надія на те, що природжені нахили серця нашого не залишаться без предмета? Нас зворушує розповідь про кожний добрий вчинок, зворушує вигляд кожної гармонійної речі, і ми при цьому почуваємо себе не зовсім на чужині, мріємо, що ближче стали до вітчизни, до якої палко прагнуть наші найкращі, найщирі-ші почуття.

Тим часом його наздогнав і приєднався до нього піша-нин. Він швидко йшов, не відстаючи від коня, і після кількох незначних слів звернувся до вершника:

— Коли не помиляюсь, то ми десь уже з вами бачились.

— Я також пригадую вас,— відповів Вільгельм.— Чи не з вами одного разу ми зробили веселу прогулянку на річці.

— Атож! — мовив той.

Вільгельм уважніше придивився до нього і, помовчавши хвилику, сказав:

— Я не знаю, яка зміна могла статися з вами; тоді я вважав вас за лютеранського священика, а тепер ви скорше схожі на католицького.

— От тепер ви не помилились,— промовив той, здіймаючи капелюха і показуючи тонзуру.— А де ж ваша труна? Чи ви довго пробули з нею?

— Довше як слід було. На жаль, коли я згадую часи, які я пробув з нею, то мені

здається, що дивлюся в безмежну порожнечу. Нічим і згадати.

— Тут ви й помиляєтесь. Все, що з нами трапляється, залишає свій слід, все непомітно сприяє нашому розвитку, але небезпечно здавати собі з цього справу, бо тоді ми або запишаємось і станемо ліниві, або вдаємося в тугу і малодушність, а те і друге має однаково шкідливі наслідки. Найкраще ж усього — робити справу, яка найближче до нас лежить, себто зараз треба поспішитися до мети нашої мандрівки.

Вільгельм запитав, чи далеко ще до Лотарієвого маєтку. Той відповів, що він лежить за горою.

— Можливо, я застану вас там,— вів далі він.— Я тільки маю ще зайти до сусідів у деяких справах. А поки будьте здорові! — Сказавши це, він звернув на круту стежку, що вела напростець через гору.

< ви можете бути такий справедливий, такий поблажливий.

— Ні, їй же богу! Це моє серйозне переконання. Акторам я пробачаю всі людські вади, і жодної акторської вади не пробачу людині. Не настройте мене з цього приводу на голосіння, вони звучатимуть жалібніше, ніж ваші.

З кабінету вийшов хірург і на запитання, як почуває себе хворий, весело й привітно відповів:

— Дуже добре, незабаром сподіваюсь бачити його зовсім здоровим.

Сказавши це, він поквапився вийти з зали, не чекаючи, поки Вільгельм, що розкрив був уже й рота, почне ще наполегливіше розпитувати його про торбину. Бажання дещо прознати про свою амазонку спонукали його звернутися до Ярно. Він сповірився йому і просив допомогти.

— Ви так багато знаєте, — мовив він, — то невже не зможете довідатися про це?

Ярно замислився на хвилику, потім сказав до свого юного друга.

— Не турбуйтеся, і більше ні слова про це. Ми натрапимо на слід вашої красуні. Тепер мене турбує лише стан Лотаріо: тут справа серйозна, про це свідчить хірургова привітність і добрі запевнення. Я б дуже хотів відпровадити кудись Лідію, бо вона тут зовсім не потрібна, але як це зробити — сам не знаю. Я сподіваюся, що сьогодні ввечері приїде наш старий медик, тоді ми порадимося, що далі робити.

Розділ четвертий

Прибув медик, добрий, старий, маленький лікар, якого ми вже знаємо, бо то він приніс отой цікавий манускрипт. Насамперед він навідався до хворого і, здається, аж ніяк не залишився задоволений з його стану. Потім він мав з Ярно довгу розмову, але ввечері, прийшовши до столу, вони сиділи, як ніде нічого.

Вільгельм якнайщиріше привітався з ним і запитав про свого арфіста.

— Ми сподіваємось цілком вилікувати бідолаху,— мовив лікар.

— Ця людина була сумним додатком до вашого замкнутого, дивного життя,— сказав Ярно.— Що з ним трапилось далі? Дозвольте мені поцікавитись.

Задовольнивши Ярнову цікавість, лікар вів далі:

— Ніколи я не бачив душі в такому дивному стані. Вже багато років він не брав найменшої участі ні в чому, що не торкалось його, та й чи взагалі й помічав що.

Заглиблений лише в себе, він вдивлявся в своє порожнє "я", що здавалось йому якоюсь безоднею. Як жалісно було його слухати, коли він говорив про свій стан! "Я нічого не бачу перед собою, нічого позад себе,— волав він,— лише нескінченну ніч, в якій пробуваю в жахливій самотині. В мені нема ніякого почуття, крім почуття своєї вини, що далеко позаду маячить, ніби якийсь недоладний привид. Там нема жодної висоти, жодної глибини, жодного попереду й позаду. Ніякою мовою не висловити цього завжди однакового стану. Іноді я палко волаю, знавіснілий від гніту тієї байдужності: "Вічно! Вічно!" І це дивне, незбагненне слово — як чисте, яскраве світло в темряві мого становища. Жодний промінь божества не заблісне мені в тій ночі, і я проливаю сльози тільки за себе і для себе. Нічого нема для мене страшнішого, як дружба і любов, бо тільки вони викликають у мене бажання, щоб з'явилися, які мене оточують, перетворились у дійсність. Але й ці два привиди піднялися з безодні лише для того, щоб мучити мене і щоб наскінчу зрабувати дорогу свідомість цього жахливого існування".

Якби ви послушали його, — вів далі, лікар,— коли він у години одвертості пробує дати ульгу своєму серцеві! Не раз я з величезним хвилюванням слухав його. Коли щонебудь примушує його визнати, що все ж таки час іде, минає, то його наче приголомшить, але потім він знову починає заперечувати змінність речей, як явище явищ. Одного вечора він заспівав нам пісню про своє сиве волосся, а ми всі сиділи навколо нього й плакали.

— О, дістаньте мені її! — заволав Вільгельм.

— А чи не прознали ви чого-небудь про те,— запитав Ярно,— що він називає своїм злочином, в чому причина його чудернацького вбрання, його дивної поведінки на пожарі, його люті до дитини?

— Ми тільки могли трохи здогадатись про його долю. Давати безпосередньо йому запитання було б супроти наших принципів. Помітивши, що він католицького виховання, ми думали, що сповідь дасть йому ульгу. Але він у дивний спосіб зникав, як-но ми посилали до нього ксьондза. А щоб ваше бажання — довідатися щось про нього — хоч трохи вдовольнити, я вам принаймні розповім про наші здогади. В молоді свої роки він був у духовному стані. Тому, здається, і носить довгу одержу і бороду. Радощів кохання він не знав більшу частину свого життя. Допіру, мабуть, літньою людиною він впав у перелюбство зі своєю близькою родичкою, можливо, її смерть, давши життя бідолашному створінню, остаточно спричинилася до боже-:

БІЛЛЯ.

Найголовніший пункт його божевілля полягає в тому, що він думає, ніби скрізь приносить із собою нещастя і що йому доведеться вмерти від невинного хлопчика. Спочатку він боявся Мін'йони, поки не довідався, що вона дівчина; тепер боїться Фелікса, а що він безмежно любить життя, незважаючи на всі нещастя, то звідсіль і зрозуміла його нехоть до дитини.

— А яка ж у вас надія, що він видужає? — запитав Вільгельм.

— Хоч справа йде й повільно,— відповів лікар,— але вперед, а не назад. Він звик до

певної праці, ми привчили його читати часописи, яких він тепер чекає з великим нетерпінням.

— Мене цікавлять його пісні,— сказав Ярно.

— Я можу дати вам деякі з них,— відповів лікар.— Старший пасторів син, привикнувши записувати казання свого батька, записав чимало строф непомітно від старого і так поволеньки склав кілька цілих пісень.

Вранці другого дня Ярно прийшов до Вільгельма і сказав йому:

— Ви мусите зробити нам послугу. Лідію треба на деякий час вивезти звідсіль. Її палке і, я сказав би, недоречне кохання та пристрасть заважають баронові видужувати. Його рана вимагає тихого спокою, хоча зараз, при його міцній натурі, вона і не така вже небезпечна. Ви бачили, як Лідія мучить його бурхливими турботами, невгамовним страхом, невичерпними сльозами і... досить і цього,— додав він, усміхаючись, по короткій паузі,— лікар твердо вимагає, щоб вона виїхала на деякий час. Ми впевнили її, ніби тут поблизу зупинилась одна дуже добра її подруга, хоче її бачити і чекає кожну хвилину. Нам пощастило вмовити її поїхати до судді, що живе звідсіль у годинах двох їзди. Ми з ним порозумілися; він висловить щирий жаль, що панна Тереза щойно від'їхала, але її можна, мабуть, ще наздогнати. Лідія поїде за нею і, якби пощастило, переїжджатиме з місця на місце. Зрештою, коли вона буде наполягати, щоб вернутися назад, можна їй не перечити. На допомогу прийде ніч, машталір — спритний хлопець, з ним також домовляться. Ви сядете з нею в карету, розважайте її і керуйте пригодою.

— Ви даєте мені дивне і клопітне доручення,— сказав Вільгельм.— Я сам так мучуся, коли бачу, як страждає вірне кохання, і сам же повинен стати знаряддям до цього. Мені вперше в житті доведеться в такий спосіб ошукати, бо я завжди був такої думки, що ми далеко можемо заблукати, коли почнемо ошукувати, хоч би й на добро та пожиток іншим.

— А дітей ми не можемо виховати інакше, як у такий спосіб,— перебив його Ярно.

— З дітьми то вже нехай,— сказав Вільгельм,— адже ж ми їх так любимо і одверто їм потураємо, але щодо таких, як ми, кого наше серце не завжди й жаліє, то це часто може бути й небезпечно. Проте не думайте,— вів далі він після короткого намислу,— що я через те відмовлюсь від доручення. При тій пошані, яку викликає в мене ваш розум, при тій симпатії, яку я відчуваю до вашого чудесного друга, при палкому бажанні, щоб він хутчій видужав, хоч би якими засобами це робилось, я радий і про себе забути. Коли за друга в разі потреби ризикують життям, то можна поступитися і своїми переконаннями задля нього. Наші найгарячіші пристрасті, наші найзаповітніші бажання ми мусимо офірувати для нього. Я приймаю доручення, хоча передбачаю тортури, яких завдадуть мені її сльози, її розпач.

— Зате вас чекає неабияка нагорода,— мовив на те Ярно,— ви познайомитеся з панною Терезою, з жінкою, яких небагато на світі. Вона варта сотні мужчин. Ось кого я можу назвати справжньою амазонкою, бо інші в цьому двозначному одязі являють собою лише пристойних гермафродитів.

Вільгельм аж затремтів, бо сподівався в Терезі віднайти свою амазонку, тим більше,

що, коли він забажав деяких подробиць, то Ярно гостро обірвав і вийшов.

Нова, близька надія*знову побачити кохану, улюблену істоту викликала в нього найдивніші почуття. Тепер він вважав це доручення, яке йому дали, за яскравий знак Долі, а думка, що він хоче підступно відірвати бідолашну Дівчину від предмета її найщирішого, найпалкішого кохання, з'являлася лиш перелітно, наче тінь від птаха, що лине над освітленою сонцем землею.

Карета стояла біля дверей. Лідія якусь хвилину вагалася сідати. "Привітайте ще раз вашого пана,— сказала вона до старого слуги,— ввечері я вернусь". Сльози стояли в її очах, коли вона, від'їжджаючи, обернулася ще раз. Потім, опанувавши себе, звернулася до Вільгельма і промовила:

— В панночці Терезі ви знайдете дуже цікаву особу. Дивує мене, як вона попала в ці краї, бо ви повинні знати, що вони з бароном палко кохали одне одного. Незважаючи на віддалення, Лотаріо часто бував у неї. Я тоді жила з Терезою і мені здавалось, що вони тільки одне для одного жити можуть. І раптом усе розбилось, і жодна душа не знає чому. Він познайомився зі мною; я не заперечую, що вельми заздрила Терезі, що ледве могла приховати свою прихильність до нього і що я його не відштовхнула, коли він раптом замість Терези наче вибрав мене. Вона поводитися зі мною якнайприязніше, хоч могло видатись, що я зрабувала їй такого достойного коханця! Але яких же сліз і страждань коштувало мені це кохання. Спочатку ми бачились крадькома, на стороні, але такого життя я не могла довго стерпіти: тільки біля нього я була щаслива, цілком щаслива! А в розлуці з ним очі мої не просихали, живчик не бився спокійно. Одного разу його не було кілька днів. Я було в розпачі, зібралася до нього і застала його тут. Він прийняв мене ласкаво, і коли б не оця злочасна справа, то я жила б як у раю. А що я витерпіла з того часу, як він у небезпеці, як він страждає, то годі й казати, і навіть цієї хвилини я гірко собі дорікаю, що хоч на один день могла покинути його.

Вільгельм щойно хотів докладніше розпитати про Терезу, але вони саме приїхали до судді, який вийшов їм назустріч і висловив щирий жаль, що Тереза вже від'їхала. Він запросив їх снідати, але тут же одразу сказав, що Терезу можна наздогнати в сусідньому селі. Вирішили їхати далі, і машталір не барився. Вже проминули кілька сіл, а нікого не здибали. Лідія наполягала, щоб вернутися назад, але машталір їхав далі, наче говорилось не до нього. Нарешті вона рішуче забажала, щоб везли назад. Вільгельм гукнув на машталіра і дав йому умовний знак. Машталір сказав: "Не конче їхати назад тим самим шляхом, я знаю ближчу і зручнішу дорогу". Він тут же звернув убік, через ліс і розлогі луки. Нарешті, не маючи на прикметі знайомих предметів, машталір сказав, що, на біду, збився з дороги, але небавом виїде знову на правильний шлях, бо ось недалечко видно село. Надходила ніч, а машталір так спритно вів діло, що скрізь розпитував і ніде нічого не допитався. Так вони їхали цілу ніч, Лідія й очей не склепила. В місячнім сяйві їй усюди ввижалось, що бачить знайомі місця, але подібність скоро зникла. Вранці місцевість видалась їй знайомою, і це було надто несподівано. Карета зупинилась біля невеличкого, гарненького сільського будиночка. Назустріч вийшла жінка і відчинила дверцята. Лідія глянула на неї здивовано,

озирнулась, знову подивилась і впала непритомна Вільгельмові на руки.

Розділ п'ятий

Вільгельма відправили в кімнату на мансарді. Будиночок був новий і такий невеличкий, що важко уявити, але дуже чепурненький і чистенький. Тереза, що зустріла його й Лідію біля карети, не була його амазонкою, це була інша істота, далека від тої, як небо від землі. Струнка, невеличка на зріст, вона рухалася вельми жваво, її блакитні, відкриті, ясні очі, здавалося, нічого не пропускали з того, що діялося навкруги.

Вона увійшла у Вільгельмову кімнату і запитала, чи не треба йому чого-небудь.

— Пробачте,— мовила вона,— що я примістила вас у кімнаті, де чутно ще фарбою. Моя хатина щойно збудована, і ви обновили оцю кімнатку, призначену для гостей. Ах, якби ж ваш приїзд викликаний був іншою причиною! Сердешна Лідія не принесе нам утіхи, а взагалі, ви мусите змиритися: моя куховарка вельми не до речі покинула службу, а наймит врубав собі руку. В крайньому разі я могла б і сама впоратись, та дарма, якось-то воно буде. Найгірше діло з отими служебками: ніхто не хоче служити, навіть сам собі.

Тереза ще розбалакалась про деякі справи, і взагалі було видно, що вона охоча до балачок. Вільгельм запитав про Лідію, чи не міг би він побачити цю славу дівчину, Щоб просити у неї пробачення.

— Зараз вам це не пощастить,— відповіла Тереза,— час вибачає, час і втішає. В обох цих випадках слова мало допомагають. Лідія не хоче вас і бачити. "Нехай він мені й на очі не наворачтається,— кричала вона, коли ви її залишили.— Так можна і в людях зневіритись. Таке чесне обличчя, таке щире поводження — і ця таємна зрада!" Лота ріо ж вона цілком пробачає. Та й сам він пише в листі до бідної дівчини: "Мої друзі вмовили мене! Мої друзі примусили мене!" До них прилічує вона і вас і проклинає разом з іншими.

— Велику честь вона мені робить, якщо лає,— мовив на те Вільгельм,— я не можу ще претендувати на дружбу з цим чоловіком, і цього разу я був лише невинним знаряддям. Я не хочу хвалити свого вчинку, досить, що я його зробив. Йшлося про його здоров'я, про ЖИТТЯ ЛЮДНІШ, яку я ціную вище, ніж кого іншого із тих, що знав досі. О, яка це людина, панно, і які люди його оточують! В цьому товаристві, смію сказати, вперше вів я справжні розмови, вперше почув із уст іншого справжній сенс моїх власних слів, які видались мені багатшими, повнішими, ширшими змістом, і те, що я почував, стало мені ясним, що думав — стало перед очима. На жаль, ця втіха була перервана спочатку різними турботами й тривогами, потім оцим неприємним дорученням. Я покійно його прийняв, бо вважав за свій обов'язок пожертвувати навіть своїми почуттями за право вступити в коло цих прекрасних людей.

Тереза під час цієї мови дуже привітно дивилась на свого гостя.

— О,— покликнула вона,— як солодко чути свої власні думки з уст іншого. Ми лише тоді стаємо самі собою, коли інші визнають нам повну рацію. І я думаю про Лота-ріо цілком так, як і ви. Не кожний буває до нього справедливим, але захоплюються ним усі,

хто його ближче знає, і болюче почуття, що домішується в серці моему, коли його згадаю, не може мене стрпмати, щоб не думати кожен день про нього.

Сказавши це, вона глибоко зітхнула, і в правому її оці заблисла прекрасна сльоза.

— Не думайте,— вела вона далі,— що мене так легко розчулити. Це тільки оте одне око плаче. На нижній повіці була в мене маленька бородавка, її пощастило вирізати, але око з того часу залишилося слабке і з наймеишої причини пускає сльозу. Ось тут сиділа бородавка, а тепер, як бачите, немає жодного сліду.

Він не побачив сліду, але глянув їй в око: воно було чисте як кришталь, і йому видалось, наче він заглянув до самого дна її душі.

— Тепер ми,— сказала вона,— промовили слово, що об'єднує нас. Познайомимся ж тоді повністю і якнайскоріше одне з одним. Історія людини — це її вдача. Я вам розповім, що було зі мною. Вшануйте ж і мене такою довірою, щоб і на віддаленні бути в зв'язку. Світ такий порожній, коли думаєш, що в ньому є тільки річки, горн, міста, а коли згадаєш, що десь у світі є істота, споріднена тобі, з якою ти можеш тихо і мирно проживати, то земна куля одразу робиться залюдненим садом.

Вона пішла, пообіцявши скоро взяти його на прогулянку, її присутність вельми приємно вплинула на нього. Йому хотілося довідатись про її стосунки з Лотаріо. Потім його покликали, і вона вийшла зі своєї кімнати йому назустріч.

Спускаючись вузькими прикрими сходами, вона сказала:

— Все це могло б бути ширше і довше, коли б я послухалася поради вашого великодушного друга. Але, щоб залишитись гідною його, я мусила зберегти в собі те, що зробило мене такою дорогою для нього. Де ж управитель? — запитала вона, зійшовши вниз.— Не думайте,— вела вона далі,— що я така багата, щоб тримати управителя. Мій маєток невеликий, то можу й сама добре дати раду. Це управитель мого нового сусіда. Він купив прекрасний маєток, який я добре знаю. Бідолаха старий лежить хворий на подагру, його люди нові у цій місцевості, і я залюбки допомагаю їм тут порядкувати.

Вони пройшлися луками, полем, садами. Тереза у всьому давала поради управителю. Вона могла дати відповідь на кожну дрібницю, і Вільгельм мав досить причин дивуватися її знанням, її статечності та дотепності, з якими вона в кожному випадкові уміла вказати потрібний засіб. Вона ніде не затримувалась, звертала увагу на найголовніше, і справа швидко була закінчена.

— Вітайте свого пана,— сказала вона, прощаючись з управителем.— Я навідаюсь до нього найближчим часом і бажаю йому якнайшвидше видужати.

Коли той від'їхав, вона сказала усміхаючись:

— Я могла б хоч зараз стати багатою і маючою, бо мій добрий сусіда не від того, щоб зі мною одружитися.

— Старий з подагрою? — скрикнув Вільгельм.— Не розумію, як ви, у ваші роки, могли прийти до такого розпачливого рішення.

— Та мене це зовсім і не спокушає! — відповіла Тереза.— Заможним є кожний, хто вміє порядкувати тим, що має. Бути маючим важко, коли не тямиш у багатстві.

Вільгельм виявив здивування з її господарських знань.

— Рішуча схильність, рання до цього нагода, зовнішня заохота і довгі вправи в корисному ділі ще й не таке роблять на світі,— сказала Тереза,— і коли ви знатимете, що мене до цього спонукало, то не будете більше дивуватися з моїх надзвичайних, як вам здається, талантів.

Прийшовши додому, вона залишила його в своєму маленькому садочку, де він ледве міг повернутися, такі ву-зепькі були стежечки і так густо було все посаджене. Він аж усміхнувся, коли вертався назад через подвір'я і побачив дрова, так акуратно розпиляні, поколоті і складені, що, здавалося, були вони частиною будівлі і назавжди мали так там лежати. Все чистісіньке стояло на своїх місцях, будиночок був обмазаний білим і червоним і мав веселий вигляд. Все, що може створити ремесло, яке не знає особливої вибагливості, а служить для потреби, тривалості та зручності, наче було зібране в оцьому місці.

Обід подали йому в його кімнату, і він мав досить часу поміркувати про всі справи. Особливо його вразило те, що він знову зустрічає інтересну персону, яка була з Лотаріо в близьких стосунках. "І не диво,— сказав він подум-ки,— що такий прекрасний чоловік приваблює до себе такі прекрасні жіночі душі! Як далеко сягає вплив мужності й гідності! Коли б тільки інші через те не були скривджені! Так, признайся, що ти боїшся. Якщо коли-небудь і здибаєш свою амазонку, цей образ усіх образів, то, всупереч усім сподіванням і мріям, на свій сором і ганьбу, ти застанеш її... його нареченою".

Розділ шостий

Пообідній час минув для Вільгельма неспокійно і до сить нудно. Лише надвечір відчинились двері і до кімна ти, привітавшись, увійшов молодіш, струпкий егер.

— Чи не хочете прогулятися?— сказав молодик, і тої ж хвилі Вільгельм упізнав Терезу по її прекрасних очах.

— Пробачте мені цей маскарад,— почала вона,— бо, на жаль, тепер це тільки маскарад, але тому, що я наміряюся вам розповісти про ті часи, коли радо зодягала це вбрання, то я й хочу всіляко відтворити ті дні. Ходімо! Навіть місце, де ми часто відпочивали після прогулянки або полювання, сприяє до спогадів.

Вони пішли, і дорогою Тереза сказала до свого супутника:

— Не гаразд, що ви змушуєте говорити лише мене саму. Ви вже досить знаєте про мене, а я про вас ще нічого нічого. Розкажіть же мені дещо й про себе, щоб я могла набратися зваги і розповісти вам свою історію і обставини мого життя.

— На жаль,— відповів Вільгельм,— я не маю чого розповідати, бо в мене хіба на хибі, помилка на помилці, а від вас більше як від кого іншого хотів би я приховати ту бентежність, в якій був і в якій перебуваю зараз. Ваш погляд і все, що вас оточує, вся ваша істота і ваша поведінка показують мені, що ви можете задоволені бути зі свого минулого життя, що впевнено йшли прекрасним, чистим шляхом, що ви не марнували часу, що ви нічого собі закинути не можете.

Тереза усміхнулась і сказала:

— Побачимо, чи будете ви такої думки, як почуєте мою історію.

Вони пішли далі. Розмовляючи про те про се, Тереза його запитала:

— Чи ви вільні?

— Гадаю, що так,— відповів він,— але не хотів би цього.

— Тоді гаразд,— сказала вона,— це означає складний роман, а тому і вам є про що розповісти.

З цими словами вони вийшли на пагорок і сіли під великим дубом, що широко розкинув свій холодок.

— Тут,— почала Тереза,— під цим німецьким деревом, я вам розповім історію одної німецької дівчини. Слухайте ж мене терпеливо.

Отець мій був заможний дворянин цієї провінції, веселий, простий, діяльний, бравий чоловік, ніжний батько, чесний друг, прекрасний господар, в якого я знала тільки одну хибу: він був надто поблажливий до одної жінки, яка не вмila його ціпувати. На жаль, я змушена це сказати про свою рідну матір! Її вдача була повною протилежністю до батькової. Це була метка, непостійна жінка, що не любила ні дому, ні мене, своєї єдиної доньки, марнотратна, але вродлива, дотепна, обдарована, що захоплювала компанію, яку зуміла зібрати навколо себе. Правда, її товариство ніколи не було велике і не довго залишалося при ній. Цей гурток здебільшого складався з чоловіків: жодна жінка не почувала себе добре коло неї, бо мати терпіти не могла успіхів інших жінок. Я була схожа на батька і з виду, і вдачею. Як молоде каченя одразу шукає води, так і моєю стихією з самого дитинства були кухня, комори, шпихліри, горища. Порядок і чистота в домі були, здавалось, для мене, коли навіть я ще гралася, моїм єдиним інстинктом, моєю єдиною турботою. Мій батько радів із цього і давав моїм дитячим нахилам доцільну роботу. А мати моя, навпаки, не любила мене і не таїла цього.

Я підросала. З роками зростала і моя діяльність, і любов до мене мого батька. Коли ми бували самі, гуляли полями або коли я помагала йому продивлятися рахунки, то добре відчувала, який він щасливий. Коли я заглядала йому в очі, то мені здавалось, наче я дивлюсь сама на себе, бо саме очі й робили мене цілком схожою на нього. Але ні цього настрою, ні цього виразу не міг він зберегти в присутності матері. Коли вона починала несамовито й несправедливо мене лаяти, то він лагідно заступався за мене, ставав на мій бік, і не для того, щоб захистити мене, а ніби прохав пробачення за мої добрі якості. Її примхам він не ставав на заваді. В неї прокинулась палка пристрасть до театру; театр був зорганізований. На чоловічі ролі всілякого віку та вигляду браку не було, а жінок часто бракувало. Лідія, вродлива дівчина, що виховувалася зі мною і вже замолоду обіцяла бути красунею, мусила брати другорядні ролі, стара покоївка грала матусь і тіточок, тоді як моя мати взяла ролі перших коханок, героїнь і пастушок всілякого гатунку. Я не годна й сказати, як мені було смітно, коли люди, котрих я знала як облуплених, перевдягалися, ставали на поміст і хотіли, щоб їх вважали за щось інше, ніж вони були.

Хоч би як вони перевдягались, чи князями, чи графами, чи селянами, я в цих постатях все одно бачила тільки свою матір і Лідію, барона й секретаря і не могла

збагнути, як вони можуть мене переконати, що вони щасливі мп нещасні, закохані чи байдужі, скупі чи щедрі, тоді як я про них знаю зовсім інше. Тому-то я рідко була серед глядачів. Я або поправляла свічки, аби щось робити, клопоталась про вечерю, а вранці, коли вони ще всі спали, я поралася коло їхнього гардероба, що його вони звечора кидали жужмом.

Моїй матері, здавалось, дуже подобалося це зайняття, але її прихильності я, проте, не з'єднала, вона зневажала мене, і я добре знаю, як вона з прикрістю не раз говорила: "Коли б міг виникнути сумнів, хто мати дитини, як можна сумніватися про батька, то цю служебку важко було б визнати за мою дочку". Не можу заперечити, що такою поведінкою вона потроху зовсім відштовхнула мене від себе. Я дивилась на її поведінку, як на поведінку чужої людини, а звикнувши гострим оком слідкувати за челяддю,— бо скажу між іншим, що в цьому, власне, й полягає основа кожного хатнього господарства,— то я, звичайно, добре бачила і взаємні стосунки моєї матері та її компанії. Легко можна було помітити, що вона не однаковим оком дивиться на всіх мужчин. Я стала пильніше придивлятися і незабаром помітила, що Лідія була її повірницею і при цій нагоді й сама ближче познайомилася з пристрастями, які вона за першого молоду так часто грала на сцені. Я знала про всі їхні побачення, але мовчала і не казала батькові ані словечка, бо боялась його засмутити. Але нарешті я була змушена до цього. В багатьох випадках, не маючи змоги чогось зробити, вона підкупала прислугу, яка пішла проти мене, нехтувала батькові розпорядження, не виконувала моїх наказів. Розгاردіш, що звідсіль виник, став мені нестерпний, і я все відкрила, на все поскаржилася батькові.

Він спокійно мене вислухав і сказав нарешті, посміхаючись: "Дитино моя, я все знаю, будь спокійна, потерпи, адже ж і я терплю тільки заради тебе".

Але я не заспокоїлась і не стерпіла. Я нишком лаяла батька, бо не розуміла, як можна було таке терпіти, хай там яка причина. Я вимагала порядку і вирішила покласти цьому край.

Мати моя була багата, однак витрачала надміру, і це, як я помітила, призвело до звади між батьками. Довго цій справі не і Можна було зарадити, аж поки пристрасті моєї матері самі не привели до розв'язки.

Перший коханець вочевидь її зрадив, і відтоді їй сприяло усе — дім, люди, місцевість. Вона хотіла переїхати в інший маєток — там було дуже самотньо, хотіла опоселитись у місті — там була б не на видноті. Я не знаю, що сталося між нею і моїм батьком,— одне слово, він на якихось не 'відомих мені умовах дав, нарешті, згоду, щоб вона виїхала у південну Францію.

Тепер ми вільно зітхнули і зажили як у раю, гадаю навіть, що мій батько нічого не втратив, коли відкупився від неї значною сумою. Вся непотрібна челядь була звільнена, і щастя, здавалось, сприяло нам. Так сплинуло кілька щасливих років, усе йшло, як ми бажали. Але, на жаль, таке радісне життя тривало недовго. Зовсім несподівано батька спаралізувало,— в нього відібрало правий бік. Треба було вгадувати, що він хотів сказати, бо йому відібрало також і мову. Вельми важко доводилось мені в ті хвилини,

коли він вочевидь хотів залишитись зі мною на самоті, нетерплячими жестами показував, щоб усі вийшли, а коли ми залишалися самі, він не міг вимовити потрібного слова. Його нетерпіння зростало до краю, і стан його засмучував мене до глибини душі. Наскільки я могла здогадатися, він хотів сказати щось таке, що особливо торкалося мене. Як мені хотілося довідатись, що воно таке! Перше я могла все вичитати в його очах, а тепер це була марна справа, бо очі його більш нічого не говорили. Одне мені було ясно: він не хотів нічого, а прагнув лише щось мені відкрити, чого я, на жаль, так і не почула. Удар повторився, і він став зовсім нерухомий, безвладний і невдовзі по тому й помер.

Не знаю, звідкіль у мені міцно засіла думка, що він десь заховав скарб, що його по смерті бажає краще залишити мені, а не матері. Я ще при його житті скрізь вишуквала, та не знайшла нічого. Після його смерті все опечатали. Я написала матері і запропонувала, що залишусь у домі як управитель. Вона відхилила це, і я мусила покинути маєток. Був знайдений його заповіт, на підставі якого вона залишалась повновладною хазяйкою, а я, принаймні доки її живоття, залишалася в залежності від неї. Тільки тепер, здається, я зрозуміла знаки мого батька. Я вельми жаліла його, що він, слабкої вдачі бувши, навіть і по смерті був несправедливий до мене. Бо деякі мої друзі запевняли, що він, власне, зробив не що інше, як позбавив мене спадку, і стояли на тому, щоб я опротестувала заповіт, але на це я не зважилась. Я надто шанувала батька і пам'ять про нього, тому віддалася своїй долі, спр-вірилась сама собі.

Я була в добрих стосунках з одною дамою по сусідству, яка мала великий маєток. Вона радо запросила мене до себе, і я незабаром взяла її хатнє господарство в свої руки. Вона жила вельми статечно, скрізь любила порядок, і я стала її вірною помічницею у боротьбі з управителем та челяддю. Я не скупа чи не доброзичлива, але ми, жінки, взагалі куди серйозніше, ніж чоловіки, слідкуємо за тим, щоб нічого не марнувалось. Кожне шахрайство для нас нестерпне, ми хочемо, щоб усяк користувався лише тим, на що має право. Тепер я знову була в своїй стихії і нишком сумувала за своїм батьком. Моя протекторна була задоволена з мене, і лише одна невелика обставина порушувала мій спокій. Вернулась Лідія. Мати була настільки жорстока, що відштовхнула бідну дівчину після того, як її вже до краю зіпсувала. У моєї матері навчилася вона дивитися на пристрасті, як на покликання, не звикла ні в чому себе обмежувати. Коли вона з'явилась несподівано до нас, моя добродійниця прийняла її. Вона хотіла допомагати мені, але не вміла ні до чого рук прикласти.

Саме тоді до моєї пані почали з'являтися родичі і майбутні спадкоємці і часто розважалися полюванням. Також і Лотаріо приїжджав з ними. Я одразу помітила, як він виділявся з-поміж інших, проте і в найменшій мірі не мріяла про якісь стосунки з ним. Він був чемний до всіх, і незабаром Лідія, здається, привернула до себе його увагу. Я завжди була коло якогось діла і рідко бувала з гостями. В його присутності я говорила менше, ніж звичайно. Бо не буду заперечувати, жива розмова здавна була мені наче приправа до життя. Я з батьком ще залюбки розмовляла про все, що траплялось. Про що не переговориш, того й не продумаєш як слід. Нікого я так радо не

слухала, як Лотарію, коли він починав говорити про свої мандри, про свої походи. Світ лежав перед ним такий ясний, такий відкритий, як передо мною місцевість, де я господарювала. Я слухала не дивні пригоди авантюриста, не перебільшені напіввигадані історії обмеженого мандрівника, котрий на перше місце ставить себе, а не країну, про яку має розповісти; він не розповідав, він прямо вів нас па саме місце. Я рідко коли відчувала таку чисту насолоду.

Але й пе сказати, як була я задоволена, коли він одного вечора заговорив про жінок. Розмова почалась якось сама від себе: до нас завітали кілька дам-сусідок і завели звичайну розмову про жіночу освіту. Говорилося, які несправедливі до нашої статі чоловіки, що вони, мов, хочуть всю вищу культуру лише за собою втримати, не хочуть нас допускати до науки, хочуть мати нас за ляльку для розваги або за економку в домі. Лотарію мало говорив з цього приводу, та коли гості трохи розійшлися, то й він висловив про це свою думку.

"Аж дивно,— покликнув він,— що обвинувачують чоловіка, коли той хоче поставити жінку на найвище місце, яке вона здібна посісти! А що ж може бути вище за порядкування в домі? Тоді як чоловік клопочеться про зовнішні справи, тоді як намагається створити й зберегти статок, тоді як навіть бере участь у державних справах, всюди залежить від обставин і, смію сказати, нічим не керує, гадаючи, що він керманіч, завжди мусить бути політичним, тоді як хотілося б діяти згідно зі своїм розумом, мусить таїтися там, де хотілося б бути одвертим, лукавити, де хочеться бути чесним, тоді як він заради мети, якої ніколи не досягне, мусить щохвилини зрікатися найпре-краснішої мети — гармонії з самим собою,— в той час ро-зумпа жінка повновладно господарює в своєму домі і дає можливість усій родині працювати й розважатися. Чи не в тому найбільше щастя людини, щоб довести до skutku те, що ми вважаємо за справедливе й добре? Щоб справді бути господарем засобів до нашої мети? А де повинна, де може лежати наша найближча мета, як не в нашому домі? Хіба не тут мп сподіваємося задовольнити наші повсякденні потреби, де ми встаємо й лягаємо, де наша кухня й комора і всілякі запаси завжди стоять до наших і нашої родини послуг? Скільки вимагається впертої діяльності, щоб запровадити на стале в життя цей повсякденний порядок і мати бажані наслідки! Небагато чоловіків наділені кебетою правильно, як небесні світила, обертатися і світити вдень, як і вночі, справляти домашнє знаряддя, сіяти і збирати урожай, зберігати й витратити і пройти круг свій з любов'ю, супокоем і доцільністю! Якщо жінці пощастить отак запанувати у внутрішньому колі, то вона тим самим робить паном чоловіка, якого кохає. Її уважність допомагає їй набути знань, а її діяльність зуміє їх використати. Так вона стає ні від кого не залежною і

створює й своєму чоловікові справжню, домашню, внутрішню незалежність. Він тоді бачить, що його посілість зміцнена, а те, що заробляє, споживається розумно, тому душа його може звернутися до високих справ і, якщо йому пощастить, він може досягти і в державі того, чого досягла дружина в домі".

Потім він змалював, яку дружину бажав би мати. Я вся зашарілась, бо він описав

мене, як живу. Я нишком втішалася своїм тріумфом, тим більше, що він, як з усього було видно, не мав мене особисто на думці, бо, власне, і не знав. Я не пригадую приємнішого почуття у своєму житті, як те, коли мужчина, котрого так цінуєш, віддав перевагу не моїй персоні, а моїй вдачі. Яка це була для мене винагорода! Яке підбадьорення!

Коли всі розійшлися, моя шановна приятелька посміхаючись сказала:

"Жаль, що мужчини часто духмають і говорять те, чого не доводять до skutku, інакше для моєї любої Терези це була б прекрасна партія". Я пожартувала з цих слів і додала, що хоч мужчини розумом і прихиляються до господиень, проте серце їхнє і уява прагнуть до інших якостей, і що ми, господині, не могли б стачити супроти милих, привабливих дівчат. Ці слова я сказала так, щоб почула Лідія, бо вона не таїлася, що Лотаріо зробив на неї велике враження, та й він також, здавалося, кожного разу, приїжджаючи, ставав до неї все уважніший. Вона була бідна, невисокого походження, і про те, щоб вийти за нього заміж, їй годі було й думати, але не могла відмовити собі втіхи вабити і бути звабленою. Я ніколи не кохала і не кохала й тепер, і хоч мені безмежно приємно було бачити, як високо ставить і розуміє мою вдачу такий шановний чоловік, проте не буду заперечувати, що не зовсім була цим задоволена. Я хотіла, щоб він мене узнав, щоб прихилився до мене особисто. Це бажання виникло в мене без якоїсь особливої думки про те, що з цього може вийти.

Найбільшою послугою, яку я зробила моїй добродійниці, було те, що я постаралася впорядкувати в її маєтностях прекрасні ліси. В тих цінних посіlostях, вартість яких з часом усе збільшувалась, господарство, на жаль, велося дуже погано, без плану й порядку. Крадіжкам і шахрайству не було кінця. Деякі пагорки були зовсім голі, і лише на старих ділянках стояв рівний ліс. Я все пообходила сама з тямущим лісничим, звеліла виміряти ділянки, вирубати, що треба, сіяти, садити, і невдовзі робота закипіла. Щоб легше їздити верхи та й щоб пішки не було замішки, я звеліла пошити собі чоловіче вбрання і всюди встигала, скрізь мене боялись.

Я зачула, що товариство молодих друзів разом з Лотаріо знову наміряються влаштувати влови. Вперше в своєму житті спало мені на думку з'явитися або, щоб не бути до себе несправедливою, вийти перед очі цього прекрасного молодика такою, якою я справді була. Я зодягнулася в своє чоловіче вбрання, почепила за плечі рушницю і пішла з нашим єгерем на межі наших володінь дождатись решти товариства. Коли всі прийшли, Лотаріо не одразу впізнав мене. Один із небожів моєї добродійниці представив мене йому як вправного лісничого, жартував з моєї молодості і, жартуючи, доти вихваляв, поки нарешті Лотаріо не впізнав мене. Небіж сприяв моїм намірам, наче ми з ним домовились. Він докладно і з вдячністю розповів, скільки я зробила для тітки, отже, і для нього.

Лотаріо слухав уважно, розмовляв зі мною, розпитував докладно про маєток і місцевість, і я раділа, що можу показати перед ним свої знання. Я дуже добре склала іспит, виклала перед ним свої проекти всіляких поліпшень, щоб почути його думку. Він схвалив їх, розповів мені про подібні випадки і зміцнив мої задуми, надавши їм

суцільності. Моє задоволення з кожною хвилиною зростало. На щастя, я хотіла, щоб він мене тільки знав, а не покохав, бо, вернувшись додому, я помітила краще, ніж перше, що увага, яку він виявляв до Лідії, зраджувала його таємну прихильність до неї. Я досягла своєї мети, а проте не була спокійна. З того дня він виявляв до мене справжню повагу і повну довіру, в товаристві розмовляв зі мною, питався про мою думку, а особливо в справах хатнього господарства вія так мені довірився, наче я знала геть усе. Його співчуття надзвичайно мене підбадьорювало, навіть коли мова заходила про економіку країни або фінанси, він втягував мене в розмову, і я намагалася в його присутності якомога більше засягнути знань про свою провінцію, ба навіть про всю країну. Для мене було це не важко, бо тут у великому масштабі лише повторялось те, що я так добре знала в малому.

З того часу він часто почав бувати в нашому домі. Можна сказати, ми говорили про все, але розмова майже

завжди наверталась на господарські справи, хоч і в ширшому розумінні. Ми багато говорили про те, яких величезних наслідків могла б досягнути людина навіть і при невеликих начебто засобах, якби послідовно застосовувала свої сили, свій час, свої гроші.

Я не спротивлялась прихильності, що тягнула мене до нього, і, на жаль, надто скоро почула, як міцно і щиро його покохала, яке чисте і справдешнє було моє кохання, на жаль, бо все більше помічала, що, як здавалось мені, його часті відвідини стосувалися Лідії, а не мене. Вона принаймні була в цьому зовсім упевнена. Вона зробила мене своєю повірницею, і це мене до певної міри втішало. Ті докази на свою користь, на які вона аж надто наполягала, я зовсім не вважала за значущі. Тут і натяку не було про його намір увійти з нею в серйозний і тривалий зв'язок. Тим ясніше побачила я в цьому прагненні палкої дівчини хоч би там що належати Лотарію.

Так стояли справи, коли раптом моя пані вразила мене несподіваною заявою. "Лотарію,— сказала вона,— пропонує вам свою руку і бажає мати вас за супутницю на все життя". Вона багато говорила про мої гарні якості і сказала (мені так приємно було це слухати): Лотарію, мов, певен, що в мені знайшов особу, про яку давно мріяв.

Я досягнула тепер найвищого щастя; мене бажає чоловік, якого я так шаную, біля якого і з яким я могла б знайти цілковито вільне, корисне, широке застосування моїх природжених здібностей, моїх вправами набутих талантів. Зміст цілого мого життя, здавалось мені, безмежно збільшився. Я дала згоду, він прибув сам, говорив зі мною наодинці, подав мені руку, обійняв і поцілував мене в уста. Це був перший і останній поцілунок. Він розказав мені про свої справи, що йому коштував американський похід, якими боргами обтяжені його маєтності, як через те дійшов до незгоди зі своїм двоюрідним дідом і як цей шановний родич думає потурбуватися про нього, звичайно, на свій власний манір: хоче знайти йому багату дружину, тоді як статечному чоловікові досить і хазяйновитої. Але він сподівається через свою сестру переконати старого. Далі розповів про стан своїх маєтків, про свої плани, перспективи і просив моєї допомоги. Тільки до дідової згоди все це повинно триматися в таємниці.

Щойно він пішов, як Лідія запитала мене, чи не про неї була мова. Я сказала: "Ні"—і надокучила їй

розповідями про господарчі справи. Вона занепокоїлась, Пула не в гуморі, і коли він прийшов знову, то його поведінка не підняла її настрою.

Але я бачу вже, що сонце на вечірньому пружі! Ваше щастя, мій друже, бо інакше цю історію, яку я так радо згадую і розповідаю, довелось би вам вислухати з усіма подробицями. Отож поспішуся, бо ми наближаємось до періоду, на якому не варто довго зупинятися.

Лотаріо познайомив мене зі своєю чудесною сестрою, а та вельми спритно зуміла ввести мене до свого діда. Я сподобалася старому, він дав згоду, і я вернулася до своєї добродійниці зі щасливою звісткою. Заручини тепер не були секретом у домі. Спочатку ця звістка видалась Лідії зовсім неймовірною. Коли ж, нарешті, жодного сумніву не залишалось, вона раптом зникла, і ніхто не знав, де поділась.

День нашого поєднання наближався. Я часто просила його дати мені свій портрет і саме перед його від'їздом ще раз нагадала йому про це. "А ви забули,— сказав він,— дати мені рамку, в яку хочете його вставити". Сталося це ось як: у мене був подарунок від однієї приятельки, дуже для мене дорогий. Під склом був вензель з її волосся, а далі всередині залишалася порожня платівочка з слонової кості, де мав бути портрет тої, яку саме тоді смерть вирвала в мене. Її втрата боліла ще мені на серці, коли Лотаріо ошчасливив мене своїм коханням, і я хотіла заповнити прогал, що залишився після її смерті, портретом мого друга.

Я йду швиденько до своєї кімнати, дістаю дорогу скриньку і відчиняю в його присутності. Зазирнувши туди, він бачить медальйон одної жінки, бере його в руки, уважно розглядає і хутко питається:

"Хто це така?"

"Моя мати",— відповідаю я.

"Я присягнув би,— скрикнув він,— що це портрет одної панійки фон Сент-Альбан, котру я зустрічав кілька літ тому в Швейцарії".

"Це вона і є,— відповіла я усміхаючись,— ви, не відаючи того, познайомилися зі своєю тещею. Сент-Альбан — це романтичне ім'я, під яким моя мати мандрує. Вона й зараз під цим ім'ям пробуває у Франції".

"О, я найнещасніший з людей!" — скрикнув він, кидаючи портрет назад у скриньку, і, затуливши очі рукою, вибіг із кімнати. Потім скочив на коня, а я вибігла на балкон і почала його кликати. Він обернувся, махнув рукою і щодуху помчав геть. І більше я не бачила його.

Сонце зайшло. Тереза невідривно дивилася в червіль заходу, її очі сповнилися сльозами.

Тереза мовчала, поклавши свою руку на руку свого нового друга. Він зворушено поцілував її, вона витерла сльози і встала.

— Ходімо вже додому,— сказала вона,— і потурбуємось про наших.

Дорогою розмова була не вельми жвава; підійшовши до садової хвіртки, вони

побачили Лідію, що сиділа на лаві. Лідія встала, щоб їх уникнути, і попрямувала до хати. Вона тримала в руці якийсь аркушик, а коло неї було двоє маленьких дівчаток.

— Я бачу,— сказала Тереза,— вона все ще носить із собою свою єдину втіху, листа від Лотаріо. Її друг обіцяє, що негайно, як тільки видужає, вабере її знов до себе, і просить поки що спокійно проживати в мене. За ці слова вона чіпляється, ці рядки дають їй втіху, але його друзі в неї не в пошані.

Тим часом прийшли обое діточок, привітали Терезу і розповіли їй про все, що трапилось в її відсутності.

— Ви бачите ось перед собою ще одну частину моїх турбот,— сказала Тереза.— Ми домовилися з прекрасною сестрою Лотаріо виховати спільно кількоро дітей. Я готую моторних і дбайливих господинь, а вона клопочеться з тими, в котрих виявляє спокійніші і делікатніші таланти, бо неодмінно ж треба всіляко турбуватися про щастя чоловіків та про хатнє господарство. Коли ви познайомитеся з моєю шляхетною подругою, то почнете нове життя: її краса, її добрість заслуговують на найглибшу пошану цілого світу.

Вільгельм не наважився сказати, що, на жаль, він уже знає прекрасну графиню і що коротка зустріч із нею залишиться назавжди болючим спогадом в його душі. Він був дуже радий, що Тереза не вела далі розмови на цю тему і що різні справи примусили її піти додому. Тепер він залишився на самоті, і остання звістка, що молода, прекрасна графиня також мусила добродійністю заповнити брак особистого щастя, до краю засмутила його. Він почував, що це для неї була тільки необхідність розважитись і, замість самій весело втішатися життям, надіятися па щастя інших. Він вважав Терезу за щасливу, бо навіть при тій несподіваній сумній переміні вона сама в собі жодної переміни не відчувала.

— Над усе щасливий той,— покликнув він,— кому не треба відкидати свого минулого життя, щоб змиритися з долею!

Тереза увійшла до нього в кімнату, попрохавши пробачення, що потурбує його.

— Ось тут у стінній шафі,— сказала вона,— міститься вся моя бібліотека. Це скорше книги, яких я не викидаю, аніж ті, що збираю. Лідія бажає почитати яку-небудь духовну книгу; тут є кілька й таких. Люди, які цілий рік живуть мирянським життям, гадають, що в хвилини скрути треба звертатися до бога. На все добре і моральне вони дивляться, як на ліки, їх хоч і з відразою, а доводиться вживати, коли відчуваєш себе погано. Пастора та навчи-теля моральності вони вважають ніби за лікаря, якого треба хутчій спекатися. Але я, радо признаюся, розумію моральне як певну дієту, котра лише тоді може бути дієтою, коли стає життєвим правилом, коли її дотримуватися цілий рік.

Вона пошукала серед книжок і знайшла кілька так званих повчальних писань.

— Звертатися до цих книжок,— сказала Тереза,— Лідія навчилась від моєї матері. Коли коханець був їй вірний — вона розважалась театром та романами, коли ж зраджував її, вона вдавалась до духовних книжок. Я взагалі не можу зрозуміти, — правила вона далі,— як можна вірити, що бог через книги промовляє до нас. Кому світ не відкриває безпосередньо, які в нього стосунки з ним, кому серце не говорить, що він

собі й іншим зобов'язаний робити, тому це важко довідатися з книжок, котрі гідні лише на те, щоб давати назви нашим вадам.

Вона залишила Вільгельма самого, і він цілий вечір продивлявся невеличку бібліотеку, яка й справді-таки збиралася випадково.

Весь той недовгий час, що Вільгельм пробув у Терези, вона залишалась однакова і докладно розповіла йому за кілька разів, що сталося далі. Вона добре запам'ятала дні й години, місце та імена, і ми коротко перекажемо тут усе, що потрібно знати нашим читальникам.

Причину, чого так поквапно зник Лотаріо, легко, на жаль, з'ясувати. Він зустрів Терезину матір під час її мандрів, її краса принадила його, а вона не була скупа для нього, і ця нещаслива, хвилева пригода розбила його поєднання з жінкою, яку, здається, сама природа створила для нього. Тереза лишилася виключно в колі своїх обов'язків і турбот. Про Лідію стало відомо, що вона живе по сусідству. Вона була щаслива, що шлюб не відбувся, хоч і з не відомих їй причин, і почала шукати зближення з Лотаріо, а він, здається, скорше з розпачу, аніж з прихильності, більше зопалу, як обмірковано, хутчій з нудьга, як із поважних намірів, пішов назустріч її бажанням.

Тереза сприйняла це спокійно і зреклася будь-яких претензій на нього; навіть коли б він був її чоловіком, вона, мабуть, мала б досить зваги стерпіти цей зв'язок, аби тільки не порушувався її домашній порядок; принаймні вона часто говорила, що котра жінка добре порядкує в своєму домі, та може попустити чоловікові невеличкі фантазії і бути певною в тому, що він завжди повернеться додому.

Терезина мати невдовзі розтринькала свої статки, і це окошилося на дочці, бо їй після неї небагато припало. Стара пані, Терезина добродійниця, вмерла, відписавши їй у тестаменті невеличкий маєток і пристойний капітал. Тереза не розгубилася і в цьому вузькому колі. Лотаріо запропонував їй кращий маєток. Ярно виступив за посередника, але вона відмовилась.

— Я хочу,— сказала вона,— показати в малому, що була гідна поділити з ним велике, тільки залишаю за собою право, коли випадок поставить мене, з моєї або чужої вини, в скрутне становище, без вагання найперше звернутися до мого достойного друга.

Але доцільна діяльність не може бути прихована і не давати користі іншим. Щойно вона влаштувалася у своєму маленькому маєткові, як сусіди почали шукати з нею ближчого знайомства, щоб засягти порад, а новий дідич суміжного маєтку дав ясно зрозуміти, що тільки від неї залежить прийняти його руку, а з нею і більшу частину його статків у спадок. Вона вже говорила Вільгельмо-ві про це і при нагоді жартувала з рівних і нерівних шлюбів.

— Ні про що,— сказала вона,— люди так багато не просторікують, як про шлюб, котрий, на їх погляд, можна назвати нерівним. А тим часом нерівних шлюбів буває куди більше, як рівних, бо, на жаль, більшість шлюбів скоро стають невдалими. Змішування станів через одруження можна назвати нерівним шлюбом лише тому, що одна

половина не може взяти участі в природному, звичному трибі життя, який став уже необхідністю другої половини. Різні верстви мають різні уклади життя, якими не можна ні поділитися, ні помінятися навзаєм. Ось чому шлюбів такого роду краще не брати. Але винятки, і дуже щасливі винятки, цілком можливі. Так, шлюб молодої дівчини з літнім чоловіком вважається за сумнівний, проте я знаю чимало щасливих у такому шлюбі. Для себе я знаю тільки один нерівний шлюб: це коли б мене, заміжню, примусили байдикувати і лише хизуватися в вищому світі. Я краще вийшла б заміж за якого чесного орендарського сина по сусідству.

Вільгельм надумав уже вертатися і попрохав свою нову приятельку влаштувати йому прощальну зустріч з Лідією. Палка дівчина вволила прохання, він сказав їй на прощання кілька привітних слів, і та відповіла:

— Перший біль я перемогла, Лотаріо буде вічно мені дорогий. Але я знаю його друзів, і мені жаль, що він у такому оточенні. Абат здатний з примхи покинути людину в біді, а то й геть штовхнути в прірву. Лікар хотів би все залагодити, Ярно — людина без душі, а ви — принаймні без характеру! Тож їдьте і будьте знаряддям тої трійці, хай вони доручають вам такі езекуції справувати. Я добре знаю, їм давно вже надозолила моя присутність. Мені не пощастило відкрити їхньої таємниці, але я вкмі-тила, що вони ховають від мене якусь таїну. Для чого ці замкнені кімнати? Ці дивні коридори? Чому ніхто не може дістатися до великої вежі? Чому вони, як-но що, одразу відсилають мене в мою кімнату? Признаюсь, до цих відкриттів привели мене спочатку ревності, я боялась, що десь там схована моя суперниця. Тепер я цього не думаю, я певна, що Лотаріо мене кохає, що він чесно поводить себе зі мною, але я так само переконана і в тому, що його нещирі й фальшиві друзі обдурюють його. Колп ви хочете зробити йому послугу, коли хочете, щоб я пробачила вам те, що ви вчинили мені,— звільніть його з рук цих людей. Але яка тут може бути надія! Передайте йому цього листа, повторіть його зміст: що я вічно кохатиму його, що я покладаюсь на його слово. Ах,— заволатала вона, вставши і заплакавши в Терезиних обіймах,— він оточений

моїми ворогами, вони постараються запевнити його, що я нічим для нього не жертвувала. Ох! І найкраща людина залюбки слухає, що вона гідна всілякої офіри, не будучи зобов'язана за неї дякувати.

Вільгельмове прощання з Терезою було веселіше. Воша висловила побажання скоро з ним побачитись.

— Ви тепер цілком знаєте мене,— сказала вона.— Цього разу лише я говорила, наступного ж ваш обов'язок відповісти на мою щирість.

Ідучи назад, він мав досить часу подумати про цю світлу істоту, з якою щойно зустрівся. Яке довір'я викликала вона в ньому! Він згадав Мін'йону і Фелікса і подумав, які щасливі були б діти під таким наглядом. Потім подумав про себе і відчув, яке блаженство було б жити біля такої ясної людської істоти.

Коли він наближався до замка, йому впала в очі вежа з багатьма коридорами та прибудовами, до якої він тепер особливо уважно придивлявся. Він поклав при першій нагоді розпитати про неї абата чи Ярно.

Розділ сьомий

Прибувши в замок, Вільгельм застав шляхетного Лотаріо майже цілком здоровим. Лікаря і абата не було, був тільки Ярно. Незабаром хворий почав виїжджати верхи то сам, то зі своїми друзями. Його розмови були серйозні й приємні, а разом з тим і повчальні. Часто можна було помітити сліди тендітної чутливості, яку він одразу намагався приховати, і коли вона проти його волі виявлялась, то був невдоволений самим собою.

Одного разу, вечеряючи, він якось притиснувся за столом, хоча вигляд мав веселий.

— Сьогодні у вас, напевне, була якась пригода,— мовив нарешті Ярно,— ще й до того приємна.

— Як ви знаєте своїх друзів!— відповів Лотаріо.— Еге ж, трапилась мені сьогодні вельми приємна пригода. Іншим часом я, можливо, і не вважав би її такою приємною, як цього разу, коли був такий вражений. Надвечір їхав я селом по той бік річки, дорогою, якою часто колись їздив. Біль по всьому тілі зробив мене слабкішим, ніж я сам

здз

сподівався; я почував себе розчуленим, а що сили мої зміцнювались, то ніби вдруге народженим. Всі речі з'являлися мені в такому само світлі, як у минулі часи. Давно вже не були вони мені такі милі, такі приємні, такі привабливі, як цього разу. Я зрозумів, що то від слабості, але мені це подобалось. Я поволеньки собі їхав, і мені раптом стало ясно, чому людям подобається хворість, яка дає нам солодкі почуття. Ви, либонь, знаєте, що мене так часто тягнуло колись на цю дорогу?

— Якщо не помиляюсь,— мовив Ярно,— це була невеличка любовна пригода з донькою одного орендаря.

— Її можна й великою назвати,— сказав Лотаріо,— бо ми кохалися сильно, серйозно і досить довго. Сьогодні якось випадково все збіглося до купи, щоб яскраво нагадати мені перші часи нашого кохання. Хлоп'ята знову так само струшували хрущів з дерев, і ясенове листя було не більше, як тоді, коли я вперше побачив її. Я давно вже не бачив Маргарити, бо вона далеко вийшла заміж, і тільки випадково почув, що кілька тижнів тому вона приїхала в гостину до батька.

— Отож ваша прогулянка була не зовсім випадкова?

— Не заперечую, що я хотів з нею зустрінутись. Проїжджаючи неподалік від їхньої хати, я побачив її батька, що сидів коло дверей, а біля нього дитину, приблизно однолітню. Коли я наблизився, з горішнього вікна швидко визирнула якась жінка, а як підійшов до дверей, то почув, що хтось хутенько збігав униз по сходах. Я був певний, що то вона, і мушу признатися, тішив себе надією, що вона мене впізнала і біжить мені назустріч. Але як же я був засоромлений, коли жінка вискочила за двері, схопила дитину, що підійшла близько до коня, і віднесла її додому. Це було неприємне почуття, і мій гонор трохи лиш тим заспокоївся, що коли вона втікала, я помітив, як почервоніли її потилиця і незакрите вухо.

Я зупинився і зайшов у розмову з батьком, все поглядаючи зизом на вікно, чи не

пощастить зуздріти її ще хоч раз, проте не побачив її й сліду більше. Розпитувати я не хотів, отже, поїхав собі додому. Було мені прикро, але трохи одлягло від серця, бо я все-таки, хоч і ледве спозир-нув на обличчя, проте встиг помітити, що вона майже зовсім не змінилась, а десять років — то це ж кавал часу! Еге ж, вона видалась мені навіть молодша, така само струнка, така ж легконога, шия чи не тендітніша, як тоді, щоки так само легко і ніжно червоніли, а вона ж мати, має шестеро дітей, а то, може, й більше. Це явище так відповідало до того чарівного світу, який мене оточував, що я їхав уперед з якимось молодечим почуттям і повернув назад тільки в лісі, коли вже сонце заходило і випала роса. Хоча це й нагадало мені лікареві приписи, та й взагалі розумніше було їхати прямо додому, але я повернув назад і знову поїхав повз хутір. Я помітив, що в саду, загородженому легким тинком, походжає жіноча постать. Під'їхавши стежкою ближче до тину, я опинився недалеко від особи, до якої так прагнув.

Хоча вечорове сонце било мені в очі, я, проте, помітив, що вона щось робить біля тину, який лише трохи її закривав.

Я, здавалось, упізнав мою колишню кохану. Наблизившись до неї, я зупинився без хвилювання в серці. Кілька високих пагонів шипшини, що хиталися на легкому вітрі, заважали ясно розгледіти її постать. Я заговорив до неї і запитав, як вона поживає. Вона відповіла мені стиха: "Гаразд!"

Тоді я помітив, що одне з дітей рве за тином квіти, і я запитав її, використавши цю нагоду, де решта її дітей. "Це не моя дитина,— відповіла вона,— мені ще трохи рано!"

Ту мить вона стала так, що я добре розгледів її обличчя, і аж закам'янів перед цим видом. Це була моя кохана і водночас не вона. Ще молодша, ще прекрасніша, ніж та, яку я знав десять років тому.

— Хіба ви не орендарева дочка? — запитав я, геть збентежений.

— Ні,— відповіла вона,— я її сестра в перших.

— Але ж ви так надзвичайно схожі одна до одної,— мовив я.

— Так говорить кожний, хто знав її десять років тому. Я й далі розпитував її про те про се. Хоч я вже бачив,

що помилявся, та моя помилка була мені приємна. Я не міг звільнитися від живого образу минулого блаженства, що стояло передо мною. Тим часом дитина відбігла від неї шукати квітів біля ставка. Вона попрощалась і побігла за дитиною.

Я все-таки прознав, що моя давня кохана живе ще тут у батька, і, їдучи дорогою, питався сам себе, чи то вона, чи її сестра вибігала до коня рятувати дитину від небезпеки. В думках я кілька разів уявляв собі цю пригоду, і не знаю, чи могло б щонебудь інше справити на мене приємніше враження. Але я почуваю себе гаразд, хоч і хворий, і ми прохатимемо лікаря, щоб він звільнив нас від решток такого настрою.

З інтимними спогадами приємних любовних пригод буває таке саме, як і з спогадами про привиди: досить щось розповісти одному, і розповіді потечуть далі самі по собі.

Наше невеличке товариство почало згадувати подібні історії з минулих часів. Найбільше розповідав Лотарію. Всі Ярнові пригоди мали своєрідний характер, а що

довелось розповісти Вільгельмові, ми вже знаємо. Він лише побоювався, щоб часом не нагадали йому історії з графінею, але ніхто навіть і не натякнув про неї.

— Це правда,— казав Лотарію,— не може бути приємнішого почуття в світі, як те, коли серце після байдужості знову запалюється коханням до нового предмета, а проте я зрікся б цього щастя на все життя, якби тільки доля поєднала мене з Терезою. Не завжди будеш юнаком, і не завжди можна бути дитиною. Чоловік, котрий знає світ, котрий знає, що в ньому робити, чого від нього сподіватися, чи й може бажати чогось кращого, як знайти дружину, котра всюди стане йому до помочі, зуміє все йому приготувати, закінчити те, що він не доробив, діяльність якої поширюється на всі боки, тоді як сам він у своїй праці йде далі вперед. Раєм здавалося мені життя з Терезою! Не химерним раєм на небі, а певним, райським життям на землі, що обіцяє порядок у щасті, мужність у біді, турботу про найдрібніше і душу, яка може обійняти величне і без жалю розлучитися з ним. О! Я вбачав у ній нахили, з розвитку яких ми дивуємось, читаючи в історії про жінок, незмірно вищих від усіх мужчин: розуміння обставин, уміння дати собі раду у всіх випадках життя, впевненість у дрібному, через що міцно тримається ціле, хоча про це вони, здається, ніколи й не думають. Ви, гадаю, пробачите мене,— сказав він далі, звертаючись з усміхом до Вільгельма,— що, заговоривши про Терезу, я ухилився від Аврелії: з першою я міг надіятися на щасливе життя, а з другою годі було сподіватися й одної щасливої години.

— Не потаю,— сказав Вільгельм,— що приїхав я сюди з великим до вас роз'ятренням у серці і що намірявся суворо зганити ваше ставлення до Аврелії.

— Воно й заслуговує на догану,— мовив Лотарію,— я не повинен би був своєї дружби з нею міняти на кохання, не повинен був допустити, щоб пошана, якої вона заслуговувала, перейшла в прихильність, якої вона не могла ні викликати, ні підтримати. Ах! У коханні вона не була ніжна, а це ж найбільше нещастя для жінки.

— Нехай і так,— сказав Вільгельм.— Ми не завжди можемо уникнути дій, що заслуговують на догану, уникнути того, щоб наші наміри і вчинки в якийсь незбагнений спосіб не збивалися з природного і правильного напрямку, але є обов'язки, яких ми ніколи не повинні з ока спускати. Земля їй пером. Не будемо лаяти себе ні картати її і покладемо з співчуттям квіти на її могилу. Але біля могили, де спочиває нещасна мати, дозвольте запитати вас, чому ви не берете дитини? Сина, який кожному приніс би радість і якого вона, здається, геть зовсім занедбала. Як могли ви з вашими чистими і ніжними почуттями викинути його з батьківського серця? За увесь цей час ви жодним словом не спом'янули про це миле створіння, а скільки ж хорошого про нього можна розказати!

— Про кого ви говорите? — запитав Лотарію.— Я вас не розумію.

— Про кого ж іншого, як не про вашого сина, Аврелії-ного сина, про прекрасну дитину, для щастя якої бракує лише, щоб її забрав до себе ніжний батько.

— Ви дуже помиляєтесь, мій друже,— покликнув Лотарію.— В Аврелії не було сина, принаймні від мене. Я не знаю жодної дитини, а то я радо забрав би її до себе. Але проте я залюбки догляну це мале створіння, як спадок від неї, і подбаю про його

виховання. Хіба вона коли що-небудь говорила, що це її син, що він мій?

— Не скажу, щоб я від неї чув про це якесь виразне слово, але так усі думали, то й я жодної хвилини в цьому не сумнівався.

— Щодо цього,— впав у мову Ярно,— я можу дати деякі пояснення. Дитину до Аврелії принесла стара жінка, яку ви, мабуть, не раз бачили, Аврелія палко за неї вхопилася, сподіваючись, що це полегшить її страждання; хлопчик таки й справді приніс їй немало втішних хвилин.

Це відкриття велико занепокоїло Вільгельма. Він яскраво уявив собі добру Міньйону поруч з прекрасним

Феліксом і виявив бажання вивести їх із того становища, в якому вони перебували.

— Ми це швидко владнаємо,— сказав Лотаріо,— чудесну дівчинку віддамо Терезі, в кращі руки вона не може попасти, що ж до хлопчика, то я думаю, найкраще буде, коли ви його візьмете до себе, бо навіть і жінки не можуть дати того, що дають нам діти, коли ми безпосередньо біля них ходимо.

— Взагалі, я гадаю,— вставив Ярно,— найкраще було б зовсім відмовитися вам від театру, до якого ви все одно жодної кебети не маєте.

Вільгельма це дошкулило до живого, і він ледве стримався, бо жорсткі Ярнові слова добре зачепили його самолюбство.

— Якщо ви мене в цьому переконаєте,— відпер він, вимушено усміхаючись,— то зробіть мені таку послугу, хоча сумна це послуга — розбуркати людину від солодкого сну.

— Годі про це,— мовив Ярно,— я тільки хотів би, щоб ви скоріше привезли дітей, і все буде гаразд.

— Я готовий,— відповів Вільгельм,— бо турбуюсь і цікавлюсь, чи не зможу дізнатися чогось нового про хлопчика; та й хочеться вже побачити дівчинку, що так міцно до мене привернулась.

Стали на тому, щоб він негайно їхав.

Другого дня він уже приготувався до від'їзду, кінь був осідланий, і залишалось тільки попрощатися з Лотаріо. Коли надійшла обідня пора, всі сіли до столу, не чекаючи господаря; він прийшов пізніше і приєднався до них.

— У заклад іду,— гукнув Ярно,— що ви знову поставили своє ніжне серце на випробу. Ви не встояли проти спокуси ще раз побачити свою давню коханку.

— Відгадали! — одвітив Лотаріо.

— То дозвольте ж нам почути,— сказав Ярно,— як стоять справи. Аж палаю з цікавості.

— Не заперечую,— відповів Лотаріо,— що ця пригода більше ніж слід запала мені в душу, і я поклав ще раз поїхати, щоб таки побачити особу, молодший образ якої вчинив на мене таке приємне враження. Я зліз ще одда-лік із коня і звелів одвести його вбік, щоб не заважати дітям, які гралися біля воріт. Я пройшов до хати, а вона випадково вийшла мені назустріч, вона сама, я її одразу впізнав, незважаючи на велику перемену. Вопа стала дебелиша і, здавалось, виросла; колишня зграбність визирала з усієї істоти,

давня веселість перейшла в тиху задуму. Голова, яку вона раніше носила так легко і вільно, тепер була трохи опущена, і легкі зморшки простяглися на її чолі.

Побачивши мене, вона спустила очі долу, але жодний рум'янець, який би свідчив про внутрішнє хвилювання серця, не виступив на її обличчі. Я подав їй руку, вона дала мені свою, потім запитав про її чоловіка, що був відсутній, про дітей; вона підійшла до дверей і покликала їх: всі прибігли і зібралися навколо нас. Нічого кращого немає, як бачити матір з малою дитиною на руках, і нічого достойнішого, як мати серед купки своїх дітей. Я запитав, як звати малечу, аби щось сказати, вона запросила ввійти і почекати на батька. Я прийняв запрошення. Вона ввела мене до кімнати, де я майже все застав на старих місцях, і — диво! — прекрасна сестриця, їй подоба, сиділа на тому ж самому ослоні за прядкою, де я так часто заставляв і свою кохану в тій же самій постаті.

Маленька дівчинка, викапана мати, тупцяла за нами, і так я стояв у дивній теперішності, поміж минулим і прийдешнім, ніби в помаранчевому саду, де на маленькому клаптикові одночасно розцвітають квіти і зріють плоди. Сестра вийшла приготувати почастунок. Я подав так укоханому колись створінню руку і сказав: "Щиро радію, що знову бачу вас".— "Дуже дякую за такі слова,— промовила вона,— можу вас запевнити, що й я почуваю невимовну радість. Як часто хотілося мені ще раз у житті побачити вас; і бажала я цього в такі хвилини, які вважала вже за останні". Вона сказала це спокійно, без хвилювання, з тою природністю, яка мене колись так захоплювала. Увійшла сестра, за нею батько,— і тут можете самі думати, що в мене було на серці, коли я сидів там і коли пішов від них.

Розділ восьмий

По дорозі до міста у Вільгельма тільки й були на думці шляхетні жінки, з якими він познайомився і про яких довелося чути. Їх дивна, не вельми радісна доля велико його боліла.

— Ах,— покликнув він,— сердешна Маріана! Що мені доведеться ще почути про тебе! А ти, чудесна амазонко, шляхетний янголе-хранителю, якому я так багато зобов'язаний, якого всюди сподіваюсь зустрінути і, на жаль, ніде не знаходжу, в яких, можливо, й сумних обставинах зустріну тебе, та й чи зустрінемось коли?

В місті нікого із знайомих не було дома, він поспішився в театр, сподіваючись знайти їх на репетиції. Там усе було тихо, будинок здавався порожнім, але одні двері були відчинені. Зійшовши на сцену, він побачив там стару Авреліюну служебку, яка зшивала полотно для нових декорацій. Світла було досить для роботи. Фелікс і Мін'йона сиділи долі біля неї. Вони тримали книжку, Мін'йона голосно читала, а Фелікс повторяв за нею слова, ніби знав літери, ніби й він умів читати.

Діти схопились і привіталися з новоприбулим. Він ніжно пригорнув їх до себе і підвів ближче до старої.

— Це ти,— звернувся він серйозно до неї,— привела до Аврелії цю дитину?

Вона підвела голову від роботи і обернулася до нього обличчям; він глянув на неї при повному світлі і злякано сахнувся назад: це була стара Барбара.

— Де Маріана? — скрикнув він.

— Далеко звідсіль,— сказала стара.

— А Фелікс?..

— Син тої нещасниці, що надто палко кохала. Не бажаю вам ніколи відчувати того, що ви нам коштували! Хай скарб, який я передаю вам, зробить вас таким щасливим, якими нещасливими через нього були ми.

Вона встала, наміряючись піти. Вільгельм міцно її схопив за руку.

— Я не думаю тікати від вас,— мовила вона,— дозвольте мені принести один документ, який і порадує, і засмутить вас.

Вона пішла, а Вільгельм з боязкою радістю дивився на хлопчика. Він ще не насмілювався визнати хлопця своїм.

— Він твій,— крикнула Міньйона,— він твій! — і притиснула хлопця до Вільгельмових колін.

Прийшла стара і передала Вільгельмові листа.

— Тут останні Маріаніні слова,— сказала вона.

— Вона вмерла? — скрикнув Вільгельм.

— Вмерла! — промовила стара.— Але я не стану вам докоряти.

Вражений і збентежений Вільгельм розгорнув листа, та ледве прочитав перші слова, як гіркий жаль охопив його. Лист випав йому з рук, а сам він упав на лаву і довго лежав нерухомо. Міньйона клопоталася біля нього. Тим часом Фелікс підняв листа і доти шамотався біля неї, поки вона не здалась їй, ставши перед ним навколішки, стала читати. Фелікс проказував за нею слова, і Вільгельм мусив двічі почути його:

"Якщо цей лист потрапить коли до тебе, то пожалій нещасницю, що так тебе кохала, бо це кохання смерть мені заподіяло. Хлопчик, народження якого я пережила на кілька днів,— твій. Я вмираю, вірна тобі, хоч би що говорили проти мене зовнішні обставини. Втративши тебе, я втратила все, що в'язало мене з життям. Я вмираю спокійна, бо мене запевнили, що дитина здорова і буде жити. Вислухай стару Барбару, пробач їй, прощай і не забувай мене!"

Який болісний, але трохи загадковий і втішний лист! Зміст його він лише тоді повністю збагнув, коли діти, заїкуючись і запинаючись, прочитали його знову.

— От вам, маєте! — скрикнула стара, не чекаючи, поки він опанує себе.— Дякуйте богам, що, втративши таку дівчину, вам хоч залишилась чудесна дитина. Ніщо не дорівнюється вашому смуткові, коли ви почувете, як ця мила дівчина до кінця залишилась вам вірною, яка вона була нещасна і як усе вам офірувала.

— Дай же мені одразу випити увесь келих горя і радощів! — заволав Вільгельм.— Переконай мене, умов мене, що вона була чесна дівчина, що була гідна моєї пошани і мого кохання, а тоді залиш мені мій біль від цієї незаступної втрати.

— Тепер не час,— мовила стара,— у мене є робота, і я не бажаю, щоб нас бачили вкупі. Хай це поки буде в таїні, що Фелікс належить вам. Бо за мою нещирість мені довелось би почути чимало докорів від трупи. Міньйона не зрадить нас, вона славна і вміє промовчати.

— Я вже давно це знала, а не сказала ж нічого,— мовила Мінйона.

— Як же це можливо? — скрикнула стара.

— Звідкіль? — запитав Вільгельм.

— Дух повідав мені про це.

— Як? Де?

— В сараї, коли старий витяг ножа, я почула крик: "Поклич його батька",— тоді ти мені й спав на думку.

— То хто ж кричав?

— Я не знаю, лише чула в серці, в голові; я так злякалась, тремтіла, молилась, аж воно крикнуло — і я збагнула.

Вільгельм пригорнув її до серця, доручив їй Фелікса і пішов. Він тільки тепер помітив, що вона зблідла і схудла, порівняно з тим, якою була.

Найперше знайшов він із своїх знайомих мадам Мелі-ну. Вона зустріла його якнайпривітніше.

— О,— покликнула вона,— коли б ви застали в нас усе так, як вам бажано.

— Сумніваюсь у тому,— сказав Вільгельм,— та й не чекаю. А признайтесь лишень, тут, мабуть, вжито усіх заходів, щоб здихатись мене.

— А чого ж ви поїхали? — мовила приятелька.

— Спробу зроблено якраз своєчасно, щоб довідатись, чи вже ми такі незаступні в цьому світі, як нам здається. Бо ми надто бундючимося. Думаємо, що лише ми й оживляємо коло, в якому обертаємось, уявляємо собі, що в нашу відсутність мусить зупинитись і життя, і дихання, і живлення, а тим часом прогалина, яку ми залишаємо, ледве помітна, і на місце наше хутко приходить як не кращий, то приємніший.

— А страждань наших друзів ми не беремо до уваги?

— Та й друзі наші добре роблять, коли скоро заспокоюються, коли кажуть: "Там, де ти пробуваєш, там, де залишаєшся, роби що можеш, будь діяльний, привітний і втішайся сучасним". 1

Розпитавши докладніше, Вільгельм побачив, що так воно й сталося, як він гадав: була організована опера, яка притягнула до себе велику увагу публіки. На його ролі поставили Лаерта і Горацію, і обидва були вшановані куди бурхливішими оплесками, ніж випадали на його долю.

Увійшов Лаерт, і мадам Меліна покликнула:

— Гляньте лишень на цього щасливця, він хутко стане капіталістом чи бозна ще кимі

Вільгельм обійняв його і відчув прекрасне тонке сукно на його сурдугі; решта одягу була проста, але найкращої якості.

— З'ясуйте ж мені цю загадку! — заволав Вільгельм.

— Ще маємо час,— мовив Лаерт,— встигнете довідатись, що тепер моя біганина марна, що хазяїн одного великого торгового дому тягне прибутки з мого неспокою, з моїх талантів і знайомств, тож і мені частка звітіль перепадає. Я багато дав бп, якби при цьому повернулась і моя довіра до жінок, бо там у домі є гарненька небога, і я

добре бачу, що якби тільки захотів, то швидко став би забезпеченою людиною.

— Ви, либонь, ще не знаєте,— сказала мадам Меліна,— що в нас недавно відбулось весілля? Зерло по-справдеш-ньому одружився з прекрасною Ельмірою, бо її батько не дозволив потаємного зв'язку.

Так роздебендювали вони про все, що трапилось під час його відсутності, і він добре помітив, що трупа і в душі, і в думках давно вже розпрощалася з ним.

Вільгельм діждатися не міг старої, яка пообіцялася прийти пізно вночі. Вона хотіла, щоб усі вже полягали спати, і вимагала таких приготувань, наче молода дівчина, що хоче прокрастися до свого коханця. Він чи не всоте перечитував Маріаниного листа, з невимовним захватом читав слово "вірність", написане її укоханою рукою, і з жахом — звістку про її смерть, наближення якої вона, здавалось, не боялась.

Минула північ, коли він почув біля напіввідчинених дверей якесь шарудіння: ввійшла стара з кошичком у руках.

— Я повинна вам розповісти,— сказала вона,— історію наших поневірянь, ну, і підожду, поки ви сядете і байдуже вислухаєте мене, аби задовольнити свою цікавість; може, ви так нетерпляче й чекали мене лише для того, щоб, вислухавши, загорнутися, як і тоді, у своє холодне самолюбство, коли в нас серце розривається з горя. Але погляньте! Ось так того щасливого вечора принесла я пляшку шампану, так поставила на стіл три склянки, а ви почали розважати і присипляти нас невинними дитячими пригодами, як я зараз мушу засмутити вас і збудити сумною правдою.

Вільгельм не знав, що й сказати, коли стара й справді почала відкорковувати пляшку. Корок вистрілив, і вона налила три склянки.

— Пийте!— скрикнула вона, спорожнивши свою спінену склянку.— Пийте, поки не видихнулось! Ця третя склянка хай піниться невипита, на спомин моєї сердешної приятельки. Які червоні були її уста, коли вона тоді випивала до вас! Ах! Тепер вони зблідли і заніміли навіки!

— Відьмо ти! Фуріс! — скрикнув Вільгельм, схопившись і вдаривши кулаком по столу.— Який біс вліз у тебе і під'юджує тебе? За кого ти маєш мене, коли думаєш, що найпростіша звістка про Маріанину смерть і її страждання не досить би мене засмутила, що ти вдаєшся до отих диявольських хитрощів, аби гострішими зробити муки мої? Коли твоя ненатла пелька й на поминках не може обійтися без питва, то пий і говори! Я вже давно гидую тобою і не можу уявити Маріани невинною, коли гляну на тебе, її співучасницю.

— Заспокойтесь, мій паночку! — перебила його стара.— Вам не вивести мене з терпіння. Ви перед нами важко завинили, а винному не личить занадто бундючитись. Але ви маєте рацію, навіть моя найпростіша оповідь буде для вас достатньою карою. То ось слухайте, як Маріана боролась і як перемогла, щоб залишатись вашою.

— Моєю? — скрикнув Вільгельм.— Що за казку ти вигадуєш?

— Не перебивайте мене,— мовила вона,— а слухайте, і тоді хоч вірте, хоч ні, мені тепер байдужісінько. Останнього вечора, як ви були в нас, ви знайшли цидулочку і забрали її з собою, так?

— Я знайшов записочку вже після того, як забрав її з собою. Вона була в хусточці, яку я схопив і сховав у запалі кохання.

— Якого змісту була записка?

— Сподівання ображеного коханця, що наступної ночі його приймуть краще, ніж учора. А що ці слова справилися, то в цьому я впевнився, коли побачив на власні очі, як він вислизнув удосвіта із вашого дому.

— Ви, можливо, це й побачили, але що тоді у нас діялося, як журилась Маріана тої ночі, що така була прикра для мене, то ви тільки тепер про це довідаєтесь. Я буду цілком одверта, не буду ні заперечувати, ні прикрашати, що я вмовила Маріану віддатися такому собі Йор-бергу. Вона погодилась і, можу навіть сказати, з огидою послухалась мене. Він був багатий, навіть, здається, закоханий, і я сподівалася на його вірність. Незабаром після того він мусив поїхати у справах, а Маріана познайомилася з вами. Скільки я тоді натерпілася, скільки по-* переджала, скільки намучилась! "О, коли б ти зберегла мою юність, мою невинність ще хоч з місяць, я б знайшла гідний предмет для свого кохання, я була б достойна його, і кохання дало б мені чисте сумління, яке я продала тепер супроти волі своєї іншому!" Вона цілком віддалася своєму кохання, і я не стану питати, чи були ви щасливі. Я мала необмежену владу над її розумом, бо знала всі засоби, як задовольнити її невеликі схотінки. Але над її серцем я не мала жодної влади, бо вона ніколи не схвалювала того, що я для неї робила, до чого її штовхала, якщо це було гидке її серцеві. Вона тільки поступалася перед певсипущими злиднями, бо не могла довго їх стерпіти. За юних літ їй нічого не бракувало. Але родина її через усякі злигодні позбулась своїх статків. Бідолашна дівчина вже звикла вдовольняти свої потреби, і в її привітній душі були закладені добрі основи, які її лише турбували, не дуже стаючи у пригоді. В життєвих справах вона нічогісінько не тямала і була невинна у повному розумінні цього слова. Вона жодного уявлення не мала про те, що можна купити набір, бо нічого так не боялась, як боргів. Для неї завжди краще було дати, ніж узяти, і лише отаке розпачливе становище примусило її віддатися, щоб сплатити безліч дрібних боргів.

— І ти не могла її врятувати? — скрикнув Вільгельм.

— О, авжеж,— мовила стара,— ціною голоду й злиднів, страждання й нестатків, а до цього я зроду ласа не була.

— Огидна ти, мерзенна звіднице! То ти, виходить, продала нещасне створіння? Ти офірувала її своїй ненадлій жадобі.

— Краще заспокойтесь, залиште свою лайку при собі,— сказала на те стара.— Якщо хочете лаятись, то йдіть у свої багаті, великопанські доми. Там ви знайдете матінок, що так і чатують, щоб упіймати для своєї доньки-янголяти найогиднішого жениха, аби лиш найбагатшого. Поглянули б ви на те бідне створіння, як воно тремтить, здригається перед своєю долею і ніде не знаходить розради, поки яка досвідчена подруга не дасть їй зрозуміти, що вона шлюбом здобуває собі право порядкувати своїм серцем і своєю персоною, як захоче.

— Мовчи!—крикнув Вільгельм.—Ти думаєш, що один переступ можна виправдати

іншим? Розповідай без своїх зауважень.

— Ну то слухайте і не лайтесь! Маріана проти моєї волі стала вашою. За цю авантуру я нічого не можу, принаймні собі, закинути. Норберг вернувся, він квапився побачити Маріану, яка зустріла його холодно і роздратовано і не дозволила жодного поцілунку. Увесь свій досвід пустила я в хід, аби тільки виправдати її поведінку: навіть дала йому зрозуміти, що її сповідник роз'ятрив їй сумління, а сумління треба поважати, коли воно заговорило. Мені таки пощастило його спровадити, пообіцявши влаштувати все якнайкраще. Він був багатий невіглас, проте досить добродушний і дуже любив Маріану. Він пообіцяв потерпіти, а я намагалась, як могла, не надто надуживати його терпіння. Я мала з Маріаною досить клопоту, вмовляла її, навіть, можна сказати, примусила, нарешті, погрозою, що покину, написати до свого коханця листа і запросити його на ніч. Прийшли ви і захопили випадково хусточку з його відповіддю. Ваш несподіваний візит виліз мені боком. Ледве ви пішли, як її муки почалися знову. Вона заприсяглась не зрадити вас і так шаленіла, не тямлячи себе, що мене живий жаль за серце вхопив, і я нарешті пообіцяла, що й цієї ночі вмовлю Норберга і спроваджу його під різними приводами. Я попрохала її лягти в ліжко, але вона, здається, мені не довіряла; нарешті, не роздягаючись, знесилена й заплакана, лягла вона в постіль і заснула, як була, в одежі.

Прийшов Норберг. Я намагалась умовити його, змалювала найчорнішими фарбами її скруху, її каяття; він хотів лише побачити її, і я пішла до неї в кімнату, щоб її підготувати, але він увійшов слідом за мною, і ми разом підійшли до ліжка. Вона прокинулась, схопилась, мов несамовита, і вирвалася з наших рук: Вона клялась, просила, благала, погрожувала і запевняла, що не піддається. Вона була досить необережна, впустивши кілька слів про своє справдешне кохання, які сердега Норберг витлумачив у духовному розумінні. Нарешті він її залишив, і вона замкнулась. Я довго ще затримувала його в себе і говорила з ним про її стан, що вона при надії і що сердешну дівчину треба берегти. Він так пишався своїм батьківством, так радів, що матиме хлопця, що пішов на всі її вимоги і пообіцяв краще певний час помандрувати, аніж отут лякати свою коханку і хвилювати її. З такими намірами і вислизнув він рановранці пріч від мене, а ви, мій паночку, коли тоді вдосвіта стояли на варті, то для повноти свого щастя вам би тільки й слід було зазирнути в душу свого супротивника, що, на вашу думку, був такий щасливий і задоволений і побачивши якого, ви вкинулись у такий розпач.

— І це правда? — запитав Вільгельм.

— Така правда,— мовила стара,— як те, що я ще сподіваюсь увігнати вас не в такий розпач.

Авжеж, ви дійшли б до відчаю, якби я зуміла як слід змалювати вам наше становище другого дня вранці. Яка вона була весела, коли прокинулась! Як привітно покликала мене до себе! Як палко дякувала мені, як щиро пригорнула мене до грудей своїх! "Тепер,— сказала вона, підійшовши з усміхом до люстра,— я знову можу радіти сама з себе, зі своєї постаті, бо я знову належу тільки собі, тільки моєму єдиному,

коханому другові. Як солодко перемогти! Яке то небесне почуття — йти за своїм серцем! Яка я вдячна тобі, що ти стала на мій бік, що увесь свій розум, увесь свій досвід поставила на мою користь і вигоду! Помагай же мені і вигадай щось таке, що цілком могло б зробити мене щасливою!"

Я у всьому погоджувалася з нею, не хотіла її дратувати, тішила її надіями, і вона ніжно пестила мене. Коли вона відходила на хвилинку од вікна, я ставала на сторожі, бо ви ж обов'язково мусили пройти мимо, їй хотілося хоч побачити вас. У такому неспокої минув цілий день. Вночі ми сподівалися, що ви вже напевне прийдете в звичний час. Я чатувала на сходах, нудилась і знову пішла до неї. Я застала її, на моє велике здивовання, в офіцерському вбранні, вона була невимовно весела і уроча. "Чи я ж не заслужила сьогодні з'явитись у чоловічому вбранні? Хіба я не хоробро трималась? Хай мій коханий побачить мене сьогодні, як і вперше. Я пригорну його до свого серця так само ніжно, як і тоді, лише з більшою свободою, бо хіба ж я тепер не більше його кохаю, ніж тоді, коли шляхетне рішення ще не зробило мене вільною? Але,— додала вона, трохи подумавши,— я ще не зовсім перемогла, я повинна одважитись на остаточне, щоб бути гідною його, щоб бути певною, що володію ним. Я мушу йому все відкрити, щоб він усе знав, і тоді хай робить, Що хоче: або залишиться зі мною, або відштовхне мене. Ось яку сцену готую я йому і до якої готуюсь сама. І якщо серце його відштовхне мене, я знову буду належати тільки собі. В моїй карі я знайду собі втіху і все витерплю, що випаде мені на долю".

З такими думками, з такими надіями, папочку мій, чекала на вас ця мила дівчина. Ви не прийшли. О! Як мені описати цей стан чекання і надій? Я ще бачу тебе перед собою, моя кохана, з якою любов'ю, з якою пристрастю говорила ти про людину, що її жорстокості ти ще не спізнала!

— Люба, добра Барбаро! — скрикнув Вільгельм, схопившись з місця і взявши стару за руки.— Досить прикидатися, досить готувати мене. Твій байдужий, твій спокійний, твій задоволений тон зраджує тебе. Віддай мені Ма-ріану! Вона жива, вона десь тут, близько! Недаремне ти вибрала цей пізній час, самотню годину для своїх відвідин, недаремне ти готувала мене цією чудесною оповісткою! Де вона в тебе? Де ти її ховаєш? Я тобі вірю, я обіцяю тобі вірити у всьому, якщо ти мені її покажеш, якщо ти вернеш її в мої обійми. Я вже бачив її тінь над собою, дай же лі ені знову її обійняти! Я впаду перед нею на коліна, я благатиму в неї пробачення, я віншуватиму її з боротьбою, з перемогою над собою, і тобі побажаю щастя, я приведу їй мого Фелікса, ходімо. Де ти її сховала? Не муч її, не муч мене довше невідомістю. Ти досягла своєї мети. Де ти її ховаєш? Ходімо. Я її освітлю цією свічкою,, щоб знову побачити її укохане обличчя.

Він стягнув стару зі стільця, а вона втупилася в нього, і сльози потоком полилися з її очей від невимовного жалю.

— Який жахливий омил дав вам хоч на мить цю облудну надію? — заволатала стара.— Авжеж, я сховала її, тільки глибоко в могилі; ні сонячне сяйво, ні ця скромна свічка ніколи більше не освітлять її милого обличчя. Заведіть славного Фелікса на її могилу і скажіть йому: "Тут лежить твоя мати, яку батько твій прокляв, не вислухавши". Кохане

серце її не б'ється більше від нетерпіння вас побачити, не чекає вона в сусідній кімнаті кінця моєї оповістки, чи моєї казки. Сховано її в темній коморі, куди не входить наречений і звідкіль не вийде назустріч жодна наречена.

Вона впала па підлогу біля стільця і гірко плакала. Вільгельм вперше уповні переконався, що Маріани нема на світі. Глибокий жаль обійняв його. Стара встала.

— Більше нічого мені вам сказати! — покликнула вона і кинула йому на стіл теку.— Ось листи, вони повністю присоромлять вашу жорстокість. Прочитайте їх, не заплакавши, коли зможете.

Вона тихенько вийшла, а Вільгельм цієї ночі не зва-жився відкрити теку з листами. Він сам і подарував її Маріані, і знав, що кожний листочок, від нього отриманий, вона дбайливо туди ховала. Другого ранку він перемиг себе, розв'язав стрічку, і звідтіл посипались маленькі цидулки, написані олівцем його власною рукою, і нагадали йому все, що трапилося з першого дня їх чудесного знайомства аж до останнього дня їхньої жорстокої розлуки. З пекучим болем прочитав він також ті кілька записок, що були до нього написані і що їх, як видно з їх змісту, Вернер відсилав їй назад.

"Жодна з моїх записок не може дійти до тебе, і моїх прохань, моїх благань ти не можеш почути. Чи вже ж ти сам видав цього жорстокого наказу? Невже я ніколи тебе не побачу? Ще пробую раз, прошу тебе, прийди, о, прийди! Я не хочу тебе втримати, мені б тільки ще хоч раз пригорнути тебе до мого серця".

"Коли я, бувало, сиділа біля тебе, держала твої руки, дивилася в твої очі і з серцем, вщерть повним кохання і довіри, промовляла до тебе: "Дружино моя вірна, коханий мій!" — ти так любив це слухати, я так часто мусила це тобі повторяти, то скажу ще раз: "Дружино моя вірна, коханий мій! Будь добрим, як ти був тоді, прийди і не дай мені загинути у моїм розпачі!"

"Ти вважаєш, що я винна, хай я винна, але не так, як ти думаєш. Прийди, зроби мені єдину втіху,— я хочу, щоб ти знав про мене все, а там хай хоч що буде".

"Благаю тебе, прийди не лише заради мене, а й заради тебе самого. Я відчуваю ті нестерпні муки, які ти переживаєш, намагаючись уникнути мене. Прийди, щоб не така л^ахлива була наша розлука! Я, можливо, ніколи не була гідніша тебе, як цієї хвилини, коли ти штовхаєш мене па безмежні страждання".

"Ради бога, ради всіх святих, ради всього, що може зворушити людське серце, волаю до тебе! Йдеться про душу, про життя, про два життя, з яких одне повинно

бути дорого тобі навіки. Твоя підозра не дасть тобі повірити, але і в смертну годину я скажу: дитина, яку я під серцем ношу,— твоя. Відколи я тебе покохала, ніхто інший навіть руки мені не потис. О, якби ж твоє кохання, якби ж твоя щирість товаришили мені в юності моїй!"

"Ти не хочеш мене вислухати! Тоді, що ж, я мушу замовкнути. Але ці листи не загинуть, можливо, промовлять вони до тебе, коли саван закриє мої уста, а голос твого каяття не досягне вже мого слуху. Крізь усе моє сумне життя аж до останньої хвилини єдиною втіхою мепі буде, що я перед тобою не маю вини, хоч і не смію назвати себе невинною".

Вільгельм не міг далі чптати; він увесь віддався своєму горю, але ще важче йому стало, коли прийшов Лаерт, від якого треба було приховати свої переживання. Лаерт приніс гаманець із дукатами, лічив їх і перелічував і запевняв Вільгельма, нічого, мов, кращого немає, як стояти на дорозі до багатства; тоді для нас ніде нема ні перешкод, ні затримок. Вільгельм згадав свій сон і посміхнувся; але раптом пригадав і аж вжахнувся, що в тому сумному сні Маріана покинула його, щоб піти за вмерлим батьком, і як вони обоє привидами ширяли по саду.

Лаерт розвіяв його задуму і повів у кав'ярню. Тут навколо Вільгельма зразу зібралось кілька осіб, які раніше залюбки зустрічалися з ним у театрі. Вони раділи з його повернення і жалкували, що він, як чутно, збирається покинути сцену. Вони так впевнено, так розумно говорили про нього та його гру, про високий ступінь його таланту, про свої надії, що Вільгельм нарешті зворушено покликнув:

— О, яке безмежно дороге було б для мене це співчуття кілька місяців тому! Яке повчальне і яке радісне! Ніколи б душа моя не одвернулася так цілком від сцени, і ніколи б я не дійшов до того, щоб так зневіритися в публіці!

— До цього взагалі не треба доходити,— мовив один літній добродій, що саме надійшов,— публіки багато, а справжнє розуміння і справжнє почуття трапляються не так рідко, як здається. Тільки митець не повинен вимагати, щоб доконче хвалили всі його праці. Бо все безумов-

но

не саме і має найменшу вартість. А умовного панове актори не дуже й воліють. Я добре знаю, в житті як і в мистецтві, треба порадитися з собою, коли що хочемо зробити або розпочати. Але як уже воно зроблено і виконано, то треба тільки уважно слухати інших, і, маючи хоч невелику вправність, скоро можна скласти із усіх тих голосів своє цілісне судження, бо ті, хто міг би звільнити нас від цього клопоту, здебільшого мовчать.

— От цього то й не можна робити,— мовив Вільгельм.— Я так часто чув, що люди, які самі мовчали про добрі твори, скаржилися і жалкували, що їх замовчують.

— Ну то будемо тепер говорити вголос,— скрикнув один молодик.— Ви мусите з нами пообідати, і ми надолужимо все, що завинили вам, а іноді й Аврелії.

Вільгельм відхилив запрошення і пішов до мадам Меліни поговорити про дітей, яких думав забрати від неї.

Барбарині таємниці він не дотримав, бо зрадив себе, як-но тільки побачив прекрасного Фелікса.

— О дитино моя,— заволав він,— о моя люба дитино! — він підійняв його і пригорнув до себе.

— Тату, що ти мені привіз? — скрикнув хлопчик. Міньйона поглянула значуще, наче бажала попередити їх, щоб не зрадили себе.

— А це що за новина? — запитала мадам Меліна. Дітей постаралися вивести, а Вільгельм, не вважаючи

себе зобов'язаним перед старою додержувати суворі таємниці, відкрив приятельці

всю історію. Мадам Меліна подивилася на нього, усміхаючись.

— О легковірні чоловіки! — покликнула вона. — Ви легко хапаєтесь за те, що стоїть на вашій дорозі, але іноді не бачите, що навкруги вас діється, і не цінуєте нікого, хіба лише тих, хто раніше був позначений печаттю вашої вибагливої пристрасті.

Вона не могла притлумити в собі зітхання, і якби Вільгельм не був зовсім сліпий, то міг би в її поведінці впізнати не цілком переможену прихильність до нього.

Він заговорив з нею про дітей, що Фелікса хоче взяти собі, а Міньйону відіслати на село. Пані Меліна, хоч і як не хотіла розлучатися одразу з обома дітьми, проте визнала, що цей план добрий, навіть необхідний. Фелікс біля неї здичавів, а Міньйоні вельми потрібне було свіже повітря та зміна обставин: бідолашне дівча слабувало і ніяк не могло видужати.

— Не думайте, — вела далі мадам Меліна — що я легковажно висловила свої сумніви, чи дитина справді належить вам. Стара, звичайно, мало заслуговує на довіру. Але хто вигадує неправду для свого пожитку, той може сказати й правду, коли вона буде йому корисна. Аврелію вона морочила, що Фелікс син Лотарію, а ми, жінки, маємо ту особливість, що ніжно любимо дітей наших коханців, хоч би ми й не знали матері або навіть щиро її ненавиділи.

Вбіг Фелікс. Вона палко пригорнула його до себе, хоча це для неї не дуже було й властиво.

Вільгельм прийшов додому і викликав стару, яка пообіцялась прийти не раніше як смеркне. Він зустрів її з досадою і сказав:

— Нема нічого ганебнішого в світі, як бажання виграти на брехні й вигадках. Ти вже багато лиха цим накоїла, і тепер, коли від твого слова може залежати щастя мого життя, я стою, повний сумніву, і не наважуюсь пригорнути до своїх грудей дитину, яка могла б геть ошчасливити мене, коли б цього сумніву не було. Бачити не можу тебе, нице створіння, без ненависті й зневаги.

— Ваша поведінка, якщо одверто казати, — мовила стара, — просто вже нестерпна. Та хоч би він і не був вашим сином, то це ж найкраща, найутішніша дитина в світі, за яку можна віддати все, аби завжди мати біля себе. То хіба ж не варто вам прийняти його за свого? Хіба я не заслужила за мої турботи, за мій клопіт біля нього хоч маленької підтримки на старість? О ви, панство, вас ніщо не обходить, ви лише базікаєте гарно про щирість і справедливість, але як бідолашне створіння, що не має засобів на найменші потреби, що не знаходить у скруті жодного друга, жодної поради, жодної допомоги, що продирається крізь тичбу себелюбів, як воно мусить мовчки нидіти, — про це ви не знаєте, а я багато розповіла б, якби ви хотіли і могли слухати. Ви читали Маріанині листи? Це ті, що їх вона писала за тих лихих часів. Надаремне я намагалася добутися до вас, надаремне ці листи посидала, ваш жорстокий швагер взяв вас у таку облогу, що всі мої хитрощі й досвід були марні, і нарешті, коли він мені і Маріані пригрозив тюрмою, тоді я втратила всяку надію. Чи не збігається все це з тим, що я вам розповіла? І чи не ставить Норбергів лист усю історію понад усякі сумніви?

— Який лист? — запитав Вільгельм.

— А хіба ви не знайшли його в теці? — запитала стара.

— Я ще не все прочитав.

— Ану дайте мені сюди теку з листами! Від цього документа залежить усе. Злощасна Норбергова цидулка викликала сумне непорозуміння, але другий власноручний його лист може розв'язати вузол, якщо вам на цьому залежить.

Вона вийняла з теки одного листа, Вільгельм упізнав ненависну руку, але опанував себе і почав читати:

"Скажи-но мені, дівчино, як це тобі вдалося мене приборкати? Бо хіба ж я не думав, що й сама богиня не створить з мене зітхаючого коханця? Замість кинутись до мене з розкритими обіймами ти сахаєшся, ніби я справді тобі гидкий. Чи дозволено ж таке, що я цілу ніч мусив муляти боки в комірчині у старої Барбари на скрині, а моя кохана дівчинка спить лише за другими дверима? Дурнішого, кажу тобі, не може бути! Я обіцяв дати тобі час на міркування і не пертися до тебе, а тепер ладен збожеволіти за кожную марно втрачену чвертьгодинку. Чи я тебе не обдаровував, як міг і що міг? І ти сумніваєшся в моїм коханні? То чого ж ти хочеш? Скажи мені! Я тобі все дістану. Осліпнути б йому й оглухнути, тому попові, що втовкмачив тобі в голову таку нісенітницю. І треба ж було натрапити на такого! Єсть же багато таких, що поблажливо дивляться на молодь. Годі, кажу тобі, все мусить бути по-іншому, і за кілька днів дай відповідь, бо я скоро знову їду, і коли ти не будеш привітна і люб'язна, то більше не побачиш мене..."

В такому само дусі було все це довге писання; вертілося воно навколо одного пункту, даючи Вільгельмові болісне задоволення, бо показувало, що Барбара правду казала. Другий лист свідчив, що Маріана і далі не піддалася. Таким чином Вільгельм із цього і з деяких інших документів узнав не без глибокого смутку історію сердешної дівчини аж до години її смерті.

Стара Барбара таки зуміла вгамувати грубого Норберга: вона розповіла йому про смерть Маріани і впевнила його в тому, ніби Фелікс його син. Він посилав їй кілька разів гроші, які вона просто витратила на себе, нав'язавши Аврелії турботи про виховання Фелікса. Але, на жаль, цей таємний прибуток тривав недовго. Ведучи гуляще життя, Норберг розтринькав більшу частину своїх статків, а часті любовні зв'язки знечули його серце до першого сумнівного сина.

Хоч яка здавалась ця історія ймовірна, хоч як вона збігалася у всьому, проте Вільгельм не міг набратися зваги, щоб цілком віддатися своїй радості. Він наче боявся цього подарунка, залишеного йому злим генієм.

— Ваші сумніви,— мовила стара, вгадавши його душевний настрій,— може розвіяти тільки час. Дивіться на хлопця, як на чужого, і щонайуважніше слідкуйте за ним, придивляйтесь до його нахилів, вдачі, обдаровань, і коли ви помаленьку не впізнаєте в ньому самого себе, то в вас погане око. Бо запевняю вас, коли б я була чоловіком, мені б ніколи не підсунули чужої дитини. Але це й щастя для жінок, що чоловіки в таких випадках бувають не надто гострозорі.

Після того всього Вільгельм дійшов згоди зі старою: він бере Фелікса з собою, а

вона повинна відвезти Мін'йону до Терези і жити, де її воля, на невеличку пенсію, яку він обіцяв їй.

Він звелів покликати Мін'йону, щоб підготувати її до цих перемін.

— Майстере!— сказала вона.— Залиш мене при собі, нехай хоч як буде, добре чи зле.

Він переконував її, що вона вже підросла і треба щось зробити для її подальшої освіти.

— Я досить освічена,— мовила вона,— щоб любити і журитись.

Він нагадав їй про її здоров'я, що вимагає великих турбот і догляду досвідченого лікаря.

— А чого про мене турбуватися,— сказала вона,— коли й без мене чимало є турбот?

І хоч як він намагався переконати, що тепер ніяк не може взяти її з собою, що він її завезе до таких людей, де буде часто бачитися з нею, вона, здається, нічого й слухати не хотіла.

— Ти не хочеш, щоб я була з тобою? — сказала вона.— То краще відішли мене до старого арфіста, цей бідолаха такий самотній.

Вільгельм старався їй втлумачити, що старому добре живеться.

— Я щогодини сумую за ним,— мовила дівчина.

— Але я не помітив у тобі особливої прихильності до нього, коли він жив у нас,— сказав Вільгельм.

— Я боялась його, коли він не спав; я не могла дивитися йому тільки в очі, та коли він спав, я залюбки сиділа біля нього, відганяла від нього мух і не могла надивитися на нього. О! Він подав мені допомогу жахливої хвилини, ніхто не знає, як я йому зобов'язана. Якби я знала дорогу, я полетіла б до нього.

Вільгельм докладно змалював їй обставини і сказав, що вона розумна дитина і повинна й цього разу послухати його.

— Розум жорстокий,— мовила вона,— серце добріше. Я згодна їхати, куди хочеш, залиш мені тільки свого Фе-лікса.

Довго вони так сперечались, але Мін'йона стояла на своєму, і Вільгельм, нарешті, вирішив доручити обох дітей Барбарі і всіх укупі відіслати до панни Терези. Це було йому не важко зробити, бо він ще й досі вагався визнати милого Фелікса за власного сина. Він узяв його на руки і став носити по кімнаті. Хлопчик захотів подивитися в люстро, і Вільгельм, піднісши його до дзеркала, якось несвідомо став шукати схожості між собою і дитиною. На якусь мить йому видалось, що хлопець подібний до нього, і він пригорнув його до своїх грудей, але раптом, злякавшись думки, що, може, помиляється, він поставив дитину на підлогу, щоб побігала.

— О,— заволав він,— коли б я привласнив собі цей безцінний скарб, а потім його одібрали у мене, то я був би найнещасливішою людиною в світі!

Діти виїхали, і Вільгельм хотів тепер формально попрощатися з театром, як раптом відчув, що нема чого й прощатися, йому залишається тільки виїхати. Маріани більше нема; його два янголи-охоронці поїхали, і думки його линули за ними. Прекрасний

хлопчик, як чарівне видиво, стояв перед його уявою. Він бачив його біля Терези, бачив, як той бігає полями, лісами на вільному повітрі, під доглядом вільної, веселої провідниці. Тереза стала йому ще дорожча, відколи він почав уявляти дитину в її товаристві. Навіть у театрі згадував її з усміхом; дивився на виставу майже з таким почуттям, як і вона колись: п'єси не давали йому більше жодної ілюзії.

Зерло і Меліна стали до нього надзвичайно ґречні, як-но побачили, що він не виявляє жодних претензій на попереднє місце. Частина публіки бажала ще раз побачити його на сцені, але тепер це для нього було неможливе, та й у трупі цього не бажав ніхто, за винятком хіба пані Меліни.

Прощаючись зі своєю приятелькою, він зворушено сказав:

— Якби ж то людина, даючи обіцянки на майбутнє, зважала і на свої сили! Вона не може дотримати й найменшого слова, а про значне то й говорити годі. Мені так соромно, як згадаю, чого тільки я не наобіцяв вам усім тої нещасливої ночі, коли ми, обрабовані, хворі, побиті, поранені скупчилися в жалюгідному заїзді. Як нещастя підняло тоді мою мужність, і яким скарбом здавалася мені моя добра воля! І тепер нічого з цього не зроблено, зовсім нічого! Я покидаю вас як ваш боржник, і щастя моє, що на мої обіцянки звернули не більше уваги, ніж вони були варті, і що ніхто ніколи не нагадав мені про це.

— Не будьте несправедливі до самого себе,— мовила на те пані Меліна.— Коли ніхто не усвідомлює, що ви зробили для нас, то я це добре знаю, бо всеньке наше становище було б зовсім інше, якби не ви. Те саме буває і з нашими задумами, і з бажаннями. Коли вони виконані, то ніби зовсім не схожі на себе, і нам здається, що ми нічого не зробили, нічого не досягли.

— Ви,— сказав Вільгельм,— не заспокоїте мого сумління цим дружнім виявом, і я завжди буду вважати себе вашим боржником.

— Можливо, що воно й так,— сказала мадам Меліна,— тільки не в такому розумінні, як ви думаєте. Ми вважаємо за ганьбу не виконати обіцянки, що вихопилась ненароком у нас із уст. О мій друже, добра людина вже своєю присутністю багато обіцяє. Довіра, яку вона викликає, прихильність, яку вона збуджує, надія, яку вона подає,— безмежні. Вона стає і залишається боржником, сама того не знаючи. Прощайте! Хоч під вашим керівництвом нам пощастило добре влаштуватись, проте в моїй душі розлука з вами залишає прогалину, яку не так легко буде заповнити.

Вільгельм перед своїм від'їздом з міста написав довгого листа до Вернера. Вони, правда, обмінялися кількома листами, але, не дійшовши згоди, перестали нарешті листуватися. А тепер Вільгельм відчув знову їхню близькість і надумав зробити те, чого так бажав Вернер, себто міг сказати: "Я покидаю театр і входжу в товариство людей, єднання з якими напевне приведе мене до чесної

корисної діяльності". Він запитав про свій матеріальний стан, і йому видалося навіть дивним, що так довго не турбувався про це. Він не знав, що і всі люди, які вельми захоплені своїм внутрішнім розвитком, цілком занедбують зовнішні справи. Вільгельм якраз опинився в такому становищі; він, здавалося, тільки вперше тепер втямив, що

для постійної діяльності йому потрібні зовнішні допоміжні засоби. І він вирушив у дорогу з зовсім іншим почуттям, ніж уперше. Перспективи, які перед ним відкривалися, були привабливі, і він сподівався на своєму шляху зазнати ще й радісних хвилин.

Розділ дев'ятий

Приїхавши в маєток Лотаріо, Вільгельм застав там великі перемини. Ярно вийшов йому назустріч із звісткою, що дядько вмер і Лотаріо поїхав приймати в володіння маєтки, залишені йому в спадок.

— Ви прибули саме вчас,— сказав він,— щоб допомогти нам з абатом. Лотаріо доручив нам торгувати славненький маєток по сусідству, і ось гроші й кредит знайшлися якраз вчасно. Турбувало нас єдино лиш те, що одна торгова фірма також мала намір купити ці маєтки. Ось ми і стали на тому, щоб погодитися з ними замість без глузду, без потреби набивати ціну. Ми, здається, матимемо справу з розумною людиною. Зараз ми робимо підрахунки й кошторис; треба обміркувати й економічний бік, як ці маєтки можна поділити, щоб кожному дісталась добра частка.

Вільгельмові показали всі документи, обдивились луки, поля, замки, і хоч Ярно з абатом добре розумілися на цих справах, проте Вільгельм побажав запросити на пораду й панну Терезу.

Ця робота забрала кілька днів, і Вільгельм ледве мав час розповісти про свої пригоди і сумнівне батьківство своїм приятелям, які поставились до цієї важливої справи легковажно й байдуже.

Він помічав, що обидва вони в довірливій розмові, чи за столом, або на прогулянці, при ньому раптом замовкали^ звертали розмову на інше і цим самим принаймні показу-

Чї 14 9-426

417

вали, що мають між собою справи, які приховують від нього. Він пригадав розповідь Лідії і тим більше повірив у це, що велика частина замка була ще й досі для нього неприступна. В деякі галереї, а особливо в стару вежу, яку він зовні добре вивчив, ще й досі були йому закриті всі шляхи і ходи.

Одного вечора Ярно сказав йому:

— Ми можемо тепер вважати вас зовсім за свого, і було б несправедливо, якби ми не розкрили вам глибше наших таємниць. Добре, коли людина, вперше вступаючи в світ, високо гадає про себе, сподівається набути всіляких переваг, хоче зробити все для себе можливим; та коли її розвиток дійде до певного ступеня, то для неї куди вигідніше вміти загубитися в великій масі, вміти жити для інших і забути про себе в діяльності, якої вимагає обов'язок. Тут лише вона пізнає сама себе, бо тільки діяльність рівняє нас з іншими. Ви незабаром довідаєтесь, який поблизу вас є світок і як добре знають вас у тому світку. Завтра вранці до схід сонця будьте одягнені й готові.

Ярно з'явився у призначений час і повів його крізь знайомі і незнайомі покої замка, потім галереями, і нарешті вони опинились біля великих старих дверей, міцно оббитих

залізом. Ярно постукав, двері трохи відчинились, якраз щоб тільки протиснулась одна людина. Ярно проштовхнув Вільгельма, а сам не пішов за ним. Вільгельм опинився в темному, вузькому приміщенні. Навколо нічого не було видно, і, ступивши крок уперед, він на щось наштовхнувся. Якийсь наче трохи знайомий голос гукнув до нього: "Входь!" І лише тепер Вільгельм помітив, що місце, куди він потрапив, було обвішане килимами, крізь які пробивалося тьмяне світло. "Входь!" — гукнув хтось ще раз. Він підняв килим і ввійшов.

Зала, в якій він тепер опинився, була, здавалося, колись каплицею. Замість вітваря на підвищенні кількох сходин стояв величезний стіл, застелений зеленим килимом, над ним запнута завіса, що закривала, мабуть, якусь картину. По обидва боки стояли штучно зроблені шафи, замкнуті тонкими дротяними ґратками, які звичайно бувають у бібліотеках, лише замість книг там стояло безліч сувоїв. В залі не було нікого. Сходило сонце, його проміння падало крізь вітражі прямо на Вільгельма і приязно його вітало.

— Сідай! — почувся голос, який, здавалось, пролунав з вітваря.

Вільгельм сів у невелике крісло, що стояло біля входу. Більше жодного стільця в кімнаті не було, і він мусив сісти в це крісло, хоча вранішнє проміння світило прямо в очі. Крісла не можна було зрушити з місця, і йому довелось тільки затулити очі рукою.

Тим часом з легким шурхотом відслонилася завіса над вітварем; за нею була рама з порожнім темним отвором, в якому з'явився чоловік у звичайному вбранні. Він привітався з ним і сказав:

— Не впізнаєте мене? Чи не хотіли б ви, між усім іншим, що бажали б знати, довідатися, де тепер художня колекція вашого діда? Чи пам'ятаєте ще картину, яка вам так подобалась? Де нудиться тепер недужий королевич?

Вільгельм вмить упізнав незнайомого, який тої знаменної ночі вів з ним розмову в готелі.

— Мабуть,— мовив той далі,— тепер ми скорше дійшли б згоди щодо вдачі і долі?

Вільгельм хотів відповісти, коли раптом завіса знову швидко закрилась.

"Дивно! — сказав він подумки.— Невже випадкові події мають якийсь зв'язок, і те, що ми називаємо долею, тільки випадковість? Де може бути колекція мого діда? І чого він у таку урочисту мить згадав про неї?"

Він не мав часу довше над цим міркувати, бо завіса відслонилася знову, і перед ним з'явився добродій, в якому він упізнав сільського панотця, котрий з ним і з його веселими товаришами був колись на водній прогулянці. Хоча він і скидався на абата, але, здавалося, це був не абат. З веселим обличчям і поважним виглядом він почав так:

— Не в тому обов'язок вихователя душ людських, щоб застерігати від помилок, а в тому, щоб вивести людину, яка зблукалась, на правильний шлях, навіть давши йому випити повним келихом свої помилки,— ось мудрість на-вчителя. Хто лише скуштує своїх помилок, той довго тягнеться до них, він тішиться ними, як рідкісним щастям, але хто їх цілком випив, той мусить визнати свої помилки, якщо він не божевільний.

Завіса знову закрилась, і Вільгельм мав досить часу поміркувати.

"Про які помилки міг цей добродій говорити? — сказав він подумки.— Чи не про ті,

що переслідують мене все

1/і Н*

419

життя: що я шукав освіти, де не можна було знайти, уявляв, що розвину талант, не маючи й найменшої кебети".

Завіса ще швидше розсунулась; виступив офіцер і сказав лише мимохідь:

— Навчайтесь пізнавати людей, до яких можна почувати довіру.

Завіса закрилась, і Вільгельмові не треба було довго думати, щоб упізнати в ньому того офіцера, який у графському паркові обійняв його і дав зрозуміти, що Ярно — вербувальник. Як він потрапив сюди і хто він такий, це для Вільгельма була повна загадка.

"Коли так багато людей цікавилися тобою, знали твій життєвий шлях, відали, що тобі робити, то чому ж не вели тебе суворіше і поважніше? Чому вони потурали твоїй грі, замість того, щоб відтягти від неї?"

— Не супереч нам! — пролунав голос.— Ти врятований і стоїш на добрій дорозі. Не жалкуй, що допускався дурниць, жодної із них ти не побажаєш повторити. Щасливішої долі не може й бути у людини.

Завіса знову розсунулась, і в рамі з'явився старий дан-ський король при повній зброї.

— Я дух твого батька,— сказав привид,— і зникаю потішений, бо мої бажання щодо тебе здійснились у більшій мірі, ніж я гадав. На стрімкі гори вибираються обходами, а на рівнині від одного місця до другого веде прямий шлях. Прощай і згадуй мене, коли вживатимеш утіхи від того, що я тобі приготував.

Вільгельм був до краю вражений; йому видалось, ніби він чує батьків голос, але це ж був не батько. Дійсність і спогади геть збентежили його.

Він не довго міркував, бо ввійшов абат і став за зеленим столом.

— Підійдіть сюди! — сказав він своєму здивованому другові.

Вільгельм наблизився і зійшов на сходи. На килимові лежав маленький сувій.

— Ось ваше напучення,— сказав абат,— прийміть його до серця. Воно важливого змісту.

Вільгельм узяв його, розгорнув і прочитав:

НАПУЧЕННЯ

Мистецтво довге, життя коротке, судження трудне, нагода скороминуща. Діяти легко, думати важко. Діяти, міркуючи, незручно. Кожний початок радісний, поріг — місце чекання. Дитина дивується, враження навчають її, вона вчиться граючись, серйозне приголомшує її. Наслідування вроджене нам, але важко впізнати те, що варто наслідувати. Рідко знайти можна виборне, а ще рідше його оцінити. Висота приваблює нас, а не сходи. Коли вершина перед очима, ми радо йдемо по рівному. Не можна вивчити всього мистецтва, а митцеві воно потрібне цілком. Хто його знає наполовину, той завжди помиляється і багато говорить; хто володіє ним уповні, той тільки діє, а говорить рідко або пізно. У них немає ні таємниць, ні сили, їх учення — як печений

хліб, смачне і поживне тільки на один день, але муки не висівають у полі, а призначене на посів не мелють. Слова хороші, але вони не найкраще. Найкращого не можна виявити словами. Дух, в якому ми діємо,— найвищий. Дію можна збагнути і утворювати лише духом. Хто робить правильно, той не відчуває свого чину, але неправильні вчинки ми завжди усвідомлюємо. Хто діє лише знаками, той педант, лицемір, партач. Їх усіх багато, і їм укупі добре, їхня балаканина відштовхує учнів, а вперта недолугість відстрашує найкращих. Учення справдешнього митця розкриває сенс, бо де бракує слів, там промовляє діло. Справжній учень уміє з відомого знайти невідоме і наблизитись до свого майстра.

— Досить,— покликнув абат,— решта до слушного часу. Тепер огляньте ці шафи!

Вільгельм підійшов і став читати написи на сувоях. Він здивовано побачив там "Літа науки Лотаріо", "Літа науки Ярно" і свої власні літа науки серед інших йому не знайомих імен.

— Чи можна мені хоч зазирнути в ці сувої?

— Тепер для вас у цій кімнаті все відкрито.

— Дозвольте мені одне питання?

— Безперечно! І ви можете сподіватися на рішучу відповідь, коли це торкається справи, що вам близька до серця і повинна бути близькою до серця.

— Тоді добре! Ви дивні, мудрі люди, ваш погляд прозирає так багато таємниць. Чи не можете мені сказати, Фелікс справді мій син?

— Слава вам за це питання! — покликнув абат, радісно заплескавши в долоні.— Фелікс ваш син! Клянусь вам найсвятішим, що є в наших таємницях: Фелікс ваш син! І його небіжка мати за своїми переконаннями була гідна вас. То прийміть же милу дитину з наших рук, оберніться і наважтеся бути щасливим!

Вільгельм почув якесь шарудіння позад себе. Він обернувся і побачив дитяче личко, що лукаво визирало з-поміж килимів: це був Фелікс. Хлопчик негайно жартівливо сховався, як укмітив, що його побачили.

— А йди-но сюди,— гукнув абат.

Хлопчина вбіг. Батько кинувся йому назустріч, взяв на руки і пригорнув до свого серця.

— Авжеж! Я почуваю,— скрикнув він,— що ти мій! Яким небесним дарунком завдячую я своїм друзям! Де ти взявся тут саме в таку мить?

— Не питайте,— сказав абат.— Слава тобі, юначе! Твої літа науки скінчились. Сама природа звільняє тебе від цього.

КНИГА ВОСЬМА

Розділ перший

Фелікс вибіг у сад, і Вільгельм захоплено пішов за ним. Цього чудесного ранку вся природа здавалася особливо чарівна, і Вільгельм переживав найщасливіші хвилини. Фелікс був новачком у цьому вільному і прекрасному світі, а його батько не що й більше знав речі, про які безнастанно і невтомно питався Фелікс. Вони звернулися нарешті до садівника, який мусив їм розказати, як звуться рослини і для чого вони вживаються.

Вільгельм дивився на природу ніби іншими очима, а цікавість і прагнення дитини все знати дали йому відчуття, як мало інтересу виявляв сам він до речей, що його оточували, як мало знав, як мало вчився. І з цього дня, найприємнішого в його житті, здавалося, почалось і його власне навчання: він почував, що мусить вчитися сам, коли хоче навчати інших.

Абата і Ярно десь не було видно. Вони з'явилися тільки ввечері і привели з собою якогось незнайомця. Вільгельм вийшов до нього назустріч і був до краю здивований. Він очам своїм не вірив: перед ним стояв Вернер, що також якусь хвилину придивлявся, впізнаючи його. Вони найщиріше обійнялись і не могли потаїти, що обидва перемінились. Вернер запевняв друга, що він виріс, зміцнів, змужнів, випрямився постаттю і став значно приємніший у всій поведінці.

— Не вбачаю лише твоєї давньої прямодушності,— додав він.

— Та й вона з'явиться незабаром, як-но ми трохи опам'ятаємось від здивовання,— сказав Вільгельм.

Вернерові багато бракувало, щоб справити на Вільгельма таке само прекрасне враження. Бідолаха, здається, хутчій посунувся назад, аніж уперед. Він сильно змарнів, його обличчя стало ще тонше, ніс подовшав, голова полисіла, голос став різкий, крикливий і гучніший, а запалі груди, гострі плечі, безбарвні щоки не залишали жодного сумніву, що тепер це роботящий іпохондрик.

Вільгельм досить був делікатний, щоб одверто висловитися про ці переміни, той же, навпаки, дав повну волю своїй приязній радості.

— Далєбі,— покликнув він,— хоч ти й змарнував час і, як я гадаю, нічогісінько не придбав, зате став таким паничком, що можеш і повинен завоювати собі щастя, тож не процвиндри і не прогав його вдруге. Ти повинен мені з такою статуєю багату й гарну жінку підхопити.

— А ти,— сказав усміхаючись Вільгельм,— і досі-таки не зрадив своєї вдачі! Ледве побачивши після довгої розлуки друга, ти вже розглядаєш його як якийсь товар, як предмет спекуляції, на якій можна щось заробити.

Ярно з абатом наче не вельми й дивувалися з таких визнань двох друзів і дали їм повну волю розводитись про минуле й теперішнє. Вернер ходив навколо свого друга, крутив його на всі боки, аж той майже збентежився.

— Ні, ні,— скрикнув Вернер знову,— такого я й не сподівався, а проте, певен, що не помиляюсь. Очі стали глибші, лоб ширший, ніс тонший, а рот приємніший. Ви гляньте-но, як він стоїть! Все на ньому — наче влипло! Ох і везе ж ледацюгам! А я, бідолаха, грець його батькові,— тут він спозирнув на себе в свічадо,— коли б я за цей час не згромадив грошків, то був би ніщо!

Останнього Вільгельмрвого листа Вернер не отримав, їхня фірма й була тим торговим домом, у компанії з яким Лотаріо мав намір купити маєток. Він і в думці не мав, що зустріне тут Вільгельма.

Прийшов суддя, були пред'явлені всі папери, і Вернер визнав умови годящими.

— Якщо ви цьому юнакові, як мені здається, зичите добра,— сказав він,— то

потурбуйтеся самі, щоб наша частка не була зменшена; бо ж від мого друга залежить, чи він захоче купити маєток і вкласти в це частку свого капіталу.

Ярно й абат запевнили, що про це й мови не може бути. Ледве вони обмірковували справу в загальному, як Верне-рові забажалося сісти за партію ломбера. Абат і Ярно вмить виявили згоду скласти компанію. Вернер так уже звик до карт, що жодного вечора не міг пробути без них.

Наші друзі, залишившись після вечері на самоті, почали розпитувати один одного про все, що їх цікавило. Вільгельм хвалився своїм становищем серед таких прекрасних людей. Вернер же крутив головою і казав:

— Не можна нічому вірити, поки не побачиш на власні очі! Не один з доброзичливих приятелів запевняв мене, що ти заприятелював з якимось розпусним дворянином, водиш до нього артпсточок, допомагаєш йому грошики розтринькувати і винний у тому, що він тепер у напружених стосунках з усіма своїми родичами.

— Мені було б прикро і за себе, і за моїх добрих друзів, що нас так погано розуміють,— мовив на те Вільгельм,— якби моя праця в театрі не змирила мене з усякими лихими пересудами. Як люди можуть гудити наші вчинки, з яких вони бачать лише найменшу частку і то відокремлено, уривками, бо добро і зло робляться потаємно і на світло випливають здебільшого тільки байдужі явища. Перед ними виводять на високий поміст артистів і артисток, запалюють з усіх боків світло, вся вистава триває лише кілька годин, і то вони не можуть втямити, що там діється.

Потому пішли питання про родину, про товаришів юнацьких літ, про рідне місто. Вернер з великим поспіхом розповідав про все, що перемінилось, що залишилось без змін і що трапилось нового.

— Дома,— казав він,— жінки задоволені й щасливі, грошей не бракує, половину часу вони вживають на те, щоб видженджуритися, а другу — щоб милувались на їхнє вбрання. Вони хазяїнують лише стільки, скільки потрібно. Діти мої будуть, здається, розумними хлопцями. Я вже їх бачу в уяві, як вони сидять за писанням, рахують, метушаться, гендлюють, провадять різні ґешефти. Кожному якнайскорше треба буде приділити власну справу, а щодо наших статків, то ти залюбки подивишся на них. Ось тільки дійдемо ладу з маєтком, то й їдьмо зі мною додому, бо, гадаю, в тебе досить розуму, щоб узятися за власні справи, як і всі люди. Можна тільки хвалити твоїх друзів, що вивели тебе на добру путь, бо лише тепер я, дурний, бачу, як люблю тебе, не можу на тебе надивитися, такий ти гарний, здоровий. Це ж інша постать, ніж на портреті, що ти якось прислав сестрі і який викликав гарячі суперечки в домі. Мати з дочкою вважали, що той молодий паннч на портреті просто чарівний: відкрита шия, напівоголені груди, широкий комір, довге волосся, круглий капелюх, коротка куртка, широкі, довгі штани; я ж, навпаки, запевняв, що від цього вбрання — два цілі до скомороха. А тепер ти виглядаєш як людина, бракує лише коси, в яку я попрохав би тебе заплести своє волосся, а то в дорозі тебе вважатимуть за єврея і вимагатимуть податку та подорожньої.

Тим часом до кімнати увійшов Фелікс і, побачивши, що на нього ніхто не звертає

уваги, ліг на канапі і заснув.

— Це що за хробак? — запитав Вернер.

Вільгельм не одважився цієї хвилини сказати правду, та й не мав охоти розповідати, що не кажи, а непевну історію Вернерові, який з природи був дуже недовірливий.

Потім усі цілою компанією вирушили в маєток, щоб оглянути його і хутчій закінчити справу. Вільгельм не відпускав Фелікса від себе і дуже радів за хлопця, для якого й збирався купити цей маєток. Хлопець жадібно позирав на вишні і ягоди, що невдовзі мали досягнути, і він згадав про власну юність та про батьківські обов'язки здобувати дітям споживу, готувати, зберігати її. З якою цікавістю розглядав він розсадники й будівлі і яскраво уявляв, як буде відновляти занедбане і відбудовувати розвалене. Він дивився тепер на світ не як перелітна пташка, а на будівлі не як на курінь, поханцем поставлений з гілля, що висихає раніше, ніж його покинуть. Все, що він посадить,— хай росте для хлопця, а все, що збудує, повинно тривати кілька поколінь. Такими думками закінчились його літа науки, і з батьківськими почуттями він набув усіх чеснот громадянина. Він це почував, і його охопила невимовна радість.

— О, хіба ж потрібна сувора мораль,— заволав він,— коли сама природа ласкаво на свій лад виховує нас такими, якими ми повинні бути! Ох, які чудні вимоги бюргерського суспільства, що спочатку спантеличить нас, зіб'є з пуття, а потім вимагає від нас більше, ніж сама природа! Горе кожному вихованню, яке нищить найскутечніші засоби справжнього виховання і показує нам кінцеву мету, замість того щоб ошчасливити нас уже по дорозі до неї!

Хоча він і багато бачив у своєму житті, але йому здавалось, що лише тепер, дивлячись на дитину, збагнув людську натуру. Театр був для нього, як і світ, наче купа розсипаних гральних костей, де кожний бік щось значить більше або менше, а вкупі вони складають певну суму. І тут, в дитині, він, так би мовити, вбачав окрему кість, на різних гранях якої були ясно виکارбувані вартість або нікчемність людської натури.

Прагнення дитини все знати зростало з кожним днем. Дізнавшись, що речі мають назви, хлопець забажав знати назви всіх речей. Батько, думав він, мусить усе знати, тому й одгалу не давав з питаннями і примушував його вивчати такі речі, на які той мало звертав уваги. Рано також розвинулася в дитині вроджена потреба знати початок і кінець речей. Коли він запитав, звідкіль береться вітер, куди щезає вогонь, батько тоді вперше ясно усвідомив свою обмеженість; йому забажалося знати, як далеко може сягнути людина думками і в чому він сподівається дати коли-небудь звіт собі й іншим. Обурення дитини, коли на її очах мучили живу істоту, велико тішило батька, бо в цьому він вбачав ознаку прекрасної душі. Хлопець добре відлупцював куховарку, коли та зарізала кілька голубів. Але Вільгельмове захоплення незабаром куди зменшилось, коли він побачив, як хлопець без жалю вбиває жаб і розриває метеликів. Ця риса нагадала йому багатьох людей, які здаються надзвичайно справедливими, коли спокійно і без пристрасті спостерігають вчинки інших.

Це приємне почуття, що хлопець справляє на нього такий прекрасний, збавенний

вплив, було трохи порушене, коли Вільгельм незабаром помітив, що в дійсності скорше хлопець його виховує, аніж він хлопця. Він не міг нічого йому закинути, не мав змоги дати йому такий надрямок, якого б хлопець сам не вибрав, і навіть вади, які Аврелії завдавали такого клопоту, здається, знову набрали своїх прав після смерті його приятельки. Він ніколи не зачиняв за собою дверей, не доїдав їжі з своєї тарілки, і найбільше задоволення було для нього, коли йому дозволяли брати їжу прямо з миски, пити з пляшки, а не зі склянки, до якої він і не торкався. Любо на нього було дивитися, коли він сідав із книжкою в куток і найсерйозніше промовляв: "Треба вчити ці мудрі речі",— хоча сам ще довго не знав і не хотів знати жодної літери.

Коли Вільгельм починав міркувати про те, як мало досі зробив для дитини і як мало годен зробити, його охоплювала тривога, що загрожувала порушити всеньке його щастя.

"Невже ми, чоловіки,— говорив він сам собі,— народжуємося такими самолюбам, що не можемо турбуватися ні про кого іншого, крім себе? Чи я ж із хлопцем не на тому самому шляху стою, що й з Міньюною? Я привабив до себе милу дитину, її присутність тішила мене, а сам найганебніше занедбав її. Що зробив я для її освіти, до якої вона так прагнула? Нічого! Я покинув її напризволяще, на гру різних випадків, які можуть спіткати її в компанії неосвічених людей. А потім для цього хлопчини, якого ти прикмітив ще до того, як він став тобі дорогий, чи казало тобі серце зробити для нього хоч що-не-будь? Досить тепер уже гаяти власні літа і літа інших. Наберися зваги і подумай, що маєш робити для себе і для цих добрих створінь, яких так міцно прив'язала до тебе природа і любов".

Власне, цей монолог був лише вступом, щоб признатися собі самому, про що він думав, турбувався, чого шукав і що вибрав. Він довше не міг зволікати з цим признанням. Бо хоч і часто журився про втрату Маріани, але жура ця була марна, і він тепер ясно відчував, що для хлопця мусить шукати матір і що певнішої від Терези не знайде. Він цілком знав цю прекрасну жінку. Така дружина і помічниця була б, здається, єдиною, якій можна було довірити себе і дітей. Її шляхетна прихильність до Лотаріо зовсім його не бентежила. Дивачна доля навіки їх розлучила. Тереза вважала себе за вільну і говорила про одруження хоч і байдуже, але як про річ саму від себе зрозумілу.

Після довгих роздумів він наважився розповісти їй усе, що тільки знав про себе. Вона повинна знати його так, як він її знає, тому і почав обмірковувати свою історію, але вона видалась йому така бідна на події, а в загальному кожне признання так мало свідчило на його користь, що він кілька разів хотів був відмовитись від свого наміру. Нарешті він поклав узяти в Ярно сувій зі своїми літами науки, що був у вежі. Ярно сказав: "Тепер саме слухний час",— і Вільгельм отримав сувій.

Моторошно відчуває себе шляхетна людина, коли дійде до такого пункту, з якого мусить свідомо озирнутися на минуле життя. Усі переходи — це кризи, а хіба криза не хворість? Як неохоче після хвороби ми дивимося на себе в дзеркало! Ми відчуваємо, що видужали, а бачимо лише, як змарніли. Вільгельм був уже досить підготовлений:

обставини яскраво свідчили про нього, друзі також особливої ошаді не давали, і коли він одразу покvapливо розгорнув пергамен, то читав його що далі, то все спокійніше. Там він знайшов докладну історію свого життя, широкими, гострими рисами зображену. Ні окремі події, ні неவிбагливі почуття не бентежили його зору; загальні приязні зауваження давали йому вказівки, не соромлячи його, і він уперше бачив свій портрет звіддалік, не так, як у дзеркалі бачиш другого себе, а як на портреті іншого себе: ми не впізнаємо в собі усіх рис, але радіємо, що дух, який мислить, так схопив наші риси, великий талант маляра так нас представив, що образ того, якими ми були, існує і довго ще буде існувати після нас.

Пригадавши за допомогою манускрипта все своє минуле, Вільгельм почав писати для Терези історію свого життя і майже соромився, що, порівнюючи з її великими чеснотами, не міг знайти нічого, що могло б свідчити про його доцільну діяльність. Наскільки він був докладний у своїх писаннях, настільки був короткий у листі до неї: він прохав її про дружбу, про любов, якщо це можливо, пропонував свою руку і просив не баритися з відповіддю.

Після деяких внутрішніх вагань, чи не слід було б у такій важливій справі порадитися спочатку з друзями, Ярно та абатом, він вирішив мовчати. Рішення його було тверде, а справа надто важлива для нього, щоб віддати її на присуд навіть найрозумнішій і найкращій людині. Він був настільки обережний, що навіть листа здав сам на найближчу пошту. Можливо, йому було трохи прикро, що в багатьох випадках свого життя, коли гадав, ніби діє вільно і таємно від усіх, із рукопису він досить ясно побачив, що був під наглядом, ба навіть під керівництвом інших, і тепер хотів принаймні до Терезиноного серця заговорити чисто і широко і в своїй долі бути зобов'язаним тільки її власному вироку. Тому й, не вагаючись, він обійшов у цьому важливому для себе пункті своїх сторожів і наглядачів.

Розділ другий

Щойно лист був посланий, як вернувся Лотаріо. Всі раділи, що до завершення і скорого закінчення важливих справ усе вже готове, а Вільгельм і поготів нетерпляче прагнув, щоб якнайскоріше зав'язались нові стосунки, розв'язались старі та визначились його власні перспективи на майбутнє. Лотаріо привітно поздоровався з усіма. Він уже зовсім видужав, був веселий і мав вигляд людини, котра знає, що робити, у котрої нема на шляху перешкод.

Вільгельм не міг відповісти йому таким же щирим привітом.

"Ось,— думав він,— друг, коханий, жених Терезин, на місце якого ти наміряєшся втиснутись. І ти гадаєш, що такі враження забуваються чи гаснуть?"

Якби лист не був посланий, то він навряд чи й наважився б тепер його відіслати. На щастя, його вже не вернути, можливо, Тереза вже одважилась, і лише відстань закриває своїм серпанком щасливе закінчення. Виграв чи програв — скоро буде видно. Він намагався себе заспокоїти такими міркуваннями, а проте серце його пташкою билося в грудях. Він тепер мало приділяв уваги важливим справам, від яких до певної міри залежала доля всіх його статків. Ах! Яке нікчемне в хвилини пристрасті видається

людині все, що її оточує, все, що їй належить!

На його щастя, Лотаріо до цієї справи ставився серйозно, а Вернер легковажно. Він мав сильну жадобу до зиску і тому щиро радів прекрасному маєткові, який незабаром належатиме йому чи, скорше, його друзів. Лотаріо, зі свого боку, був, здається, зайнятий зовсім іншими міркуваннями.

— Я не так радію з маєтку,— мовив він,— як думаю про те, чи цілком законно ми його придбали.

— На бога! — скрикнув Вернер.— А що ж тут може бути незаконного?

— Дещо є! — відповів Лотаріо.

— Хіба ж ми не заплатили готівкою за нього?

— Воно-то так,— сказав Лотаріо.— Те, що я хочу вам нагадати, ви, можливо, вважатимете за зайву делікатність, але, на мою думку, жодна посілість не буде цілком законна, чиста, якщо ми не дамо державі їй належної частки.

— Як? — скрикнув Вернер.— То ви хочете, щоб наші вільно куплені землі були обкладені податками?

— Авжеж,— сказав Лотаріо,— до певної міри, бо лише в такій рівності з іншими володіннями і полягає законність володіння. В чому вбачає селянин новітньої доби, коли стільки понять хитаються, головну причину того, що дворянин має менше права на землю, ніж він? Лише в тому, що дворянин нічим не обтяжений, тоді як сам обтяжує інших.

— А що буде з відсотками на наш капітал? — запитав Вернер.

— Аж ніяк не гірше,— відповів Лотаріо,— коли держава за справедливі, правильні відрахування звільнить нас від фокусів лепного права і дозволить поряdkувати маєтками по нашій любій уподобі. Тоді ми не мусили б держати маєтків таких величезних розмірів, а мали б право рівно ділити між своїми дітьми, хай би вони віддавалися вільній діяльності замість тих обмежених та обмежуючих привілеїв, вживаючи яких, ми завжди мусимо викликати тіні наших предків. Набагато щасливіші були б чоловіки й жінки, якби могли озирнути все вільним оком і своїм вибором ушанувати достойну дівчину або прекрасного юнака без огляду на їх походження. Держава мала б тоді більше громадян, ще й до того, можливо, кращих, і тоді їй би не бракувало так часто голів та рук.

— Можу вас запевнити,— мовив Вернер,— що в своєму житті я ніколи не думав про державу. Свої повинності, мито, податки я платив лише тому, що так було давно заведено.

— Ну,— сказав Лотаріо,— тоді я маю надію зробити з вас доброго патріота, бо коли добрим батьком звуть лише того, хто за столом у першу чергу наділяє дітей, так і добрим громадянином звати можна того, хто в першу чергу відкладає державі те, що їй належить.

Ці загальні міркування не тільки не гальмували справи, а навіть прискорювали її. Коли вони таким чином дійшли згоди, Лотаріо сказав до Вільгельма:

— Я мушу послати вас в одне місце, де ви потрібніші, ніж тут: моя сестра просить

вас якнайскорше приїхати. Бідна Мінйона, здається, нездужає, і там думають, що ваша присутність ще може запобігти нещастю. Сестра прислала мені ось ще цидулку, з якої ви можете бачити, як їй багато на цьому залежить.

І Лотаріо передав йому записочку. Вільгельм, слухаючи його з величезним збентеженням, одразу впізнав у нашвидку писаних олівцем рядках графинину руку і не, знав, що й відповісти.

— Беріть і Фелікса з собою,— сказав Лотаріо,— хай діти вкупочці розважаються. Завтра вранці й виїдете; карета моєї сестри, в якій прибули мої люди, ще тут. Я даю вам коней на половину дороги, а там наймете поштових. Бувайте здорові і передайте щирі привітання від мене. Скажіть моїй сестрі, що скоро будемо бачитися і хай вона готується зустрінути гостей. Друг нашого дядька, маркіз Чіпріані, вже в дорозі до нас. Він мав надію застати ще в Живих старого, згадати минулі часи і повтішатися спільною любов'ю до мистецтва. Маркіз набагато молодший від дядька і велико зобов'язаний йому за свій розвиток. Ми мусимо зробити все можливе, щоб заповнити прогал, який він тут знайде, а це найкраще зробити, зібравши велике товариство.

Потім Лотаріо з абатом пішов у свою кімнату, Ярно від'їхав ще раніше, а Вільгельм поспішив до себе. Він не мав нікого, кому б міг довіритися, нікого, хто б утримав його від кроку, якого так боявся.

Увійшов маленький служка і сказав йому рихтуватися в дорогу, бо вони ще вночі хотіли все пов'язати, щоб удосвіта виїхати. Вільгельм не знав, що йому робити. Нарешті заволав:

— Вибирайся-но скоріше із цього дому. Дорогою обміркуєш, що робити. В кожному разі, можеш зупинитися на півдорозі, пришлеш назад посланця, напишеш те, що не наважуєшся сказати, а тоді можеш робити що схочеш.

Незважаючи на таку постанову, він усю ніч не склепив очей. Тільки глянувши на Фелікса, що спав солодким сном, він трохи втішився.

— Ох,— волав він,— хто зна, які ще випробування чекають на мене! Хто зна, чи довго ще мучитимуть мене допущені помилки, як часто зазнаватимуть невдачі мої добрі і розумні плани на майбутнє! Але цей скарб, яким я вже володію,— збережи мені його ти, вблагання чи невблагання доле! І коли б сталося так, що ця краща моя частка зникла б раніше мене, що це серце відірвалося б від мого, тоді прощай, і глузд, і розум, прощай, всяка турбота й обережність, прощай, саме життя! Хай пропаде все, що нас різнить від тварин! І коли нам не дозволено сумні дні свої добровільно кінчати, то хай божевілля знищить мою свідомість, перше ніж смерть, назавжди її руйнуючи, принесе їй вічну ніч!

Він схопив хлопця на руки, цілував його, пригортав до себе і зросив рясними сльозами. Хлопець прокинувся, його ясні очі, його ласкавий погляд зворушили батька до глибини душі.

— Що то буде,— покликнув він,— коли я покажу тебе прекрасній нещасниці графині, коли вона пригорне тебе до своїх грудей, які твій батько так глибоко вразив! Хіба ж не страшно, що вона може відштовхнути тебе з криком, ледве твій дотик знову

збудить у ній її справжній чи уявний біль?

Машталір не дав йому часу далі міркувати чи вагатися і вдосвіта кликнув його їхати. Вільгельм добре укутав Фелікса, бо ранок був прохолодний, але ясний. Хлопець уперше в своєму житті бачив схід сонця. Його подив від перших вогненних блисків, від зростаючої сили світла, його радість і чудернацькі зауваження втішили батька і примусили його зазирнути в серце, перед яким сонце встає і пливе, ніби над чистим, тихим озером.

В одному містечку машталір випріг коней і поїхав назад. Вільгельм одразу найняв кімнату і став перед питанням, залишатися йому чи їхати далі? У такій нерішучості наважився він знову виїняти записочку, подивитися на яку досі не насмілювався. В записці стояло ось що: "Скоріше пришли мені твого юного друга. Міньюна останні два дні почуває себе гірше. І хоч як воно сумно, а я буду рада з ним познайомитись".

Останніх два слова Вільгельм при першому читанні і не помітив. Він злякався і поклав не їхати.

— Як,— заволав він,— то Лотарію, знаючи все про мене, не відкрив їй, хто я такий? Вона, мабуть, спокійно чекає когось незнайомого, а не мене, якого воліла б краще не бачити, а тут я і з'явлюсь перед нею! Уявляю, як вона сахнеться, як почервоніє! Ні, неможливо наражатися на таку сцену.

Надворі вивели коней і стали запрягати. Вільгельм вирішив розпакувати речі і залишитись тут. Він був надзвичайно схвилюваний, і, коли почув, що по сходах іде дівчина повідомити його, що все готове, він придумав нашвидку якусь притичину, що ніби примушує його залишитись тут, аж нараз погляд його несподівано зупинився на записочці, яку він держав у руках.

— Боже-світе! — скрикнув він.— Що ж це таке? То це ж не графинина рука, це рука амазонки!

Увійшла дівчина, сказала йому йти додолу і повела з собою Фелікса. _

— Чи це ж можливо? — заволав він.— Чи це ж правда? Що мені робити? Залишатися тут, чекати і з'ясувати? Чи поспішати? Поспішати назустріч розв'язці? Чи можеш ти баритися по дорозі до неї? Цього вечора ти можеш її побачити і хочеш добровільно замкнути себе у в'язницю? Це її рука, еге ж, її! Ця рука кличе тебе, її карета запряжена, щоб тебе везти. Тепер загадка розгадана: у Лотарію Дві сестри. Він знає про мої стосунки до одної, а як я зобов'язаний другій — йому не відомо. І вона також не знає, що поранений бродяга, зобов'язаний їй коли не життям, то принаймні здоров'ям, перебуває в домі її брата, де його вшанували так незаслужено гарним прийомом. Фелікс, який уже гойдався в кареті, гукнув:

— Тату, а йдіть-но сюди! Які тут гарні хмари, гарні фарби!

— Йду, йду! — крикнув Вільгельм, збігаючи зі сходів.— Всі небесні явища, якими ти, люба дитино, так захоплюєшся, ніщо проти того видає, що на мене чекає.

Сидячи в кареті, він згадував усі обставини. "Отже, Наталія — це Терезина подруга. Яке відкриття, які перспективи! Як дивно, що страх почути що-небудь про одну сестру міг зовсім приховати від мене існування другої!"

З якою радістю дивився він на свого Фелікса; він сподівався і для хлопця, і для себе найкращої зустрічі.

Сонце зайшло, настав вечір; дорога була поганенька, машталір їхав помалу, Фелікс заснув, і нові сумніви й турботи обсіли нашого друга.

"Яке безумство, які фантазії знову опанували тебе? — сказав він по думки.— Невеличка подібність письма надає тобі певності і дає привід вигадати чудернацьку казку".

Він вийняв записку, і в вечірньому присмерку йому знову здалося, що то графинина рука. Його очі вже не могли знайти в окремих деталях того, що серце разом сказало в цілому.

"Отже, тягнуть тебе ці коні до жахливої сцени! Хто зна, чи вони за кілька годин не потягнуть тебе назад? І хоч би застати її саму. А може, й чоловік її там, може, й баронеса? Чи змінилась вона? Чи зможу я вдержатись на ногах при ній?"

Тільки слабка надія, що він зустріне свою амазонку, проблискувала іноді в його похмурих думках. Настала ніч. Карета загуркотіла у дворі і зупинилась. Слуга з восковим факелом вийшов з прекрасного portalу і спустився широкими сходами до самої карети.

— Вас давно вже чекають,— сказав він, відстібаючи шкіряну запону.

Вийшовши з карети, Вільгельм узяв на руки Фелікса, а перший слуга гукнув на другого, що стояв із світлом у дверях:

— Веди пана зараз же до баронеси.

Блискавкою промайнуло у Вільгельма в думці: "Яке щастя! Хай це навмисне чи випадково, але баронеса тут! Я спершу її побачу! Графиня, мабуть, уже спить. О добрі духи, допоможіть витримати мить найбільшого збентеження!"

Він увійшов до будинку і опинився в найповажнішій, найсвятішій для своїх почуттів місці, в яке міг тільки потрапити. Ліхтар, що висів угорі, сліпучо освітлював перед ним широкі, положисті сходи, що вгорі на повороті розходились на два боки. На п'єдесталах і в нішах стояли мармурові статуї і бюсти; деякі з них видались йому знайомі. Враження дитинства не забуваються і в найменших дрібницях. Він упізнав музу, яка належала його дідові, не по її фігурі чи художній вартості, а по реставрованій руці і по новому шматочкові, вставленому в одяг. Йому здавалося, наче він переживає казку. Дитина була важка, він забарився на сходах і став на коліна буцім для того, щоб зручніше взяти дитину, а насправді йому треба було відпочити. Він ледве спромігся підвестися знову. Слуга, що ніс попереду світло, хотів узяти дитину, але Вільгельм не хотів її віддати. Потім вони вступили до передпокою, і Вільгельм ще більше здивувався, побачивши на стіні добре знайому картину з недужим королевичем. Він ледве встиг кинути на неї погляд, як слуга повів їх через кімнати до кабінету. Там сиділа жінка, затінена абажуром лампи, і читала. "О, якби це була вона!" — подумав він цієї рішучої хвилини. Він поставив на підлогу дитину, що начебто прокинулась, і намірився підійти до дами, але сонна дитина не стояла на ногах. Тоді жінка встала і підійшла до нього. Це була амазонка! Він не міг стриматися, впав * перед нею на коліна, скрикнув: "Це вона!"

— схопив її руку і поцілував у безмежному захваті. Дитина лежала поміж ними на килимі і солодко спала.

Фелікса перенесли на канапу. Наталія сіла біля нього і сказала й Вільгельмові сісти в крісло, що стояло поруч. Вона запропонувала закуску, але Вільгельм відмовився і намагався тільки впевнити себе, що то вона, хотів краще розгледіти затінені абажуром її риси і знову їх розпізнати. Вона розповіла йому в загальному про Міньйонину хворість, про те, що дівчина марніє від якихось глибоких переживань, що при її великій вразливості, якої намагається не виявляти, вона часто терпить на міцні й небезпечні спазми свого бідного серця, що цей найважливіший орган нашого життя при несподіваних душевних переживаннях іноді зовсім зупиняється, і тоді в грудях славної дитини не чутно жодного збавенного поруху життя. Коли ж цей напад проходить, то сила природи виявляється знову в надто прискореному живчиківі, і ця надмірність в роботі серця так само її мучить, як і кволість.

Вільгельм згадав про один такий напад, і Наталія послалась тут на лікаря, котрий хотів докладно поговорити з ним про цю справу і причини, ось чому вирішили викликати його, друга й добродія дівчини.

— Ви знайдете в ній дивну перемену,— вела далі Наталія,— тепер вона ходить у жіночому вбранні, до якого передше мала таку відразу.

— Як ви цього досягли? — запитав Вільгельм.

— Хоч ми дуже того хотіли, проте спричинився тут лише випадок. Ось слухайте, як воно вийшло. Ви, напевне, вже чули, що в мене завжди живе кілька дівчаток, їхні думки я намагаюся скерувати на добре й справедливе. Зростаючи при мені, вони чують від мене лише те, що я сама вважаю за правдиве. Проте я не хочу й не можу заборонити їм, щоб вони почули від когось іншого таке, що часто-густо вважається в світі за омільне та забобонне. Якщо вони питаються мене про це, то я намагаюся, наскільки можливо, зв'язати якимось оті чужі, недоречні поняття з правильними, щоб їх, таким чином, як не вдасться зробити корисними, то принаймні знешкодити. Вже давно мої дівчатка прочули від селянських дітей різних історій про янголів, про Діда Мороза, про святого Христа, що в певні дні приходять у вигляді людей, обдаровують добрих дітей, а поганих карають. Вони запідозрили, що то, мабуть, перевдягнені люди. Я зміцнила в них цю думку, не вдаючись у пояснення, і вирішила при першій нагоді показати їм таке видовище. На той час припадав саме день народження двох сестер-близняток, які завжди вельми добре себе поводити. Я пообіцяла, що цього разу янгол принесе їм невеликі подарунки, яких вони заслужили. Діти нетерпляче чекали цього з'явлення. Я підготувала до цієї ролі Міньйону, і в призначений день її зодягли в доземну, легку й білу одягу, підперезали золотим поясом, на голову наділи діадему. Спочатку я не хотіла давати їй крил, однак жінки, котрі її вбирали, стали на тому, що їй потрібна пара золотих крил, щоб як слід виявити свою майстерність. В такому вигляді, з лілеєю в

одній руці і 8 кошичком у другій, і вступило поміж дівчат це дивне створіння, що здивувало навіть і мене. "Янгол іде!" — сказала я.

Всі діти аж сахнулися назад, нарешті загукали: "Це Міньюна!" А проте не наважувались підійти ближче до дивної постаті.

"Ось вам подарунки",— мовила вона і подала кошика.

Всі оточили її, розглядали, обмацували, розпитували.

"Ти янгол?" — запитала одна.

"Хотіла б ним бути",— відповіла Міньюна.

"Нащо ти носиш лілею?"

"Щоб моє серце було таке чисте й одверте, тоді була б я щаслива".

"Що це за крила? Покажи-но!"

"Вони являють собою прекрасніші, які ще не розвинулись".

Так значуще вона відповідала на кожне легке, невинне питання. Коли цікавість малечі була задоволена і враження від цього явища притупилось, її хотіли роздягнути. Вона не забажала, взяла цитру, сіла на цей високий письмовий стіл і з надзвичайною ніжністю заспівала пісню:

Дозвольте ще покрасуватись, Мені ця сукня до лиця, Поки я втрачу білі шати,
Сподоблюсь смертного вінця.

Та не приспить мене могила, Мій погляд скоро оживе, З чола зніму вінок, а з тіла
Своє одіння гробове.

Бо небожителям байдуже Твоя земна гріховна стать, В подобі жінки, а чи мужа
Дано просвітлою постать.

Я прожила без хвилювання, Хоч знаю, що таке біда, В журбі постарівши зарання, Я
буду вічно молода.

Я тоді негайно вирішила,— правила далі Наталія,— залишити їй це вбрання і пошити ще кілька подібних, в яких вона й ходить тепер і в яких, здається мені, її істота має зовсім інший вираз.

Було вже пізно, і Наталія, нарешті, відпустила прибув-ця, який прощався з нею не без певного страху.

"Чи вона замужем, чи ні?" — думав він. Де б не рипнуло, він уже боявся, що ось-ось відчиняться двері і увійде її чоловік. Слуга, що відпровадив його до кімнати, відійшов раніше, ніж він набрався зваги спитати про це.

Неспокій не давав йому ще деякий час заснути, і він став порівнювати образ тої амазонки з новою, теперішньою знайомою. Вони ще не збігалися: той образ він ніби сам створив, а цей, здавалось, скорше перетворював його.

Розділ третій

Другого дня вранці, коли ще все було тихо й спокійно, він пішов оглянути дім. Це був найчистіший, найпрекрасніший, найдостойніший витвір архітектури, який йому доводилось бачити. "Справжнє мистецтво,— думав він,— це наче добре товариство: воно в найприємніший спосіб примушує нас пізнавати міру, за якою і для якої створено наше внутрішнє життя".

Невимовно приємне враження створили на нього статуї і бюсти, що колись належали його дідові. Він якнайшвидше прагнув побачити картину з недужим

королевичем, що й досі була для нього прекрасна й зворушлива. Слуга відчиняв йому різні кімнати; він потрапив у бібліотеку, в кімнату природничих колекцій, в фізичний кабінет. Вільгельм počував себе таким чужим від усіх цих речей. Тим часом прокинувся Фелікс і побіг за ним. Вільгельма турбувала думка, як і коли він отримає відповідь од Терези. Він боявся зустрічі з Міньюною, а до певної міри і з На-талією. Яке не схоже було його теперішнє становище з тою хвилиною, коли він одсилав листа до Терези і з радісним настроєм увесь віддавався цій шляхетній особі.

Наталія запросила його снідати. Він увійшов до кімнати, де кілька чепурненько вбраних дівчаток, всі на вигляд не старше десяти років, накривали стіл, а старша особа розставляла трюнки.

Вільгельм уважно розглядав портрет, що висів над канапою, в якому він наче впізнавав Наталію, хоч подібність була й не повна. Увійшла Наталія, і схожість, здавалося, зовсім зникла, якби не орденський хрест, що був і в Наталії на грудях, і на портреті.

— Я ось роздивлявся портрет,— звернувся він до неї, — і мене дивує, як маляр водночас може бути правдивий і фальшивий. Портрет в загальному дуже схожий на вас, а проте це і не ваші риси, і не ваша вдача.

— Більше можна дивуватися тому,— відповіла Наталія,— що він так на мене схожий. Адже ж це зовсім не мій портрет. Це портрет моєї тітки, на яку я була вельми схожа ще малою. Вона тут намальована в таких літах, як оце зараз я, і з першого погляду кожному здається, ніби це я. Коли б ви знали, що то була за прекрасна людина. Я так багато їй зобов'язана. Кволе здоров'я, можливо, забагато уваги до самої себе і при тому моральна та релігійна боязкість не дозволили їй бути для світу тим, чим вона могла б бути за інших обставин. Вона була світочем, що світив лише небагатьом друзям, а мені особливо.

— Невже це можливо,— сказав Вільгельм по хвилі намислу,— неville це можливо, що та чудова, прекрасна душа, тихі визнання якої зворушили й мене, є ваша тітка?

— Ви читали її записки?

— Так,— відповів Вільгельм,— з великим співчуттям і не без впливу на ціле моє життя. Що найбільше вразило мене в цьому рукописі, то це, так би мовити, чистота побуту не тільки її самої, але і всіх тих, хто її оточував, самотійність її натури і нездатність цієї натури сприймати щось таке, що не гармоніювало б із шляхетним, велелюбним її настроєм.

— Тоді ви,— мовила Наталія,— справедливіші, смію навіть сказати, правдивіші до цієї прекрасної натури, ніж багато інших, кому давали читати цей рукопис. Кожна освічена людина знає, як завзято доводиться боротись і в собі, і в інших з певною брутальністю, скільки їй коштує освіта, бо всяк у певних випадках аж надто піклується тільки про себе, забуваючи, чим зобов'язаний іншим. Як часто добра людина докоряє сама особі, що не досить лагідно поводитися, а проте коли в якій прекрасній натурі виявляється завелика лагідність, завелика сумлінність і, якщо хочете, вона надто себе розвиває, то для неї, здається, нема в світі жодної толерантності, жодної

поблажливості. А проте є в світі люди такого роду, що являють собою внутрішній ідеал, зразок, не для того, щоб наслідувати їм, а для того, щоб прагнути до них. Сміються з охайності голландок, а чи була б моя подруга Тереза тим чим вона є, якби перед нею не мрівся такий ідеал в її домашньому житті?

— Отже,— покликнув Вільгельм,— я бачу в Терезиній приятельці ту Наталію, до якої так прихилилося серце її дорогої родички, ту Наталію, яка з юних днів виявляла стільки співчуття, стільки любові до бідних і ладна була кожному до помочі стати! Лише в такій родині і могла виникнути така натура. Яка перспектива відкривається передо мною, коли я нараз оглядаю і ваших предків, і все коло, до якого ви належите.

— Авжеж,— мовила Наталія,— ви до певної міри нізвідкіль не могли б засягнути кращих відомостей про нас, як із тітчиного твору. Звичайно, її прихильність до мене спричинилася до того, що вона так багато наговорила хорошого про дитину. Бо коли говорять про дітей, то ніколи не мають на \$вазі теперішність, а тільки свої надії в майбутньому на них.

Тепер Вільгельм умить зрозумів, що знає все про походження Лотаріо та його юнацькі роки. Прекрасна графиня була, певне, дитина з тітчиним перловим намистом на шиї. І він був так близько до тих перлів, коли її ніжні, палкі уста прихилились до його уст. Він намагався відігнати ці прекрасні спогади іншими думками і став перебирати знайомства, які дав йому рукопис.

— Отже,— покликнув він,— я в домі вашого шановного дядька! Це не дом, це храм, а ви його гідна жриця, навіть більше — його геній. Ціле життя пам'ятатиму враження вчорашнього вечора, коли я вступив сюди і переді мною знову стали художні образи моєї ранньої юності. Я згадав повні жури мармурові статуї з пісні Міньйони. Але ці образи не журились про мене, вони дивилися з величною поважністю, і мої юні літа безпосередньо зв'язані з цими хвилинами. Оті наші давні родинні скарби, що їх так любив мій дід, знаходжу я тут поміж багатьох цінних утворів мистецтва, а серед усього іншого і себе, якого природа зробила улюбленцем тої доброї, старої людини, себе, негідного, знаходжу тут, о боже, і в яких обставинах, в якому товаристві!

Дівчатка помаленьку вийшли з кімнати, щоб взятися до своїх дрібних справ. Вільгельм, залишившись наодинці з Наталією, мусив докладніше з'ясувати свої останні слова. Відкриття, що найцінніша частина зібраних тут утворів мистецтва належала його дідові, настроїло всіх на веселий

лад. І як через той рукопис він познайомився з цим домом, так тепер наче знову почував себе частково спадкоємцем тих скарбів. Тепер він захотів побачити Міньйону. Наталія попрохала його потерпіти, поки не вернеться лікар, якого викликали по сусідству. Можна легко догадатися, що то був той самий невеличкий моторний добродій, якого ми вже знаємо і про якого згадувалось у "Визнаннях прекрасної душі".

— Коли я вже перебуваю,— вів далі Вільгельм,— у центрі того родинного кола, то, мабуть, і абат, що про нього згадано в рукописові, і є той дивний, незбагнений чоловік, котрого я знову зустрів після різних пригод у домі вашого брата? Може, ви докладніше розповісте про нього?

Наталія відповіла:

— Про нього можна багато розповісти. Мені найбільше відомо про той вплив, який він мав на наше виховання.* Він був переконаний, принаймні деякий час, що виховання повинно ґрунтуватися тільки на нахилах, а як тепер думає — цього я не можу сказати. Він твердив: перше і останнє в людині — діяльність, але до всякої діяльності треба мати нахил, інстинкт, що тягне до неї, бо без цього годі що-небудь зробити. "Думають,— любив він казати,— що поетами народжуються, те ж саме думають і про інші мистецтва, бо інакше не можуть, бо такі прояви людської натури навряд чи можна змавпувати; та коли поміркуєш добре, то кожна, навіть найменша здібність нам дана від народження і нема здібностей невизначених. Тільки наше двозначне, недоладне виховання робить людину невпевненою, викликає бажання, замість оживити потяги та розвинути справжні нахили, і скеровує наші прагнення на речі, що так часто не відповідають нашій природі, яка про нас клопочеться. Дитина, юнак, котрий блудить на своєму шляху, миліший мені, як ті, що впевнено йдуть чужими шляхами. Коли перші, самі або від когось іншого керовані, знайдуть справдешній, себто відповідний їхній натурі шлях, то вже ніколи з нього не збачать, тоді як другі будуть завжди в небезпеці, що, скинувши чуже ярмо, віддадуться невгамовному свавіллю".

— Аж дивно,— сказав Вільгельм,— що ця знакомита людина турбувалася і про мене і, здається, якщо не керувала мною, то принаймні якийсь час підтримувала мене в моїх помилках. Тепер я тільки мушу терпеливо чекати, яке він дасть мені пояснення, що в спілці з кількома іншими майже глузував з мене.

— Я не скаржитимусь на його примхи, якщо це справді примхи,— мовила Наталія,— бо я, звичайно, з-поміж нас, дітей, найкраще тут виграла. Також не уявляю, чи можна було б краще виховати мого брата Лотаріо. Можливо, тільки мою милу сестрицю графиню треба було б по-іншому виховати, надати їй натурі більше поваги й твердості. Але що вийде з брата Фрідріха, то я собі просто не уявляю, боюсь, він стане жертвою цих педагогічних дослідів.

— То у вас є ще один брат? — покликнув Вільгельм.

— Атож,— мовила Наталія,— і вельми веселої, легковажної вдачі, а що йому не було жодного впину справляти мандри по світу, то я й не знаю, що вийде з його слабкої, непутящої натури. Я вже давно його не бачила. Єдине лише мене заспокоює, що абат і взагалі все товариство мого брата завжди знають, де він перебуває і що робить.

Вільгельм уже намірився був розпитати Наталію про ці парадокси, а також і про таємниче товариство, але тут саме ввійшов лікар і після перших привітань почав говорити про стан Міньйони.

Наталія, взявши за руку Фелікса, сказала, що хоче відвести його до Міньйони і підготувати її до зустрічі зі своїм другом.

Лікар залишився з Вільгельмом на самоті і правив далі:

— Я маю розповісти вам дивні речі, про які ви, мабуть, і гадки не маєте. Наталія покинула нас, щоб ми вільно могли обговорити справи, про які не можна було б так вільно міркувати в її присутності, хоча мені пощастило довідатися про них тільки від

неї. Дивна вдача цієї милої дитини, про яку йде мова, залежить майже виключно від її глибокого суму. Прагнення ще раз побачити свою батьківщину, прагнення до вас, мій друже,— ось, можна сказати, і все, що залишилось у ній земного. І обидва ці прагнення ввижаються їй у безконечній даліні, обидва ці прагнення здаються недосяжними для цієї своєрідної душі. Вона, здається, походить десь із-під Мілана і в ранньому дитинстві була вкрадена від батьків трупом канатних танцюристів. Докладнішого нічого від неї не можна було довідатись, почасти тому, що вона була тоді надто мала, щоб запам'ятати місця та імена, а особливо тому, що вона дала клятву не відкривати жодній живій душі, звід-

кіль вона і якого походження. Бо ті люди, що знайшли її, коли вона заблудилась, і яким вона докладно описала свій дім, благаючи їх відпровадити її до батьків, тим квапливіше тікали геть, а потім у заїзді вночі, думаючи, що дитина спить, жартували з доброї знахідки і присягались, що вона не втрапить назад додому. Тоді нещасне створіння дійшло до жахливого розпачу, аж їй, нарешті, з'явилась матір божу і повідала їй, що буде турбуватися про неї. Відтоді вона дала сама собі священну клятву надалі нікому не довіряти, нікому своєї історії не відкривати, жити надією на безпосередню поміч божу і з нею вмерти. Навіть і те, що я вам тут розказав, вона не розповіла На-талії в ясних словах. Наша шановна приятелька дорозу-мілася цього з окремих виразів, пісень і дитячої необачності, які зраджували те, про що вона хотіла змовчати.

Тепер Вільгельм зрозумів деякі пісні, деякі слова цієї милої дитини. Він дуже прохав свого друга не таїти від нього нічого, що йому стало відомо з дивних пісень та визнань цієї єдиної в своєму роді істоти.

— О,— мовив лікар,— тоді приготуйтеся вислухати дивні визнання, дивну історію, в якій ви мимохіть грали велику роль. Я боюсь, що ця історія має рішуче значення для життя і смерті цього милого створіння.

— То розповідайте ж,— сказав Вільгельм,— я вкрай зацікавлений.

— Чи пригадуєте ви,— почав лікар,— той таємничий жіночий візит уночі після вистави "Гамлета"?

— Авжеж, добре пам'ятаю,— відповів засоромлено Вільгельм,— але мене вельми дивує, що ви про нього нагадали такої хвилини.

— А знаєте, хто це був?

— Ні! Ви лякаєте мене! На бога, то ж не Міньюна? Хто ж це був? Кажіть же!

— Я й сам того не знаю!

— Отже, не Міньюна?

— Ні, звичайно, ні! Але Міньюна мала намір прослизнути до вас і, жахнувшись, побачила зі свого кутка, що її вже випередила суперниця.

— Суперниця? — вигукнув Вільгельм.— Кажіть далі, ви геть мене збентежили!

— Радійте,— сказав лікар,— що так хутко можете від мене дізнатись про наслідки. Наталія і я, беручи в цій справі лише далеку участь, мали досить клопоту, поки хоч трохи зрозуміли збентежений стан цього доброго створіння, якому хотіли допомогти.

Слухаючи легковажні розмови, які вела Філіна та інші дівчата, а також під впливом одної пісеньки, вона захопилася думкою провести ніч у коханого, не думаючи нічого іншого, як тільки про щирий і блаженний спокій коло нього. В її добрім серці вже палала щира, потужна прихильність до вас, мій друже. В ваших обіймах добра дитина не раз уже заспокоювала свої болі. І тепер хотіла зазнати повною мірою того щастя. То вона по-дружньому намірялась просити вас об тім, то знову таємний страх спиняв її. Нарешті веселий, вечір і випите вино надали їй сміливості, і вона одважилась на шалений вчинок — вночі прослизнути до вас. Вона вже побігла, щоб сховатися в вашій незамкнутій кімнаті, але, збігши нагору по сходах, почула раптом якесь шарудіння. Вона сховалась і побачила білу жіночу постать, що прослизнула до вашої кімнати. Скоро потому прийшли ви, і їй чутно було, як засунулись на засувку двері.

Міньйона терпіла нечувані муки: шалений вибух палких ревнощів змішався з невідомим досі прагненням темної жаги і гвалтовно струснув її напіврозвинений організм, її серце, що й перед тим аж тремтіло від жаги й чекання, стало тепер замлівати і наче олив'яним тягарем здавило їй груди, вона не могла й дихнути, не знала, що робити з собою. Вона почула арфу, побігла до старого на горище і пробула цілу ніч біля його ніг в жахливих корчах.

Лікар зупинився на хвилину, а що Вільгельм мовчав, правив далі:

— Наталія запевняла мене, що нічого в житті так не злякало її і не вразило, як становище дитини при цій розповіді; наша благородна приятелька навіть докоряла собі за те, що різними питаннями і натяками виманила ці визнання і так жорстоко нагадала добрій дівчині про її тяжкі муки. "Добра дитина,— так правила Наталія,— ледве дійшовши до цього місця своєї розповіді чи, скорше, своїх відповідей на мої запитання, раптом упала передо мною, притиснула руку до серця і стала скаржитись на такий самий біль, як тої жахливої ночі. Вона звивалася на землі, наче хробак, і я мусила вжити всіх своїх сил, щоб не втратити самовладання та пригадати засоби, які застосовуються в таких випадках для заспокоєння душі й тіла".

— Би ставите мене в жахливе становище,— скрикнув Вільгельм,— даючи мені так боляче відчутти всю мою несправедливість до цього милого створіння саме тоді, коли я маю побачити її знову. Якщо я повинен з нею бачитись, то чому ви відбираєте в мене мужність вільно з нею зустрінутись? Мушу признатись: при такому її душевному настрої я не знаю, чим моя присутність може їй допомогти? Коли ви як лікар переконані, що подвійна туга її натури так далеко зайшла, що загрожує її життю, то для чого мені своєю присутністю роз'ятрювати її страждання і, можливо, прискорювати її кінець?

— Мій друже,— мовив лікар,— де ми не можемо допомогти, там повинні полегшити страждання, а я знаю яскраві приклади, що присутність коханого предмета позбавляє уяву її руїнницької сили і перетворює тугу в спокійне споглядання. У всьому потрібна міра й доцільність! Бо присутність може й розпалити пригаслу пристрасть. Ідіть подивіться на цю милу дитину, поведіться з нею привітно, і ми побачимо, що з цього вийде.

Тут вернулась Наталія і сказала, щоб Вільгельм ішов з нею до Міньйони.

— Мені здається, що вона дуже щаслива з Феліксом і, сподіваюсь, добре зустріне друга.

Вільгельм не без вагання пішов за нею. Він був глибоко зворушений тим, що почув, і боявся палкої сцени. А коли увійшов, трапилося щось зовсім протилежне. Міньйона в довгому білому вбранні, з густим каштановим, заплетеним у коси волоссям, сиділа, тримаючи Фелікса на колінах, пригорнувши його до серця. Вона була як неземна тінь, а хлопець — втілення самого життя. Здавалося, наче обійнялися небо і земля. Вона, усміхаючись, подала Вільгельмові руку і сказала:

— Дякую тобі, що ти вернув мені Фелікса. Вони бозна-як викрали його в мене, і з того часу мені й життя не миле. Коли моє серце ще чого бажає на землі, то він заповнить цю потребу.

Спокій, з яким зустріла Міньйона свого друга, вельми задовольнив товариство. Лікар забажав, щоб Вільгельм частіше з нею бачився і щоб підтримував у ній фізичну й духовну рівновагу, а сам поїхав, сказавши, що незабаром вернеться.

Вільгельм тепер міг спостерігати Наталію в її колі. Годі було й бажати чогось кращого, як жити коло неї. Її присутність мала найчистіший вплив на молодих дівчат і на жінок різного віку, що мешкали в її домі або приходили навідати її як сусідку.

— Мабуть, ваше життя,— сказав одного разу до неї Вільгельм,— завжди текло дуже рівномірно. Бо, здається, ви ще й досі така, як вас описала тітка ще в вашому дитинстві. Почувається, що в житті ви не помилялися і ніколи не були примушені й на крок відступати назад.

— Цим я завдячую моєму дядькові й абатові,— мовила Наталія,— які так добре зуміли визначити мої нахили. З самого малку, пригадую, чи не найяскравіше враження справляли на мене всілякі людські потреби, які я скрізь бачила і які мені доконечне хотілось задовольнити. Дитина, котра ще не може встояти на ногах, дідусь, що вже більше не тримається на своїх, бажання багатії родини мати дітей, нездатність бідних прогодувати своїх, кожне тихе прагнення до якогось ремесла, вияви таланту, зародки сотні інших потрібних здібностей,— здавалось, око моє самою природою було створене для того, щоб усе це відкривати. Я бачила те, на що інші не звертали уваги, і ніби на те лише була й створена, щоб усе помічати. Краса неживої природи, до якої такі чутливі люди, не справляла на мене жодного враження і чи не менше ще краса мистецтва. Найприємніше для мене було, та й тепер є, думати про всілякі нестатки й потреби в світі та в душі винаходити засоби й способи їх задовольнити і, де треба, до помочі стати. Побачивши старця в лахмітті, я згадувала надмір одежі, що висіла в шафах у нас і наших знайомих; побачивши дітей, що ниділи без догляду й притулку, я згадувала ту чи іншу панію, що нудиться в багатстві й розкошах; побачивши велику родину, в тісній хаті замкнуту, я думала, що добре було б оселити їх у просторих кімнатах великих домів і палаців. Цей спосіб бачення для мене був цілком природний, без найменших рефлексій, отже, я, ще дитиною будучи, дивувала всіх своїми химерами і своїми вимогами, не раз ставила дорослих у скрутне становище. Була в мене ще одна

особливість: я не любила давати гроші, бо тільки пізніше стала дивитися на них, як на засіб задовольняти потреби. Всі свої добрі вчинки я робила натурою, хоч і знала, що з мене за це часто сміялися. Тільки абат, здається, розумів мене, він у всьому йшов мені назустріч, давав можливість пізнати саму себе, свої бажання, свої нахили і вчив доцільно їх задовольняти.

— То ви також,— запитав Вільгельм,— при вихованні вашого невеличкого дівочого світу керуетесь принципами тої дивної людини? Даєте кожній натурі розвиватися самостійно? Дозволяєте їм блудити йлнукати, робити хиби, щасливо доходити мети або нещасливо плутатися в помилках?

— Ні! — сказала Наталія. — Такий спосіб поводження з людьми був би геть проти моїх переконань. Хто не допомагає тоді, коли треба, той, здається мені, зовсім не допомагає, хто не порадить тоді, як порада потрібна, той зовсім не радить. Отже, треба, на мою думку, з'ясовувати і загострювати дитячу увагу на певних законах, котрі в житті дали б міцну опору. Еге ж, я навіть ладна запевняти: краще блудити за правилами, ніж блудити з сваволі нашої натури, що ганяє нас по всіх усядах. І коли я дивлюся на людей, то мені здається, що в їхній натурі є прогалина, яку можна заповнити лише рішуче висловленим законом.

— То, виходить, ваш спосіб дій,— сказав Вільгельм,— цілком відбігає того, якого дотримуються ваші друзі?

— Атож,— мовила Наталія,— але це свідчить лише про неймовірну толерантність цих людей, вони ні в якому разі не хочуть заступати мені шлях, лише тому, що це мій шлях, а, навпаки, йдуть мені назустріч у всьому, чого тільки я забажаю.

Докладний звіт про те, як Наталія поводитись зі своїми вихованками, ми відкладемо до іншого разу.

Мін'йона часто бажала бути в товаристві, і це їй дозволяли тим радніше, що вона помалу знову почала привикати до Вільгельма, серце її знову відкрилось для нього і взагалі вона стала веселіша й життєрадісніша. Вона ходила з ним на прогулянки і, коли трохи втомлювалась, охоче спиралась на його руку.

— Тепер,— говорила вона,— Мін'йона більше не лазить і не стрибає, а проте ще й досі відчуває бажання піти геть за ці гірські верховини, від хатки до хатки, від дерева до дерева. Як я заздрю птахам, особливо коли вони так любо й довірливо в'ють свої кубельця.

Тепер стало звичкою, що Мін'йона запрошувала свого друга в сад. Коли він бував при роботі або його не можна було знайти, його місце заступав Фелікс, і коли добра дівчина в деякі хвилини немовби зовсім звільнялася від усього земного, то в інші міцно трималася за батька й сина і, здавалось, найбільше боялася розлуки з ними. Наталія наче про щось міркувала.

— Ми бажали,— сказала вона,— щоб через вашу присутність знову відкрилося її бідолашне, добре серце. Чи гаразд ми вчинили — не знаю. ~

Вона замовкла, ніби чекаючи, що скаже Вільгельм. А йому спало на думку, що в теперішніх умовах його шлюб з Терезою може до краю засмутити Мін'йону, однак

нічого не наважився сказати про свої сумніви і наміри, і в голові не маючи, що Наталія вже знає все.

Так же само не міг він з легким серцем провадити розмову, коли його шляхетна приятелька згадала свою сестру і почала вихвалити її чудову вдачу та жалкувати про її становище. Тому і непомалу збентежився, коли Наталія сповістила, що незабаром він побачить графиню.

— У її чоловіка,— промовила вона,— тепер тільки одне на думці — заступити в громаді небіжчика графа, своїми турботами і діяльністю підтримати й розвинути це велике починання. Він приїде з нею до нас, так би мовити, для того, щоб попрощатися. Потім хоче відвідати різні місця, де розселились громади. З ним, здається, поведуться так, як він бажає, і я майже певна, що він наміряється поїхати з моєю бідолашною сестрою в мандрівку до Америки, щоб уже цілком уподібнитись до свого попередника, а впевнений будши, що він уже одною ногою в святих, то йому ще заманеться і мученицької слави досягнути.

Розділ четвертий

Часто у них заходила мова про Терезу, не раз і побіжно згадували її, і майже щоразу Вільгельм намірявся признатися своїй новій приятельці, що він запропонував руку й серце цій прекрасній жінці. Але його стримувало невідоме почуття, якого й сам не міг з'ясувати. Він так довго вагався, що аж нарешті сама Наталія, своїм звичаєм скромно і лагідно усміхаючись, сказала йому:

— Отже, я, нарешті, мушу порушити мовчання і силоміць завоювати вашу довіру! Чого це ви, мій друже, робите таємницю зі справи, що така важлива для вас і так близько торкається мене? Ви запропонували моїй приятельці руку. Я не без права втручаюся в це діло,— ось мої уповноваження! Ось лист, якого вона пише до вас і посилає через мене.

— Лист від Терези! — скрикнув він.

— Авжеж, мій друже, ваша доля вирішена. Вам поталанило. Дозвольте ж мені вас і вашу подругу віншувати зі щастям.

Вільгельм зацікавився і вступився в простір. Наталія дивилася на нього; вона помітила, як він зблід.

— Ваша радість така велика,— вела вона далі,— що аж приголомшила вас і відібрала вам мову. Але і я не менше радію від цього і сподіваюсь, що ви будете мені вдячні, коли скажу вам: мій вплив на Терезине рішення відіграв не малу роль. Вона питала в мене поради, і, на диво, ви були якраз тут. Мені пощастило розвіяти деякі її сумніви, що були в неї відносно вас, посланці наші жваво сновигали туди й назад, і ось її рішення! Ось наслідки! А тепер ви мусите прочитати всі її листи. Ви повинні кинути вільний і чистий погляд у прекрасне серце вашої нареченої.

Вільгельм розгорнув листа, якого вона подала йому незапечатаним. В ньому були такі привітні слова:

"Я ваша, така, як є і якою ви мене знаєте. Називаю вас своїм, таким, як ви є і яким я вас знаю. Все, що шлюб у нас і в наших відносинах змінить, ми зуміємо перенести при

допомозі розуму, бадьорого настрою і доброї волі. Через те, що нас не пристрасть з'єднала, а прихильність і довіра, то ми ризикуємо менше, ніж тисячі інших. Ви мені, напевне, пробачите, коли я іноді щирим словом згадаю свого давнього друга, зате як мати пригорну до грудей вашого сина. Якщо хочете зараз же поділити зі мною мою невеличку хатину, то ви тут пан і господар. А тим часом завершиться купівля вашого маєтку. Я бажала б, щоб там не робили без мене перемін, щоб одразу показати, що я заслуговую на довіру, якою ви мене обдарували. Бувайте здорові, любий, любий друже, коханий наречений, шановна дружино моя! Тереза пригортає вас до своїх грудей з радістю і надією. Моя подруга розповість вам більше, розповість вам усе".

Вільгельм, у якого цей лист викликав знову яскравий Терезин образ, опанував себе. Під час читання в його душі блискавично мінялися різні думки. Він з жахом відчув у своєму серці ознаки палкої прихильності до Наталії, лаяв себе, називав такі думки безумством, уявляв перед собою Терезу у всій її досконалості, перечитував її листи і став веселіший або принаймні опанував себе настільки, що міг здаватися веселим. Наталія передала йому своє листування з Терезою, з якого ми подаємо деякі уривки.

Описавши по-своєму Вільгельма як жениха, Тереза писала далі:

"Так я уявляю собі чоловіка, який пропонує мені свою руку. Що він пише сам про себе, ти незабаром дізнаєшся з паперів, в яких він одверто змальовує мені себе. Я певна, що буду з ним щаслива".

"Щодо стану, то ти знаєш, якої я про це думки. Деякі люди надзвичайно чутливі до нерівності станів і не можуть цього зносити. Я нікого не хочу переконувати, але сама хочу діяти згідно зі своїми переконаннями. Я не думаю тут наводити прикладів, хоч сама роблю не без прикладу. Я боюся тільки внутрішньої невідповідності, коли начиння не відповідає тому, що містить у собі: надмір пихи і мало втіхи, багатство і скнарість, шляхетність і брутальність, юність і педантизм, потреба і церемонність — ось ті співвідношення, що могли б довести мене до згуби, а світ, як хоче, може їх ганьбити чи шанувати".

"Коли я сподіваюсь, що ми підійдемо одне до одного, то ґрунтую свої думки на тому, що він схожий до тебе, люба Наталіє, яку я так безмежно ціную і поважаю. Атож, у нього твої шляхетні пошуки і прагнення кращого, через які ми самі створюємо добро, хоч і думаємо, що його знайшли. Як часто я тебе нишком гудила за те, що в тому чи іншому випадкові ти інакше поводитися, як це зробила б я, а проте згодом здебільшого виходило, що ти мала рацію. "Коли ми,— говорила ти,— вважаємо людей за таких, якими вони є в дійсності, то робимо їх гіршими, коли ж ми вважаємо їх за таких, якими вони повинні бути, то підносимо їх до того, до чого вони мусять дійти". Але я добре знаю, що не можу ні дивитися так, ні діяти.

Кмітливість, порядок, дисципліна, наказ — ось моя справа. Я добре пам'ятаю, що сказав Ярно: "Тереза муштрує своїх вихованців, Наталія виховує". Еге ж, він зайшов так далеко, що зовсім не визнає за мною трьох прекрасних властивостей: віри, надії, любові. "Замість віри,— каже він,— у неї кмітливість, замість надії — довіра, замість любові — сталість". І, щиро признаюсь тобі, до нашого знайомства я не знала нічого

вищого в світі, як ясність і розум. Тільки твоя присутність мене переконала, оживила, перемогла, і твоєї високій душі я віддаю першість. Свого друга я поважаю в такому ж само розумінні. Його життєпис — це вічне і марне шукання, але шукання не порожнє, а дивне, щире шукання. Він гадає, ще йому може бути дано лише те, що може тільки від нього вийти. Так, моя кохана, і цього разу мені не шкодить моя ясність, я знаю свого нареченого краще, ніж він сам себе знає, і я його поважаю за те ще більше. Я бачу його, але не можу всього обійняти зором, і всієї моєї кмітливості не вистачить, щоб угадати, що він може зробити. Коли я про нього думаю, то його образ завжди зливається з твоїм, і я не знаю, чи гідна того, щоб належати двом таким людям. А щоб бути гідною того, я виконуватиму свої обов'язки і робитиму те, чого від мене чекають і на що сподіваються".

"Чи я згадую Лотаріо? Гаряче, щодня! Жодної хвилини я не можу обійтися без нього в тому товаристві, яким оточую себе в уяві. О, як я жалію цього чудового юнака, який через молодечий гріх поріднився зі мною і волею природи такий близький тобі! Справді, така істота, як ти, була б гідніша його, ніж я. Тобі я могла б і мусила б його віддати. Будьмо ж для нього тим, чим тільки можливо, покіл він не знайде собі гідної дружини, але й тоді будьмо разом і залишмося разом".

— Що ж тоді скажуть наші друзі? — почала Наталія.

— Ваш брат нічого не знає про це?

— Ні, так само, як і ваші кривні, справа цього разу влаштована виключно нами, жінками. Не знаю, якими химерами заморочила Лідія Терезину голову. Вона, здається, не довіряє абатові і Ярню. Лідії пощастило-таки влити їй підозру щодо таємних зв'язків і планів, про які я в загальному хоч і знала, але ніколи не збиралася глибше в них втручатися, зважившись на цей рішучий крок у своєму житті, вона визнавала тільки мій вплив. З моїм братом вона вже домовилася, що кожне з них повідомить другого, якщо буде брати шлюб з ким іншим, але радитись одне з одним щодо цього не будуть.

Наталія написала своєму братові листа і покликала Вільгельма, щоб і він дописав кілька слів, бо про це її просила Тереза. Вже хотіли були його й запечатати, коли несподівано заповістився Ярню. Його зустріли найпривітніше, та й він, здавалось, був у дуже веселому і жартівливому настрої, що аж, нарешті, не втерпів і промовив:

— Власне, прибув я сюди, щоб принести вам вельми дивну, хоч і приємну, звістку. Вона торкається Терези. Ви вже нам, люба Наталіє, не раз дорікали, що ми втручаємось у багато справ. Але тепер ось побачите, як то добре мати скрізь своїх вивідувачів. Ану вгадайте і покажіть свою чуйність!

Самовдоволення, з яким він вимовив ці слова, лукава міна, з якою подивився на Вільгельма і Наталію, переконали їх обох, що їхню таємницю відкрито. Наталія тоді сказала сміючись:

— А ми набагато хитріші, ніж ви думаєте. Вашу загадку ми наперед розгадали й на папері записали.

Сказавши це, вона передала йому листа до Лотаріо, радіючи, що їй пощастило так влучно відперти несподіванку, якою він думав їх збентежити. Ярню здивовано взяв

листа, пробіг його очима і, геть звомпивши, впустив його з рук. Потім глянув на них широко розплющеними очима з виразом повного збентеження, ба навіть жаху, що було незвичне для його обличчя, не промовивши й слова.

Вільгельм і Наталія були непомалу вражені. Ярно став походжати по кімнаті.

— Що ж мені сказати? — заволав він. — І чи повинен я говорити? Але це не може залишитись у таїні, плутанини тут не уникнути. Отже, таємниця проти таємниці! Несподіванка проти несподіванки! Тереза не дочка своєї матері! Перешкод тепер немає: я приїхав сюди прохати вас підготувати шляхетну дівчину до шлюбу з Лотаріо.

Ярно побачив, що вони обоє аж сторопіли, потупивши очі долу.

— Це такий випадок, — сказав він, — який найгірше переживається в гурті. Найкраще, хай кожен добре обміркує все на самоті. Я принаймні прошу відпустки хоч на годину.

І він поквапився до саду, а Вільгельм механічно пішов за ним оддалік.

Пройшла година, і вони зібралися знову. Вільгельм перший узяв слово.

— Раніше, коли я без мети і плану провадив таке собі легке, навіть легковажне життя, то дружба, кохання, прихильність, довіра йшли до мене, ба навіть перлися з розкритими обіймами. Тепер же, коли дійшло до поважного, доля, здається, хоче мене обминати. Рішення запропонувати свою руку Терезі є, здається, перше, що я роблю самостійно. Я обмірковано склав цей план, мій розум уповні погодився з ним, а згода чудесної дівчини здійснила всі мої надії. Тепер дивний випадок примушує мене опустити простягнену руку. Тереза подає мені свою здалеку, ніби уві сні, а я не можу її взяти, і прекрасний образ покидає мене навіки. Тож прощай, прекрасне видиво! І ви, картини райського блаженства, які його оточували!

Він замовк на хвилину, задивившись у далечінь. Тоді захотів висловитись Ярно, та Вільгельм перехопив його:

— Дозвольте мені ще сказати, що тут кинута жереб про всю мою долю. Цієї хвилини приходить мені на поміч те враження, яке зробив на мене Лотаріо з першого погляду і яке назавжди залишиться у мене. Ця людина заслуговує всілякої приязні і дружби, а без пожертви про жодну дружбу годі й думати. Заради нього мені легко було підманути сердешну дівчину, заради нього я вважаю можливим відмовитися від найгіднішої нареченої. Ідіть, розкажіть йому цю дивну історію і передайте, на що я готовий заради нього.

Ярно мовив на це:

— В такому разі я гадаю, що все вже зроблено, якщо не дуже квапитися. Не робімо лише жодного кроку без Лотарієвої згоди! Я вирушаю до нього, а ви спокійно дождітайтеся або мого вороття, або його листа.

Він поїхав, залишивши наших друзів у великому смутку. Вони мали досить часу обмірковувати становище і порадитись у цій справі. їм лише тепер спало на думку, як це вони так легко повірили Ярновій заяві, не запитавши про подробиці. Вільгельма навіть узяли сумніви. Але найбільшого ступеня дійшло їхнє здивування й збентеження, коли другого дня від Терези прибув посланець, який привіз Наталії дивного листа такого

змісту:

"Хоч би як тобі видалося це дивним, проте мушу тобі одразу за першим листом посилати другого і прохати, щоб ти передала моєму нареченому, хай якнайскорше приїжджає до мене. Він повинен стати моїм чоловіком, незважаючи на жодні плани зрабувати мене від нього. Дай йому вкладеного листа! Тільки без жодних свідків, хоч би хто там був!"

Лист до Вільгельма був такого змісту:

"Що ви подумаете про вашу Терезу, коли вона почне наполягати якнайскорше побратися, тоді як ця справа була, здається, підготовлена тільки найспокійнішими міркуваннями? Хай вас ніщо не затримує, виїжджайте негайно, як одержите цього листа. Приїжджайте, любий, любий друже і тричі коханий, бо вас хочуть у мене відібрати, або принаймні утруднити шлюб з вами".

— Що робити? — заволав Вільгельм, прочитавши цього листа.

— Ніколи ще,— мовила Наталія по хвилі роздуму,— моє серце і мій розум так не мовчали, як зараз. Я не знаю, що робити, бо нічого не можу порадити.

— Чи це ж можливо,— палко скрикнув Вільгельм,— щоб Лотаріо про це не знав, або, знаючи, був з нами разом іграшкою чийхось таємних планів? Може, Ярно, прочитавши нашого листа, тут же склав цю байку? Чи не сказав би він нам чогось іншого, якби ми не поквапилися зі своїм листом? Чого вони хочуть? Які можуть мати наміри? Які плани в Терези? Так, заперечувати неможливо, Лотаріо оточений таємними впливами і зв'язками. Я сам на собі дізнався, які діяльні ці люди, як вони цікавляться в певному розумінні вчинками і долею багатьох людей і вміють керувати ними. Я не розумію, яка кінцева мета цих таємниць, але надто ясно бачу їх найновіший намір — вирвати в мене Терезу. З одного боку мені малюють майбутнє Лотарієве щастя, може, тільки про людське око, з другого — я бачу свою кохану, свою ушановану наречену, яка мене кличе до свого серця. Що робити? Чого зректися?

— Стривайте хвилинку! Дайте капелиночку подумати! — сказала Наталія.— В цій дивній гматанині я лише знаю те, що не слід квапитись у— таких справах, які потім не можна виправити. Проти байки, проти хитрого плану ми всі поставимо витривалість і розум. Скоро повинно з'ясуватися, чи це правда, чи вигадка. Якщо мій брат справді має надію побратися з Терезою, то було б жахливо навіки вирвати в нього щастя тоді, коли воно йому привітно засвітило. Почекаємо трохи, тоді довідаємося, чи сам він знає про це, чи сам вірить, чи сам сподівається.

На щастя, у цих сумнівах їм допоміг лист від Лотаріо.

"Я не відсилаю назад Ярно,— писав він.— Один рядок, моєю рукою написаний, більше тобі скаже, ніж найдокладніша доповідь якого-небудь посланця. Я певен, що Тереза не дочка своєї матері, і не можу відмовитись від надії, що вона буде моєю. Чекатиму, поки й вона в цьому переконається, щоб спокійно зробити вибір поміж мною і моїм другом. Прошу тебе, не пускай його від себе! Від цього залежить щастя і життя твого брата. Я обіцяю тобі, що ця непевність не довго триватиме".

— Бачите, як стоять справи! — сказала вона до Вільгельма.— Дайте мені слово

честі, що не виїдете від нас.

— Даю! — покликнув він, подаючи їй руку.— Без вашої згоди я не покину цього дому. Дякую богові і моєму доброму генію, що цього разу мною керує, і саме через вашу особу.

Наталія написала Терезі про всі справи і повідомила, що не пустить свого друга від себе. Заодно вона послала і листа від Лотаріо.

Тереза відповіла:

"Я непомалу здивувалася, що сам Лотаріо переконаний у цьому, бо перед своєю сестрою він не став би прикидатися до такої міри. Мені прикро, дуже прикро. Краще буде, як я нічого більше не скажу. А найкраще — я сама приїду до тебе, коли влаштую бідолашну Лідію, з якою гак жорстоко обійшлися. Я боюся, що нас усіх хтось дурить і буде дурити, щоб затемнити цю справу. Якби мій друг був однакової думки зі мною, він би вирвався від тебе і кинувся б в обійми своєї Терези, якої в нього ніхто б тоді не зрабував, але я боюся, що його втрачу, а Лотаріо не виграю. Останнього відірвали від Лідії, подавши йому далеку надію, що мене матиме. Більше нічого не хочу говорити, щоб не збільшити плутанини. Бо, можливо, згодом наші прекрасні стосунки будуть так зіпсовані, так підірвані, знівечені, що навіть і тоді, коли все з'ясується, не можна буде вже нічого вдіяти. Якщо друг мій не вирветься сам, то я приїду за кілька день, щоб у тебе забрати його і втримати при собі. Ти дивиєшся, як могла твою Терезу опанувати така пристрасть? Це не пристрасть, а переконання, що коли Лотаріо не міг стати моїм, то цей новий друг буде щастям мого життя. Скажи йому це від імені маленького хлопчика, який сидів під дубом і радів посполу з ним! Скажи від імені Терези, яка так щиро й відверто відповіла згодою на його освідчення. Мої колишні мрії, як я буду жити з Лотаріо, далеко тепер від моєї душі, а мрія, як я буду жити з новим другом, стоїть поруч зі мною. Невже мене так мало поважають, що думають, ніби так легко замінити одного на другого?"

— Я покладаюсь на вас,— промовила Наталія до Вільгельма, подаючи йому Терезино лист.— Ви не тікайте від мене. Подумайте лишень, в своїх руках ви тримаєте щастя й мого життя. Моє існування так тісно сплелось і з'єдналось з братовим, що кожен його біль болить і мене, кожна його радість є для мене щастя. Так, я навіть можу сказати, що лише через нього я й відчула, як серце може зворушитись і підвестись, що в світі можуть бути радощі, любов і почуття, які понад усяку міру задовольняють людину.

Вона замовкла. Вільгельм узяв її за руку і заволав:

— О, говоріть, говоріть далі! Тепер настав слухний час щирої взаємної довіри. Ніколи ще не було більшої потреби в тому, щоб ми краще пізнали одне одного.

— Так, мій друже,— мовила вона, усміхаючись лагідно, спокійно і невимовно велично,— можливо, пора й мені сказати вам: все, про що книжки і люди розповідають і що називають коханням, завжди здавалось мені тільки казкою.

— То ви не кохали? — скрикнув Вільгельм.

— Ніколи або завжди! — відповіла Наталія.

Розділ п'ятий

Так розмовляючи, вони гуляли по саду. Наталія рвала різні дивовижні квіти, що були зовсім не відомі Вільгельмові, і він питався, як вони звуться.

— Ви, мабуть, і не здогадуєтесь, для кого я рву цей букет? Він призначається для мого дядька, до якого ми за-

раз навідаємось. Сонце так ясно освітлює Залу Минулого, і я повинна саме зараз повести вас до тієї зали, куди ніколи не ходжу без квітів, які мій дядько дуже любив. Це була дивна людина, здатна на розмаїті переживання. До певних гатунків квітів і тварин, до певних місцевостей, людей, ба навіть до певних каменів він мав особливу пасію, яку не можна було й з'ясувати. "Коли б я замолоду не боровся так із самим собою,— говорив, бувало, він,— коли б не прагнув широко і всебічно розвинути свій розум, то був би найобмеженішою і найнестерпнішою людиною, бо нічого нема нестерпнішого, як обмежена бундючність у людини, від якої можна вимагати чистої, відповідної його здібностям діяльності". І все-таки він мусив визнати, що й життя було б йому не мило, якби він час від часу не потурав сам собі і палко не захоплювався тим, що не завжди міг хвалити і вибачити. "Це не моя вина,— казав він,— що свої потяги я не можу привести цілком до згоди зі своїм розумом". В таких випадках він любив пожартувати з мене і казав: "Наталію вже за життя можна назвати блаженною, бо її натура вимагає лише того, чого бажає і потребує світ".

З цими словами підійшли вони знову до головної будівлі. Наталія повела його широким коридором до одних дверей, перед якими лежали два гранітних сфінкси. Двері на єгипетський манір були вгорі трохи вужчі, ніж долі, і їх мідяні стулки ніби наперед готовили до якогось поважного і навіть моторошного видовища. Але як приємно бував усяк вражений, коли при вході в залу це чекання змінювалося на чисту радість, бо там панували життя і мистецтво, в яких і натяку не було про смерть чи могилу. В стінах були зроблені відповідного розміру ніші, в яких стояли великі саркофаги. В колонах між ними було видно менші заглибини, прикрашені похоронними урнами і вазами; решта поверхні стін і стеля була поділена на різної величини поля, і там у розмаїтих рамках, вінках, орнаментах намальовані були веселі і величні постаті. Окремі архітектурні частини були облицьовані в прекрасний мармур жовто-рожевого відтінку. Ясно-блакитні смуги якоїсь вдалої хімічної сполуки були схожі на ляпіс-лазур і, втішаючи своїм контрастом погляд, надавали цілому єдності і зв'язку. Вся ця архітектурна розкіш і краса булл представлена в чистих архітектонічних відношеннях, і кожному, хто входив сюди, здавалося, що він підноситься над самим собою, бо тільки тепер через отсю художню сукупність він міг збагнути, що таке людина і чим вона могла б бути.

Проти дверей, на пишному саркофазі, лежав, спершись на подушку, вирізьблений із мармуру поважний муж. Він держав перед собою сувій і, здавалось, тихо й уважно розглядав його. Сувій був так повернутий, що легко можна було прочитати написані там слова: "Пам'ятай про життя".

Наталія, взявши зів'ялі квіти, поклала свіжі на саркофаг дядька, бо це саме він і був

там зображений, і Вільгельмові здавалось, що він пригадує риси старого пана, якого бачив колись у лісі.

— Тут ми пробавили чимало годин,— мовила Наталія,— поки викінчили цю залу. В останні свої роки дядько запросив кілька вмілих майстрів і найкращою розвагою для нього було допомагати їм вибирати малюнки й картони для цих композицій.

Вільгельм не міг намилюватись речами, що його оточували.

— Скільки життя,— скрикнув він,— у цій Залі Минулого! її можна було б так само назвати й Залою Сучасності або Залою Прийдешнього. Так усе було і так усе буде! Ніхто так безслідно не зникає, як той, хто лише заживає розкошів і споглядає. Ось образ матері, яка пригортає до серця дитину, вона переживе багато поколінь щасливих матерів. Можливо, через століття якийсь батько буде милуватися оцим бородатим чоловіком, що, відкинувши свою поважність, грається зі своїм синком. Так само засоромлено завжди сидітиме наречена і з мовчазним прагненням все-таки потребуватиме, щоб її втішили, підбадьорили, так само буде нетерпляче прислухатися жених на порозі, чи можна йому ввійти.

Очі Вільгельмові блукали по незчисленних картинах. Тут можна було бачити в прекрасній, живій послідовності, як людина використовує всі свої природжені здібності, усі нахили, починаючи від перших радісних потягів дитинства, коли в грі вправляються і вживаються всі члени тіла, до спокійної, незворушної поважності мудреця. Від перших проявів самопочуття, коли дівчина, зачерпнувши води з чистої криниці, бариться витягати дзбана, любуючись у воді на свою вроду, до тої високої урочистості, коли

королі і народи біля вівтарів благають богів скріпити їхні союзи — усе тут було представлене яскраво і значуще.

В цьому місці глядача оточувало небо, цілий світ і, крім думок, що їх ці шляхетні постаті викликали, крім почуттів, які вони збуджували, тут почувалося піби ще щось, що захоплювало всю людську істоту. Вільгельм також несвідомо відчув це.

— Що ж воно таке? — заволав він.— Що, незалежно від усякого значення, від усякого співчуття, яке викликають у нас людські справи і людські долі, так сильно і разом так приємно на мене впливає? Воно говорить до мене з цілого, воно говорить із кожної частки, а я не можу ні збагнути цілого, ні засвоїти частки. Які чари чарують мене в цих площинах, у цих лініях, у цій висоті, у цій широчині, у цих масах і фарбах? Завдяки тому, що ці постаті, коли навіть побіжно глянути на них, уже як прикраса радують нас? Так, я відчуваю, що тут можна й забаритися, і відпочити, охопити все очима, бути щасливим, і почувати, й думати щось зовсім інше, ніж те, що стоїть перед очима.

І справді, коли б ми могли описати, як вдало там було все розміщене, на своєму місці, за спорідненим змістом або протилежним, одного кольору або строкате, і саме там воно пасувало якнайкраще і справляло таке досконале, таке ясне враження, то ми перенесли б нашого читальника в таке місце, і йому не скоро захотілося б звідтіль піти.

Чотири великі канделябри стояли по кутках зали, чотири менших — посередині,

навкруги дуже гарно зробленого саркофага, який міг умістити в собі молоду людину середнього зросту.

Наталія зупинилась біля цього монумента і, положивши на нього руку, сказала:

— Мій добрий дядько дуже любив цей старовинний утвір. Він іноді казав: "Опадають не тільки перші квіти, які ви там, нагорі в своїх невеличких покоях, можете берегти, але й овоч, що висить на вітах і довго подає нам найкращі надії, а тим часом хробак таємно підточує його і готує йому ранню стиглість і знищення". Я боюся,— вела вона далі,— чи не було це пророкуванням про милу дів-чпнку, що, як здається, все більше звільняється від наших турбот і прагне до цієї спокійної оселі.

Коли вони вже збиралися вийти, Наталія сказала:

— Я хочу звернути вашу увагу ще на одне. Гляньте на оці напівкруглі отвори вгорі по обидва боки! Там непомітно може стояти хор співців, а отсі мідяні прикраси під карнизом служать для того, щоб вішати килими, які, з розпорядження мого дядька, повинні вивішуватись при кожному похороні. Він не міг жити без музики, а особливо без співу, і мав при цьому таку особливість, що не хотів бачити співців. Він, бувало, казав: "Театр занадто вже нам потурає, музика там розважає, так би мовити, око, вона лише супроводить рухи, а не відчуття. В ораторіях і концертах нам увесь час заважає вигляд музикантів. Справжня музика існує тільки для вуха. Прекрасний голос — це найзагальніше, про що ми думати можемо, і, коли якийсь співець стоїть перед очима, то він тільки псує чистоту ефекту тієї всезагальності. Я хочу бачити кожного, з ким розмовляю, бо це окрема людина, постать і вдача якої роблять її мову вартою уваги або нічого не вартою; але той, хто мені співає, повинен бути невидимим, його постать не повинна мене вабити або спантеличувати. Тут промовляє лише орган до органа, а не дух до духу, не розмаїтий світ до ока, не небо до людини". Також і при інструментальній музиці він бажав, щоб, по можливості, оркестр був прихований, бо хоч мехапічні зусилля і необхідні, але дивачні рухи музикантів сильно заважають слухачеві і бентежать його. Тому він любив слухати музику не інакше, як з заплющеними очима, щоб зосередити всього себе для одної лише чистої насолоди звуками.

Вони вже хотіли вийти з зали, аж раптом почули в коридорі тупіт дітей і Феліксів вигук: "Ні, я! Ні, я!"

Мін'йона перша влетіла в розчинені двері. Вона ледве дух зводила і не могла вимовити й слова. А Фелікс ще зоддалік закричав:

— Мама Тереза приїхала!

Діти, як видно, щоб хутчій принести звістку, побігли наввипередки. Мін'йона впала на руки Наталії. Серце її л^ахливо билось.

— Неслухняна дитино,— сказала Наталія,— чи тобі ж не заказано бігати? Диви, як твоє серденько б'ється!

— Хоч би воно розірвалось! — мовила Мін'йона, тихо зітхаючи.— Воно вже надто довго б'ється!

Ледве вони заспокоїлись від цього збентеження, ба навіть замішання, як увійшла

Тереза. Вона кинулась до Наталії, обійняла її і милу дитину, потім повернулась до

Вільгельма, поглянула на нього своїми чистими очима і сказала:

— Ну, мій друже, як справи? Ви не дали себе збаламутити?

Вільгельм ступив до неї, вона кинулась йому на шию.

— О моя Терезо! — скрикнув він.

— Мій друже! Мій коханий! Дружно моя! — покликнула вона, палко його цілуючи.

Фелікс тягнув її за сукню і гукав:

— Матусю Терезо, я також тут!

Наталія стояла і дивилась перед себе. Мінйона раптом схопилась лівою рукою за серце, простягла праву вперед і, скрикнувши, впала як мертва коло Наталії.

Всі стенулись від жаху: у неї не відчувалось найменшого руху серця, найменшого сліду живчика. Вільгельм узяв її на руки і хутко поніс нагору; її тіло безвладно звисало з його плеча. Лікар не зміг зарадити лихові. Він і молодий хірург, з яким ми вже знайомі, марне клопоталися біля неї. Бідолашне створіння вже не можна було привернути до життя.

Наталія кивнула до Терези. Та взяла свого друга під руку і вивела з кімнати. Він наче оглух і занімів, не сміючи підвести на неї очей, і мовчки сів з нею на канапі, де вперше зустрів Наталію. На думку спадали йому різні події його життя і швидко линули одна за одною, хоч він про них і не думав, а просто не міг їх відігнати від своєї душі. Бувають у житті хвилини, коли події, ніби ткацькі човники, без упину і перерви сновигають туди й сюди і закінчують тканину, основу для якої ми самі намотали і натягнули.

— Мій друже коханий,— сказала Тереза, порушуючи мовчанку і взявши його за руку,— будемо в таку мить міцно держатися одне одного, бо, може, нам ще не раз доведеться потрапити в подібне становище. Такі випадки краще переживати вдвох. Пам'ятай, мій друже, знай, що ти не один, покажи, що любиш свою Терезу, спочатку хоч би тим, що поділишся своїм горем.

Вона обійняла його і лагідно пригорнула до своїх грудей; він міцно притиснув її до себе.

— Сердешна дитина,— зворушено сказав він,— в сумні хвилини шукала захисту й притулку на моїх непевних грудях. Хай же твоє вірне серце допоможе мені в цю страшну годину.

Воші СИДІЛИ, МІЦНО обійнявшись; він почував удари її серця на своїх грудях, але в душі його була порожнеча й темінь. Тільки образи Мінйони і Наталії ширяли, як тіні, в його уяві.

Увійшла Наталія.

— Дай нам своє благословення! — покликнула Тереза.— З'єднай нас у цю сумну хвилину!

Вільгельм сховав своє обличчя на Терезиних грудях; його щастя, що він міг плакати. Він не чув і не бачив, як увійшла Наталія, лише при звуках її голосу сльози полилися в нього ще дужче.

— Що бог з'єднав, того я не буду розлучати,— мовила усміхаючись Наталія,— але з'єднати вас я не можу і не можу схвалити того, що горе і взаємна прихильність зовсім, здається, вигнали з вашого серця згадку про мого брата.

Вільгельм на цьому слові вирвався з Терезиних обіймів.

— Куди ж ви? — скрикнули обидві жінки.

— Дайте подивитись на дитину, яку я вбив! — скрикнув він.— Нещастя, коли ми бачимо його на власні очі, не таке важке, як ті муки, що постають у нашій душі силою уяви. Ходімо подивимось на покійного янгола! Щасливий вираз її обличчя скаже нам, що їй там добре!

Обидві подруги, не в силі бувши вдержати юнака, пішли також за ним, але добрий лікар з хірургом вийшов до них назустріч, зупинив і не дав наблизитися до покійної, сказавши:

— Не підходьте близько до цього нещасного тіла і дозвольте мені надати решткам цієї дивної істоти певної тривалості, наскільки спроможна моя майстерність. Я хочу негайно застосувати прекрасне мистецтво, щоб не тільки набальзамувати тіло цього милого створіння, але й надати йому живого вигляду. Передбачаючи її смерть, я все підготував для цього і сподіваюсь, що, з допомогою колеги, це мені пощастить. Почекайте ще кілька днів, не бачивши любої дитини, поки ми не перенесемо її до Зали Минулого.

У молодого хірурга знову була в руках та сама торбина з інструментами.

— Від кого він дістав її? — запитав Вільгельм у лікаря.

— Я дуже добре її знаю,— сказала Наталія.— Віп отримав її від свого батька, який тоді в лісі вас перев'язував.

— О, то я не помилявся! — скрикнув Вільгельм.— Я одразу впізнав стрічку. Віддайте її мені! То це ж вона навела мене на слід моєї добродійниці. Скільки радості й горя бачила ця нежива річ! При яких тільки стражданнях не була вона присутня, а її нитки все ще тримаються! Скільки людей кидали на неї останній погляд у смертний свій час, а барви її ще не зблякли! Вона була свідком одної з найпрекрасніших хвилин мого життя, коли я поранений лежав на землі і ваша милосердна постать з'явилася передо мною, тоді як ця дитина, дочасну смерть якої ми тепер оплакуємо, моєю кров'ю зачервонивши своє волосся, з ніжними турботами піклувалася про моє життя!

Друзі небагато мали часу, щоб довго розмовляти про цю сумну подію та розповідати панні Терезі про дівчину та ймовірну причину її несподіваної смерті, бо сповістили про приїзд якихось чужинців, що, як потім виявилось, зовсім не були чужинцями. Увійшли Лотаріо, Ярно і абат. Наталія пішла назустріч своєму братові, решта присутніх на мить замовкли. Тереза, усміхаючись, сказала до Лотаріо:

— Ви навряд чи сподівалися тут мене застати; принаймні зараз чи й варто було б нам зустрічатись. Але після такої довгої розлуки я щиро вітаю вас.

Лотаріо подав їй руку й промовив:

— Якщо судилися мені страждання і втрата, то хай же це буде хоч у присутності коханої, улюбленої істоти. Я не хочу впливати на ваше рішення, і моя довіра до вашого

серця, до вашого розуму ще така велика, що я радо віддаю в ваші руки і свою долю, і долю свого друга.

Потім розмова перейшла на загальні і, я б сказав, на незначні речі. Товариство скоро поділилось на окремі пари. Наталія пішла гуляти з Лотаріо, Тереза з абатом, а Вільгельм і Ярно залишились у замку.

З'явлення трьох друзів такої хвилини, коли у Вільгельма на серці лежав тяжкий біль, замість розважити його, ще більше зворушило і зіпсувало йому настрої, а тому він не міг і не хотів таїти своєї прикrostі і підозрінь, коли Ярно запитав про причину його похмурої мовчанки.

— Про що тут говорити! — скрикнув він.— Лотаріо приходить зі своїми прибічниками, і було б дивно, коли б ті таємничі сили з вежі, що завжди такі діяльні, і зараз не впливали б на нас, і я вже не знаю, чого вони хочуть для нас і через нас досягти. Наскільки я знаю цих святих-них мужів, у них завжди був похвальний намір злучати роз'єднане і розлучати з'єднане. Яка з цього може вийти тканина, це, здається, для нашого невтаємниченого ока назавжди залишиться загадкою.

— Ви розсердились, і вам прикро,— мовив Ярно.— Це дуже добре. Якщо ви коли-небудь розсердитесь по-справжньому, то це буде ще краще.

— І це може бути,— відпер Вільгельм,— і я дуже боюсь, що й цього разу когось шибає охота роздрочити мене так, щоб мені остаточно терпець увірвався.

— А проте,— сказав Ярно,— поки ми побачимо, що вийде з наших історій, я хотів би розповісти вам дещо про вежу, проти якої ви, здається, маєте таку недовіру.

— Це вже ваша справа,— сказав Вільгельм,— коли ви хочете мене цим розважити.— Але на душі в мене стільки розмаїтих турбот, що я й не знаю, чи зможу з належною увагою слухати про ті поважні авантури.

— Ваш приємний настрої,— мовив Ярно,— не лякає мене настільки, щоб відмовитись просвітити вас щодо цього. Ви вважаєте мене за кмітливого хлопа, але тепер вважатимете ще й за чесного, і тим більше, що я цього разу маю доручення.

— Я волів би,— сказав Вільгельм,— щоб ви просвіщали мене з власної охоти і з доброї волі, крім того, раз я не можу слухати вас без недовіри, то навіщо ж тоді й слухати?

— Коли я зараз не маю нічого кращого до роботи,— відповів Ярно,— як розповідати казки, то й ви маєте досить часу, щоб присвятити їм трохи уваги. Може, ви прихильніше до цього поставитесь, коли я вам одразу скажу: все, що ви бачили в вежі, це лише рештки юнацьких витівок. Спочатку більшість втаємничених ставились до цього вельми серйозно, а потім стали при кожній нагоді лише посміхатися.

— Отже, ці знаменні знаки й слова — це тільки іграшка? — скрикнув Вільгельм.— Нас урочисто вводять у місце, що навіває на нас побожність, показують нам різні дивпці, дають нам сувої пергамену, повпі пишномовних, таємничих висловів, в яких ми, звичайно, анічогісінько не тямимо, сповіщають нас, що досі ми були тільки учнями, оголошують, що наука наша закінчилася, а ми, якими були, такими й залишаємось.

— Чи не при вас часом пергамен? — запитав Ярно.— Там є багато хорошого, бо ті

загальні вислови не з вітру взяті. Звичайно, вони здаються порожніми й темними для тих, хто не має досвіду. Дайте-но мені так зване напучення, якщо воно близько.

— Звичайно, ось воно! — сказав Вільгельм. — Такий амулет завжди треба на грудях носити.

— Ну, — сказав Ярно, усміхаючись, — хто зна, чи його зміст не дійде коли до вашого розуму і серця.

Ярно глянув у пергамен і перебіг очима першу половину.

— Ця частина, — сказав він, — стосується до художнього виховання, хай про це інші говорять, друга трактує про життя, на цьому я краще розуміюсь.

Він почав вичитувати окремі місця, пояснюючи їх своїми зауваженнями і розповідями.

— "Нахил юнацтва до таємниць, до церемоній і гучних слів — надзвичайний і часто є ознакою певної глибини характеру. В ті роки з'являється бажання, хоч неусвідомлене і невиразне, збагнути й відчувати всю свою істоту. Юнак, повний передчуттів, від таємниці багато сподівається, в таємницю багато вкладає і думає, що мусить через неї діяти". Такі настрої абат підтримував серед одного молодого товариства частково із своїх принципів, частково з прихильності і звички, бо він колись і сам стояв у зв'язку з одним товариством, яке було не від того, щоб своїм вчинкам надавати таємничості. Мені це найменше подобалось. Я був старший від інших, замолоду дивився ясным оком на все і в усіх справах не бажав нічого, крім ясності. Я прагнув тільки пізнати світ, який був перед нами, і тим бажанням заразив решту кращих товаришів. Через те увесь наш розвиток мало не пішов у хибному напрямку, бо ми стали помічати лише чужі помилки та людську обмеженість, а себе почали вважати за істот вищого гатунку. Допоміг нам абат, навчивши нас, що не можна спостерігати людей, не цікавлячись їхнім розвитком, і що навіть самого себе можна спостерігати й підглядіти лише під час діяльності. Він радив нам зберегти старі форми гуртка, тому на наших зібраннях ми дотримувались певного ритуалу, і на будові цілого були помітні первісні містичні впливи, а потім він набрав немовби форм ремесла, піднявшись згодом до мистецтва. Звідсіль і походять назви: учні, челядники, майстри. Ми хотіли дивитися на все власними очима і утворити власний архів нашого розуміння світу. Звідсіль виникло багато сповідей, які ми частково писали самі, а частково інші за нашими вказівками. З них і склалися згодом "літа науки". Не всім людям властиво турбуватися про свій розвиток, багато шукають лише домашніх засобів, щоб добре почувати себе, рецептів до багатства і щастя. Всіх тих, що не хотіли стати на власні ноги, ми різними містифікаціями та іншими фокусами або висміювали, або намагалися їх позбутися. Ми, за нашим звичаєм, давали атестацію лише тим, хто жваво відчував і ясно розумів, для чого він народжений, і хто досить набув досвіду, щоб легко й весело йти своїм шляхом.

— Ну, то ви зі мною трохи поквапились, — сказав Вільгельм, — бо саме з цієї хвили я найменше знаю, що можу, що повинен і чого хочу.

— Ми не з нашої вини попали в цю гматанину, може, нам ще й пощастить запомогтися. Але ось слухайте: "Той, кого можна багато де в чому розвинути, пізніше

починає розуміти себе і світ. Не густо таких, що й глузд мають і здатні до діяльності. Розум поширює людину, але й знесилює, діяльність оживляє, але й обмежує".

— Вельми прошу вас,— перебив його Вільгельм,— не читайте мені більш нічого з цих чудернацьких писань! Ці фрази досить уже вводили мене в похибу.

— Тоді я буду розповідати,— мовив Ярно і наполовину згорнув сувій, лише іноді зазираючи в нього.— Сам я найменше працював на користь суспільства і людей. Я дуже поганий навчитель. Я не можу дивитися, коли хто робить невмілі спроби, і обов'язково кликну того, хто заблудився, хоч би це був навіть сновиди, якому загрожувала б навіть небезпека зламати собі карк. Через те я мав багато клопоту з абатом, який твердить, що хибу можна виправити лише хибою. І про вас також ми часто сперечалися. Ви йому особливо припали до вподоби, а це вже щось важить — звернути на себе його особливу увагу. Ви мусите визнати, що при кожній зустрічі я вам говорив тільки правду.

— Ви не дуже мене жаліли,— сказав Вільгельм,— і здається, й досі вірні своїм принципам.

— Як же можна жаліти,— мовив Ярно,— коли отакий юнак з багатьма хорошими нахилами йде геть у хибному напрямку.

— Пробачте,— сказав на те Вільгельм,— ви ж зовсім заперечили в мені наявність усяких сценічних здібностей, але признаюсь вам, хоч я і цілком зрікся цього мистецтва, проте не вважаю себе за повного нездару на сцені.

— А для мене,— мовив Ярно,— ясно як день, що хто може грати лише самого себе, той не артист. Хто не може перевтілитися в дух і постать багатьох образів, той не заслуговує на це ім'я. Ви ось, наприклад, дуже добре грали Гамлета і деякі інші ролі, з якими узгоджується ваш характер, ваша постать і настрої у певний час. Це досить було б, скажімо, для аматорського театру або для того, хто не бачить перед собою іншого шляху. "Але треба берегтися таланту,— вів далі Ярно, зазирнувши у пергамен,— якого не маєш надії досконало розвинути. І хоч би скільки ви намагалися, а наскінчу, коли зрозумієте справжнє мистецтво, то візьме вас прикрий жаль, що марно розтринькали час на таке партацтво".

— Не читайте більше! — сказав Вільгельм.— Говоріть далі, я вас дуже прошу, розповідайте мені, ясуйте! То, виходить, абат поміг мені в "Гамлеті", підіславши привида?

— Авжеж, бо він запевняв, що це єдиний засіб вилікувати вас, якщо ви взагалі можете видужати.

— І через те він залишив мені покривало і порадив утікати?

— Атож, він сподівався навіть, що після "Гамлета" вся ваша хіть до театру пропаде. Запевняв, що ви після цього не ступите і на поріг театру, а я казав навпаки, і вийшло, що мав рацію. Ми ще того ж вечора по виставі сперечалися про це.

— І ви бачили, як я грав?

— Звичайно, бачив!

— А хто ж грав привида?

— Цього я й сам не можу сказати. Можливо, абат, а може, його брат-близнюк. Здається, брат, бо він трохи вищий за абата.

— То, виходить, і у вас є таємниці один від одного?

— Друзі можуть і повинні мати таємниці один від одного, а проте один для одного вони не становлять таємниці.

— Мені аж у голові баламутиться від цієї плутанини. То з'ясуйте ж мені, що ж він за один, що йому я так багато зобов'язаний і маю зробити стільки докорів.

— Те, що робить його для нас цінним,— мовив Ярно,— що йому до певної міри дає владу над усіма нами, то це вільний і гострий зір, дарований йому від природи, яким він прозирає всі сили, що живуть у людині, кожна з яких може по-своєму розвиватися. Більшість людей, навіть і кращих,— обмежені істоти, кожна цінує в інших і в собі лише певні особливості. Тільки їх вона підтримує, тільки їх розвиває. Зовсім навпаки робить абат. Він усе охоплює розумом, все хоче знати, до всього має бажання і всьому ладен сприяти. Але я тут мушу знову заглянути в пергамен,— правив Ярно.— "Тільки всі люди складають людство, тільки всі сили сукупно складають світ. Ті сили приходять часто в зіткнення між собою і, поки вони намагаються знищити одна одну, природа їх стримує і знову відтворює. Від найменшого, первісно-тварипного потягу до ремесла, до найвищих художніх утворів, від дитячого белькотання і вигуків до найдосконаліших ораторських виступів і співів, від найпершої колотнечі між хлопчиками до грандіозних воєнних заходів оборони і загарбання цілих країн, від легкої прихильності і симпатії до найсильнішої пристрасті і найміцнішого поєднання, від найпростішого відчуття свого буття в теперішності до най-тонших передчуттів і сподівань найвіддаленішого духовного існування,— все це і багато іншого лежить у людині і мусить бути розвинене, але не в одній, а в багатьох. Кожний хист важливий, і його треба розвинути. Коли один сприяє красі, а другий користі, то лише вони обидва складають людину. Корисне сприяє саме собі, бо його створює натовп, і ніхто не може без нього обійтися, але прекрасному треба сприяти, бо його творить мало хто, а потрібне воно багатьом".

— Досить! — скрикнув Вільгельм.— Усе це я вже читав.

— Ще лише кілька рядків,— мовив Ярно,— тут я цілком бачу абата: "Одна сила панує над іншою, але жодна не може утворити другу. В кожному обдарованні тільки й лежить сила удосконалення. Так небагато людей розуміють це, навіть і з тих, хто хоче повчати й діяти".

— Цього я також не розумію,— сказав Вільгельм.

— Про цей текст ви ще не раз почуєте від абата. Отже, треба ясно бачити і закарбувати в пам'яті, що в нас є і що ми можемо в собі розвивати. Будьмо справедливі до інших, бо ми лише настільки гідні поваги, наскільки уміємо поважати інших.

— Бога ради! Жодної сентенції більше! Я почуваю — це погані ліки для пораненого серця. Скажіть мені краще з вашою жорстокою одвертістю: чого ви чекаєте від мене і як, в який спосіб хочете принести мене в жертву?

— За кожну підозру, запевняю вас, ви потім будете прохати в нас прощення. Ваша справа пробувати й вибрати, а наша — вам допомагати. Людина лише тоді щаслива,

коли сама обмежить свої безмежні прагнення. Тримайтеся абата, а не мене, думайте не про себе, а про те, що вас оточує. Учитесь, наприклад, збагнути Лотарієві прекрасні риси, як його погляди нерозривно зв'язані між собою, як він завжди йде вперед, як він розвивається і кожного пориває за собою. Куди б він не прийшов, він вносить із собою цілий світ. Його присутність оживляє і радує. А погляньте на нашого доброго лікаря! Це зовсім протилежна натура. Коли Лотаріо у своїй діяльності має на меті ціле й далеке, то цей звертає свій ясний погляд на речі найближчі, він скорше постачає засоби до діяльності, ніж її розвиває і оживляє. Його діяльність цілком схожа на добре господарювання, а впливи непомітні, бо він кожному сприяє в його колі. Лікареві знання — це безнастанне збирання і витрати, одержування і віддавання вроздріб. Лотаріо за один день, можливо, міг би зруйнувати те, що лікар нагромаджував роками, але він же міг би надати іншим такої сили, яка створила б у сто разів більше зруйнованого.

— Сумна це справа,— сказав Вільгельм,— думати про переваги іншого такої хвилини, коли сам із собою в пе-згоді. Такі міркування до лиця спокійній людині, а не тому, кого хвилюють пристрасті і непевність.

— Спокійно й розумно міркувати ніколи не завадить, а коли ми звикнемо думати про переваги інших, то непомітно ставимо й свої на відповідне їм місце, і тоді легко відмовляємося від усякої хибної діяльності, до якої пас вабить паша фантазія. Звільніть душу свою від усяких підозрінь і страхів! Он іде абат; будьте привітні до нього, поки ще більше не переконаєтесь, як повинні бути вдячні йому. От баламут! Він же йде між Наталією і

Терезою! В заклад піду, у нього вже щось є на думці. А що він взагалі не від того, щоб іноді грати роль долі, то не відмовляється від задоволення при нагоді влаштувати й весілля.

Вільгельм, сприкрений і схвилюваний, настрої якого не поліпшився від добрих і розумних Ярнових слів, був дуже неприємно вражений тим, що його друг саме цієї хвилини згадує про таку обставину, і сказав, хоч і посміхаючись, проте не без гіркоти:

— Гадаю, що приємність влаштовувати весілля краще передати тим, що любляться.

Розділ шостий

Всі знову зібралися до гурту, і наші друзі мусили припинити розмову. Скоро потому сповістили, що прибув посланець, який мав передати Лотаріо листа у власні руки. Його ввели. Це був кремезний, міцний хлоп у багатій і гарній лівреї. Вільгельм наче впізнав його і не помилився: це був той самий слуга, якого він послав навздогін за Філіною і гаданою Маріаною і який не вернувся назад. Він хотів уже з ним заговорити, як Лотаріо, прочитавши листа, запитав серйозно і майже сердито:

— Як звати вашого пана?

— Це таке питання,— скромно відповів кур'єр,— на яке я зовсім не знаю, що відповісти. Думаю, в листі є все потрібне, усно мені не доручали нічого переказувати.

— Ну гаразд,— промовив усміхаючись Лотаріо,— коли ваш пан так на мене покладається, що не побоявся написати такого безглузлого листа, то прошу, нехай їде.

— Він не забариться,— промовив кур'єр, вклоняючись, і вийшов.

— Послухайте-но дурну, безглузду писанину,— звернувся Лотаріо до товариства: — "Через те, що з усіх гостей,— пише мені незнайомий,— найприємнішим гостем повинен бути добрий гумор, коли він з'являється, а він завжди мандрує вкупі зі мною, то я переконаний, що мій візит, який я надумав зробити до вашмосців, не буде вам неприємний, я навіть сподіваюся потішити всю високу фамілію, а в належний час знову піду собі, з чим і бувайте здорові і так далі. Граф фон Шнекенфус !".

— Це якесь нове прізвище,— зауважив абат.

— Можливо, який вікаріатний граф,— додав Ярно.

— Таємницю легко розгадати,— мовила Наталія.— Йду в заклад, що це брат Фрідріх. Він давно вже, відколи вмер дядько, погрожує нам візитом.

— Влучила, прекрасна й мудра сестро! — крикнув хтось із недалекого куща, звідкіль одразу вийшов веселий, вродливий юнак.

Вільгельм ледве міг стримати крик.

— Як,— заволав він,— то ця білява шельма і тут з'являється передо мною?

Фрідріх уважно подивився на Вільгельма і скрикнув:

— Ну й справді! Якби я побачив у дядьковому саду піраміди, що так міцно стоять у Єгипті, або гробницю царя Мавзола, якої, запевняли мене, і зовсім не існує, то я б менше здивувався, ніж побачивши тут вас, мій давній друже і великий добродій. Прийміть же мій особливий, найщиріший привіт.

Привітавшись і перецілувавшись з усіма навкруги, він знову кинувся до Вільгельма і заволав до всіх:

— Шануйте ж його тут, цього героя, полководця і драматичного філософа! При першому знайомстві я, можна сказати, погано, простим гребенем причесав його, а він мене згодом від великої хлости врятував. Він великодушний, як Сціпіон, щедрий, як Александр, часом буває закоханий, але не відчуває зненависті до своїх суперників. Не те, щоб він їм платив добром за зло, бо це найгірша послуга, яка лише може бути, ні, він посилав услід за своїми друзями, які зрабували в нього дівчину, добрих і вірних слуг, щоб не спіткнулась їхня нога об камінь.

Ось у такому дусі він роздебендював і далі, і ніхто його не спиняв, бо ніхто не міг йому тим самим відповісти, і він лопотів майже сам. *

— Не дивуйтеся,— гукав він,— що я так велико очитаний у духовних і світських письменниках; ви зараз прознаєте, де я доп'яв таких знань.

Його почали розпитувати, як живе, звідкіль прибув, але він сипав сентенціями і старожитніми історіями і не давав ясної відповіді.

Равликова нога (нім.).

Наталія тихо сказала до Терези:

— Оця його веселість засмучує мене. Ладна піти в заклад, що йому непереливки.

Через те, що на свої жарти Фрідріх не знаходив у товаристві відповіді, бо лише Ярно відповів на декілька з них, то він і сказав:

— Мені не залишається нічого іншого, як у цій поважній родині самому стати

поважним, а що в таких скрушних обставинах душу мою гнітить важкий тягар моїх гріхів, то я прямо відважуюсь на генеральне каяття, з якого ви, мої шановні панове й дами, нічого не почуєте. Оцей шляхетний друг, який тільки дещо й знає про моє життя і мої вчинки, один його й почує, тим більше, що він має деякі причини і розпитати про це. Чи не цікаво вам знати,— звернувся він до Вільгельма,— як і де? хто? коли й чому? Як справа з відмінюванням грецького дієслова *phileo*, *philo* 1 і похідними формами від цього най-любішого дієслова?

Потім він узяв Вільгельма під руку і повів його, безперестанку обіймаючи й цілуючи.

Ледве вступивши у Вільгельмову кімнату, Фрідріх побачив на вікні цизорика з написом: "Пам'ятай про мене".

— Добре ви ховаєте дорогі речі! — сказав він.— Далєбі, це Філінін цизорик, вопа його подарувала вам того дня, коли я вас так розкошлав. Я гадаю, ви тільки й думали тоді про цю вродливицю, але запевняю, що й вона вас також не забула, і коли б я давно вже не вигнав із свого серця усіх слідів ревності, то не без заздрощів дивився б на вас

— Не згадуйте мені більше про те створіння,— сказав Вільгельм.— Не заперечую, я довго не міг позбутися приємного враження, яке справила на мене ця особа, але це і все.

— Пхе! Встидайтесь! — скрикнув Фрідріх.— Хто ж зрікається коханки? Ви ж її так уже любили, що далі нікуди. Жодного ж дня не було, щоб ви їй чогось не подарували, а коли німець дарує, то він і кохає. Мені більш нічого й не залишалось, як тільки зцупити її у вас, і червоному офіцерику це, нарешті, й пощастило.

— Як? То це ви були той офіцер, якого ми застали у Філіні і з яким вона втекла?

— Атож,— відповів Фрідріх,— якого ви вважали за Маріану. Ми досхочу насміялися з вашої хиби.

— Яка жорстокість! — скрикнув Вільгельм.— Залишити мене в такому незнанні!

— Та ще й до того взяти собі до послуг кур'єра, якого ви послали за ними навздогін,— додав Фрідріх.— Це хлопець — зух, він ще й досі з нами. А дівчину я люблю так само несамовито, як і тоді. Вона таке мені встругнула, що зараз я перебуваю ніби в міфологічному становищі і кожен день боюсь перетворення.

— Скажіть, будь ласка,— запитав Вільгельм,— де ви набули такої широкої вченості? Я здивовано слухаю, як ви в розмові засвоїли чудернацьку манеру раз у раз посылатися на старовинні історії і байки.

— Я став ученим і велико одуковаппм,— відповів Фрідріх,— у дуже веселий спосіб. Філіна зараз зі мною, ми найняли в маєткові одного посесора старий замок, де вельми весело живемо, наче справжні домовики. Там знайшли ми хоч і невелику, але добірну бібліотеку, а в ній біблію *in folio*!, Готфрідову "Хроніку", два томи "*Theatrum Europaeum*", "*Asegga philologica*", твори Гріфіуса і ще декілька не таких корисних книжок. Переказившись як слід, ми почали нудитись, і нам забажалось почитати, але й незчулися, як занудьгували ще дужче. Нарешті Філіні спала на думку блискуча ідея — розкласти всі книги на великому столі. Ми сіли одне навпроти одного і стали читати

уриwkами напeрeмiнку то з одної книги, то з другої. От було весело! Нам здавалося, ніби ми справді попали в добре товариство, де вважають за непристойне говорити довго на одну якусь тему або доводити її до кінця. Ми, здавалося, були в галасливій компанії, де один одному не дає й слова мовити. До цих розваг ми регулярно вдавалися кожного дня і поволеньки стали такими вченими, що аж самі собі тепер дивуємось. Для нас нема вже нічого нового під сонцем, до всього ми можемо знайти приклад з наших знань. Цей спосіб свого навчання ми уроз-маїчуємо на різні лади. Іноді ми читаємо, поглядаючи на старий пісковий годинник, в якому пісок пересипається за кілька хвилин. Філіна швидко його перевертає і починає читати з якоїсь книги, поки пісок знову не пересиплеться в спідню склянку, тїдї другий читає своє, і так

1 Великого формату (лат.).

мп студіювали, наче справжні студенти, тільки лекції були в нас коротші, а наука вельми розмаїта.

— Коли збіжиться така весела пара,— сказав Вільгельм,— то можна собі уявити, як вони дуріють, але важко збагнути, як така легковажна парочка може бути довго вкупі.

— Це,— скрикнув Фрідріх,— і щастя і нещастя: Філіна нікуди не може з'явитися, вона тепер при надії. Нічого в світі нема потворнішого й смішнішого, як Філіна зараз. Перед самим моїм від'їздом випадково підійшла вона до дзеркала. "Тьху, хай йому біс! — вигукнула вона і одвернула обличчя.— Справжнісінька пані Меліна! Яка гидота! Чи є що паскудніше від цього!"

— Мушу визнати,— мовив усміхаючись Вільгельм,— що, мабуть, таки й справді було б комічно побачити вас укупочці як батька й матір.

— Бо це й дійсно-таки безглуздий жарт,— сказав Фрідріх,— що мене врешті ще й за батька вважатимуть. Вона так твердить, та й час те саме показує. Спочатку мене трохи бентежив отой проклятий візит, яким вона вшанувала вас після "Гамлета".

— Який візит?

— Буцімто ви й не знаєте? Не зовсім же ви проспали згадку про нього? Найпривабливішим відчутним приви́дом тої ночі, якщо ви того ще не знаєте, була Філіна. Звичайно, та історія — то неприємне віно, але якщо таке не подобається, то не треба й кохати. Батьківство ґрунтується взагалі тільки на переконанні. Я переконаний, отже, я батько. Ось, як бачите, я вмію і логіку застосовувати у відповідному місці. І коли дитина зразу після народження не лопне зі сміху, то вийде з неї якщо не корисний, то принаймні приємний громадянин.

Тихмчасом як друзі так весело роздебендювали на легковажні теми, решта товариства завела поважні розмови. Ледве Фрідріх із Вільгельмом вийшли, як абат непомітно вивів усіх до садової альтанки і, коли всі посідали, почав свою розповідь.

— Ми,— сказав він,— в загальному оголосили, що Те-реза не дочка своєї матері; тепер це треба з'ясувати докладно. Ось історія, яку трохи згодом я дозволю собі довести і ствердити всілякими способами.

Пані фон *** перші роки свого заміжжя прожила зі своїм чоловіком, як риба з водою. Одну лиш біду мали вони, що всі діти, на яких вони сподівалися кілька разів,

приходили на світ мертвими. При третій дитині лікарі майже прирекли матір на смерть, сказавши, що наступного разу смерть неминуча. Треба було на щось зважитись. Шлюбу розривати вони не хотіли, бо з бюргерської точки зору жилось їм дуже добре. Пані фон *** стала шукати заміни материнському щастю, якого була позбавлена, в розвиткові своїх здібностей, в певному становищі в суспільстві, в марнотратних насолодах. Вона вельми легковажно сприйняла те, що її чоловік відчув прихильність до одної жінки, гарної на вроду, поважної на вдачу, яка шафарювала в їхньому домі. Пані фон *** сама посприяла тому, щоб добра дівчина віддалась Терезиному батькові. Господарюючи й надалі в домі, вона була ще покірніша й відданіша своїй пані.

Незабаром виявилось, що вона завагітніла, і наше подружжя з цієї нагоди прийшло до однакової думки, хоч і з різних причин. Пан фон *** бажав дитину своєї коханої ввести в дім як законну, а пані фон ***, з досади, що через нескромність їхнього лікаря став відомий по сусідах її стан, не перечила цьому, щоб через підмінну дитину знову привернути собі пошану, а також щоб поступливістю втримати за собою першість у домі, яку за інших обставин боялася втратити/ Вона була стриманіша за свого чоловіка, помітивши його бажання, не суперечила йому і полегшила порозуміння. Вона поставила свої умови і отримала майже все, чого бажала. З цього й виник заповіт, в якому так мало уваги приділено дитині. Старий лікар помер, звернулись до молодого, діяльного, спритного хлопа, добре йому заплатили, а для нього це була справа честі — виявити й виправити невмілий і покvapливий висновок свого вмерлого попередника. Справжня мати залюбки погодилася на це, комедію зіграли дуже добре, Тереза з'явилася на світ і була визнана за дочку своєї мачухи, тоді як справжня мати стала жертвою тієї комедії, бо вмерла, вставши завчасно з пологів, вельми засмутивши доброго чоловіка.

Пані фон *** таким чином цілком досягла своєї мети. Про людське око вона мала славу дитину, яку скрізь надто виставляла напоказ, а за одне й позбулася суперниці, на яку все-таки позирала заздрим оком і впливу якої, принаймні на майбутнє, таємно побоювалась. Вона пестила дитину без міри і в довірливі години так зуміла прихилити до себе чоловіка, співчуваючи його втраті, що він, можна сказати, у всьому здався на її волю і своє щастя і щастя своєї дитини віддав у її руки. Тільки незадовго до смерті, і то завдяки доньці, що вже піросла, він знову став господарем у своєму домі.

Ось, прекрасна Терезо, яку таємницю хотів, мабуть, відкрити вам хворий батько. Ось що я хотів тепер докладно вам# розповісти, поки нема серед нас молодого друга, який збігом найдивніших у світі обставин став вашим женихом. Ось тут папери, які найточніше стверджують мої слова. З них ви довідаєтесь, як давно я вже натрапив на слід цього відкриття і як лише тепер дійшов остаточної певності в цьому, як я не наважувався хоч словом натякнути моєму другові на можливість щастя, щоб він не був глибоко розчарований, коли й на цей раз надія заведе. Ви тепер і збагнете Лідію підозру: я од-верто признаюсь, що аж ніяк не міг сприяти прихильності його до цієї славної дівчини, коли знову побачив можливість поєднати нашого друга з Терезою.

Ніхто не обізвався й словом після цієї оповіді. Жінки через кілька днів віддали папери назад і більше про них не згадували.

Коли гості збирались, то розваг для них не бракувало. Навіть сама місцевість була така чарівна, що всі розходились то поодинці, то парами, їхали верхи або йшли пішки оглядати краєвиди. Ярно вигодив слухну хвилю і показав Вільгельму папери, але, здавалось, не вимагав од нього ніякого рішення.

— У цьому вельми дивному становищі, в якому я опинився,— сказав на це Вільгельм,— я можу тільки повторити вам те, що сказав напочатку в присутності Наталії і сказав, безумовно, від щирого серця: Лотарію та його друзі можуть зажадати від мене яку хочуть офіру, я передаю в ваші руки всі мої домагання на Терезу, а мені тепер дайте повну відставку. О мій друже, мені не треба довго думати, щоб одважитись. Вже цими днями я відчув, що Терезі важко навіть вдавати прихильність до мепе, з якою вона зустріла мене тут наприпочатку. Її прихильність до мене зникла або, скорше, вона й зовсім не була до мене прихильна.

— Такі випадки найкраще було б з'ясовувати поволі, мовчки вичікуючи,— сказав Ярно,— аніж усякими розмовами, з яких постають лише всілякі плітки й непорозуміння.

— А я гадаю,— сказав Вільгельм,— що це якраз і є такий випадок, де щира і спокійна розмова найкраще допоможе. Мені так часто докоряли, що я і нерішучий, і забарний. То чого ж тепер, коли я вже одважився, мене примушують до тих самих хиб, за які картали? Хіба світ лише тому намагається так нас виховати, щоб дати нам відчути, що сам він не може себе виховати? То дайте ж мені якнайскорше добру можливість увільнитися з того важкого становища, в котре я потрапив з найчистішими намірами в світі.

Незважаючи на таке прохання, минуло кілька днів, протягом яких він нічого не чув про цю справу, а також не помітив жодної зміни на своїх друзях; навпаки, вони розмовляли про все вельми байдуже і лише в загальних рисах.

Розділ сьомий

Якось Наталія, сидючи з Вільгельмом і Ярно, сказала:

— Ви щось замислені, Ярно, я вже давно це помічаю.

— Еге ж,— відповів їй друг,— я думаю про важливу справу, що давно вже в нас підготовлена, і тепер треба за неї взятися. Ви її вже трохи знаєте, і я хочу, щоб про неї почув і наш молодий друг, бо від нього залежить, чи він захоче взяти в ній участь. Ви скоро мене вже не побачите, бо я маю намір їхати до Америки.

— До Америки? — перепитав Вільгельм, усміхаючись.— Такої авантюри я від вас не чекав, а ще менше, що ви мене виберете в товариші.

— Коли ви цілком ознайомитеся з нашим планом,— мовив Ярно,— то дасте йому кращу назву, а може, й схвалите його. То ось слухайте! Досить хоч трохи щось тямити в світовій політиці, щоб побачити, що незабаром мають статися великі переміни і що право на власність майже скрізь стало дуже непевне.

— Я нічого не тямлю в світовій політиці,— перебив його Вільгельм,— і лише

недавно почав турбуватися про маєток. Може, краще було б і цю думку надовше занехаяти, бо мушу зауважити, що турботи про маєтки тільки сушать голову.

— То вислухайте мене,— сказав Ярно.— Турботи ли-чать старим, щоб юність хоч якийсь час жила безтурботно. Досягнути рівноваги в людських діях, на жаль, можна лише через протилежності. В теперішні часи ні в яким разі не слід мати маєтки в одній місцевості, тримати гроші в одному місці, але знову ж у такому разі важко доглянути всюди, а тому ми вигадали щось зовсім інше. З нашої старої вежі повинно вийти товариство, яке пошириться на всі частини світу. Ми взаємно, один одному, страхуємо наше існування на єдиний випадок, коли революція в державі прожене того чи іншого геть з його маєтків. Тепер я Іду до Америки, щоб використати добрі стосунки, що їх наш друг зав'язав там під час свого перебування. Абат поїде в РОСІЮ, а ви, як схочете до нас приєднатися, повинні вибирати: або допомагати Лотарію в Німеччині, або їхати зі мною, Я сподіваюсь, ви виберете останнє, бо для юнака найпожиточніше буде зробити велику мандрівку.

Вільгельм, подумавши, відповів:

— Пропозиція гідна всебічного обміркування, бо мій девіз такий: "Що далі звідсіль, то краще". Ви, сподіваюсь, ознайомите мене докладніше з вашими планами. Можливо, я мало знаю світ, але мені здається, що створити такий союз буде надзвичайно важко.

— Поки що труднощі будуть невеликі хоч би тому,— сказав Ярно,— що нас тепер небагато, і всі чесні, розумні, рішучі люди, всі одної думки, з якої і може тільки виникнути товариський дух.

Фрідріх, який досі тільки слухав, додав до цього:

— Якщо ви й мене попросите, то й я поїду з вами. Ярно покрутив головою.

— А що ви маєте проти мене? — знову запитав Фрідріх.— В новій колонії потрібні будуть і молоді колоністи, а я їх привезу негайно з собою. І веселих колоністів, запевняю вас. Знаю також і славну молоду дівчину, яка тут більше не на місці, милу, чарівну Лідію. Де ж сердешна дівчина дінеться зі своїм болем і горем, хіба в морі втопитись, якщо не візьме її який славний хлопець? Я гадав би, друже юності моєї, коли ви схильні втішати покинутих, то беріть її, а там хай кожен візьме під руку свою дівчину, і ми помандруєм за старим поводитирем.

Ця пропозиція розсердила Вільгельма. Він удавано спокійно відповів:

— Та я ж навіть не знаю, чи вона вільна, а що в сватанні я, здається, не дуже щасливий, то чи не краще мені таких спроб не робити?

Тоді Наталія сказала:

— Брате мій, ти думаєш, що як сам робиш легковажно, то й інші здатні на це. Наш друг заслуговує на таке жіноче серце, яке б йому належало цілком, яке біля нього не хвилювалось би згадкою про інших. Лише з дівчиною надзвичайно чистою і розумною, як ось Тереза, і можна зважитись на такий ризик.

— Е, який там ризик! — вигукнув Фрідріх.— В коханні все ризик. В альтанці чи перед вівтарем, з обіймами чи з золотими обручками, під спів цвіркуна чи під звуки сурм і барабанів,— усе це тільки ризик, усе залежить од випадку.

— Я завжди помічала,— впала в мову Наталія,— що наші принципи є тільки додатком до нашого існування. Ми вельми охоче загортаємо наші хиби в одержу дійового закону. Побачимо, на яку ще дорогу виведе тебе твоя красуня, що так міцно привабила і держить тебе.

— Вона сама на дуже добрій дорозі,— мовив на те Фрідріх,— на дорозі до святості. Це, звичайно, манівець, але зате він веселий і певніший. І Марія Магдалина йшла манівцями, та й хіба тільки вона! Взагалі, сестрице, коли мова йде про кохання, то тобі зовсім не слід втручатися. Я думаю, ти вийдеш заміж не раніше, як десь забракне наречених, і тоді ти віддасишся зі своєю добросердністю як додаток до чийогось існування. Отже, дай нам спокій, щоб ми могли закінчити гешефти з цим душоторговцем і домовитись про наше мандрівне товариство.

— Ви запізно прийшли зі своєю пропозицією,— сказав Ярно,— про Лідію вже потурбувались.

— Як саме? — запитав Фрідріх.

— Я запропонував їй свою руку,— відповів Ярно.

— Боже-світе! — вигукнув Фрідріх.— Ви вступили штуку, до котрої, коли вважати її за іменника, можна додати різні прикметники, а як вважати за підмет, то можна знайти різні присудки.

— Мушу одверто визнати,— мовила Наталія,— я вважаю таку спробу за небезпечну: зійтися з дівчиною тоді, коли вона в розпачі від кохання до другого.

— Я зважився на це,— відповів Ярпо,— вона буде моєю при певних умовах. І, повірте мені, нема в світі нічого коштовнішого, як здатне до кохання і по пристрасті серце. Чи воно любило, чи воно ще любить, це не має великої ваги. Кохання до другого здається мені навіть привабливішим, ніж кохання, яким кохають тебе самого. Я бачу силу, міць прекрасного серця, і самолюбство не каламутить мого чистого погляду.

— Ви говорили з Лідією цими днями? — запитала Наталія.

Ярно кивнув усміхаючись. Наталія похитала головою і, встаючи, сказала:

— Я й не знаю, що мені з вами робити, але мене ви вже напевне не зіб'єте з пантелнку.

Вона хотіла піти, але саме тоді увійшов абат з листом у руках і сказав до неї:

— Залиштеся! Мені ось зроблено одну пропозицію, і ваша порада буде тут вельми бажана. Маркіз, друг вашого покійного дядька, якого ми чекаємо, незабаром буде тут. Він пише, що не так вільно володіє німецькою мовою, як йому здавалось, і йому потрібен компаньйон, який би досконало знав німецьку мову та й інші мови, а що він більше воліє вступити в наукові зв'язки, ніж політичні, то такий драгоман йому потрібен конечне. Я не знаю кращого для цих справ, як наш молодий друг. Він знає мови, багато читав, та й йому самому буде вельми пожиточно в такому товаристві і в такій вигоді обдивитися Німеччину. Хто не знає своєї батьківщини, у того немає мірки для чужих країн. Що ви скажете па це, мої друзі? Що скажете ви, Наталіє?

Ніхто не мав заперечень проти цього. Ярно, здається, також не вважав за перешкоду своєї пропозиції їхати до Америки, бо він і без того не збирався негайно

вирушати. Наталія мовчала, а Фрідріх наводив розмаїті приповідки про корисність мандрівок.

Вільгельм був так у серці обурений новою пропозицією, що ледве міг це приховати. Для нього ясно стало, що його хочуть якнайшвидше здихатись, а найприкріше було те, що робили це вочевидь, без усякого жалю. Підозри, які викликала в ньому Лідія, знову ожили в його душі, а природність, з якою Ярно все йому розповів, видалась йому тільки штучним ходом. Він опанував себе і відповів:

— Пропозицію треба всебічно і поважно обміркувати.

— Бажано б якнайшвидше це вирішити,— мовив абат.

— Зараз я не можу,— відповів Вільгельм,— почекаємо, поки приїде маркіз, а тоді побачимо, чи ми зладимося один із одним. Але я наперед ставлю головну умову, щоб мій Фелікс усюди їздив зі мною.

— Така умова навряд чи підійде,— вставив абат.

— А я не бачу підстав,— аж скрикнув Вільгельм,— чому хтось там має ставити мені умови і чому я, коли захочу обдивитися свою батьківщину, повинен мандрувати в компанії з якимось італійцем?

— Тому,— мовив абат з якоюсь імпонуючою поважністю,— що для юнака завжди бувають причини приєднатися до кого-небудь.

Вільгельм, почувавши, що більше не може гамуватись, бо тільки присутність Наталії трохи його стримувала, пробелькотав поквапливо:

— Дайте мені ще трохи часу, і, я гадаю, невдовзі з'ясується, чи є в мене причини приєднуватися до кого і чи не звелить мені серце й розум доконечне розірвати всі вузли, які загрожують навіки запровадити мене в жалюгідний полон.

Так говорив він, сильно схвильований душею. Поглянувши на Наталію, він трохи заспокоївся, бо в цю прикру хвилину її лагідний образ і її гідність тим більше зробили на нього враження.

"Так,— подумав він, коли залишився сам,— признайся лишень, ти кохаєш її і знову почуваш, що то значить кохати від щирого серця. Так кохав я Маріану і як жахливо помилився в ній; кохав Філіну і відчув до неї зневагу. Аврелію поважав, але не міг покохати. Я шанував Терезу, і батьківська любов перейшла навіть у прихильність до неї, а тепер, коли в моєму серці всі почуття з'єдналися в одне, тепер я мушу тікати! Ах! Чому до цих почуттів, до цієї свідомості долучається непереможне бажання володіти? І чому без цього володіння хаме ті почуття і переконання цілком руйнують всяке інше щастя? Чи будеш ти коли втішатися сонцем, світом, товариством або іншими якими благами? Чи не будеш ти вічно говорити собі: "Наталії нема там!" І, на жаль, образ Наталії буде завжди перед тобою. Заплющиш очі — вона стане перед тобою, розплющиш їх — і вона знову перша з'явиться тобі, наче видиво, що залишає в очах сліпуча картина. Хіба ж не стояла завжди перед твоєю уявою перелітна постать амазонки? А ти ж її тільки бачив, ти не знав її. А тепер, коли знаєш, коли так близько біля неї, коли вона виявила стільки співчуття до тебе, тепер її властивості так глибоко закарбувалися в твоїй душі, як колись її образ у твоїй уяві. Страшно завжди шукати,

але ще страшніше знайти і мусити покинути. Чого ж мені в світі ще шукати? Кого виглядати? Яка країна, яке місто зберігає скарб, що дорівнявся б цьому? І я повинен кудись їхати, щоб знайти менш цінне? Невже життя — це плац для змагання, де негайно і швидко вертаються назад, коли добіжать краю? А досконалість і добро тільки міцна, непорушна кінцева мета, від якої, ледве, може, діставшись до неї на бистрих конях, швидко мусимо відбігати? Бо всяк, хто прагне земних благ замість того, щоб шукати в надхмарних емпіреях, може дістати їх у кожній країні, на кожному ярмарку чи на ринку".

— Ходи до мене, мій любий хлопчику! — гукнув він до свого синка, що саме біг до нього.— Ти для мене все! Ти замінив мені твою кохану матусю, ти будеш мені другою матір'ю, яку я для тебе вибрав був, а тепер ти повинен заповнити ще більший прогал. Заповни моє серце, заповни мою душу своєю красою, своєю ласкою, своїм прагненням до знання і своїми здібностями!

Хлопець захопився новою цяцькою; батько хотів упорядкувати її краще, доцільніше, але в хлопця одразу пропала охота до неї.

— Ти справжня людина,— вигукнув Вільгельм,— іди, мій сину, йди, мій брате, будемо гратися як умієм, блукатимем по світу без мети.

Він твердо вирішив виїхати, взявши з собою дитину, і потинятися по білому світу. Тому написав Вернерові, щоб прислав грошей та вірчі листи, і послав Фрідріхового слугу з гострим наказом вернутися якнайскоріше. Хоч як він був настроений проти своїх друзів, але його відношення до Наталії залишилось чистим. Він сповірявся їй у своїх намірах, і вона погодилась, що це буде найкраще. Хоч його і вразила її зовнішня байдужість, а проте заспокоїла розмова з нею і її добре ставлення. Вона порадила йому відвідати різні міста і там познайомитися з деякими її приятелями і приятельками.

Посланець вернувся і привіз усе, що він бажав, хоч Вернер, здається, і не був задоволений з його нової мандрівки.

"Мої надії, що ти порозумнішаєш,— писав він,— знову надовго відсунуто. Де це ви всі вештаєтесь? І де це та жінка, що, як ти запевняв мене, мала тобі в господарстві до помочі стати? Та й решта друзів також десь поділася, і всі справи звалили на суддю та на мене. Щастя, що він такий тямущий правознавець, як я фінансист, і що ми обидва звикли до праці. Бувай здоров! Твої примхи можна пробачити, бо без цього наші справи тут не пішли б так добре".

Отже, щодо зовнішніх обставин він міг від'їхати хоч зараз, але в душі у нього було дві перешкоди. Йому ніяк не хотіли показати тіло Мін'йони до похорону, який мав відправляти абат, а до тієї урочистості ще не все було готове. Також і лікар був викликаний дивним листом сільського пастора. Лист торкався арфіста, про долю якого Вільгельм хотів мати докладніші відомості.

В цьому стані він не знаходив собі спокою ні вдень ні вночі. Коли всі спали, він блукав по дому. Давні, відомі твори мистецтва і приваблювали, і відштовхували його. До всього, що його оточувало, він не міг ні торкнутися, ні від нього відірватися. Кожна річ нагадувала йому про все, і тут він оглянув увесь ланцюг свого життя. Цей ланцюг

лежав перед ним розірваний, і не було надії на те, що він з'єднається. Ці твори мистецтва, які продав його батько, здавалися йому символом того, що і йому частково доведеться відмовитись від спокійного, певного володіння благами світу сього, а частково позбутися їх через свою або чужу провину. Він так розгубився в цих дивних і сумних роздумах, що іноді сам собі здавався приви́дом, і навіть, відчуючи і мацаючи навколо себе речі, ледве міг позбутися сумнівів, чи справді він живе, чи існує ще на світі.

Тільки гострий біль, який часом пронизував його від думки, що все знайдене і віднайдене він мусить так злочинно і, проте, доконче покинути, тільки сльози його давали йому знову відчути, що він існує. Марно намагався він викликати в уяві щасливий стан, в якому, власне, й перебував.

— Адже ж усе нічого не варте,— волав він,— коли бракує одного, яке людині вартніше за все!

Абат сповістив товариство, що прибув маркіз.

— Ви, як мені здається,— звернувся він до Вільгельма,— зібралися самі їхати з дитиною? Познайомтесь принаймні з людиною, яка може вам стати в пригоді, де б ви не зустрілись.

З'явився маркіз. Це був ще не старий чоловік, вродливий і приємний на вигляд ломбардець. Він ще замолоду, в армії, познайомився з дядьком, який був набагато старший від нього, потім мав із ним різні справи. Деякий час вони подорожували по Італії, і твори мистецтва, що їх маркіз побачив знову тут, у замку, були здебільшого куплені в його присутності і за деяких щасливих обставин, які він ще добре пам'ятав.

Італійці взагалі глибше, ніж інші національності, відчують високу вартість мистецтва. Кождий із них, хоч би якої був професії, хоче, щоб його називали митцем, майстром, професором, і ця пристрасть до титулів свідчить принаймні, що йому не досить навчитися чогось звичайним шляхом або через вправи набути майстерності; він вважає, що кожен більш-менш повинен уміти думати про те, що він робить, встановити принципи і з'ясувати собі та іншим причини, через які те або інше діється.

Чужоземець був схвилюваний, побачивши знову такі чудові речі без їхнього власника, і радів, що дух його друга промовляє до нього устами його прекрасних спадкоємців. Вони оглянули розмаїті утвори мистецтва і з приємністю виявили, що можуть розуміти одне одного. Вели розмову абат і маркіз. Наталія, ніби знову відчувши себе в присутності дядька, дуже добре збагнула їхні думки й погляди. Вільгельм, щоб зрозуміти щось, мусив перекладати собі їхню мову на театральну термінологію. Фрідріхові жарти ледве щастило тримати в певних рям-цях. Ярно бував не часто з ними.

Коли зауважили, як рідко тепер, у нові часи, з'являються справжні твори мистецтва, маркіз промовив:

— Трудно собі навіть уявити, що можуть зробити обставини з митцем, бо у найбільшого генія, у справдешнього таланта є безмежні вимоги, які він ставить сам до себе, невимовна ретельність, яка потрібна для його розвитку. Коли обставини мало для митця сприятливі і коли він помічає, що світ легко можна задовольнити, що йому

потрібна тільки про око легка, приємна, зручна форма, то було б дивно, якби самолюбство і прагнення до вигод не стягнули його на посередній рівень, було б дивно, якби він свій модний товар не обміняв на гроші і славу замість того, щоб вибрати правдиву дорогу, яка провадить його в більшій або меншій мірі до злиденного животіння. Тому митці нашого часу завжди тільки обіцяють і ніколи не дають. Вони хочуть лише вабити, а не задовольняти, все в них тільки позначено і ніде нема ні ґрунту, ні виконання. Але варто лиш трохи побути в якійсь галереї і постежити, які утвори мистецтва приваблюють до себо масу, які вона хвалить і які недбало минає, то у вас буде мало симпатії до сучасності і мало надії на майбутнє.

— Авжеж,— зауважив абат,— ось так і вчаться один у одного amator і митець; amator шукає лише якоїсь загальної, невизначеної насолоди; художній твір повинен йому подобатися приблизно так, як твір природи, і люди гадають, що органи, які дають нам можливість втішатися художнім твором, розвинулись самі від себе, як піднебіння або язик. Про художній твір вони міркують, наче про їжу. Вони не розуміють, що потрібна інша культура, щоб піднятися до справжньої насолоди мистецтвом. Найтруднішим вважаю свого роду розподіл, який людина здійснює сама в собі, коли вона взагалі хоче розвинутись; через те ми й знаходимо так багато однобічних культур, з яких, проте, кожна прагне міркувати про ціле.

— Те, що ви зараз сказали, не зовсім для мене ясне,— мовив, увійшовши, Ярно.

— Воно й важко,— відповів абат,— з'ясувати це стисло. Я хочу сказати лише ось що: поскільки людина претендує на розмаїту діяльність або на різні насолоди, то вона повинна вміти розвинути в собі й різні органи, які були б водночас і незалежні один від одного. Хто хоче творити і втішатися всім у своїй людській натурі, хто хоче приєднати до цієї насолоди все, що стоїть поза ним, той буде гаяти час у вічно невдоволеному прагненні. Як важко, хоч на вигляд так природно, оглядати для себе і в собі прекрасну статую, картину, слухати спів заради співу, захоплюватися актором заради актора, тішитися будівлею заради її власної гармонії і тривалості. А тим часом більшість людей трактує справжні утвори мистецтва так, буцімто вони зліплені з м'якої глини. На догоду їхнім уподобанням, думкам, забаганкам мусить різьблений мармур зразу міняти свої форми, міцно змурована будівля розширитись або звузитись, картина повинна повчати, вистава виправляти, і з усього повинно бути все. Але ж, власне, тому, що більшість людей самі безформні, тому, що вони самі собі і своєму еству не можуть надати жодного кшталту, то вони й намагаються взяти у речей їхні форми, щоб усе обернути в розпорошену, незв'язану матерію, до якої й вони самі належать. Наскінчу вони все приводять до так званого ефекту, все в них відносне і все-таки й стає відносним, за винятком безглуздя і глупоти, які владарюють абсолютно.

— Я розумію вас,— відповів Ярно,— чи, скорше, ясно бачу, як ваші слова пов'язуються з принципами, котрих ви так міцно тримаєтесь. Але я не можу так суворо ставитись до бідолашних людей. Я, звичайно, чимало знаю таких, що перед найвеличнішими утворами мистецтва і природи згадують насамперед свої нужденні потреби, беруть в оперу своє сумління і свою мораль, не відкидають своєї любові і

зненависті перед якою-небудь колонадою, і все найкраще і найвеличніше, що вони можуть сприйняти ззовні, мусять найперше в своїй уяві якомога применшити, щоб хоч трохи пов'язати його зі своїм мізерним еством.

Розділ восьмий

Ввечері абат запросив усіх на похорон Мін'йони. Все товариство пішло до Зали Минулого, що була яскраво освітлена й пишно прикрашена. Всі стіни зверху донизу були завішані небесно-блакитними килимами, з-під яких було видно тільки цоколі й фризи. В чотирьох канделябрах по кутках горіли величезні воскові факели, а посередині, відповідно, чотири менших навколо саркофага. Біля них стояли чотири хлопчики в блакитній зі сріблом одежі і, здавалось, обмахували широкими віялами зі струсячого пір'я фігуру, що спочивала на саркофазі. Всі посідали, і два невидимих хори ніжно заспівали питання: "Кого несете нам в наш тихий світ?"

Четверо дітей чарівними голосами відповіли: "Несемо вам товариша, що натовмився в грі. Хай спочиває поміж вас, поки яса братів небесних не збудить знов його в прийдешньому".

Хор. Первістку юний у нашому колі, вітаєм тебе, з сумом вітаєм! Ні хлопець, ні дівчина хай за тобою не йдуть. Нехай тільки старість входить спокійно в ці тихі чертоги. Спочивай у поважному колі, мила, хороша дитино!

Хлопчики. Ах! Як неохоче ми сюди її привели! Ах! І вона тут повинна зістатись! Зістаньмося й ми тут! Над її домовиною будемо плакати і плакати.

Хор. Погляньте на крила могутні! Погляньте на легку і чисту одежу! Як блищить на чолі золота стрічка! На спокій цей гляньте величний, прекрасний!

Хлопчики. Ах, ці крила більш не піднімуть її. І в легких іграх одіж її не має на вітрі. Коли ми рожами квітчали голівку її, вона ніжно й привітно дивилась на нас.

Хор. Духовним поглядом гляньте угору! Хай живе в вас животворчая сила, що підносить над зорі життя — найкраще, найвище від всього!

Хлопчики. Смутку наш! її вже нема серед нас. По садочку не ходить вона і на луках не рве квіточок. Будемо плакати по ній, бо тут її залишаєм навічно. Плачмо і з нею зостаньмося.

Хор. Діти, вертайтеся назад у життя! Ваші сльози хай свіжий висушить вітер, що грається в хвилях річкових. Тікайте від ночі! День, радість і довге життя — для живих!

Хлопчики. Гей, ми вертаємось знов до життя! Хай день нам дарує роботу і радість, поки аж вечір не принесе нам спокою, а нічний сон нас не підживить!

Хор. Діти! Скоріш до життя! В чистій одежі краси вас зустріне кохання з поглядом райським і безсмертя вінком!

Хлопчики відійшли, і абат, підвівшись зі свого фотеля, став за труною.

— З розпорядження людини, що спорудила цю тиху оселю,— сказав він,— кожного нового прибувця треба тут урочисто приймати. Після того, хто збудував цей дім хто влаштував оте місце, ми ховаємо юну чужоземку, і ось цей невеличкий простір містить у собі дві зовсім різні жертви суворої, свавільної і невблаганної богині смерті. Ми за певними законами вступаємо в життя, полічено дні, коли ми дозріємо, щоб побачити

світло, але нема законів для тривалості життя. Найтонша життєва нитка може тягтися несподівано довго, найміцнішу перерізують ножиці парки, що ніби кохається в протиріччях. Про дитину, яку ми тут ховаємо, мало можна сказати. Нам що не відомо, звідкіль вона, батьків її ми не знаємо, а про її літа тільки здогадуємось. Її глибоке, замкнуте серце ледве нам давало можливість збагнути її внутрішнє життя. Нічого не було ясного в ній, нічого відкритого, крім любові до чоловіка, що визволив її з рук варвара. Ця ніжна прихильність, ця палка вдячність були, здається, полум'ям, що поглинало сили її життя. Вся майстерність лікарів не могла вберегти це прекрасне життя, найвірніша дружба не могла його продовжити. Та коли майстерність лікарів не спроможна була втримати її духу, то вони вживий всіх заходів, щоб зберегти тіло і не дати йому зотліти. Бальзамічні масла просякли всі її жили і замість крові забарвили передчасно поблідле обличчя. Підійдіть ближче, друзі мої, і подивіться на диво мистецтва й старанності!

Він підняв плащмо. Дитина лежала в своїх янгольських шатах і наче спала в найприємнішій позі. Всі підійшли дивуючись: вона була як жива. Лише Вільгельм залишився в своєму фотелі, він не міг опанувати себе. Що він ночував, то про те й думати не смів, бо кожна думка, здавалось, знівечить його почуття.

Всі розмовляли по-французькому з поваги до маркіза. Він підійшов разом з усіма і уважно розглядав померлу. Абат вів далі:

— Це славне, до людей таке замкнуте серце з побожною довірою завжди зверталось до свого бога. У неї, здавалось, була вроджена покора, ба навіть нахил до зовнішнього приниження. Вона палко трималася католицької релігії, в якій була народжена і вихована. Іноді вона виявляла тихе бажання опочити в священній землі, і ми, за церковними звичаями, освятили цю мармурову труну і жменьку землі, яку положили їй у головах. З якою побожністю цілувала вона в свої останні хвилини образ розп'ятого, що так майстерно виображений сотнями крапок на її ніжних руках.

Сказавши це, він загорнув її правий рукав, і на білій шкірі всі побачили голубувате розп'яття, оточене різними літерами і знаками.

Маркіз нахилився над рукою, уважно розглядаючи зображення зовсім зблизька.

— О боже! — скрикнув він, аж сахнувшись і здійнявши руки до неба.— Бідна дитино! Нещасна небого! Ось

де я тебе знайшов! Яка смутна радість віднайти тебе знову, хоч мертво, але ділу, бо ми вважали, що ти давне загинула, що твоє любе дороге тіло давно вже стало здобиччю озерних риб. І я тут, присутній на твоїм похороні, такому пишному, який ще більше прикрасили своєю присутністю ці люди, що тебе супроводять ДО МІСЦЯ ВІЧНО] о спочивку. Коли я спроможен буду спокійно говорити, то подякую вам,— сказав він уриваним голосом. Сльози не дали йому далі говорити.

Натиснувши пружину, абат спустив тіло в глиб мармуру. Чотири юнаки, одягнені, як і перші хлопчики, виступили з-за килимів, накрили труну важким, гарно оздобленим віком і почали співати.

Юнаки. Добре тепер сховано скарб, прекрасний образ минувшини! Тут, у мармурі,

він спочиває нетлінно. Також і в наших серцях живе він і діє. Назад, назад у життя йдіть! Візьміть із собою святую поважність, бо тільки священна поважність творить вічне життя!

Невидимий хор підхопив останні слова, але ніхто з присутніх не чув їх, кожен був надто вражений дивними відкриттями, кожен глибоко це переживав. Абат і Наталія повели з зали маркіза, а Тереза і Лотаріо — Вільгельма, і коли завмерли останні звуки співу, аж тільки тоді їх знову навалюно обсіли роздуми, думки, смуток, цікавість, і їх гвалтовно потягнуло вернутися знову назад у ту стихію.

Розділ дев'ятий

Маркіз уникав говорити з усіма про цю справу, але потай довго розмовляв з абатом. Коли всі збиралися до купи, він просив, щоб грала музика, і його бажання радо виконувалось, бо нікому не хотілось розмовляти. Так уплинуло трохи часу, коли нараз помітили, що маркіз лаштується до від'їзду. Одного дня він сказав до Вільгельма:

— Я не бажаю непокоїти прах доброї дитини. Хай вона залишається там, де любила і страждала, але її друзі мусять пообіцяти мені, що відвідають її батьківщину, подивляться на місця, де це бідне створіння було народжено і виховане. Ви повинні побачити колони і статуї, про які в неї залишились тільки невиразні спогади.

Я поведу вас у ті затоки, де вона так любила збирати камінці. А ви, любий юначе, не повинні відмовлятися від вдячності родини, яка вам так багато зобов'язана. Завтра я від'їжджаю. Я розповів абатові всю історію, він вам її перекаже. Хай пробачать мені, коли смуток не давав мені складно говорити. Він, як третя особа, краще розповість про ці події. Коли ви захочете, як вам пропонував абат, поїхати зі мною в подорож по Німеччині, то я буду вельми радий. Візьміть із собою й хлопця. Якщо він буде нам хоч трохи заважати, то ми згадуватимем ваші турботи, які ви мали з моєю небогою.

Ще того ж самого вечора несподівано приїхала графиня. Вільгельм увесь аж затремтів, коли вона увійшла, а графиня, хоч і була підготовлена, мусила опертися на сестру, яка негайно подала їй стільця. Як вона страшенно просто була вбрана і як змінилась! Вільгельм ледве смів на неї глянути. Вона ласкаво привіталася з ним, але кілька загальних слів не могли приховати її настрою і почуттів. Маркіз пішов зарання спочивати, але товариство не мало ще охоти розходитись. Тоді абат приніс рукопис.

— Я негайно,— сказав він,— записав цю дивну історію, як вона була сповірена мені. Де вже найменше слід берегти атрамент і пера, то це при детальних записах окремих обставин знаменних подій.

Графині розповіли, про що йдеться, і абат розпочав читання:

— "Мого батька,— так розповідав маркіз,— мушу я вважати за найдивнішу людину, хоч і бачив я чимало світу. Вдачі він був шляхетної і прямої, поглядів широких і навіть, можна сказати, величних, до самого себе ставився суворо. В своїх планах був бездоганно послідовний, у вчинках завжди поступовий. Але хоч як з одного боку добре було мати з ним стосунки й справи, а через ці якості він дуже мало вмів поводитись у світі, бо вимагав і від держави, і від сусідів, і від дітей та челядинців, щоб дотримувалися ті закони, які він сам на себе наклав. Його найзвичайніші вимоги були

вельми обтяжливі через оцю суворість, він ніколи не знав радощів, бо ніхто не міг йому догодити. Він думав, що все робиться не так, як йому хотілось. Я бачив його в хвилини, коли він будував палац, садив сад, купував маєток, і тоді він бував у душі

злісно переконаний, що доля прокляла його і судила йому тільки терпіння і страждання. У своїх стосунках з іншими він дотримувався найбільшої поважності. Коли жартував, то хотів лише виявити перевагу свого розуму. Він не міг стерпіти й найменшої собі догани. Я тільки раз у житті бачив, як він геть втертя панування над собою, і це тоді, коли хтось покепкував з якоїсь його заведенці. Достеменно так поведився він з дітьми і порядкував у господарстві. Старшого брата виховували, як майбутнього спадкоємця величезних маєтків, я повинен був піти по духовній лінії, а молодший — до війська. Я був жвавий, швидкий, палкий, діяльний, похопливий до всіх фізичних вправ. Молодший же мав нахил до мрійного спокою, науки, музики, поезії. Тільки після важкої боротьби, після того, як батько цілком переконався в неможливості іншого виходу,— тільки тоді він дозволив, хоч і вельми нерадо, щоб ми помінялися призначенням, і навіть бачивши, що кожен із нас задоволений, він не міг заспокоїтись і запевняв, що з цього добра не буде. Що старіший він ставав, то все більше віддалявся від людей. Нарешті залишився майже зовсім самотній. Єдиним його приятелем, з яким він не порвав зв'язків, був давній друг, що служив у німецькій армії, втертя у поході дружину і з собою привіз доньку років десяти. Він купив собі гарненький маєток поблизу, бачився з батьком у певні дні і години на тижні, а іноді привозив із собою і свою доньку. Він ніколи не перечив моєму батькові, який на-скінчу цілком до нього звик і тільки й міг терпіти цього єдиного товариша. Після смерті нашого батька ми побачили, що цей друг був гойно винагороджений від старого і не дурно гаяв часу; він поширив свої маєтки, і його донька могла сподіватися на непоганий посаг. Коли вона виросла, то стала надзвичайно вродлива. Мій старший брат часто жартував, щоб я до неї сватався.

Тим часом брат мій Августин жив у кляшторі, в дивовижному стані пробуваючи. Він геть віддався якимось побожним мріям, таким напівдуховним, напівфізичним переживанням, які то підносили його на сьоме небо, то ввергали в безодню непам'яті та жалюгідної порожнечі. Коли ще батько був при житті, то про якусь переміну й думати було годі, та й що можна було тут вдіяти? А по батьковій смерті він став часто нас відвідувати. Його стан, що спочатку так нас засмучував, поволеньки значно поліпшився, бо розум перемиг. Однак що більше він подавав надій на повне видужання природним шляхом, то палкіше вимагав звільнити його від обітничі. Він дав нам зрозуміти, що кохає Сперату, нашу сусідку.

Мій старший брат добре натерпівся від батькової суворості і не міг не зворушитися станом молодшого брата. Ми поговорили з духівником нашої родини, людиною старою і гідною, відкрили йому подвійний намір нашого брата і просили поклопотатися в цій справі. Проти своєї звички, він усе зволікав, і коли, нарешті, брат почав наполягати, та й ми стали прохати, він примушений був відкрити нам дивну історію.

Сперата була нам рідною сестрою і по батькові, і по матері. Любов і чуттєвість ще

раз опанували старого в пізні роки, коли подружні обов'язки, здається, вже повинні були згаснути. Незадовго до того в околиці трапився такий самий випадок і про це було багато веселих балачок, тому батько мій, боячись бути смішним, поклав затаїти цей пізній плід свого кохання, і то з такою ретельністю, з якою приховують ранні, випадкові плоди прихильності. Наша мати таємно породила дитину, відіслала її на село, і старий друг, що з духівником тільки й знав цю таїну, легко погодився визнати її за свою доньку. Духівник тільки вимовив собі умови, що в крайній потребі матиме право відкрити таємницю. Батько вмер, ніжне дівча виросло під доглядом старої няньки. Ми знали, що співи й музика зблизили нашого брата з нею, а що він і далі вимагав розв'язати колишні обітниці, щоб мати змогу зав'язати нові, то виникла потреба якнайшвидше відкрити йому небезпеку, в якій він пробував.

Він поглянув на нас диким, зневажливим поглядом. "Залишіть свої неймовірні казочки для дітей і легковірних дурнів,— сказав він.— Сперати ви не одірвете від мого серця, вона моя. Зречіться зараз же вашого жахливого привида, яким ви надаремне хочете мене залякати. Сперата не моя сестра, вона моя дружина!" І він захоплено розповів, як ця небесна дівчина вивела його з неприродного стану відокремлення від людей і привела до справжнього життя, як їхні душі, подібно двом голосам, злилися в одній гармонії і як він благословляє всі свої страждання і поневіряння, які аж досі тримали його од-далік від жінок, бо тепер він геть цілком віддатися може цій найлюбішій дівчині.

Ми вжахнулися від цього відкриття і аж не стямилися з жалю за ним. Ми не знали, що діяти. Він палко став запевняти, що Сперата вже носить під серцем його дитину. Наш духівник зробив усе, що від нього залежало, та лише погіршив справу. Брат, мов несамовитий, повстав на відношення природи й релігії, на моральні права і громадянські закони. Йому здавалось, що не було нічого святого, крім його стосунків до Сперати, нічого гідного, крім того, що він батько і її чоловік.

"Тільки це у згоді з природою,— волав він,— все інше— то вигадки й фантазії. Хіба не було шляхетних народів, які дозволяли шлюби між братами й сестрами? Не називайте мені ваших богів,— кричав він,— вони вам потрібні лише тоді, коли ви хочете ошукати, збити з природного шляху наші найблагородніші потяги, через ганебну принуку перетворити їх на переступи. До найбільшого збентеження духу, до найганебнішого тілесного зіпсуття штовхаєте ви свою жертву, яку намірились поховати живцем. Я маю право говорити, бо все це вистраждав, як ніхто, від найвищої, найсолодшої повноти екстазу до найжахливішої мізерності безсилля, порожнечі, знищення і розпаду, від вищих передчуттів надземних істот до найглибшої зневіри в самого себе. І ось із найпрекраснішого келиха випив я увесь цей жахливий фус, і все єство моє було геть отруєне. А тепер, коли добра природа знову вилікувала мене своїм найбільшим дарунком — коханням, тепер, коли я на грудях цієї божественної дівчини відчув знову, що я існую, що вона існує, що ми — це єдність, що з цього живого зв'язку постане третє і буде до нас усміхатися, ви тоді випустили полум'я вашого пекла, вашого чистилища, котре може обсмалити лише хвору уяву, і протиставляєте його

живій, справдешній, нетлінній насолоді чистого кохання! Спіткали б ви нас під кипарисами, які гордо підняли до неба свої вершини, зустріли б ви нас в алеї, де навколо цвітуть помаранчі й цитрини, де чудовий мирт простягає свої тендітні квіточки, і тоді б наважилися лякати нас вашими брудними, сірими, людиною сплеченими сітями!"

Він довго і вперто не хотів вірити нашій оповіді, а коли ми заприсяглися, що все це правда, і духівник підтвердив наші слова, він і цим не похитнувся, а лише, нарешті, покликнув:

"Не питайте про це у відлуння монастирських коридорів, не шукайте в зотлілих пергаменах, не звертайтеся до ваших химерних вигадок чи приписів,— запитайте в природи і в свого серця, природа вас навчить, перед чим ви маєте здригнутися, вона вам покаже суворим пальцем, що має проклясти навіки й безповоротно. Погляньте на лілею: чи не виростають на одній стеблині чоловік і жінка? Хіба не з'єднує їх та квітка, що їх зродила? А чи лілея не образ невинності, а її кривне поєднання хіба не плідне? Що природі відразливе, про те вона голосно волає. Створіння, якого не повинно бути, не може виникнути. Створіння, що живе протиприродно, хутко зникає. Неплідність, жалюгідне існування, передчасний розпад — ось прокляття природи, її суворі позначки. Тільки безпосередніми наслідками карає вона. Ось як! Озирніться навкруги, і вам впаде в очі те, що заборонене і що прокляте. В тиші монастирів, у суєті світу освячено і шанується тисячі вчинків, на яких лежить її прокляття. Вона дивиться сумними очима як на приємне неробство, так і на виснажливу працю, як на свавілля й надмірність, так і на злидні й нестатки, вона кличе до помірності, правдиві всі її стосунки і спокійні всі дії. Хто страждав, як я, той має право бути вільним. Сперата моя, лише смерть відніме її від мене. Як мені її втримати? Як мені стати щасливим? Це ваша турбота! Я зараз же йду до неї, щоб ніколи більше з нею не розлучатися".

Він хотів піти, щоб сісти в човен і переправитись до неї. Ми його затримали, прохаючи, щоб він не робив жодного кроку, який би міг призвести до жахливих наслідків. Бо він не повинен забувати, що живе не в вільному світі своїх думок і уявлень, а в державі, закони й стосунки в якій набрали непереможної сили законів природи. Ми мусили пообіцяти духівникові, що з ока його не спустимо і нізащо не випустимо з замка. Лише тоді він поїхав, пообіцявши незабаром вернутися. Що ми передбачали, те й трапилось: розум говорив нашому братові одне, але серце в цього було м'яке. В ньому прокинулись колишні релігійні почуття, розпачливі сумніви опанували його. Він провів жахливих два дні й дві ночі. Духівник знову прийшов йому на поміч — даремне! Невгамовний, вільний розум виправдував його, а почуття, релігія, всі звичні поняття говорили йому, що він вчинив злочин.

Щ

Одного ранку ми не застали його в кімнаті. На столі лежала цидулка, в якій він писав, що коли ми держимо його силоміць у неволі, то він має право сам добувати свободу. Він летить до Сперати, сподівається втекти з нею і готовий на все, якщо їх захочуть розлучити.

Ми злякались непомалу, але духівник заспокоїв нас. За бідолашним братом добре стежили: човнярі, замість переправити його на той бік, привезли до кляштора. Стомлений сорокавосмигодинним неспанням, він заснув, ледве човен загойдався на воді в місячному сяйві, і прокинувся лише тоді, як побачив себе в руках своїх духовних братів, а отямився, коли вже почув, як зачинилась за ним монастирська брама.

Боляче зворушені братовою недолею, ми гірко почали дорікати нашому духівникові. Однак цей поштивий чоловік, наче який хірург, швидко нас переконав, що наше співчуття до бідолашного брата згубне для нього, що він, духівник, діяв не з власної волі, а з наказу біскупa і вищої ради, які не хотіли, щоб така спокуса вийшла на яв, а воліли сумний випадок заховати в таємності, наклавши на брата церковну покуту. Сператі ж поклали дати ощаду, вона не повинна була знати, що її коханець — рідний брат. Вона була припоручена одному патеру, якому раніше сповірилася в своєму стані. Її вагітність і пологи пощастило приховати. Як мати, вона була цілком щаслива зі своїм немовлям. Не вмючи, як і більшість наших дівчат, ні писати, ні прочитати написаного, вона давала патеру доручення, що той повинен переказати коханому, а патер вважав за свій святий обов'язок ошукувати матір, яка годує дитину. Він приносив їй звістки від нашого брата, якого^ і в вічі не бачив, від імені якого просив її бути спокійною і турбуватись про себе та дитину, а щодо майбутнього покласти надію на бога.

Сперата з природи мала нахил до релігійності. Її ста-повище, її самотність ще поглиблювали цю рису. Патер підтримував у ній віру, щоб поволі підготувати її до вічної розлуки. Ледве дитину відлучили, ледве він завважив, що Сперата настільки зміцніла, що зможе витримати душевні муки, як почав одразу малювати жахливими фарбами її вчинок, що це, мов, непростенний гріх — віддатися духовній особі, що це гріх проти природи, мало пе рівний кровозмішенню; бо в нього виникла дивна думка зробити її каяття подібним до того, як вона каялася б, коли б довідалася про свій справжній гріх. Він вніс цим в її душу стільки горя і скрухп, так підніс ідею церкви і її верховного владики перед нею, показавши жахливі skutки для спасіння души, якби в таких випадках потурали винним і нагороджували за гріх законним шлюбом; показав також, яке спасенне для душі своєчасне каяття, щоб через нього святоблнвого вінця досягнути,— що, нарешті, вона, сердешна грішниця, добровільно поклала свою голову під сокиру і почала невідступно благати, щоб навічне розлучили її з нашим братом. Досягнувши цього, їй дали на волю жити хоч у себе, правда, під певним наглядом, а хоч у кляшторі пробувати, по своїй уподобі.

Її дитина підростала і виявляла якусь надзвичайну натуру. Вона дуже рано почала бігати і вельми спритно рухатися, незабаром стала дуже мило співати і навчилася сама від себе грати на цитру. Тільки не могла вона як слід говорити, і причина була, здається, не в її мовному апараті, а в способі думання. Тим часом сердешна мати боліла за дитину. Повчання духовного пастиря так спантеличили її, бідну, що вона, коли й не збожеволіла, то, проте, перебувала в дивному стані. Її вчинок здавався їй все страшніший і все більшої кари гідний. Часто вживане від патера порівняння до кровозмішення так глибоко запало в її душу і викликало таку відразу, наче вона знала

всю правду. Патер сам тепер почав замислюватись над своєю вигадкою, якою він так розстроює серце нещасливого створіння. Жаль було дивитися, як материнська любов, що так щиро втішається дитиною, боролася зі страшною думкою, що краще було б цій дитині на світ не з'являтися. То обидва ці почуття боролися між собою, то огида перемагала любов.

Дитину вже давно взяли від неї і віддали за озеро до добрих людей. При повній волі, якою дитина там користувалась, вона скоро виявила особливу здібність лазити, їй просто аж тягнуло видертися на найвищу вершину, бігати по самому краєчку палуби, наслідувати канатних танцюристів, які іноді з'являлися в цих місцях. Щоб зручніше було це проробляти, вона любила мінятися з хлопчиками одягом, і хоч названі батьки вважали це за вельми непристойне і недозволене, проте ми їм сказали, хай дивляться на те крізь пальці. Дивні мандри й стрибки заводили її іноді досить далеко і надовго, але вона завжди верталася додому, а вернувшись, здебільшого сідала під колонами порталу сусідньої вілли. Її вже не шукали, а просто чекали. Там вона сідала на сходах відпочити, потім бігла в велику залу, обдивлялася статуї, і коли її не дуже затримували, поспішала додому.

Але, нарешті, надії наші завели нас і недбальство наше було покаране. Дитина пропала. Її капелюшок був знайдений на воді недалеко від місця, де гірський потік впадає в озеро. Ми гадали, що дівчинка, повзаючи по скелях, зірвалася і впала в воду, та скільки не шукали, а тіла не знайшли.

З необережних балачок своїх подруг Сперата незабаром дізналась про смерть своєї дитини; на вигляд вона здавалась спокійною й веселою і досить ясно давала зрозуміти, що радіє, що бог забрав до себе бідолашну дитину і тим уберег її від великих нещастів і страждань.

З цієї нагоди почали ходити різні казки про наше озеро; казали, буцімто воно кожен рік мусить узяти в жертву невинну дитину. Але воно не терпить мертвого тіла і рано чи пізно викидає його на берег, навіть найменша кісточка, коли яка досягне дна, мусить виплисти наверх.

Розповідали історію одної безутішної матері, дитина якої втопилася в озері. Жінка благала бога і всіх святих повернути їй хоч кісточку для похорону, і ось перша ж буря винесла їй на берег череп, наступна — кістяк. Вона все це зібрала в хустку і понесла до церкви. По дорозі до храму божого вона відчула, що ноша її все важчає та важчає, а коли, нарешті, положила її на сходи біля вітваря, то — о чудо! — з хустки почувся дитячий плач, і звідтіль, на загальне велике диво, виборсалася жива дитина. Тільки від мізинчика на правій руці бракувало одної кісточки, яку мати тому старанно почала шукати, і знайшла, і на спомин про це поклала в церкві серед інших реліквій.

На бідну матір ця історія справила величезне враження, її уява отримала новий поштовх і сприяла почуванням серця. Вона уявила, що тепер дитина відпокутувала і за себе, і за своїх батьків, що прокляття й кара, які досі па на них тяжіли, тепер цілком зняті, що тепер вона піде збирати кісточку своєї дитини, щоб понести їх до Рима і положити на сходи великого вітваря в соборі святого Петра, де вони обтягнуться прекрасною,

свіжою шкірою, і дитина воскресне перед усім народом. Вона на власні очі знову побачить батька й матір, і сам папа, переконаний чудом божим і всіх святих, під голосні покрики народу відпустить батькам усі їхні гріхи, звільнить від обітниці і поєднає їх.

Відтоді її очі і всі помисли були звернені на озеро і на берег. Коли вночі, в місяцевому сяйві набігали хвилі, біла піна на кожному гребені здавалася їй дитиною, і хтось мусив про людське око бігти на берег виловлювати її. Вдень вона невтомно бродила по тому місці, де вкритий жорствою берег положисто спускався до озера. Вона збирала в кошичок усі кістки, які знаходила. Ніхто не смів їй сказати, що то кістки тварин. Великі кістки вона закопувала, малі зберігала. Робила вона це день у день. Патер, що довів її до цього стану неухильним виконанням свого обов'язку, щосили заходився тепер біля неї. Завдяки його впливові усі в околиці вважали її за причинну, а не за божевільну. Коли вона проходила мимо, всі молитовно складали руки, а діти цілували їй руку. Її старій приятельці і супутниці, яка влаштувала цей нещасливий зв'язок, патер дав розгрі-шення з тою умовою, щоб вона пильно і вірно до кінця свого життя доглядала нещасницю, і вона справді з надзвичайним терпінням і сумлінністю виконувала до кінця свої обов'язки.

Тим часом ми пильне око мали і на нашого брата. Ні лікар, ні монастирське духовництво не дозволяли бачитися з ним; однак, щоб нас переконати, що йому живеться по-своєму добре, ми могли скільки хотіли бачити його в саду, в монастирських коридорах і навіть підглядати в його ж кімнаті крізь віконце в стелі.

Так уплинуло кілька страшних і надзвичайних років його життя, про які я не розповідатиму, і він запав у якийсь дивний стан душевного спокою і фізичного неспокою. Він майже ніколи не сидів, хіба що як грав на арфу, здебільшого супроводжуючи гру співом, а то увесь час ходив, у всьому був вельми слухняний і поступливий, бо всі його пристрасті, здавалось, злилися у єдиний страх смерті. Його можна було спонукати до всього, якщо пригрозити, бувало, небезпечною хворобою або смертю.

Крім цього дивацтва, що він безперестанку ходив по кляштору і досить ясно давав зрозуміти, що йому краще було б так мандрувати по горах і долинах, він ще розповідав про своє видиво, яке часто його лякало: вночі, тільки-но він нрокидався, йому ввижався гарний хлопчик, що стояв біля його ліжка і замахувався на нього блискучим ножом. Його перевели в другу келію, але він запевняв, що й там бачить те ж саме і, нарешті, в кожному кутку кляш-тора ввижався йому хлопчик у засідці. Його вештання по кляштору ставало раз у раз неспокійніше, і, як згадали потім, у такі хвилини він часто стояв біля вікна і все дивився на озеро.

Тим часом наша бідолашна сестра зовсім змучилась від єдиної думки і одноманітного заняття, і наш лікар запропонував підкладати потроху до кісток, які вона збирала, і дитячі кістки, щоб збільшити її надію. Спроба була сумнівна, але можна було принаймні сподіватися, що вона, зібравши всі частки, перестане вічно шукати і вирушить у подорож до Рима.

Так і зробили, і її супутниця непомітно підкидала до знайдених кісток маленькі дитячі, і серце сердешної хворої сповнилось нестямного блаженства, коли помаленьку знайшлися майже всі кістки і тепер уже можна було сказати, яких бракує. Вона дуже пильно зв'язувала нитками й стрічками кожен кістку до кістки в належному місці, а проміжки заповняла шовком і мережками, як то звичайно роблять з мощами святих.

Ось так пощастило зібрати всі кістки, лише бракувало кількох на кінцівках. Одного разу, коли вона ще спала, прийшов лікар запитати про її здоров'я. Стара вийняла ушановані рештки з ящика, що стояв у спальні, і показала лікареві, що робить бідолашна жінка. Незабаром вони почули, як хвора схопилася з ліжка, підняла покривало, і, побачивши, що ящик порожній, впала на коліна, і почала радісно й широко молитись. Коли вони ввійшли, то хвора заводала: "Так, це правда, це був не сон, це була дійсність. Радійте, друзі мої, зі мною. Я знову бачила, що моя славна, люба дитина жива. Вона встала, скинула з себе покривало, і її сяйво освітило цілу кімнату; осяйна була її краса, вона не могла торкнутися ногами землі, хоч і хотіла, потім піднялась угору, не змігши навіть подати мені руки, і тоді поклікала мене за собою і показала шлях, яким я повинна йти. Я піду за нею і не забарюся. Я почуваю це, і мені так легко на серці. Жура моя зникла, і самий вигляд воскреслої дав мені відчуття небесної радості".

Відтоді душа її сповнилась радісних надій, ніщо земне її вже не цікавило, їла вона мало, і її дух поволі звільнявся від тіла. Аж нарешті застали її бліду і непритомну; вона більше не розплющувала очей, вона, як то ми кажемо, вмерла.

Чутка про її видиво хутко розійшлася в народі, і святоблива пошана, якої вона зажила ще при своєму житті, невдовзі перейшла в думку, що її треба вважати за блаженну чи навіть за святу.

Коли її ховали, то до труни з неймовірним захватом тислося безліч народу, щоб поцілувати її руку або хоч торкнутися її одежі. Під час пристрасного екстазу хворі не почували своїх болів, що мучили їх раніш; вони вважали, що видужали, голосно про це волали, вихваляли бога і його нову угодницю. Духівництво змушене було поставити труну з тілом у каплиці. Народ вимагав доступу, щоб побожно вклонитися їй, тиск був неймовірний. Долинами плавом пливли горяни, які взагалі відзначаються релігійністю. Побожність, чуда, моління збільшувалися з кожним днем. Біскупські розпорядження обмежити це нове обожнення і помалу згасити його не могли дійти skutku: при кожній перешкоді народ готовий був виступити силою проти невірних. "Хіба не так само,— волали всі,— ходив святий Боромей поміж нашими предками? Хіба не дожила його мати до блаженства приєднання його до сонму праведників? Чи не увічніли для нас люди в Аро-ні на скелі його духовну велич у велетенській подобизні? Хіба не живуть його кривні серед нас? Хіба не пообіцяв бог творити чуда серед віруючого народу?"

Коли по кількох днях тіло на* виявило жодних ознак тління, а скорше стало ще біліше або, власне, прозоріше, віра серед прочан ще збільшилась, в натовпі стали траплятися різні випадки зцілення, яких навіть уважний спостерігач не міг би зв'язувати, а також і ошуканством не міг назвати. Вся округа заворушилась; хто сам не

міг піти туди, той довгий час тільки й чув про це розмови.

В кляшторі, де перебував мій брат, прочули, як і в інших місцях, про ті чуда і, розмовляючи про них, найменше на нього зважали, як і він не звертав ні на що жодної уваги, тим більше, що його історія нікому з ченців не була відома. Але цього разу він, здається, вельми добре все чув і так хитро втік, що ніхто не міг збагнути, як йому пощастило вислизнути з кляштора. Тільки иотім довідались, що він у гурті інших прочан переправився на той берег, а човнярів, що не помітили в ньому нічого дивного, лише прохав, щоб якнайпильніше старалися не перекинути човна. Глупої ночі прийшов він до каплиці, де /покоїлась його кохана. Лише кілька богомольців стояло навколішках по кутках, а стара приятелька сиділа в головах у небіжчиці. Він підійшов до неї, привітався і запитав, як ся має її пані.

"Ось бачите",— відповіла вона збентежено.

Він лише зизом поглянув на небіжчицю і, трохи вагаючись, узяв її руку, але, злякавшись, що холодна, тут же випустив, стурбовано подивився навкруги і мовив до старої:

"Я не можу зараз біля неї залишитись, бо зібрався в далеку путь, але я вернуся слушного часу, скажи їй це, коли прокинеться.

Так він і пішов. Ми тільки пізніше довідалися про цю подію. Стали розпитувати, куди він щез, але за ним і слід запав. Як йому пощастило перехопитися через гори й долини — збагнути неможливо. Тільки по довгім часі ми знову натрапили на його слід у Граубюндені, та запізно, і він ЗНОЕУ загубився. Ми гадали, що він у Німеччині, але війна остаточно затерла найменші сліди по ньому".

Розділ десятий

Абат закінчив читання. Всі аж плакали, слухаючи цю сумну історію. Графиня весь час витирала хусточкою сльози, нарешті встала і разом з Наталією вийшла з кімнати. Всі мовчали, і тоді абат сказав:

— Тепер виникає питання, чи дати маркізові поїхати, не відкривши йому нашої таємниці? Бо хто ж хоч на мить може сумніватися, що Августин і наш арфіст — це одна і та сама особа? Треба нам обмірковувати, що нам робити як заради того бідолахи, так і його родини. Моя порада — не квапитися, почекати, які звістки принесе нам лікар, що якраз саме звідтіль має приїхати.

Всі погодилися з цим, і абат сказав далі:

— Водночас виникає і друге питання, яке, можливо, треба розв'язати ще швидше. Маркіз невимовно зворушений тою гостинністю, яку його племінниця знайшла у нас, а особливо у нашого друга. Я мусив докладно і не один раз розповідати всю історію, і він виявив мені найщирішу вдячність. "Цей юнак,— сказав він,— відмовився зі мною подорожувати, не знаючи ще, в яких стосунках ми стоїмо. Але тепер я вже більше йому не чужа людина, від вдачі і від примх якої міг він терпіти, ми вже тепер із ним близькі, а як хочете, то й споріднилися. І коли спочатку його хлопчик, якого він не хотів кидати, міг бути нам перешкодою, щоб до мене приєднатися, то хай же тепер ця дитина буде прекрасним зв'язком, який ще міцніше з'єднає нас. Хоч я вже й так йому велико

вдячний, про те він мені ще й у мандрівці буде корисний. Я б вернувся з ним разом додому, мій старший брат радісно прийме його. Він не повинен буде знехтувати спадок своєї приймачки, бо, за таємною угодою нашого батька зі своїм другом, маєтки, відписані його доньці, перейшли знову до нас, і ми не будемо відбирати від доброчинця нашої племінниці того, що він заслужив".

Тереза взяла Вільгельма за руку і сказала:

— Ось тут ми знову бачимо прекрасний приклад того, що безкорислива доброчинність приносить найвищу і най-прекраснішу нагороду. Ідіть же за цим незвичайним покликом і, зробивши маркізові подвійну послугу, поспішайте в ту прекрасну країну, яка не раз притягувала вашу уяву і ваше серце.

— Я цілком покладаюсь на моїх друзів і на їхнє керівництво,— сказав Вільгельм,— бо, як видно, в цьому світі надаремне робити будь-що з власної волі. Що я бажав утримати, те мусив випустити, а чого не заслужив, те саме йде до рук.

Потиснувши Терезі руку, Вільгельм звільнив свою.

— Покладаюсь у всьому цілковито на вас і на ваше рішення,— сказав він до абата.— Коли мені не треба буде розлучатися з моїм Феліксом, то я радо поїду, куди ваша воля, і зроблю все, що ви вважаєте за правильне.

У віщовідь на ці слова абат негайно накреслив свій план: маркіз поїде зараз, сказав він, а Вільгельм хай дожидається звістки від лікаря, і тоді вже буде вирішено, що робити, чи може і Вільгельм з Феліксом їхати за ним. Отож він сказав маркізові, нехай огляне місто і їде, не чекаючи на Вільгельма, поки той збиратиметься в дорогу.

Маркіз поїхав, повний щирої вдячності, про що свідчили неабиякі подарунки — коштовності, самоцвіти, гаптовані матерії.

Вільгельм уже зовсім вирядився в дорогу, але всі були дуже заклопотані тим, що від лікаря не було жодних звісток. Боялися, що з бідолашним арфістом трапилось яке нещастя саме тоді, коли можна було сподіватися, що його становище зміниться на краще. Послали гінця, та ледве він виїхав, як увечері прибув лікар з якимось чужинцем, вся постать якого і вигляд були поважні, статечні, значущі і якого ніхто не знав. Обидва прибувці трохи постояли мовчки, нарешті незнайомець підійшов до Вільгельма, подав йому руку і сказав:

— Невже ви не впізнаєте більше свого друга?

Це був голос арфіста, але тепер від його колишнього вигляду не залишилось жодного сліду. Він був зодягнутий у звичайне подорожнє вбрання, чисте і пристойне, борода його зникла, кучері були старанно причесані, а що особливо робило його невпізнаним, то це те, що на обличчі в нього зовсім не було видно ознак старості. Вільгельм обійняв його з найщирішою радістю. Він був представлений усім іншим, поводить себе вельми розумно, але й гадки не мав, що товариство узнало недавно все про нього.

— Будьте вибачливі до мене,— вів далі він дуже спокійно,— що я, вже будучи дорослим, після довгих страждань вступаю у життя, наче недосвідчена дитина. Оцій славній людині зобов'язаний я тим, що знову можу з'явитися в людському товаристві.

Його всі привітали, а лікар негайно запропонував усім піти на погуляння, щоб припинити цю розмову і звернути її на загальні теми.

Коли вони залишились самі, лікар розповів ось що:

— Нам пощастиловилікувати цю людину завдяки дивному випадкові. Ми довго лікували його фізично й морально згідно з нашими методами; лікування до певної міри йшло зовсім добре, тільки він усе ще вельми боявся смерті і не хотів поступатися своєю бородою та довгою одежею. Правда, він став брати більшу участь у громадських справах, і його співи та спосіб мислення більше наблизились до життя. Ви знаєте, яким дивним листом викликав мене звідсіль пастор. Я прибув і побачив, що хворий зовсім змінився. Він з доброї волі поголив бороду, дозволив постригти себе, зодягнувся в звичайну одіж і враз ніби став іншою людиною. Ми дуже зацікавились, яка ж причина цього перетворення, але не сміли про це розпитувати. Нарешті випадково відкрили дивну обставину. З пасторової домашньої аптечки зникла пляшечка рідкого опіуму. Почалися найпильніші розшуки. Кожен намагався відхилити від себе підозру, і між челядинцями зчинилася сильна колотнеча. Нарешті виступив цей чоловік і признався, що пляшечка в нього. Його запитали, чи він не уживав звідтіль. Він сказав, що ні, але додав: "Через цей опіум до мене вернувся розум. Тепер все залежить од вас: якщо відберете цю пляшечку, то безнадійно повернете мене в колишній стан. Почуття, що всі земні страждання можна покінчити смертю, вперше вивело мене на шлях видужання. Скоро по тому виникла думка покласти край цим стражданням, добровільно смерть прийнявши, от я з таким наміром і взяв цю пляшку. Можливість негайно і навіки позбутися великих болів дала мені силу стерпіти їх, і відтоді, як я володію цим талісманом, близькість смерті знову штовхає мене до життя. Не турбуйтеся,— сказав він,— що я вживу його, а відважтесь, як знавці серця людського, визнати мене незалежним від життя, і ви зробите мене цілком залежним від нього".

Добре поміркувавши, ми поклали більше не наполягати на цьому, і тепер він носить при собі цю отруту в міцній гранчастій пляшечці як якусь дивну протиотруту.

Лікареві розповіли, що сталося за час його відсутності, і вирішили держати все в найсуворішій таїні від Августи-на. Абат поклав не відпускати його від себе і провадити далі тим добрим шляхом, на який він вступив.

Тим часом Вільгельм повинен був їхати в подорож по Німеччині. Якби була можливість викликати в Августина знову бажання поїхати додому, то про це. повідомили б його крєвних, і Вільгельм одвіз би його до них. Він уже зовсім вирядився в дорогу, і коли напочатку здавалося дивним, що Августин зрадів, почувши, що його друг і доброчинець скоро виїде знову, то тепер абат відкрив причину цього дивного почуття: Августин ще й досі не переміг свого страху перед Феліксом і бажав, щоб хлопець якнайшвидше виїхав.

Тим часом наїхало так багато гостей, що їх ледве можна було розмістити в замку і прибудовах, тим більше, що на таку кількість спочатку ніхто не сподівався. Снідали й обідали всі разом, і можна було б сказати, що всі живуть одною думкою, а проте кожний був заклопотаний своїм. Тереза іноді їздила верхи з Лотаріо, а ще частіше

сама, і перезнайомилась з усіма сусідніми поміщиками й поміщицями. Це був її господарчий принцип, і вона, звичайно, мала рацію, бо з сусідами й сусідками таки треба бути в найкращих стосунках і завжди обмінюватися послугами. Про її шлюб з Лотаріо, здається, й мови не було. Обидві сестри мали багато про що говорити, абат наче хотів бути з арфістом, Ярно часто мав наради з лікарем, Фрідріх горнувся до Вільгельма, а Фелікс бував скрізь, де почував себе добре. На прогулянках усі здебільшого ділилися на пари і розходились, а коли збиралися докупити, то вдавалися до музики, щоб усіх об'єднати і водночас дати кожному повну волю.

Несподівано товариство ще збільшилось. Приїхав граф забрати свою дружину і, як видно, урочисто попрощатися зі своїми світськими родичами. Ярно кинувся йому назустріч до самої карети, і коли прибувець запитав, яке товариство він тут застане, той у нападі якоїсь несамови тості, що завжди його охоплювала, коли він бачив графа, випалив:

— Ви тутечки застанете все шляхетство світу — маркізів і маркіз, мілордів і баронів, бракувало тільки графа

Вони пішли сходами нагору, і Вільгельм був перший, хто попався йому назустріч у передпокої.

— Мілорде! — звернувся граф по-французькому, побачивши його. — Я дуже радий так несподівано відновити наше знайомство. Якщо не помиляюсь, то я вас бачив серед принцового почту в моєму замку.

— Я мав щастя тоді зробити послугу вашій вельможності, — сказав Вільгельм, — але ви мені виявляєте забагато шани, вважаючи мене за англійця такого високого рангу. Я звичайний німець і...

— ...до того ж вельми славний юнак, — негайно впав у мову Ярно.

Граф подивився усміхаючись на Вільгельма і саме хотів щось промовити, але підійшли всі інші і почали як-найщиріше вітатись. Попросили пробачення, що не можуть йому зараз приділити пристойної кімнати, і обіцяли негайно підшукати потрібне приміщення.

— Гай, гай, — сказав він усміхаючись, — я вже добре бачу, що тут у вас за квартирмейстера править випадок. А обережненько та любенько чого не можна зробити! Але зараз, прошу вас, не зачіпайте й жодної пантофлі заради мене, а то виникне великий розгاردіаш. Ніхто не матиме жодної придоби, а через мене цього не повинно статися хоч би на одну годину. Ви були свідками, — звернувся він до Ярно, — та й ви, містере, — до Вільгельма, — скільки людей розмістив я в своєму замку у великій придоби. Дайте мені список гостей та їхньої обслуги, покажіть, як зараз вони розміщені, і я зроблю такий дислокаційний план, що при найменших зусиллях кожний матиме просторе приміщення, та ще й залишиться зайвина для якогось гостя, якщо несподівано приїде.

Ярно став негайно за ад'ютанта при графові, дав йому всі потрібні списки і, за своїм звичаєм, сильно кепкував, якщо йому щастило підвести старого добродія. Але незабаром старий здобув велику звитягу. Всі були добре розміщені, і граф у своїй

присутності звелів понаписувати на дверях імена гостей, і треба сказати, що досяг своєї мети без великого клопоту. При чому Ярно розподілив усіх так, що особи, які мали на той час спільні інтереси, мешкали вкупі.

Коли все було влаштоване як слід, граф, сказав до Ярно:

— Допоможіть мені пригадати, хто цей молодик, якого ви кличете Майстер, а сам він начебто німець.

Ярно мовчав, бо добре знав, що граф один із тих людей, котрі, даючи питання, насправді хочуть самі говорити.

І справді, не чекаючи відповіді, граф вів далі свою мову:

— Ви його тоді представили мені і від імені принца рекомендували якнайкраще. Якщо його мати й була німкеня, то ручуся, що батько був англієць, до того ж шляхетний, бо хто може полічити, скільки англійської крові за останні тридцять років влилося в німецькі жили! Я не буду надто стояти на цьому, бо у вас завжди якісь родинні таємниці, але тут мене ніхто не ошукає.— Потім він розповів ще різні небилиці, які нібито трапилися з Вільгельмом у його замку, причому Ярно знову-таки мовчав, хоча граф зовсім помилявся і часто плутав Вільгельма з одним молодим англійцем з принцового почту. Сердешний граф мав колись прекрасну пам'ять і все ще пишався тим, що пам'ятає найменші дрібниці своєї молодості. Він і досі з такою самою певністю вважав за правдиві різні байки і дивні думки, що при геть ослаблій пам'яті виникали в його уяві. А втім, він став дуже лагідний і привітний, і його присутність добре впливала на товариство. Він вимагав, щоб читали щось корисне вголос, ба навіть іноді заводив невеличкі гри, в яких хоч і не брав участі, то старанно керував, і коли дивувались з його терплячості, то він говорив: "Кожний, хто відійшов од важливих суспільних справ, тим більше повинен входити в життєві справи".

Вільгельм під час таких ігор не раз потерпав і досадував, бо легкодумний Фрідріх уживав кожної нагоди, щоб натякнути на його почуття до Наталії. І як йому таке могло запасти в голову? Що дало йому на це право? Коли він із Фрідріхом подовгу бував укупі, то чи не тут причина для інших думати, що Вільгельм десь необережно проронив-таки перед ним слово признання?

Одного дня, коли всі бавилися такою грою веселіше, ніж звичайно, Августин раптом увірвався в двері і з виразом жаху вбіг до кімнати. Обличчя його було бліде, очі дико палали, він хотів, здається, щось сказати, але не міг вимовити й слова. Товариство жахнулось. Лотарію і Ярно, уявивши, що до нього вернулось божевілля, підскочили до нього і міцно схопили за руки. А він, спочатку уривчасто й глухо, потім голосно й розпачливо, закричав:

— Не мене держіть, допоможіть, рятуйте дитину, Фелікс отруївся!

Його пустили. Він вибіг із кімнати, і всі, повні жаху, кинулися за ним. Покликали лікаря, Августин побіг до абатової кімнати. Там застали хлопця, який злякався й збентежився, коли до нього ще здалеку закричали:

— Що ти тут наробив?

— Любий таточку! — покликнув Фелікс.— Я пив не з пляшки, а зі склянки, мені так

хотілось пити.

Августин сплеснув руками, скрикнув: "Він пропав!" — нротисся крізь натовп і вибіг.

Вони угледіли на столі склянку мигдалевого молока, а біля неї наполовину порожню карафку. Прийшов лікар, довідався, що сталося, і з жахом побачив на столі добре відому пляшечку від опіуму, тепер порожню. Він звелів принести оцту і вжив усіх заходів свого мистецтва.

Наталія звеліла перенести хлопця до іншої кімнати і боязко клопоталася біля нього. Абат пішов шукати Ав-густина, щоб домогтися від нього пояснень. Бідолашний батько також надаремне шукав його і, вернувшись, побачив на обличчях у всіх страх і турботу. Лікар тим часом дослідив у склянці мигдалеве молоко і виявив у ньому дуже велику домішку опіуму. Хлопець лежав у постелі і, здавалось, був дуже хворий. Він прохав батька, щоб йому більш нічого не давали, щоб не мучили більше. Лотаріо скрізь розіслав своїх людей шукати Августина і сали поїхав, щоб натрапити на його слід. Наталія сиділа біля хлопця; він припав до неї і зворушливо просив її заступитись за нього, дати йому грудочку цукру, бо оцет вельми кислий! Лікар дозволив.

— Хай хлопець трохи заспокоїться,— сказав він,— бо він страшенно схвилюваний, вжито всіх заходів, і, що можна буде зробити, зробимо.

Граф наче незадоволено підійшов до хворого. Вигляд у нього був поважний, навіть урочистий. Він поклав руки на хлопця* підніс очі до неба і в цій позі залишився деякий час. Вільгельм, який досі, невтішно схилившись, сидів у кріслі, схопився з місця, кинув розпачливий погляд на Наталію і вийшов із кімнати.

За ними незабаром вийшов і граф.

— Я не розумію,— сказав лікар по короткій паузі,— чому й досі не помітно й найменших слідів небезпечного стану в дитині. Він зажив величезну дозу опіуму, а тим часом я не помічаю, щоб його живчик бився міцніше, ніж це можна приписати моїм засобам і страхів, якого ми завдали дитині.

Скоро по тому ввійшов Ярно і сповістив, що Августина знайшли на горищі в крові, біля нього лежала бритва, якою він, мабуть, перерізав собі горло. Лікар побіг туди і зустрів людей, які несли тіло вниз по сходах. Старого положили на ліжку і ретельно оглянули. Шия була перерізана до самого дихального горла, від великої втрати крові він знепритомнів, але скоро можна було помітити, що він ще живий, що є ще деяка надія. Лікар положив тіло як слід, зшив порізане місце і перев'язав.

Ніч для всіх була безсонна і повна тривоги. Дитина не хотіла розлучатися з Наталією. Вільгельм сидів перед нею на дзиґликові, ноги дитини лежали на його колінах, а голова і груди — на колінах у Наталії. Так поділили вони цей приємний тягар і болючі турботи і до ранку просиділи в цій незручній позі. Наталія дала Вільгельмові руку, вони не промовили й слова, лише дивилися на дитину і одне на одного. Лотаріо і Ярно сиділи в другому кінці кімнати і провадили якусь вельми значущу розмову, з якою ми радо познайомили б наших читальників, коли б оті події не так міцно тиснули нас. Хлопець солодко спав, а вранці прокинувся дуже веселий, схопився і попрохав хліба з маслом.

Щойно Августин трохи опритомнів, його попрохали, щоб він з'ясував, як це сталося. Ледве пощастило від нього довідатись, що після нещасної графової дислокації він попав в одну кімнату з абатом, де знайшов рукопис із своєю історією. Його жах був невимовний. Він тепер остаточно переконався, що не сміє більше жити на світі, і вдався до свого звичайного засобу — опіуму. Він вилив ного в склянку з мигдалевим молоком і, прихиливши вже до рота, все-таки аж здригнувся; потім поставив її, щоб побігти ще раз у сад і глянути на прекрасний світ. Вернувшись, він побачив, що біля склянки пореється дитина.

Бідолаху просили заспокоїтись. Він корчовито схопив Вільгельма за руку.

— Ах,— сказав він,— чому я тебе не покинув давніше? Я ж знав, що вб'ю хлопця, а він мене.

— Хлопець живий,— сказав Вільгельм.

Лікар, прислухавшись уважно до розмови, запитав, чи весь напій був отруєний.

— Ні,— відповів Августин,— тільки в склянці.

— Ну, тоді маємо щастя,— скрикнув лікар,— хлопець випадково пив із пляшки. Добрий геній керував його рукою, і він не торкнувся смерті, що стояла біля нього.

— Ні, ні!— скрикнув голосно Вільгельм, затуливши очі руками.— Який жах! Хлопець же виразно сказав, що пив із склянки. Це тільки здається, що здоровий, він помре на наших руках!

І він вибіг.

Лікар зійшов донизу і лагідно запитав хлопчика:

— Правда ж, Феліксе, ти пив із пляшки, а не з склянки? і

Хлопчина заплакав. Лікар нишком розповів Наталії, як стоїть справа. І вона також даремне просила хлопця сказати правду, але він тільки сильніше почав плакати і плакав, аж поки не заснув.

Вільгельм сидів біля нього, ніч минула спокійно. Вранці Августина знайшли мертвим на постелі. Він обманув своїх доглядачів, прикинувшись спокійним, тихенько розв'язав пов'язки і зійшов кров'ю.

Наталія пішла з хлопчиком на погуляння. Він був веселий, як у найкращі дні.

— Ти до мене добра, не лаєш, не б'єш,— сказав Фелікс до неї,— то тільки тобі й скажу, що пив я з пляшки! Матуся Аврелія завжди била мене по пальцях, коли я хапав-
Щ

ся за карафку, а тато так сердився за це, от я й думав, що дадуть мені чосу.

Як на крилах, полетіла Наталія до замка. Вільгельм, все ще сильно стурбований, вийшов їм назустріч.

— Щасливий батьку! — заволала вона, піднявши дитину вгору і віддавши йому на руки.— На тобі твого сина! Він пив із пляшки, непослух урятував його.

Про цей щасливий кінець розповіли графові, а він, тихо і скромно усміхаючись, вибачливо їх вислухав, як слухають добрих, але нетямущих людей, котрим прощаються їхні хиби.

Ярно, уважний до всього, не міг тепер з'ясувати його великого самозадоволення,

поки, нарешті, не довідався манівцями, що граф переконаний, буцім дитина справді випила отруту, а він своєю молитвою і покладенням рук вернув її до життя. Тепер він вирішив негайно виїхати, спакувався, як звичайно, в одну мить, а на прощання прекрасна графиня схопила Вільгельмову руку і, не пускаючи сестриної руки, стиснула разом усі чотири, хутко повернулась і сіла в карету.

Ці жахливі й дивні події, що тислися одна поперед одної, зовсім порушили звичайний хід життя і спричинилися до великого розгардіяшу і плутанини, до якогось гарячкового поквапу в домі. Години спання й чування, їди і пиття, спочивку і розваг — все змішалось і переплуталось. Крім Терези, всі вибилися зі своєї колії. Чоловіки намагалися міцними трунками привернути собі добрий гумор, але, набираючи штучного настрою, вони втрачали природний, що тільки й дає нам справжню веселість і енергію.

Всі ці бурхливі переживання силь'но схвилювали і розстроїли Вільгельма. Несподівані й жахливі події зробили його нездатним панувати над собою і ставити опір пристрасті, що там могутньо оволоділа його серцем. Фелікс був коло нього, а йому здавалось, що все чогось бракує. Листи з чеками від Вернера вже прийшли, і Вільгельмові не бракувало до від'їзду нічого, крім зваги розлучитися. Все підганяло його до цієї мандрівки. Він міг догадатися, що Лотарію й Тереза тільки й чекають на його від'їзд, щоб повінчатися. Ярно, за своєю звичкою, знову мовчав, і можна було сказати, майже втратив свою звичайну веселість. На щастя, лікар до певної міри допоміг нашому другові вийти із скрути: він оголосив його хворим і дав ліки.

Щ

Вечорами всі збиралися докупі, і Фрідріх, хлопець-зух, що звичайно уживав вина більше як слід, заволодівав розмовою і, за своєю звичкою, сипав сотнями цитат, жартівливими натяками, якими смішив товариство, або, висловлюючи свої думки вголос, ставив усіх у дуже незручне становище.

Він, здається, зовсім не вірив у хворість свого друга. Одного разу, коли всі зібрались, він вигукнув:

— Як ви, лікарю, назвете хворість, що напала на нашого друга? Чи не підійде тут хоч одна із трьох тисяч назов, якими ви приоздоблюєте своє неучтво? Принаймні таких випадків не бракувало. Такий казус,— вів він далі напушистим тоном,— трапився в єгипетській чи вавілонській історії.

Всі презирнулися і засміялись.

— І як же він звався, той цар? — скрикнув він і замовк на мить.— Коли ви не хочете мені підказати,— покликнув він,— то я й сам дам собі раду.— Він розчахнув двері і показав на велику картину в передпокої.— Як зветься отой бородатий цап у короні, що журиться біля постелі свого недужого сина? Як зветься красуня, що входить до кімнати і в своїх цнотливо-лукавих очах несе разом отруту і протиотруту? Як зветься отой невіглас-лікар, котрий лише тоді дошолопався, що йому вперше в житті трапився випадок прописати розумний рецепт, дати ліків, що добре лікують і добре смакують?

В такому тоні він роздебендював і далі. Всі, скільки могли, стримувались і

приховували своє замішання вимушеним сміхом. Наталія зашарілась, зрадивши тим хвилювання свого серця. На щастя, вона саме тоді ходила по кімнаті з Ярною. Підійшовши до дверей, вона спритно вислизнула до передпокою і пішла до себе в кімнату.

Всі мовчали. Фрідріх почав пританцьовувати й співати:

Гей, чекайте дива, люди! Що вже сталося — те й буде, Що промовив — не вернеш, Але й оком не змигнеш, Як побачиш — диво буде.

Тереза вийшла слідом за Наталією. Фрідріх потягнув лікаря до великої картини, сказав сміховинну промову па честь медицини і вислизнув.

Лотаріо досі нерухомо стояв у заглибині вікна і дивився в сад. Вільгельм був у найжахливішому стані.

5Н

Навіть тут, залишившись наодинці зі своїм другом, він деякий час мовчав. Він пробіг думкою все своє життя і наскінчу з жахом поглянув на своє теперішнє становище. Нарешті схопився і заволав:

— Коли я винний у тому, що діється, чи в тому, що з вами або зі мною трапилось, то карайте мене! На додачу до моїх інших страждань позбавте мене вашої дружби і відпустіть без усякої розради в широкий світ, де мені давно вже пора загубитися. Та коли ви дивитесь на мене, як на офіру жорстокого, випадкового збігу обставин, з якого я не годен був виплутатись, то дайте мені запевнення в вашій прихильності, вашій дружбі, щоб я міг спокійно вирушити в подорож, якої я не смію довше відкладати. Прийде час, коли я зможу вам сказати, що за ці дні трапилось зі мною. Можливо, тепер я через те й несу оцю кару, що не відкрився вам раніше, що барився показати себе вам саме таким, який я є; ви стали б мені до помочі, ви вчасно врятували б мене. Знову й знову розкриваються в мене очі на самого себе, та завжди запізно і завжди надаремне. Як слушно заслужив я суворой осуди від Ярною! Як, здавалося мені, добре я збагнув його поради, як сподівався їх використати і почати нове життя. А чи зміг же? Чи повинен був? Надаремне нарікаємо ми, люди, на самих себе, надаремне нарікаємо на свою долю! Ми жалюгідні і на жалюгідне життя роковані, та й хіба не однаково, хто нас до загибелі штовхає, власна провина чи зверхні впливи та випадки, добродійність чи порок, мудрість чи божевільня? Прощайте! Я й на хвилину довше не зостанусь у домі, в якому супроти волі своєї так жахливо порушив право гостинності. Нескромність вашого брата непростенна, вона доводить моє нещастя до краю, вона робить його розпачливим.

— Ну, а коли шлюб ваш із моєю сестрою, — перебив Лотаріо, взявши його за руку, — був таємною умовою, з якою Тереза погодилась віддати мені свою руку? Ось яке відшкодування вигадала вам шляхетна дівчина! Вопа запряся глась, що ці дві пари повинні водночас до вівтаря стати. "Він вибрав мене розумом, але серце його прагне до Наталії, а мій розум стане до помочі його серцю". Ми умовились стежити за вами і Наталією; ми взяли за повірника абата, якому мусили обіцяти, що не зробимо жодного кроку для вашого зближення, — хай усе йде своїм звичаєм. Так ми й вчинили. Природа

зробила своє, а мій шалений брат лише струснув стиглий овоч. То не провадьмо ж банального життя, коли ми так чудово зійшлися докупи, будьмо всі разом гідно працювотими! Просто аж не віриться, скільки освічена людина може зробити для себе і для інших, якщо, не наміряючись панувати над іншими, бажає взяти опіку над багатьма, каже їм робити вчасно те, що вони й самі залюбки робили б, і веде їх до мети, яку вони здебільшого й самі добре бачать, лише не знають шляхів до неї. Складімо ж тоді союз; це не мрії, це ідея, що легко може здійснитися і яка часто, хоч іноді й несвідомо, здійснюється добрими людьми. Моя сестра Наталія — цьому живий приклад. Назавжди залишиться недосяжним її спосіб діяння, який природа вклала в її прекрасну душу. Так, вона заслуговує на це шанобливе ім'я більше, ніж хто, смію навіть сказати, більше, ніж сама наша шляхетна тітка, що тоді, коли наш славний лікар давав манускриптові таку назву, була найкращою натурою, яку ми тільки знали в нашому колі. А тим часом Наталія виросла, і людство знову радіє з такого явища.

Він хотів ще й далі говорити, коли раптом з великим галасом ускочив Фрідріх.

— А якого вінка я заслуговую?— скрикнув він.— І як ви мене винагородите? Мірти, лаври, барвінок, дубові віти, найсвіжіші, які лише знайдете,— все сплітайте докупи! Ось скільки заслуг повинні ви увінчати в мені. Наталія твоя! Я чарівник, який витропив цей скарб!

— Він марить,— сказав Вільгельм,— я йду звідсіль.

— Ти що, з її доручення?— запитав барон, спиняючи Вільгельма.

— Самовільно й самочинно,— вигукнув Фрідріх,— і з ласки божої, коли хочете. То був я сват, а тепер посол. Я підслухував під дверима. Вона чисто все відкрила абату.

— Безецнику! — мовив Лотарію.— Хто ж велів тобі підслуховувати!

— А хто велів їм замикатися? — відказав Фрідріх.— Я геть усе чув, Наталія була вельми зворушена. Вночі, коли дитина здавалась така хвора і лежала наполовину па її колінах, коли ти безпорадно сидів перед нею і ділив з нею любий тягар, вона дала обітницю, якщо дитина вмере, освідчитися тобі в коханні і віддати свою руку. А тепер, коли дитина живе, то навіщо їй міняти свій намір? Що обіцяють такої хвилини, того додержують хоч

коли. Зараз прийде піп і уявлятиме, що ось-то він перший несе звістку.

Саме тут і ввійшов абат.

— Ми знаємо все,— скрикнув Фрідріх йому назустріч,— говоріть коротенько, ви ж приходите сюди лише задля формальності, бо ні для чого іншого таких добродіїв не запрошують.

— Він підслуховував,— сказав барон.

— Яка невихованість! — скрикнув абат.

— Ну швидше вже,— квапив Фрідріх.— Як справи з церемоніями? їх можна по пальцях полічити. Ви мусите їхати, маркізове запрошення припало вам дуже вчасно. Як-но ви опинитесь за Альпами, то будете як дома. Люди будуть вам вдячні, коли ви вступите щось чудернацьке. Ви дасте їм розвагу, за яку їм не треба буде платити. Це буде схоже на вільний бал. Там зможуть взяти участь усі стани.

— Такими народними розвагами ви, звичайно, досить натішили публіку,— мовив на те абат,— і мені, здається, більше нема чого тут говорити.

— Коли воно щось не так, як я сказав,— перебив Фрідріх,— то навчіть чого кращого. Скоріш, скоріш! Ми повинні побачити її і порадити.

Лотаріо обійняв друга і повів до сестри. Вона з Терезою вийшла їм назустріч. Панувало мовчання.

— Нічого баритися! — вигукнув Фрідріх.— За два дні ви можете вирушити в подорож. Яка ваша думка, друже,— вів далі він, звертаючись до Вільгельма,— коли ми познайомилися з вами, коли я випрохав у вас чудесний букет, хто б міг тоді подумати, що ви колись отримаєте з моїх рук таку квітку?

— Не нагадуйте мені в ці хвилини найвищого щастя про ті часи.

— Яких ви не повинні соромитись, як не можна соромитись і свого походження. Славні були часи, і мене аж сміх бере, коли дивлюся на тебе; ти нагадуєш мені Саула, сина Кіса, який вийшов шукати батькових віслючок, а знайшов ціле царство.

— Я не знаю, яка ціна царства,— сказав Вільгельм,— але знаю, що доступив щастя, якого не заслуговую і яке не проміняв би ні за які скарби в світі.

ПРИМІТКИ

КНИГА ПЕРША

Стор. 28. "З'явився первосвященик Самуїл з Й о наганом..." — Вистава показувала боротьбу ізраїльтян з філістимлянами (ХІ ст. до н. е.).

Саул — перший ізраїльський цар (ХІ ст. до н. е.).

Син Ісаї — Давид, наступник Саулів (ХІ—Х ст. до н. е.); згідно з біблійними переказами в двобої з ватажком філістимлян, велетнем Голіафом, Давид переміг і забив його.

Стор. 30. Ліндор і Леандр — молоді закоханці в тогочасній французькій літературі.

Стор. 37. Хаумігрем — індійський тиран з трагедії "Баніза" Фрідріха-Мельхіора Грімма (1723—1807). Катон — головний герой трагедії Йоганна-Крістофа Готшеда (1700—1776) "Вмираючий Катон". Дарій — головний герой однойменної трагедії Пічела.

Стор. 39. "Звільнений Єрусалим" — поема італійського поета Торквато Тассо (1544—1595). В 1742 році ця поема вийшла в німецькому перекладі Й.-Ф. Коппена. В "Поезії і правді" Гете пише, що він її вельми пильно читав і вивчав напам'ять. В цій поемі розповідається про події з часів хрестових походів. Поганська чарівниця Арміда заманює в свій чарівний сад християнських героїв, між ними і Рінальдо, щоб не дати їм можливості воювати проти Єрусалима.

Стор. 57. Актуарій — секретар.

Стор. 64. Суперінтендент — окружний церковний інспектор.

Стор. 74. "Вона зображувала історію королевича..." — Згідно з античним переказом сірійський принц Антіох занедужав з кохання до своєї мачухи. Тоді батько віддав її синові за дружину.

Стор. 77.. Магнітний годинник.— Раніше компаси були з такими само

циферблатами, як і годинники.

Стор. 78. Ендорська відьма — віщунка, що згадується в біблії. Цар Саул незадовго до своєї смерті за її допомогою викликав мертвого Самуїла, щоб запитати про своє майбутнє.

І рід а — у грецькій міфології посланниця богів.

КНИГА ДРУГА

Стор. 88. "Pastor fido" — пасторальна драма італійського поета Джованні-Баттіста Гваріні (1537—1612), яка стала зразком для численних наслідувань в європейській поезії XVIII ст.

Стор. 123. "Вівчарик дженджурился до танцю".— Повний текст цієї пісні Гете помістив у "Фаусті". Її співають селяни в сцені "За міською брамою".

Стор. 129. Літург — священик, що править службу.

КНИГА ТРЕТЯ

Стор. 155. Де Монфокон Бернар — французький дослідник античного світу (1655—1741). Видав у 1719—1724 рр. ілюстровану історію античних мистецтв.

Стор. 156. Кондитер.— У XVIII ст. в обов'язки кондитера входило і декоративне оформлення різних придворних свят, фенер-верків, ілюмінацій тощо.

Стор. 160. Цірцея — чарівниця, що хотіла звабити Одиссея; перетворювала зваблених у свиней та інших тварин.

Стор. 161. Расін Жан (1639—1699), Корнель П'єр (1606—1684) — видатні французькі драматурги.

Стор. 170. Аргандова лампа — олійна лампа, винайдена в 80-х роках XVIII ст. женецьким фізиком і механіком Аргандом.

Стор. 186. "...познайомив його з одним принцом..."—Мається на увазі принц Генріх з Шекспірової хроніки "Генріх IV".

КНИГА ЧЕТВЕРТА

Стор. 208. Зерло.— В постаті Зерло Гете змалював видатного актора і директора Гамбурзького театру Фрідріха-Людвіга Шредера (1744-1816).

Стор. 214. Аврелія.— Зерлова сестра Аврелія має риси надзви-чливо обдарованої актриси Шарлотти Аккерман (1757—1775), що вмерла на вісімнадцятому році життя.

Стор. 236. Тисячолітнє царство — за євангельською легендою, царство Христове, що настане на землі після його другого пришествя. Цим дійством звичайно кінчалися всі містерії.

КНИГА П'ЯТА

Стор. 259. Віланд Крістоф-Мартін (1733—1813) — німецький поет; у 1762—1766 рр. вперше переклав на німецьку мову Шекспіра у восьми томах.

Стор. 266. Грандісон, Кларісса, Памела — герої романів Самюєла Річардсона (1689—1761). Веквільдський священик — герой однойменного роману Олівера Голдсмита (1728—1774). Том Джонс — ієрої роману Генрі Філдінга (1707—1754).

Стор. 282. Менади (вакханки) — супутниці бога Вакха (Діоніса), що йшли за ним у веселій галасливій процесії.

Стор. 300. Гернгутери — релігійна секта, заснована графом Цін-цендорфом у Саксонії, в маєткові Гернгут, звідкіль і назва. Мала великий вплив на тогочасне духовне життя. Послідовники її організовувались у громади.

КНИГА ШОСТА

Стор. 308. "Визнання прекрасної душі".— Весь цей розділ, як каже сам Гете в "Поезії і правді", а також і на підставі документальних даних, ґрунтується на справжній історії родички Гете з материного боку Сусанни-Катаріни фон Клеттенберг (1723—1774).

Стор. 309. "Німецький Геркулес-християнин", "Римлянка Окта-вія" — багатотомні благочестиво-повчальні романи XVII ст.

Стор. 332. Галлівська система — особливий напрямок німецького пієтизму, що розвинувся в місті Галлі наприкінці XVIII ст.

Стор. 335. Агатон — герой однойменного роману Віланда.

Жерар — французький єзуїт, засуджений у 1731 році за зведення своєї духовної дочки.

Картуш — ватажок розбишацької банди, страчений у Парижі в 1721 році.

Дамьєн — страчений у 1757 році за замах на короля Людовіка XV.

Стор. 339. "Книга Еберсдорфських псалмоспівів" — збірка побожних пісень гернгутерської громади в містечку Еберсдорф.

Стор. 347. Данаїди — у грецькій міфології дочки аргоського царя Даная, які з батькової намови вбили у шлюбну ніч своїх чоловіків. Боги покарали Данаїд за цей злочин: після смерті вони мусили вічно наливати водою бездонну діжку.

Сізіф.— За грецькою міфологією, Сізіф, цар Корінфу, закував у кайдани смерть, що її послали по нього; через це на землі перестали помирати люди. За це на тому світі мусив відбувати тяжку кару — викочувати на високу гору величезний камінь, який з вершини щоразу спадав донизу.

КНИГА ВОСЬМА

Стор. 425. "...вимагатимуть податку та подорожньої..." — Євреям у ті часи було заборонено носити перуку і заплітати волосся в косу, як тоді було в звичаї. При переїздах вони мусили платити спеціальний податок, який був скасований лише наприкінці XVIII ст.

Стор. 458. "Пам'ятай про життя" — девіз, протилежний відомому чернечому девізові "Memento mori" (пам'ятай про смерть).

Стор. 471. Вікаріатний граф.— Так передавали французький титул "віконт" (vicomte).

Стор. 473. "Готфрідова хроніка" — дуже поширена за тих часів всесвітня історія Йоганна-Людвіга Готфріда (псевдонім страсбурзького історика Йоганна-Філіппа Абеліна).

"Theatrum Europaeum"— хроніка історичних подій з 1619 до 1718 р., видана у Франкфурті в 21-му томі.

"Aesera philologica" (філологічна скринька ладану)—поширена в XVII ст. хрестоматія

античних авторів.

Гріфіус Андреас (1616—1664) — німецький поет, один з представників літературного барокко.

Стор. 479. Марія Магдалина — в християн зразок наверненої грішниці.

Стор. 487. Парки — в римській міфології богині людської долі.

Стор. 500. Святий Баромей — архієпископ міланський (1538 — 1584), народився в Ароні, на південь від озера Лаго-Маджоре, де йому споруджено колосальну статую. Канонізований в 1610 році.